

НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЦЕНТР КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

УДВІІ-У
Б-61

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ

МУЗЕЙ УКРАЇНИ (ЗБІРКА П. ПОТОЦЬКОГО)

ДОСЛІДЖЕННЯ, МАТЕРІАЛИ

КИЇВ - 2006

ББК 63.3 (4УКР) лб
Б 61

Керівник проекту — Сергій Білокінь, доктор історичних наук, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка.

С. І. Білокінь

Б 61 Музей **України (Збірка П. Потоцького):** Дослідження, **матеріали.** Монографія / Нац. Києво-Печер. іст.-культ, заповідник, НАН України. Ін-т історії України. Центр культурол. студій. — 3-тє вид., доп.— К., 2006. — 476 с.

ISBN 966-8939-10-7

У виданні розкривається історія формування визначної музейної збірки, що містила широке коло раритетних експонатів з українознавства, простежується її побутування в умовах совєцької дійсності, а також історія її загибелі. Вперше повністю публікуються спогади П. Потоцького. Вміщено матеріали до каталога "Музею України" тощо.

Видання здійснене за підтримки В. Трохименка (США) — сина розстріляного українського мовознавця Миколи Трохименка (1899—1937).

Голова редакційної ради — *С. П. Крелевець*

Відповідальний редактор — *В. М. Колпакова*

Відповідальна за випуск — *В. М. Рекеда*

Рецензент — член-кор. НАН України, доктор історичних наук *В.М.Даниленко*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою НКПШЗ

Протокол № 2 від 18.04.2005 р.

Друкується в авторській редакції

Видано позабюджетним коштом Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ISBN 966-8939-10-7

© Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006 С. І. Білокінь, 2006

ЗМІСТ

С. Кролевець. Переднє слово	4
Частина I. Дослідження	
Сергій Білокінь. Музей України (Збірка П. Потоцького)	
Доба, середовище, загибель	5
В. Даниленко. Передмова	6
С. Білокінь. Від автора.....	9
З біографії.....	20
Переговори про переїзд.....	66
У Києві	119
Бібліотека	149
Музей	172
Тридцять роки	192
Загибель	247
Частина II. Матеріали	
Павел Потоцкий. Воспоминания.....	271
Григорій Полюшко. Матеріали до каталога "Музею України". Інвентарні картки "Збірки Потоцького"	339
Сергей Потоцкий. Дело Павла Платоновича Потоцкого глазами внука-экономиста	428
Андрій Амонс. Справа генерала Потоцького очима юриста.....	430
Скорочення	440
Іменний покажчик	443

Від автора

Вперше ім'я Павла Платоновича Потоцького я почув хтосьна як давно. Молодші чотири класи середньої школи нас вела одна вчителька, а з п'ятого класу, себто з вересня 1959 року, викладали вже різні вчителі за предметами. Історію в нас читав високий коротко стрижений літній чоловік з виразною військовою виправкою - Олександр Олександрович Петровський¹. Дуже скоро я вже знав, що 1917 року, за Тимчасового уряду, він служив у полку "безсмертних" Олександрійських гусарів².

45 школа, в якій я навчався, була єврейська з російською мовою викладання³. Зараз її там немає, - містилась вона між ректоратом університету, де в родині Карпек 1917 року мешкав Георгій Нарбут, і тим будинком (Володимирська, 78), де перед революцією жив Симон Петлюра⁴.

Вчителя історії ми звали Сан Санич, - на відміну від його тезки хіміка. (То вже був чоловік іншої породи, і називати його неофіційно не випадало).

За записами в класних журналах Сан Санич добре орієнтувався, хто з якої родини. Зі мною почував себе розкуто. Уже згодом він розповів, що приходили (це вже десь класі у восьмому) з КГБ, брали мого зошита з літератури – з диктантами й творами, щоб звірити почерк із якимись летючками, до яких я, до речі, не мав жодного відношення. Знаючи мої інтереси, Ол.Петровський дарував мені непотрібні йому просвітянські брошури – Грінченка й Софії Русової, курси всесвітньої історії Грушевського. Ці не бозна які раритети з його написами я зберігаю як велику коштовність.

Висловлюю щирю подяку співробітникам Центрального державного історичного архіву України в Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Національного музею історії України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Наукового архіву Національного художнього музею України, Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву СБУ, Рукописного відділу Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, Державного архіву міста Києва, Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національного музею Тараса Шевченка, газетного відділу НБУ ім. В.І.Вернадського та Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія), завдяки допомозі яких я зробив те, що зробив. Найсердечніше дякую також колективу щорічника «Наука і культура» та пп. К.Климовій, Я.Бердичевському, В.Дудкові та М.Жарких, які на різних етапах знайомилися з працею й сприяли вдосконаленню її тексту. Особлива подяка онукові, Сергієві Сергійовичу Потоцькому (Попово, Болгарія), підтримка якого відіграла визначну роль на останньому етапі роботи. Напередодні здачі до друкарні надала чудові світлини іншого онука Павла Платоновича – Павла Павловича - його удова Галина Петрівна (Санктпетербург), за що безмірно їй вдячний.

¹ Він народився 29 листопада 1901 в Тифлісі.

² Олександрійський легкоконний полк зформувався 1783 з Далматського та Македонського регулярних полків (його першим командиром став майбутній герой 1812 Александр Тормасов). У бою на річці Кацбах у Силезії олександрійці розгромили важких наполеонівських кірасир, що доти вважалося за неможливе. До того вони узяли 32 гармати. Особливо відзначились ескадрони ротмістра Ілляшевича та штаб-ротмістра Верзиліна. Під'їхавши до гусарів, знаменитий Блюхер розцілував генерал-майора Д.В.Васильчикова, а з поріділними рядами вояків привітався, назвавши їх "гусарами смерті". Князь Мадатов підхопив це слово, сказавши про "безсмертних гусарів", що вийшли з такої січі. Ця битва дала початок слави "безсмертних гусарів", як називали відтоді олександрійців. У зв'язку із сторіччям війни 1812-14 років у лютому 1914 замість герба-орла надано зображення черепа на кістках із срібною стрічкою "За отличие 14 августа 1813 г." Це була єдина такого роду відзнака в російській армії. Начерк історії полку авторства О.О.Петровського зберігається в одного з його учнів - В.І.Назарчука (див. про нього: Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 184).

³ Дуже яскраво написала про неї в споминах Ірина Жиленко („Номо feriens” // Сучасність. 1997. №№ 9-10).

⁴ Див.: Білокінь С. Житловий будинок 1893, в якому проживав Петлюра С.В., містилася редакція газети "Слово" // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. I. А – Л. К., 1999. С. 263-264.

Навіть коли вчителів трохи поміняли, і у нас читала історію глибоко партійна “суспільствознавець”, я ходив дихати іншим повітрям до Сан Санича в його кабінеті історії, якого він організував і де царював. Крім того, бувало, хтось із вчителів хворів, і він приходив до нас його “підміняти”. Ми були вже старші, і ці уроки западали глибоко в душу. Таке не забувається. Ми сиділи у шкільних совєцьких формах на стандартних совєцьких партах. Бачачи перед собою масу піонерських краваток, наш Вчитель розгортав перед нами печальні пригоди Мировича чи княжни Тараканової, які він переповідав головним чином за Гр.Данилевським. Оповідач з нього був неповторний, навіть природні хулігани роззявляли роти й слухали нашого вчителя, як зачаровані.

Пригадую, навесні 63 року я розпитував, а він розповідав про демократизм Центральної Ради і консерватизм Скоропадського. Я тоді переписав собі цілком котрогось із універсалів Центральної Ради (першого чи другого) і одержав коментар, який мене вразив не менше за самий текст. Мабуть, того самого року, щоб збалансувати свої розповіді в сенсі національному, Сан Санич розповів мені, що й Врангель, Юденич, Колчак і Денікін були не “вороги трудового народу” чи “наймити імперіалізму”, як писалось у наших підручниках, а бойові генерали, герої Першої світової війни. Я повів його до музею Івана Гончара. Вони легко знайшли спільну мову. Іван Макарович оповідав, пригадую, про Серґа (як його називала Марія Трубецька) Раєвського⁵ і про те, що він писав доноси на Гр.Світлицького. Згодом відкрили музей Світлицького, - Раєвський до біографічного довідника “Мистецтво України” взагалі не потрапив. 5 січня 2002 Я.І.Бердичевський розповідав мені у листі: “У Серґея Евдок.[имовича] Раевского был (он мне предлагал купить, но мне было крайне неприятно с ним разговаривать после его же на меня доноса) карандашный рисунок, видимо, с натуры, “Петр I в гробу” (или не в гробу – не помню – но мертвый) с конгревом ППП [П.П.Потоцкого]”. Розмовляючи 15 липня 2002 року по телефону, Я.І. уточнив, що це були латинські ініціали, розташовані нахрест.

Раз у раз розповідь улюбленого вчителя поверталась до образу генерала Потоцького – не польського графа, а нашого ж таки полтавця, теж бойового генерала від артилерії. Петровський пишався своїм знайомством і листуванням із військовим істориком Габаєвим⁶, але відчувалося, що найдорожчою для нього людиною, його прямим і

---

⁵ **Раєвський** Сергій Євдокимович (8 жовтня 1905, Черніг. губ. – 13 березня 1980). Закінчив Київ. худ. ін-т (1930). Член Спілки художників з 16 жовтня 1938. Різко критично ставився до нього Михайло Бойчук: “[...] Раєвський, це ж власне і не критик, це один із тих, що виставляв і виставляє себе за ватажка художньої пролетарської молоді, тримаючись на проїсках і демагогії. [...] Сюючи скрізь підозру і клевету проти мене [...], такі люди, як Раєвський, утруднювали мені мій шлях до перебудови” і т.ін. (До перебудови образотворчого фронту: Стенограми доповіді й виступів на першому пленумі Оргбюра Спілки радянських художників і скульпторів УСРР 27-XI – 2-XII-33 р. / За ред. Є.Холостенка і М.Шапошнікова. Б.м.: Мистецтво, 1934. С. 116). Разом з Я.Затенацьким 1944 очолив комісію до львівського Національного музею, наслідком якої був його погром (Батіг Микола. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. Л., 2000. № 1 (6). С. 20). Експонати часів Першої світової війни 1914 він оголосив “викриттям у фондах музею” складу зброї та боеприпасів.

⁶ **Габаєв** Георгій Соломонович (1877, Симферополь - 1956) – рос. військовий історик, генерал-майор царської армії, останній командир лейб-гвардії саперного батальйону. Автор праць “Опыт краткой хроники-родословной русских инженерных войск” (СПб., 1907), “Документ о русских знаменах и прочих войсковых регалиях начала XIX века, 1803-1815 гг.” [СПб., 1911] (Відб. з: “Журн. Имп. Рус. воен.-ист. о-ва”. 1911. № 1), “Краткий очерк развития образца русских знамен и штандартов в XIX веке”. [СПб., 1911] (Відб. з: “Журн. Имп. Рус. воен.-ист. о-ва”. 1911. № 4-6), “Сто лет службы гвардейских сапер, 1812-1912” (СПб., 1912), “Роспись русским полкам 1812 года” (К., 1912) та ін. Перед арештом на початку 1926 завідував музейним відділом ленинградського державного Музейного фонду. Проходив в одній “масонській” справі з Борисом Вікторовичем Астромовим-Кириченком. Засланий на 3 роки. Див.: Посвятительные ордена в СССР // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. № 3 (16). Мюнхен, 1955. Июль-сентябрь. С. 97-103. Подп.: Д-р А.; [Брачев В.С.] Ленинградские масоны и ОГПУ // Русское прошлое: Ист.-докум. альманах. Кн. 1. [Лгр.,] 1991. С. 252-279; Платонов Олег Анатольевич (род. 1950). Терновый венец России: Тайная история масонства, 1731-1996. Москва, 1996. С. 340, 344; Эзотерическое масонство в Советской России: Документы 1923-1941 гг. М.: Минувшее, 2005. С. 98, 104, 106, 121, 128-129, 138, 148, 150-151, 160, 164, 184, 186-187, 191-194, 230, 233, 236, 508.

безпосереднім вчителем був Павло Платонович Потоцький. До Історичного музею серед інших паперів Петровського десь уже в останні роки потрапила літографія “Форми 4-го піхотного корпусу, 1838”, що належала колись Музею України. Рукою старенького О.О.Петровського (а це він зберіг її) на літографії було надписано: “Из собрания дорогого П.Потоцкого”. Це звучить як освідчення.

Сан Санич оповідав про його збірки. Казав, що Потоцький був одружений з онукою поета Деніса Давидова (при цьому декламувалися його вірші). За часів Затонського генерал перевіз свої колекції з Ленінграда до України. Їх розташували в одному з корпусів Києво-Печерської Лаври, а самого Потоцького призначили на їхнього дожиттєвого директора. Офіційна назва була “Музей України. Збірка П.Потоцького”. У цьому музеї служив лектором, отже водив екскурсії і сам Петровський. Потім Потоцького заарештували, і він помер від побоїв у Лук'янівській тюрмі. У школі Сан Санич влаштував музейчик. Розповідаючи в тій своїй оазі про арешт Потоцького, він входив у роль безіменного чекіста, широко замахувався й вигукував: “Царський генерал!..”

Музей пограбували, і місцеві лаврські хлопчаків у перші тижні воєнного беззавладдя билися шаблями й шпагами з його понищених колекцій. Вчитель показував мені світлини Потоцького, книжки з печатками, численні раритетні видання.

Торкнувшись страшної тематики, котрогось іншого разу розмова занурилась у тему репресій, і Петровський, носій певної історичної традиції, переказав річ уже зовсім виняткову. Одного разу, казав учитель, ішов він Печерськом, а назустріч, минаючи його, - кілька чекістів. До його вух долетів клапоть професійної розмови:

- Возьмем их, а потом ВОКРУГ их!

Тепер, коли стало можливим вивчати папери, що їх ці люди по собі лишили, ця формула набрала особливого, вищою мірою значущого змісту.

Олександр Олександрович Петровський підготував низку ґрунтовних наукових праць. Передусім це “Справочный алфавитный словарь по родословию русских войск (упраздненные части)”, де докладно простежено переформування гарнізонних військ та резервних частин. Цикл розвідок присвячено історії гусарів. Серед них “Краткая история русских гусар” з додатком “Алфавит замечательных гусар XVIII-XX ст.” (понад 300 біографій), а також «Боевое прошлое Александрийских гусар 1776-1917 гг.» та «Памятка Александрийского гусарского полка», в якому мав щастя служити він сам. Він залишив також велике популярне зведення «Военный быт в русской литературе XVIII-XX столетий: Исторический очерк». Допоміжне значення має його праця з киевознавства - довідник “Войска, стоявшие в Киеве с XVIII в. до 1917 г.”⁷, що досі теж лишається не виданий.

Нашого вчителя запрошували тоді до різних київських музеїв атрибутувати батальні картини⁸, і він виявляв таким чином “уламки розбитого вцент”. У межах тоді можливого друкувався⁹, консультував історичні фільми. Звичайно, в умовах совєцької влади з її пріоритетами та дуже специфічним ставленням до минулого та історичної правди науково-дослідницька доля військового історика склалась трагічно. Петровський, повторюю, був носій певної історико-культурної традиції. Але однозначної відповіді на питання, чи відбувся він як вчений, я, на жаль, не знаю.

Коли школа закінчилась і я вступив на історичний факультет, оповідання стали докладніші. Вдома у Сан Санича (сусідній з нашим будинок – Микільсько-Ботанічна

⁷ Климova (дів. пр. Домарацька) Катерина Іванівна (нар. 1954). Нові матеріали до вивчення воєнної історії Росії XVIII – поч. XX ст. з архіву київського воєнного історика О.О.Петровського // Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі: Тематичний збірник наукових праць. К., 1990. С. 54-62.

⁸ Пор.: Дмитренко А. З когорти славних: [Про портрет Д.Резвого] // Веч. Київ. 1959. 21 березня. № 68 (2401). С. 4.

⁹ Див.: Петровський Олександр Олександрович (1901-1984). Тормасов, Кутузов і Милорадович у Києві // Веч. Київ. 1962. 9 серпня. № 187 (5516). С. 4.

вулиця, 10, пом. 5 ¹⁰) я побачив два величезні й дуже важкі альбоми оригінальних світлин царських парадів, "смотрів". Інколи робив їх сам генерал. Государі Александр III (на початку, небагато), а далі вже нероздільно Николай II виглядали на них нормальними людьми, без жадної міфології. Вчитель оповідав, що за німецької окупації на останні гроші, ледве чи порадившись наперед з дружиною Марією Петрівною, він викупив ці альбоми в букініста, бо до них уже прицінювались якісь румунські вояки. Сан Саніч демонстрував мені рукописні вензелі Павла Платоновича на форзацах. Цим альбомам, ясна річ, ціни не було, - Петровський врятував їх, вони назавжди лишилися у Києві.

Написавши останнє речення, я схотів знову – за чверть століття – побачити ті альбоми. В Історичному музеї, де зберігаються матеріали Потоцького, а тепер і архів Петровського ¹¹, попросив подивитися. Співробітниця архіву попередила, що альбом лише один, а не два і що він у важкому стані: видерто аркуші тощо. На другий день вона внесла щось до кімнати, коли я переглядав інвентарну книгу Музею Потоцького за 1938 рік - я озирнувся й прикипів до стільця. Це не був той альбом. Це взагалі не був альбом. На столі лежала яскраво червона течка, до якої було вкладено випадкові вирізки з журналів, - те, на що онук не знайшов покупця. Альбомів у музеї не виявилось взагалі. Десь в середині вісімдесятих років законний спадкоємець їх комусь теж продав так, як продав усе, що міг. Зокрема фотопортрет Потоцького в кабінеті. Коштовна колекція Сан Саніча загинула. А тоді, сповнений ентузіазму, я намовив свого вчителя написати статтю про Потоцького до газети. Сан Санічу бракувало третього, четвертого й п'ятого пальців правої руки, почерк у нього був важкий, тож я передрукував ту статтю на машинці. На жаль, її ніхто не схотів тоді друкувати.

Минав час. Подружжю Петровських випало пережити дочку - археолога Євгенію Олександрівну (1924-1979) ¹². А тепер мені трапилися записи розповіді Сан Саніча, датовані липнем 1984 року. Він листувався з Габаєвим з 1925-го року, і це тривало до 1929-го, коли Габаєв сів на 10 років у справі історика Платонова. У ті часи люди намагались писати без подробиць. Так, в одному листі Сан Саніч прочитав, що збирається переїхати до Києва "його начальник". Про кого йдеться, було зрозуміло, і коли газети роздзвонили про переїзд Павла Платоновича Потоцького, Сан Саніч відразу вирушив до нього з візитом. Той зустрів його радо: "Мне о Вас, молодой человек, Габаша говорил". Петровський приходив до нього щотижня, поки не влаштувався до нього за екскурсовода, і це тривало років зо два (1932-33). Експозиція поділялась на дві частини. Унизу, де був "другий номер", розташовувалась картинна військова галерея. На другому поверсі, де стояли шевченківські шафи, - там був "перший номер". Там Потоцький водив відвідувачів сам.

Сан Саніча запрошували до Російського музею, і там він бачив батальні картини, що колись належали Потоцькому, - "Бій під Кулевною" Шукаєва, "Маневри під

---

¹⁰ У шостому помешканні (двері навпроти нього) свого часу жив громадський діяч правого напрямку, редактор "Киевлянина" Дмитро Іванович Піхно (1 січня 1853, Чигиринський пов. – 29 липня 1913). Див.: Памяти Д.И.Пихно / Сообщения проф. А.Д.Билимовича и проф. Н.М. Цыговича. СПб., 1913. 34 с. (Извлечено из ЖМНП за 1913). Оскільки мій будинок стояв на місці будинку Грушевського (ріг Микільсько-Ботанічної й Паньківської), це давало безкінечні теми для розмов. На все життя запам'ятався день, коли у себе вдома, в кабінеті, Сан Саніч широким жестом показав мені на купу паперового мотлоху біля вікна. Це були папери з Дому Грушевського. Їх передав йому колишній його учень – Ігор Денисенко, багато старший за мене, який встиг побувати в ув'язненні. Його батько був учнем Михайла Сергійовича. Коли Денисенко-старший помер, син лишився в домі Грушевських з деякими паперами на руках. Удвох із Сан Санічем вони вирішили передати ці папери мені. Але це інша історія - інша тема, інша праця. Див.: Денисенко Ігор Васильович. У будинку Михайла Грушевського // Зона. [Кн.] 18. К., 2004. С. 33-41; Його ж. Київ довоєнний, окупований і повоєнний // Зона. [Кн.] 19. К., 2005. С. 110-124.

¹¹ Климова К.І. Нові матеріали. С. 54-62; Завальна О.М. Фонд військового історика Петровського в архіві музею // Національний музей історії України: Його фундатори та колекції. К., 1999. С. 53-59. За відомостями К.Климової, фонд розділено між науковим архівом музею та основними фондами.

¹² Пастернак Ярослав. Археологія України. Торонто, 1961. С. 294, 296; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 193.

Петербургом" Корфа, дві картини з російсько-турецької війни 1877 року Лагоріо, серія – близько шости великих картин Мазуровського – теж з російсько-турецької війни, "Наступ російської піхоти на німецьку батарею" Владімірова, "Козаки зимовою дорогою вертаються з набігу", "Узяття в полон генерала Бонамі під Бородіном" Рубо, три мініатюри – стоять два гусари, Ніколай I біля намету у зріст, гвардійський солдат на варті. Картину Рубо Сан Саніч бачив у реставраційній майстерні. А в антикварній крамниці на початку Хрещатика після війни він бачив "Петра I" роботи Лансере. З інших скульптур збірки Потоцького пригадував також "Єрмолова" Лансере, порцеляновий бюст Шевченка, "Кутузова", "Александра II" на коні (порцеляна, великого розміру), теракотовий бюст Суворова з Київського кадетського корпусу та бронзу "Павловець біжить з рушницею напереваги".

26 грудня 1984 року, у середу не стало самого Сан Саніча. Коли Марія Петрівна мене покликала, він лежав на столі, ще без труни. Його поховали на Берківцях, 88 дільниця, 26 ряд, 12 місце.

1985 року на правах наукового консультанта я додав статейку "Музей України (Збірка Потоцького)" до енциклопедичного довідника "Київ", що вийшов за редакцією Анатолія Кудрицького¹³. Потім почалась перестройка, прийшла незалежність. Одне за другим відкривались джерела, які раніше були для мене закриті або руки не доходили.

Передусім я розшукав розлогу статтю Василя Косаренка-Косаревица¹⁴ про Потоцького в кількох числах "Краківських вістей" часів німецької окупації. На жаль, на ній сильно позначилась тодішня політична кон'юнктура, але публікація Косаренка-Косаревица дуже цінна тим, що широко наводить ключові документи з історії музею. Це допомогло мені згодом визначитись із жанром моєї власної праці. Косаренко-Косаревиц мав на руках папери того київського адвоката, який займався справами Потоцького у 1930-х роках. Він процитував угоду з Наркомосом 1926 року, вона ж збереглася в архіві, - перевірка ствердила, що тексти тотожні, отже цитовані документи автентичні¹⁵. Це означало, з другого боку, що можна довіряти й листу до Сталіна, тексту якого в київських архівосховищах я спершу не виявив.

У київському конформістському "Новому українському слові", у свою чергу, до п'ятої річниці арешту Потоцького теж з'явилася чиясь не підписана стаття. Сан Саніч казав мені, - а я, описавши її за його газетною витинкою, це занотував, - що стаття Штепина¹⁶. Тепер, знову її прочитавши, я з такою атрибуцією погоджуюсь. Писала цю

¹³ [Белоконь С.] Музей України (Собрание Потоцкого) // Киев: Энци. справочник. К., 1985. С. 403-404.

¹⁴ **Косаренко-Косаревиц** Василь (23 березня 1891, Лани, пов. Кам'янка-Струмилова, Галичина – 30 вересня 1964, Нью-Йорк) – публіцист, політичний діяч. 1918 служив у Міністерстві закордонних справ УНР. На еміграції доповнив студії з інженерних і політичних наук у Берліні. 1943 заарештований гестапо за критику гітлерівської східної політики. Два роки провів у концтаборі. 1952 емігрував до США. Автор праці «Московський сфінкс: Міт і сила в образі сходу Європи» (Нью Йорк, 1957. Див.: Купчинський Р. Книжка про москалів // Листи до приятелів. 1958. Ч. 8. С. 11). Мій примірник з інскриптом: «ВШановному і Дорогому Панству Тетяні і Вікторові Цимбал від автора». В.Цимбал (1902-1968) – видатний графік діаспори, а його дружина Тетяна з дому Михайловська видала дві книжки спогадів. Див.: Василь Косаренко-Косаревиц, публіцист і політик помер [...] // Листи до приятелів. 1964. Кн. 9/10. С. 61.

¹⁵ Косаренко-Косаревиц Василь. Пропаші скарби // Краківські вісті. 1942. 5 березня. Ч. 45 (492). С. 3; 7 березня. Ч. 47. С. 3; 10 березня. Ч. 49. С. 3; 11 березня. Ч. 50. С. 3.

¹⁶ **Штепа** (Штеппа) Костянтин Феодосійович (1896 – 19 листопада 1958, Нью-Йорк) – історик-античник, професор Київського університету. Ув'язнений 18 березня 1938. На суді "в отсутствии других подсудимых и конвоя" заявив: "С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД" (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49863 ФП. Арк. 206). Після проведення додаткового розслідування 27 вересня 1939 начальник 4 відділення 3 відділу УГБ НКВД УРСР Руженцев прийняв постанову: "[...] Штепу Константина Федосеевича из-под стражи немедленно освободить" (Там само. Арк. 242). За німців після розгрому "Українського слова" Рогача й Олени Теліги редагував газету "Нове українське слово". 1952 емігрував до США. Залишив докладні спогади й ґрунтовні дослідження тоталітаризму й масового терору – "Советская система управления массами и ее психологические последствия" (Мюнхен, 1951), "Сталин и идеологическая борьба в партии ко времени XIX-го съезда" (Материалы Конференции [...] 20-22 марта 1953. Мюнхен: Ин-т по изучению истории и культуры СССР, 1953. С. 8-22), "В плену коммунизма" (Новый журнал. Кн. LVII. Нью-Йорк,

статтю не випадкова людина, а така, що була з Потоцьким особисто знайома, причому автора приваблював до нього інтерес до історії, до старовини, він звертався до нього по довідки: “Це був рідк[існ]ий знавець старовини, живий свідок багатьох історичних подій, який пам’ятав придворне і військове життя при трьох імператорах. Розмова з ним давала величезне задоволення всім, хто цікавився старовиною і історією, і багато людей зверталися до нього по різні довідки, особливо з української історії”¹⁷. В окупаційному Києві, ще й у редакції німецької рептілки, людей, що могли б таке написати, було явно не гурт.

1995 року з’явився аналітичний огляд джерел Катерини Климової. Її покажчик архівних матеріалів з додатком бібліографічних списків можуть використати майбутні дослідники історії Музею Потоцького¹⁸. Тут описано низку документів петербурзьких архівосховищ, що стали для нас сливе неприступні, але, на жаль, не використано наркомосівських матеріалів ЦДАВО України.

Сан Санич оповідав, що 1941 року в коридорі колишнього корпусу митрополичих півчих, де розташовувався Музей, лаврський завгосп Мамонов знайшов на підлозі послужний список Потоцького і передав його до Історичного музею¹⁹. Послужний список (складений 31 жовтня 1901) зберігся. Нині у цьому сховищі зберігаються разом 7,5 погонних сантиметрів паперів Потоцького. Це вражає, якщо пригадати, що привезеного з Пітера його музейного майна було 7 ватонів.

У Центральному державному історичному архіві України в Києві виявились інші рештки архівів Потоцького, що склали невеличкий фонд. Потрапили вони туди наприкінці 1970-х років з масою інших рукописів кол. Всенародної бібліотеки України УАН, які тодішній завідувач рукописним відділом ЦНБ АН УРСР М.Візір вирішив за неможливе обробити власними силами. Відтак у ЦДАК України опинився рукопис надзвичайно важливих споминів П.Потоцького²⁰, звіти музею за деякі роки тощо.

Після пущу 1991 року Служба безпеки України передала до колишнього партархіву частину спадщини кол. НКВД – 34047 позасудових справ реабілітованих²¹, серед них архівно-слідчу справу самого Потоцького (№ 43983 ФП / кор. 641), його другої дружини та її сестри (№ 55963 ФП / кор. 1310).

Існують і мемуари. Цю категорію джерел розпочинає блискучий нарис²² про Музей Ол.Семененка²³, що вийшов на еміграції. Нещодавно К.Климова опублікувала уривки зі

1959. С.169-190), “Ежовщина” (Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959. С. 143-168; Кн. 59. 1960. С. 157-181). Окремим виданням вийшла його праця “Russian Historians and the Soviet State” (New Brunswick, New Jersey, с [copyright] 1962) з передмовою советолога Александра Далліна. Щойно вийшла в Харкові праця, яку він написав у співавторстві: Штепа К., Гоутерманс Фр. Чистка в Росії (Х., 2000). У його архівно-слідчій справі зберігається документ: «Справка. Арх.[ивное] агентурно-розсыское дело № 37089 со всеми приложениями на Штепу К.Ф. подлежит хранению в архиве и оставлению на общесправочном учете как на американского агента. Нач.[альник] 4 отд.[еления] УАО КГБ УССР м-[айор] <подпис> Середа. 23/V-59 г.» (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49863 ФП. Арк. [246]). Особовий фонд Ш. зберігається у Бахметевському архіві Колумбійського університету. Нью-Йорк. Решту його дочка А.К.Горман передала 1998 до Держархіву Рос. Федерації (Ф. 10082. Оп. 1. 50 од. зб. 1953-1998).

¹⁷ [Штепа К.Ф.] Пам’яті П.П.Потоцького // Нове українське слово. К., 1943. 13 серпня. № 189 (507). С. 4.

¹⁸ Климова Екатерина Ивановна. Музей Украины (Собрание П.П.Потоцкого). Ч. 1: Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1995. 139 с.

¹⁹ Див.: Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 1. № 1 в. Арк. 1 - 8 зв.

²⁰ ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6.

²¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України: Путівник. К., 2001. С. 243.

²² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б.м.: Сучасність, 1977. С. 139-146.

²³ Семененко Олександр Платонович (27 серпня 1898, Єлисаветград – 1 червня 1978, США) – адвокат, мемуарист. Вихованець юридичного факультету Новоросійського ун-ту, Ун-ту Св.Володимира та Харківського ІНО (закінчив 1924). Член колегії адвокатів м.Харкова. Популярний оборонець. Ув’язнений 3 вересня 1937 та 27 січня 1938 (звільнений 7 листопада 1938). Керівник правничого відділу, потім голова Харківської міської управи. Емігрував до Бразилії, 1960 – до Нью-Йорка. Голова фундації УВАН. Його збірка картин і графіки загинула в одній із пожеж Берліна (Марченко Петро. Олександр Платонович Семененко // Нові дні. Торонто, 1978. Грудень. С. 23-25). Близько приятелював із земляком Є.Маланюком, про якого написав спогади (див.: Євген Маланюк: В 15-річчя з дня смерті / Упор. Оксана Керч.

згаданих спогадів Потоцького ²⁴, а я – в перекладі Олександра Неживого - спогади Н.Геппенер-Лінки про Музейне містечко, де є згадки про Музей України ²⁵.

Виявилось, не так уже мало й публікацій. Відомості про Потоцького раз-у-раз з'являлись у довідкових виданнях і оглядах ²⁶. За його життя найдокладніше написав ²⁷ про склад музейних збірок Гнат Стеллецький ²⁸. Чималу статтю з ілюстраціями ²⁹ – винятково вартісними тепер - надрукував мистецтвознавець Михайло Павленко ³⁰.

Філадельфія, 1983. С. 13-18). 23 його листи до Маланюка за 1957-67 опублікував Леонід Куценко (Кур'єр Кривбасу. № 146. 2002. Січень. С. 171-207).

²⁴ "И сердце, и ум мой стремились к лучшим идеалам": Воспоминания генерала П.П.Потоцкого / Публ. подготовила Е.И.Климова // Ист. архив. Москва, 2002. № 4. С. 152-173.

²⁵ Див.: Геппенер Н. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади // Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 112-145 (31 прим.; укр. переклад Ол. Неживого); Ї ж. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929-1939 рр. // Лаврський альманах: Зб. наукових праць. Вип. 11. К., 2003. С. 142-175 (70 прим.; рос. оригінал).

²⁶ Кравців Богдан (1904-1975). Розгром українського літературознавства 1917-1937 рр. // ЗНТШ. Том 173. Париж; Чикаго, 1962. С. 230 (= Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою; передруки: Кравців Б. Зібрані твори. Том III. К.: Світовид, 1994. С. 133; Шамрай Агапій Пилипович (1896-1952). Українська література / Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен: УВУ, 1989. С. 230; Онацький Євген Дометович (1894-1979). Українська мала енциклопедія. Кн. XI. Буенос-Айрес, 1963. С. 1455; Проценко Людмила Андріївна (1927-2000). Київський некрополь: Путівник-довідник. К.: Укр. письменник, 1994. С. 244-245; Абраменко Леонід Михайлович (нар. 1930). Київ: Жертви репресій. Том I. К.: Меморіал; Логос, 1997. С. 343; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. I. А – Л. К., 1999. С. 62, 255, 520; Роженко Микола Маркович (нар. 1936), Богацька Едіт Леонідівна. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. Кн. 1. К., 1999. С. 352-353; Залесский К.А. Кто был кто в первой мировой войне: Биограф. энциклопедия. М., 2003.

²⁷ Стеллецький Гнат. Українська збірка П.Потоцького // Червоний шлях. 1927. № 3 (48). С. 180-182.

²⁸ Стеллецький Гнат Якович (3 лютого 1878, с. Григорівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. – 11 листопада 1949) – археолог. Закінчив КДА, кандидат богослов'я (1905). 1905-07 працював у Палестинському товаристві, вчителював у Назареті. Переїхавши до Москви, вивчав її підземні пам'ятки. У 1917-23 займався розкопками на київському Звіринці (Пор. його: Письмо в редакцию // Украинская жизнь. 1913. № 9. С. 104-105) й на Лубенщині. Виступав з лекціями, широко друкувався в українській пресі. Член київської "Просвіти" (1918; НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. XII. 889. Арк. 50). У протоколі засідання Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини від 23 жовтня 1922 зазначено: слухали - «Сообщение Д.М.Щербаковского о деятельности арх. Стеллецкого в Чигиринском уезде, каковая деятельность может вредно отразиться на целостность и сохранность археологических богатств этого уезда. – Постановлено обратиться через Н.П.Василенко в Академию Наук с просьбой отобрать у арх. Стеллецкого выданный ему Академией мандат, который дает ему возможность выступать с лекциями об археологических богатствах и раскопках в Чигиринском и друг.[их] уездах, что может повлечь при неумении организации и ведения этих раскопок уничтожение и хищение археологических материалов» (КОДА. Ф. р-742. Оп. 1. № 175. Арк. 12). Восени 1923 Стеллецький виїхав до Москви, але продовжував друкуватися в Україні ("Червоний шлях"). Уславився пошуками бібліотеки Івана Грозного в московському Кремлі (Осокин В. Поиски либерей продолжаются // Новый мир. 1976. № 11. С. 227-233). Похований на Ваганьковському кладовищі (могила втрачена). Автор праць "В страну Гадаринскую" (Сообщения Импер. Православного Палестинского О-ва. Т. XIX. Вып. 3. 1908. С. 423-443), "Газер библейский и его раскопки" (Там само. Вып. 2. С. 241-254), "Подземный лабиринт [ок. Мгарского монастыря]" (Жизнь. Москва, 1912. № 3. С. 7), "Замечательное евангелие" (Голос минувшего. 1913. № 11. С. 318-319), "Подземная Украина" (Укр. жизнь. 1913. № 2), "Летописные варяжская пещера и клад" (Сборник статей в честь гр. П.С.Уваровой. Москва, 1916. С. 261-276), "Раскопки" (Нова рада. 1918. 3 вересня. Ч. 155. С. 3), "Н.М.Кибальчич" (Наше минуле. 1919. Ч. 1-2. С. 144-148). Архів – РГАЛИ. Ф. 1823. Список праць - НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. XII. 80. Див.: Матвеева О.В. Стеллецький І.Я. // Историки и краеведы Москвы: Некрополь; Биобиблиогр. справочник. Москва, 1996. С. 146-147; Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами. Полтава: Верстка, 2005. С. 197-202.

²⁹ Павленко Мих. Музей України: Збірка П.Потоцького // Всесвіт. Х., 1928. 26 серпня. № 35. С. 6-7.

³⁰ Павленко Михайло Степанович (1895, Суми – 7 квітня 1942) – мистецтвознавець. Як стипендіат Сумського земства навчався у Харківській художній школі (закінчив 1917). Наприкінці літа 1918 вступив до Української державної Академії мистецтв (УДАМ). Узав участь у повстанні проти гетьмана. Приєднався до боротьбистів-незалежників. Бажаючи пов'язати їх круговою порукою, большевики доручали їм «мокрі» справи. У Миргороді на початку 1919 за постановою повітового ревкому був членом особливої комісії «по розвантаженню тюрми від контрреволюціонерів». Перебував в отамана Омеляна Волоха (1886-1937). Відновившись у Київському художньому інституті (спадкоємець УДАМ; 1922), навчався у майстерні В.Кричевського. Закінчив інститут 1925. З 1925 викладав у КХІ історію укр. мистецтва (Мистецько-технічний ВИШ: Зб. КХІ. Вип. 1. К., 1928. С. 25). Захистив промоцію при Харківській кафедрі історії

Переважали, звісно, побіжні хронікальні замітки. В СРСР у 60-ті роки вели перед, розуміється, ті, хто не належав до офіціозу і йому протистояв. Наприклад, дуже реалістичну довідку до свого словника написав Лесь Танюк³¹. Далі можна назвати лише статтю співробітника Історичного музею Вадима Сидоренка³², з яким я познайомився у зв'язку з Данилом Щербаківським, іншим нашим героєм. Ту статтю, - на жаль, зовсім коротку, - було надруковано в московському вузько фаховому журналі. Велику увагу громадськості привернула до себе проблемна стаття про українську книгу, де була проста собі згадка про Музей³³.

Зате в роки перестройки та незалежності з'явилося кілька більш чи менш ґрунтовних публікацій. Передусім це гарні розвідки К.Климової, присвячені окремим сюжетам³⁴. Серед нечисленних її недоліків назву один принциповий. Захопившись військовою історією, К.Климова у своїх працях не потрапила пояснити, на жаль, чому Потоцький назвав своє дітище все-таки "Музеєм України".

Збагатили літературу Віктор Акуленко³⁵, Яків Бердичевський³⁶, Тамара Лазанська³⁷, Віктор Бурмака³⁸, Михайл Рабинович³⁹. Розділи про Павла Платоновича знаходимо в книжках Михайла Слабошпицького⁴⁰ та Костянтина Бобрищева⁴¹.

Після кількох моїх публікацій, що почались із згаданої публікації 1985 року, 2002 року з'явилась і перша монографія. Її журнальний варіант (8 аркушів з ілюстраціями) мав бути

української культури. Завідував художнім відділом Київської картинної галереї. Науковий співробітник київської інспектури охорони пам'яток культури. Ув'язнений 1 квітня 1934. Висланий на північ на три роки. Там ув'язнений вдруге. Розстріляний. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58876 ФП / кор. 1498.

³¹ Танюк Лесь (Леонід) Степанович (нар. 8 липня 1938). Твори: В 60-и томах. Том V: Щоденники 1960-1961 р.р. К.: Альтерпрес, 2005. С. 295-309. Цікаво, що наведених тут відомостей 1960-61 в обігу ще не було.

³² Военно-исторический журнал. 1969. № 8. С. 124-125: фото. 13 квітня 1971 Вадим Олександрович Сидоренко зробив відповідне повідомлення також на науково-теоретичній конференції з питань вивчення пам'яток історії та культури Печерська. Воно звалось "Колекція української старовини П.Потоцького на території Києво-Печерської Лаври". У відомій праці Беркова (Берков Павел Наумович. История советского библиофильства, 1917-1967. [Изд. 2]. Москва: Книга, 1983. 280 с.) жодної згадки імені П.Потоцького чомусь немає, хоча він знав про його бібліофільську діяльність щонайменше з публікацій Ф.Шилова (див.: Шилов Ф. Судьбы некоторых книжных собраний за последние 10 лет: Опыт обзора // Альманах библиофила. [Лгр.:] Ленингр. об-во библиофилов, 1929. С. 194; Репринтне перевид.: Москва: Книга, 1983. Підготував до друку В.В.Кунін).

³³ Різник Михайло Григорович (1908-1991). Храм української книжки // Літературна Україна. 1969. 3 жовтня. № 79 (2672). С. 4.

³⁴ Климова К. Музей України: Збірка П.Потоцького // Андріївський узвіз. 1991. Червень. № 3. С. 15; Ї ж. Бібліотека Павла Потоцького // Бібліотечний вісник. 1994. № 5-6. С. 21; Еє же. Проблемы архивной эвристики и реконструкции частновладельческих архивов: Из опыта реконструкции архива Потоцкого Павла Платоновича // Архивоведение и источниковедение отечественной истории: Проблемы взаимодействия на современном этапе: Доклады и тезисы выступлений на второй Всероссийской конференции 12-13 марта 1996 г. Москва, 1997. С. 267-269; Ї ж. Військові та архіви: Внесок в архівну справу // Архівознавство – Археографія – Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. К., 1999. С. 78-83; Ї ж. Потоцький П.П. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. 1. К., 1999. С. 274-276.

³⁵ Акуленко Віктор Іванович (нар. 1935). Охорона пам'яток культури в Україні, 1917-1990. К.: Вища школа, 1991. С. 93, 104.

³⁶ Бердичевський Яків Ісакович (нар. 1932). Борг перед подвижниками // Старожитності. 1991. № 2. С. 6. Низку публікацій останніх років вказала мені Г.П.Герасимова. Користуюсь нагодою широко їй подякувати.

³⁷ Лазанська Тамара Іванівна (нар. 1945). Нащадок кишенського сотника // Київська старовина. 1997. № 5. С. 133-143. Про авторку див.: Герасимова Г.П. Лазанська Т.І. // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник. К., 1998. С. 179.

³⁸ Бурмака Віктор. Шукайте й знаходьте: Про колекціонування й збирання, творців і збирачів: Статті та нариси. Х.: Харк. колегіум, 1999. С. 10

³⁹ Рабинович Михайл. Библиотека П.П.Потоцкого // Библиофиль. Нью-Йорк, 2000. Январь. № 2. С. 13-18.

⁴⁰ Слабошпицький Михайло Федотович (нар. 1946). Доля генералової колекції // Слабошпицький М. Українські меценати: Нариси з історії української культури. [К.:] М.П.Коць, "Ярославів Вал", 2001. С. 228-234.

⁴¹ Бобрищев Костянтин Васильович. Отчий край. Кн. 2. Полтава: Сімон, 2004. С. 594-603.

надрукований до 10-річчя незалежності, але затримався на цілий рік, тож морально застарів уже на момент виходу в світ. Друге видання (12 аркушів без ілюстрацій) випустив Інститут історії України⁴². Заступник директора С.Кульчицький визначив його тираж – 100 примірників. З’явилися рецензії⁴³, але чи можна говорити, що видання відбулося?

Доїхавши до Нью-Йорка, моя книжка інспірувала там статтю псевдоніма, що не обійшлася, на жаль, без помилок. Найцінніше в цій публікації – ілюстрації, узяті з неказаного джерела: в Україні цих фотографій немає.

Але перегляд наявних публікацій я зробив радше із казуїстичних міркувань. Насправді масовий читач Потоцького не знає, і його ім’я по-справжньому у суспільну свідомість не введено. Показово, що нотатки про нього немає, ясна річ, навіть у виданні: УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія. Вид. 2, доп. / Ред. рада: Мирослав Попович та ін. К.; Л., 2001.

Чи ж не дивно, що в наш час у столичному місті великої держави - Києві - можна відкрити таке визначне явище? У столиці України відкрити Музей України, який, виявляється, існував. Музей, який потім загинув так трагічно.

У цій праці особливої ваги я надавав людському оточенню П.Потоцького, страшній долі українознавства й спеціально українського музейництва. Зрештою, усім і так ніби відомо, що чимало вчених було розстріляно, а численні інші дослідники зазнали репресій і поневірянь. Я особисто знав згадуваних нижче Івана Врону (+ 1970), Стефана Таранушенка (+ 1976), Євгенію Рудинську (+ 1977), Федора Максименка (+ 1983)⁴⁴ і

---

⁴² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр. К., 1999. С. 127; Його ж. Золоті імена України: Народжені Україною: Меморіальний альманах. Том II: Л-Я. К., 2002. С. 370-371; Його ж. Павло Потоцький як шевченкознавець // Слово і час. 2002. № 3 (495). С. 87-94; Все остається людям: Сборник в честь семидесятилетия Якова Бердичевского. К.: МАГ, 2002. С. 165-193; Його ж. Музей України; Збірка П.Потоцького: Його історія і загибель // Україна: Наука і культура. Вип. 31. К., [2002]. С. 229-322 (1 вид.: 8 арк.: іл.); Його ж. "Музей України; Збірка П.Потоцького": Доба, середовище, загибель. К., 2002. 251 с. (2 вид.: 12 арк. Тираж 200 прим.).

⁴³ [Захаркін Степан Анатолійович.] // Критика. 2002. Вересень. Ч. 9 (59). С. 20. Рец.: Люта Тетяна Юріївна // Український гуманітарний огляд. Вип. 9. [К.:] Критика, 2003. С. 253-257; Солонська Наталія Гаврилівна. Розстріляний патріотизм // Вісник Книжкової палати. 2002. № 11 (76). С. 13-15; Хорунжий Юрій Михайлович. Поновлено в пам'яті // Літ. Україна. 2003. 12 червня. № 23 (5015). С. 4; Хорунжий Ю. Поновлено в пам'яті // Робітничка газета. 2003. 20 травня. № 72 (13229). С. 3; Шудря Микола Архипович. Голограма "Музейної скарбниці" // Українська культура. 2003. № 5 (932). С. 15-16: іл.

⁴⁴ Максименко Федір Пилипович (23 січня 1896, с. Біленьке Катеринославського пов. та губ. - 6 липня 1983, Львів) – бібліограф, книгознавець. Син священика. Закінчив Катеринославську духовну семінарію та історичний відділ факультету профосвіти Київського ІНО (1925). У 1923-33 працював у Всенародній бібліотеці України. Видав бібліографічну розвідку «Межі етнографічної території українського народу» (1927) та покажчик другого ступеня «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» (1930), що став в українській бібліографії класичним. Звільнений з посади під час чистки академічних установ (1933), після чого перебував на випадкових роботах. У 1950-74 заступник директора бібліотеки Львівського університету, потім завідував відділом рукописів та рідкісної книги, названим після його смерті його іменем. Уклав покажчики «Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету» (1958), «Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР» (1960; у співавторстві), «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР» (1964), «Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР» (1971; у співавторстві), «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках» (1975). Володів широкими інформаціями про українознавство 1920-х. Мав великий вплив на дальший розвиток гуманітарних студій, передусім у галузі книгознавства та краєзнавства. Охоче й докладно консультував усіх, хто до нього звертався (Див.: Бутрин М.Л. Ф.П.Максименко: Бібліогр. покажчик. Львів, 1983; Білокінь С. Наш перший бібліограф // Наука і культура: Україна. Вип. 20. К., 1986. С. 394-395; Белоконь С.И. Библиотека Ф.Ф.Максименко // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства. Лгр., 1989; Королевич Нінель Федорівна. Ф.Максименко // Українські бібліографи ХХ ст. К., 1998). П.Потоцького знав особисто. 29 листопада 1927 у доповідній записці Директорові Музейного містечка П.Потоцький повідомив, що оглянув устаткування старої університетської бібліотеки і замовляв подібні стелажі й комоди: «Все сведения можно получить в библиотеке у тов. Максименко, который [...] заведует и которому я указал то, что нам пригодно» (Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. №

завжди знав, що більшість із них були репресовані. Але коли перед нами проходить картина певного середовища, біографії п'ятдесяти його конкретних представників, - виявляється, було вирубано з життя не окремих вчених, а генерацію. А це вже нове знання і зовсім інші враження. Мало того, їх було знищено планомірно, за три заходи. Коли я переглянув ці півсотні довідок, розташувавши їх за хронологією арештів, вони несподівано згрупувались у три порції: осінь 1933 року, весна 1934-го і друга половина 1937-го.

Як пояснити ці страшні збіги?

З біографії

У невірблених, часто неточних, але дуже цінних за своєю суттю спогадах про Лаврський заповідник (Всеукраїнське музейне містечко) музейниця-емігрантка Любина Терещенко згадувала, що зустрічалася з Павлом Платоновичем, коли він приїхав до Києва: "Мені він розповідав про роки навчання разом з братом у Полтавській кадетській школі. Також спростовував слухи про [своє] польське походження, казав, що його рід має гілки литовські"⁴⁵.

Прапрадід Потоцького звався Григорій. За відомостями історика Полтавщини Платона Китицина, він служив у походах за гетьмана Самойловича з 1687 року⁴⁶. За іншими даними, почав військову службу при взятті Кизикермена (1698)⁴⁷. 1713 року його було призначено на сотника у містечку Кишеньці на Полтавщині⁴⁸. Він лишався на цім уряді близько 50 років. Сам П.Потоцький нараховував – понад 40 років⁴⁹.

---

56. Арк. 80 – зв.). Нового обладнання Потоцький так і не одержав. У звіті про обстеження Всеукраїнського Музейного містечка від 16 липня 1931 сказано: "З боку дирекції до цього часу ще не вжито заходів, щоб запровадити тут мар[к]сивську (sic) експозицію, етикетаж (sic) – не дано навіть відповідних вітрин для графічного (sic) відділу. Схованка гравюр не упорядкована – знаходиться в хаотичному стані" (ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 678. Арк. 3).

⁴⁵ Терещенко [Гвоздь; Гвоздівна] Любина Памфілівна (пом. 2 січня 1991). Згадуючи минуле... // Віра. Livingston, NJ, 2002. Липень-вересень. Ч. 3 (107). С. 9. Некролог див.: Свобода. 1991. 12 січня. Ч. 8. С. 3. У штаті з 1 червня 1927, себто вступила майже одночасно з Потоцьким. У штатному розкладі ВМГ, датованому 15 квітня 1933, значиться як лектор-доцент зі ставкою 225 карб. (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 50-51). 1943 виїхала на еміграцію.

⁴⁶ Китицын Платон Александрович (1846 - ?). Кобылякская старина // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 4. Полтава, 1907. С. 164-165.

⁴⁷ З гармат, узятих українською армією в Кизикермені, коштом полтавського полковника Павла Герцика майстер Опанас Петрович вилив дзвін для полтавського Успенського собору. Автор напису на ньому, датованого 6 листопада 1695, - відомий поет І.Величковський. Треба сказати, що ця пам'ятка української військової звитяги має й чималу літературу. На часі було б видання книжки про цю славу сторінку нашої історії. Дж.: Царский Иван Никитич (1790-1853). Список с отписки к государям царям и великим князьям всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметева о разорении города Казыкермена // ЗООИД. Т. 3. 1853. С. 269-272; Мурзакевич Николай Никифорович (1806-1883). Кизикерменские памятники // ЗООИД. Т. 10. 1877. С. 431-434; [Наказ кошового Яким Ігнатовича курінному Маркові Кожену з приводу татарського перевозу в Кизи-Кермені, 27 вересня 1743] // КС. 1882. № 12. С. 527-537; Бучневич Василий Евстафьевич (1860-1923). Сведения о колоколе Кизикермене в полтавском Успенском кафедральном соборе. Полтава, 1883. 11 с.; Его же. Колокол "Кизикермен" // КС. 1886. № 12. С. 747-749 (див. про автора: Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами. Полтава: Верстка, 2005. С. 214-216); Ленченко Володимир. Рукописні плани міст і фортець Південної України // Україна і Туреччина: Тези доп. міжнар. наук. конференції. К., 2003. С. 41-44; Климова Е. Музей Украины. С. 14. Драматичну історію врятування цього дзвону див.: Нестуля Олексій Олексійович (нар. 25 березня 1957). Доля церковної старовини в Україні, 1917-1941 рр. Ч. 2. К., 1995. С. 122-124.

⁴⁸ Соловей Дмитро Федорович (1888-1966). Село Кишенька (sic), Кременчуцька округа // Краєзнавство. 1930. № 1-5. С. 36-53. На жаль, жодної згадки про представників роду Потоцьких у праці Солов'я немає. Див.: Gajecky George. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 2. Cambridge, Mass., c 1978. P. 542-543.

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 1-2.

Сама його сотня сформувалась незадовго перед тим, десь після 1660 року⁵⁰. 1723 року Григорій Потоцький підписав Коломацькі чолобитні - петиції української старшини до Петра I з домаганнями відновити права України⁵¹. За подіями 1725 року Потоцького згадував історик Венедикт Мякотин⁵². Про кишенського сотника (без імені) Потоцького йдеться в рапорті миргородського полкового обозного Федора Москова до Генеральної військової канцелярії - про результати розшуку гайдамаків у Задніпров'ї від 20 червня 1753⁵³.

Григорій син, прадід нашого героя Василь Потоцький зайняв ту саму посаду кишенського сотника⁵⁴.

Кишенька розташувалась по обох берегах Ворскли недалеко від того місця, де ця річка впадає у Дніпро. Це була доволі глуха місцина – від самої Кишеньки до Кременчука верст із 70, до Кобеляк – 32, до Полтави - 96. Але історія цієї місцевості сягала далеко вглиб віків. В урочищі Мечеть було розкопано золотоординський могильник⁵⁵. Юрій Немирич побудував при Кишеньці фортецю. Під 1667 і 1670 роками сотенне місто згадується в актових книжках Полтавського городского уряду. 1690 року у бою під Кишенькою Вечерка забив військового канцеляриста Петрика, що зрадницьки продався татарам⁵⁶. Саме тут 1740 року мали одержати по 30 дворів грузинський поет Давид Гурамов (Гурамішвілі) та Герасим Джевахов (Ерасті Джавахішвілі), але вони відмовились від того. Гурамішвілі оселився й помер у Миргороді⁵⁷. Натомість у Кишеньці осіла родина іншого грузинського емігранта Георгія Баратова (Гіві Бараташвілі) та його старшого сина Сергія Георгійовича, що дослужився до звання генерал-майора⁵⁸. Цікаві антики з кишенських церков надійшли згодом до Полтавського музею старожитностей⁵⁹.

П.Потоцький не міг не знати, що 1923 року большевицька трійка у складі секретаря комітету КП(б)У Мотузки, представників ЧК та війська ухвалила розстріляти в тій же самій Кишеньці кількасот в'язнів – учасників повстанського загону Андрія Левченка⁶⁰.

Перегляд родоводів показує, що ті самі риси вдачі повторюються у нащадках часом за кілька поколінь. Визначальною рисою Павла Платоновича Потоцького, що забезпечила йому почесне місце в нашій історії, була виняткова жертвенність, і саме цю рису він

---

⁵⁰ Падалка Лев Васильевич (1859-1922). Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. Полтава: ПГУАК, 1914. С. 91. Див.: Дорошенко Дмитро Іванович (1882, м.Вільно — 1951). Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 203.

⁵¹ Коломацькі чолобитні 1723 года // КС. Т. XXIX. 1890. Июнь. Прилож. С. 109; Крупницький Борис (1894-1956). Гетьман Данило Апостол і його доба (1727 – 1734). Авгсбург, 1948. С. 14.

⁵² Мякотин Венедикт Александрович (1867-1937). Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. Прага, 1926. Том III. С. 105. Див.: Дорошенко Дм. Огляд української історіографії. С. 164-165; Пашуто В.Т. Русские историки эмигранты в Европе. М.: Наука, 1992. С. 152; Платонов О.А. Терновый венец России: История Русского народа в XX веке. Том II. М., 1997. С. 942. Пор.: Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 году // КС. Том LXXXVI. 1904. Июль-август. Прилож. С. 26.

⁵³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 3б. док. К.: Наукова думка, 1970. С. 238. Док. 118.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 11. Арк. 1, 4.

⁵⁵ Зарецкий И.А. Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобеляцкого уезда // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 9. 1912. С. 111-120, план.

⁵⁶ Арандаренко Николай Иванович (1795-1867). Записки о Полтавской губернии. Ч. 3. Полтава, 1852. С. 176.

⁵⁷ Розсоха Людмила Олександрівна (нар. 1947). Давид Гурамішвілі та його миргородське оточення // Сторінки історії Миргородщини: 3б. наук. праць. 3б. 3. Полтава, 2002. С. 50-51.

⁵⁸ Розсоха Людмила. Грузини в Україні; Шляхами Давида Гурамішвілі. Миргород, 2005. С. 64-65, 282. Наклад 500.

⁵⁹ Трипольський Владимир Іванович, священник, зав. Полт. епарх. древлехранилищем (26 липня 1876 – не раніше серпня 1933). Полтавское епархиальное древлехранилище. Полтава: Г.И.Маркевич, 1909. О. В.Трипільський народився в тій самій Кишеньці Кобеляцького повіту в родині дякона місцевої Преображенської церкв (Гужва Юрій. Полтавська Свято-Вознесенська (Кобищанська) церква // Полтавські епархіальні відомості. 2004. Ч. 10. С. 63).

⁶⁰ Майстренко Іван Васильович (1899-1984). Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. С. 118, 142.

успадкував від свого далекого предка. Наприкінці XIX ст. у Архангело-Михайлівській кишенській церкві ще зберігались пожертви старого сотника Григорія Потоцького. Це були напрестольні - три срібні й один мідний - хрести, які він надав до храму 1734 року, далі три срібнопозолочені чаші, срібний дискос, три звіздиці. А у південному приділі можна було побачити вельми давній кіот, якого він пожертвував того самого, - мабуть, пам'ятного йому чимось, - 1734 року. Як відзначав церковний історик о.Микола Пирський, цей кіот “обращает на себя внимание своей архитектурой всякого любителя старины”. Нарешті, Григорій Потоцький пожертвував ще епітрахіль “темно-фиолетового плису, шитую разноцветным гарусом с накладными швейными бело-гарусными крестами, весьма древнюю”⁶¹. Його ім'я згадується також у двох стародруках - у маргіналіях 1714 та 1734 років (о.М.Пирський наводить їхні тексти). Зберігався при храмі й синодик, де на вічне поминання був записаний рід кишенського сотника. Датувався синодик тим самим 1734 роком⁶².

Протягом всього життя простежуються зв'язки генерала Потоцького із славетним дослідником Запорізького козацтва Дмитром Яворницьким⁶³, і тут теж годиться згадати того самого старого сотника. Річ у тім, що в хронікальній звістці про найголовніші придбання Катеринославського музею за 1913 рік повідомлялося: “З цікавіших добутків запорожського відділу треба зазначити [...] сосновий сволок з будинку кишенського сотника Григорія Потоцького, знайдений в селі Озерках Кобел.[яцького] пов.[іту] на Полтавщині. Кінці сволока обрізані, але посередині зберігся напис: «... отца и посп(і)шеніємъ сына и совершеніємъ святого духа сооружися домъ сей стараніємъ и коштомъ рабомъ Божиимъ Григоріємъ Потоцкимъ его милостію паномъ сотникомъ киш(і)нскимъ року 1733 мц...”⁶⁴.

Павло Потоцький листувався з Яворницьким з 1884 року до року 1933. В архіві останнього збереглося його чотири листи⁶⁵. Характерне його вітання до 30-ліття діяльності Яворницького (1913): “Душевный привет исследователю и восстановителю прошлого нашего родного края”⁶⁶.

Павло Платонович Потоцький народився 12 грудня 1857 року в селі Просяниківці, у 26 верстах від Кобеляк. Його батько Платон Олександрович (1806 – 20 лютого 1877⁶⁷) служив за дворянськими виборами, на той час був суддею Кобеляцького повітового суду, куди його обрали уже втретє. Багато разів його обирали також предводителем дворянства Кобеляцького повіту. Він мав 800 десятин землі та 85 селян, згодом придбав неподалік ще 25 десятин і 16 селян. На думку К.Климової, передусім саме прибутки з маєтку давали змогу згодом Павлові Потоцькому набувати коштовні історико-мистецькі пам'ятки⁶⁸.

---

⁶¹ Пирский Николай Васильевич (7 квітня 1857, с. Солошине Кобеляцьк. пов. Полт. губ. – бл. 1921), священник. Исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобеляцкого уезда, расположенных по реке Ворскле // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1895. 15 ноября. № 22. С. 807-811. Говорив антибольшевицькі проповіді. Понад два роки переховувався. Його вистежили, вивезли і вбили. Дж.: Бобрищев Кост. Отчий край. [Том 1.] Полтава: Дивосвіт, 2002. С. 604-613.

⁶² Там само. 1895. 1 ноября. № 21. С. 777.

⁶³ Климова Е.И. «Истинный украинец и истинный музейст»: До питання взаємин Павла Потоцького і Дмитра Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. науков. конфер., присвяченої 140-річчю від дня народженню Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археолог. з'їзду. Дніпропетровськ, 1995. С. 202-204.

⁶⁴ Катеринославський музей імени А.Н.Поля // Україна. 1914. Кн. I. С. 151.

⁶⁵ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції. Вид. 2, доп. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. С. 99.

⁶⁶ Щира дяка за корисну працю: З музейної колекції. Дніпропетровськ: Гамалія, 1998. С. 18.

⁶⁷ ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 183.

⁶⁸ Климова Е. Музей Украины. С. 14, 20.

Мати збирача й дослідника Ганна Петрівна Потоцька (31 січня 1824 – 13 травня 1868⁶⁹) доводилась його батькові троюрідною племінницею. Вона охоче лікувала селян і навіть робила нескладні операції.

Батьки побралися 1840 року. Були людьми високої душевної організації та культури. Вони не ділили людей на важливих і неважливих, знатних та незнатних. У родині панувала атмосфера людяности й доброзичливости.

Змалку хлопця цікавила історія. Йому показували рештки шведських батарей, - з землями Потоцьких межувала відома Переволочна. Це сюди після поразки під Полтавою пішли рештки шведської армії під командою Левенгавпта, сподіваючись відступити на південь, до Криму. За нею по п'ятах гналися кіннота Меншикова й козаки гетьмана Скоропадського, і 30 червня на Дніпрі, саме під Переволочною, настигли шведів. Левенгавпт капітулював. Росіянам дісталось понад 16 тисяч полонених і 28 гармат. Армія Карла XII перестала існувати⁷⁰.

У цій історичній місцевості зростав молодий Павло Потоцький. Природно, що в його душі національний момент не міг бути притлумлений. Як згадував потім генерал, приятель молодого подружжя Сидоренко майстерно виконував Шевченків “Сон” та “Воркувала горлиця”. Близький родич, активний член громадівського руху Віктор Потоцький ходив у дорогій гетьманській одежі, а на воротях маєтку підняв (у ті часи казали – викинув) козацький червоний, - себто, мабуть, таки малиновий - прапор⁷¹. Все це западало в душу.

Олександр Семененко, що знав Потоцького на схилку літ, уже в Києво-Печерській лаврі, де він доживав віку, писав про нього: “Лавра стояла. В тридцятих роках там можна було зустріти старого пана з доброзичливим виразом обличчя, м'якими рисами, спокійними манерами, що даються через спадкове володіння майном і культурою предків. [...] Про такий чин ми, цивільні, з пошаною говорили: Не генерал-майор, не генерал-лейтенант, а повний генерал. Це не перешкоджало, а може помагало йому бути людиною скромною і демократичною в поведінці, думаю, тому, що такі люди виростили без комплексу меншевартости”⁷².

У родині Потоцьких-батьків первісток помер немовлям, потім пішли сини Миколай (1844-1911), Олександр (1846-1918), Іван (1848-1912), Володимир (1853-1921), Петро (1855-?) і Павло (1857-1938), дочки Марія (14 жовтня 1849 - 1923)⁷³ та Олександра (нар. 28 квітня 1851). Марія Платонівна закінчила Полтавську гімназію. Прослухала курс лекцій в університеті у Цюріху (1871-73), після чого витримала іспит у петербурзькій Медико-хірургічній академії на звання акушерки. Йшла у справі 193-х (1877-78). Вислана під гласний нагляд поліції. За Центральної Ради разом з братом прийняла українське громадянство. Згадку про її портрет у групі, знятий у Цюріху в 1870-х роках, див. наприкінці опису бібліотеки.

Як писав у статті О.О.Петровський, чотири брати Павла Платоновича дослужились до генеральських чинів. Старший, Миколай Платонович (нар. 1 березня 1844), був

⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 114.

⁷⁰ Оглоблин Олександр Петрович (24 листопада 1899, Київ - 16 лютого 1992, м. Лудлов, Масс., США). Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто: ООЧСУ, 1960. С. 358.

⁷¹ Гніп Михайло Оксентійович (1900 - ?). Громадський рух 1860 р.р. на Україні. Кн. I: Полтавська громада. Х.: ДВУ, 1930. С. 49. Марко Антонович вважав цю монографію вичерпною (Антонович Марко Дмитрович. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Київська старовина. 1998. Березень-квітень. № 2 (320). С. 32), що делікатно заперечив В.Дудко (Дудко Віктор Іванович (нар. 1959). Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Там само. С. 156). Співробітник Комісії Лівобережжя та Слобідської України УАН (1927-28; Історія Національної Академії Наук України, 1924-1928: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 610) та соціально-економічної Комісії історії України. Він працював у Полтаві й Харкові. 1934 був засланий (Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962). С. 30, 41-42, 64).

⁷² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. С. 140-142.

⁷³ Деятели революционного движения в России: Био-библиогр. словарь. Том 2: 70-е годы. Вып. III: М-Р. Москва, 1931. Стлб. 1256-1257.

відомий професор Михайлівської артилерійської академії. Вийшов у відставку 1906 року

⁷⁴.

Олександр Платонович (нар. 8 березня 1846) у 1892-1905 роках був директором Полтавського кадетського корпусу ⁷⁵, першим головою Полтавської ученої архівної комісії. Олександр Платонович теж колекціонував і теж листувався з Яворницьким. Збереглися два його листи ⁷⁶, перший (23 липня 1904 року) надіслано з Полтави, другий (27 жовтня 1912) – з Петербурга:

1) Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Приношу Вам большую благодарность от себя и от вверенных мне кадет, которые, благодаря Вашим любезным разъяснениям, с большой для себя пользой, осмотрели всё хранящееся в музее, чем ознакомились с весьма интересными подробностями исторического характера.

Прошу принять уверение в глубоком уважении и преданности.

Вашего превосходительства покорнейший слуга

А.Потоцкий ⁷⁷.

2) Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!

На письмо Ваше сообщаю, что упоминаемые Вами старинные предметы принадлежат жене моей, которая их любит и дорожит ими. К тому же и старушка, передавшая их ей, здравствует, и жена находит неудобным отчуждать подарок.

Как поступит она в будущем, сказать не умею, во всяком случае мне нравится Ваше усердие к Вашему детищу – иначе ничего хорошего не устроишь.

С большим удовольствием всегда помню нашу чудную прогулку по землям наших батьков в полезном и приятном Вашем обществе.

Жена благодарит Вас за память и со своей стороны шлёт Вам свой привет.

Пожелав Вам всего хорошего, с искренним уважением остаюсь расположенным к Вам

А. Потоцкий ⁷⁸.

Володимир Платонович (нар. 10 травня 1853), автор щоденника (1903-08), що став уже предметом спеціальної розвідки ⁷⁹, був одружений із співачкою Серафимою Миколаївною Потоцькою (дівоче прізвище Павловська). Остання, одна з кращих учениць Жоржетти Еверарді, мала високе ліричне сопрано. 4 січня 1880 виконала роль Оксани в опері Н.Ф.Соловйова "Коваль Вакула" ⁸⁰. Готуючись до концерту у Чернігові, 13 лютого

---

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Див.: Павловский Иван Францевич (1851-1922). Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912. С. 162-163; Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951). Огляд української історіографії. С. 142, 202-203; Шандра Валентина Степанівна (нар. 1952). Павловський І.Ф. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. 1. К., 1999. С. 260-262. Петровский А.А. П.П.Потоцкий: Из военной истории. Машинопис у моему архіві.

⁷⁵ Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914. С. 236-237; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути, 1917-1922 рр. Полтава, 1995. С. 257.

⁷⁶ Пор.: Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. С. 99. Приношу найщирішу подяку п. Світлані Вікторівні Абросимовій, яка підготувала листи братів Потоцьких до Д.Яворницького до друку в третьому томі фундаментальної серії "Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького", за надання їхніх текстів ще до виходу книжки в світ.

⁷⁷ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І.Яворницького. КП-83181, Арх-18990. Машинопис.

⁷⁸ Там само. КП-83182, Арх-18991. Адреса: "Екатеринослав. Музей Поля. Его Превосходительству Дмитрию Ивановичу Эварницкому".

⁷⁹ Маер Татьяна Гарольдовна. Дневник Владимира Платоновича Потоцкого из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 2. 2001. С. 389-399. Авторка – науковий співробітник Інституту рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського.

⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 139. Арк. 8.

1907 року Микола Лисенко писав М.Коцюбинському: "Якщо буде здорова пані Потоцька, учениця д[обродія] Мишуги, то вона, може, приїде і заспіває деякі уступи з опер. А хто ж у Вас буде акомпанувати? Чи є хто такий? Не прийдеться ж мені раз у раз виходити на естраду"⁸¹. Коли ж чернігівська адміністрація стала цьому заміру на перешкоді, і Лисенко почав обговорювати можливість концерту заново, він зазначив: "Співачка повинна бути пані Потоцька. Сопрано"⁸².

Петро Платонович Потоцький (нар. 1 червня 1855) був начальником Варшавської фортечної бригади⁸³.

Троє дітей Павла Платоновича, що померли маленькі⁸⁴, були поховані у просяниківському садку, де згодом знайшли спочинок самі батьки, його власні двоє синів (Платон⁸⁵ і Олександр, 1890-1895) і його перша дружина – Варвара Іванівна. Звичай ховати родичів не на загальних кладовищах, а в садку був колись в Україні доволі поширений⁸⁶.

Батько Варвари Іванівни Потоцької був воронезький дворянин, полковник Іван Васильович (Яковлевич?) Ліхачов (1801-1870), мати – Любов Гаврилівна Карнович (23 січня 1834 – до 1894) – старша сестра кн. Ольги Гаврилівни Палій (Палей; нар. 26 вересня 1838), морганатичної дружини молодшого сина імп. Александра II – вел. кн. Павла Александровича. В.Модзалевський називає дату вінчання батьків – 15 квітня 1851 року⁸⁷.

Павло Потоцький навчався у полтавському пансіоні Олександра Туржанського на Павленках, закінчив Петровську полтавську військову гімназію (1868-74), перетворену невдовзі на корпус. Сам Павло Платонович згадував потім: "Моим воспитателем был Александр Васильевич Гудима. С чувством глубокой благодарности вспоминаю я добрейшего Александра Васильевича. Лучшего преподавателя в переживаемое тогда мною время вряд ли можно было желать. Добрый, простой, любящий детей и чувствовавший их душу, всегда доброжелательный – таков был Александр Васильевич"⁸⁸. Тут Потоцький зустрів свого першого вчителя історії – Дмитра Івановича Федченка: "Из учителей я с благодарной памятью вспоминаю учителя сначала русского языка, потом истории Федченка. Сидя на кафедре, наклонив голову и прикрыв лицо рукою, он с захватывающим интересом читал свои предметы и тем, никогда не возвышая голоса, держал класс в образцовой дисциплине. Ему обязан я той любовью к истории, которая рано развилась во мне"⁸⁹.

Після цього майбутній генерал навчався на математичному відділенні Михайлівського артилерійського училища в Петербурзі (1874-77), закінчив Артилерійську академію з додатковим курсом (1878-81)⁹⁰. В усіх цих закладах він завжди був першим учнем, а в Академії його ім'я було викарбуване на мармуровій дошці. 22 травня 1877 року він одержав перший офіцерський чин підпоручника.

Наприкінці свого навчання у біографії Потоцького мав місце яскравий епізод – він обмінявся листами з Достоевським. Оскільки лист Павла Платоновича надзвичайно цікавий і яскраво характеризує його рвучкий темперамент, наведу його повністю:

⁸¹ Листи до Михайла Коцюбинського. Т. III. Ніжин, 2002. С. 235.

⁸² Там само. С. 236.

⁸³ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь. С. 162. Див.: Жук Віра Никанорівна (нар. 12 квітня 1920). Що знаємо про Петровський полтавський кадетський корпус? // Жук В.Н., Пустовіт Т.П., Фісун М.А., Ханко Віталій Миколайович (нар. 1937). Наш рідний край. Вип. 12. Полтава, 1991. С. 39.

⁸⁴ Григорій (19-29 січня 1842), Ганна (30 січня 1843 – 1845), Дмитро (26 серпня – 3 вересня 1863).

⁸⁵ Некролог підпоручника Платона Павловича Потоцького (пом. у липні 1911 в Петербурзі) див.: Одесский листок. 1911. 30 июля. Вказівка О.С.Лук'янчук. Як повідомляє Сергій Сергійович Потоцький, він трагічно загинув, заряджаючи пістолет.

⁸⁶ Див.: Білокінь С. Епіграфічні пам'ятки як історичне джерело і літературний жанр // Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. К., 2000. С. 56-58.

⁸⁷ Модзалевский Вадим Львович (1882-1920). Малороссийский родословник. Том II. К., 1910. С. 320.

⁸⁸ Див. с.

⁸⁹ Там само. С.

⁹⁰ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 4.

„ [6 июня 1876 года.]

Читаю Ваш дневник за май. Только что прочитал «Одна несоответственная идея».

Послушайте, отчего Вы так нападаете, отчего так сожалеете Писареву, сожалеете не просто, а кажется как-то особенно. Что же особенного? Это для Вас, может быть, Писарева аномалия? Таковое состояние некоторых из женщин в настоящее время удивительно?

Что находите Вы на этот раз большой кружок такого рода женщин?!

Отчего же Вы не направите Ваших стрел на причину, а не на следствие? А как скоро Вы причину найдете, Писарева Вас не удивит.

Я в сравнении с Вами – Ваш внук. Отнести слишком высоко к моему письму с Вашей стороны будет не честно. Удовлетворите меня до некоторой степени и тем более, если Вы это можете, то сделайте немедленно. Прошу Вас очень.

Вам же должно быть понятно мое к Вам обращение.

П.Потоцкий.

Я убежден, что Вы мне ответите – это Вы должны (напишите, как я уже сказал, на равных).

Адресуйте: Красное Село.

Лагерь Артиллерийского училища.

Павлу Потоцкому.

Не смейтесь»⁹¹.

Лист Достоевського не зберігся. Правдоподібно, він пропав разом з іншими паперами Павла Платоновича. Існує тільки копія, яку адресат власноручно завірив. На цій самій копії знаходимо його ж коментар: „В мае месяце «Дневника писателя» за 1876 год в статье «Одна несоответственная идея» Достоевский, говоря о самоотравлении Писаревой, сожалел о ней, как об аномалии, косвенным образом якобы напал на женщин подобных Писаревой. Так понял я статью и, написавши (суббота 7 июня) ему об этом, выразил мнение, что лучше бы он исследовал те причины, которые приводят к поступкам Писаревой, и их подвергнул бы должной критике. На это он ответил мне нижеприведенным письмом»⁹².

На жаль, відомостей про молоді роки Потоцького, як, зрештою, і про всі інші, так небагато, що правдоподібно й докладно пояснити нервозний характер його листа я не зумію. Коментуючи ці тексти, сучасні видавці відзначають неточності у коментарі самого П.П. Чомусь він помилився у датуванні свого листа: на конверті штамп 6 червня, отже лист не міг бути написаний сьомого. До того ж сьоме червня припадало 1876 року не на суботу, а на понеділок. Як прийнято було в ті давні часи, Достоевський відповів без затримки - у вівторок, десятого дня.

Лист великого письменника справив на Потоцького настільки сильне враження, що Павло Платонович зробив з нього ще одну копію, переписавши листа ще й у свої спогади. Від себе він подав тут іще таке пояснення:

„Я много читал, много размышлял. Читая “Дневник писателя” Достоевского, я, взволнованный его статьей по поводу самоотравления Писаревой и под этим впечатлением написал ему письмо. Через несколько дней я получил от него ответ, который случайно был вскрыт братом Николаем, который к тому времени вернулся из отпуска, оставив Катю⁹³ у матери в Казацком. Брат, прочитав первые строки письма, видимо сильно заволновался, полагая, что, ю ли я в переписке с людьми, могущими меня вовлечь в организации, преследуемые правительством.

⁹¹ ИРЛИ. Ф. 100. № 29823. Опубл.: Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: В 30 т. Т. 29. Кн. 2. Письма, 1875-1877. Л.: Наука, 1986. С. 251.

⁹² Там само.

⁹³ Катерина Карлівна – наречена, потім дружина старшого брата Павла Платоновича – Миколи Платоновича Потоцького, вихованця Артилерійської Академії.

Я вошел к нему в комнату как раз в момент его тревоги и разъяснил, в чем дело и почему писал я Достоевскому. Его волнение сменилось приятным удивлением, что известный писатель так ответственно отнесся к вопросам, волновавшим меня”.

Заповнюючи вже за большевиків одну з анкет, Павло Потоцький охарактеризував свій шлях бойового генерала: “С 1874 г. до Февральской революции занимал строевые должности от нижнего чина до генерала от артиллерии включительно (и командира корпуса). Участвовал в трех войнах: турецкой 1877-78 гг., японской – 1904-05 гг. и мировой 1914-17 гг. – в передовых войсках. Участвовал в многочисленных сражениях”⁹⁴. Під час російсько-турецької війни він відзначився при бомбардуванні редута Шандорник, за що одержав першу бойову нагороду – орден Св.Анни 4 ст. з написом “За храбрость”⁹⁵. У чині генерал-майора як командир 25 артилерійської бригади взяв участь у російсько-японській війні. Одержав ордени Анни 2 ступеню з мечами та Володимира 3 ступеню з мечами. До старости пишався незносимим кителем, який уміли виробляти тільки на Далекому Сході: “[...] матерія, на споді червонувата, прекрасно оберігає від соняшних променів”, - пояснював він Семененкові⁹⁶. Василь Малаков, батько відомого історика Києва Д.Малакова – тоді журналіст “Молодого пролетарія” - у 1930-х роках бачив П.Потоцького у Лаврі і встиг помітити, що на його форменому кителі гудзики були обшиті сукном. У такому вигляді вони менше впадали в око. Підполковник артилерії Дмитрій Розен⁹⁷, ув'язнений у справі „Весна”, після російсько-японської війни служив у нього ад'ютантом. На допиті 2 лютого 1931 року він розповідав: „Ему уже 74-й год, но все же чувствует себя довольно бодрым и, конечно, когда бываем друг у друга, разговор бывает о войнах и связанных с ними воспоминаниях”⁹⁸.

У 1916-17 роках у чині генерала від артилерії Потоцький командував 1-им гвардійським корпусом⁹⁹. Він одержав низку бойових нагород і за участь у Першій світовій війні. Мав також іноземні нагороди.

Як повідомив онук Павла Платоновича Сергій Сергійович Потоцький (нар. 1919 у Полтаві), який оселився у болгарському містечку Попово неподалік від могил своїх батьків, дід одержав французький хрест Почесного легіону з рук генерала По під час його перебування в Росії в роки Першої світової війни за блискучі бойові дії Гвардійського артилерійського корпусу. Покликаючись на свідчення свого батька, Сергій Сергійович називає ще одну високу нагороду - англійський орден Св.Михаїла (семикутна зірка), який носять на шиї¹⁰⁰.

На схилку життя, повернувшись на Україну, збирач і вчений любив згадувати свій бойовий шлях. Ол.Семененко писав: “Серед десятків інтересних старих меблів, що їх теж любив Потоцький, у кабінеті Павла Платоновича стояв прекрасний Жакоб¹⁰¹ і на ньому бронзовий дзигар, не музейна власність, а особиста.

“Колись з нагоди двадцятип'ятилітнього служіння в офіцерських чинах Потоцького полкові товариші зробили йому цей подарунок. У вирізьбленому тексті вони перелічували

⁹⁴ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 3. Арк. 2.

⁹⁵ Климова Е. Музей Украины. С. 16.

⁹⁶ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. С. 141.

⁹⁷ **Розен** Дмитрій Фьодорович (1875, с. Спаське Арзамаського пов. Ніжегор. губ. - ?). Син поміщика (+ 1912) й селянки. Закінчив кадетський корпус та Олександрівське військове училище. За большевиків військовий керівник київського фіз.-хім.-мат. ін-ту. Ар. 11 січня 1931. Розстріляний. Др. Любов Іванівна Кублицька, дочка відставного полковника артилерії. Дочка Наталя (нар. 1915). - Дж.: Архів СБУ. № 67093 ФП. Т. 694. Арк. 22, 30 зв.; 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2002. № 1 (18). С. 363; № 2 (19). С. 333.

⁹⁸ Архів СБУ. № 67093 ФП. Т. 694. Арк. 22, 30 зв.

⁹⁹ Климова Е. Музей Украины. С. 16.

¹⁰⁰ Лист С.С.Потоцького від 25 серпня 2003.

¹⁰¹ Жакоб – родина французьких меблярів: 1) Жорж (1739-1814) – працював у стилі класицизму – спершу для майстерні Ж.Давида (1789-90), у 1793 – умеблювання для залу засідань Конвенту. 2) Франсуа Оноре (1770-1841) – його син, двірський постачальник меблі за Наполеона I (стиль ампір). Меблю червоного дерева прикрашувано накладеними смугами латуні.

бої, що в них відзначався ювіляр, історичні дати і місця турецької війни 1877-78 років, де бився молодий офіцер. Серед них були відомі нам зі школи, з дитинства Дубняк, Плевна.

“Дзигар грав полкового маршу. Господар натискав пружину, і ми, стоячи, слухали бойову музику молодости старого генерала. За вікном була Лавра, віки, дзвіниця Шеделя, щедроти Мазепи і небо, небо Києва”¹⁰².

Павла Платоновича вабила наукова робота. Він видав 10 книжок і 6 брошур, 8 журнальних і 26 газетних статей¹⁰³. Серед його праць “Столетие российской конной артиллерии, 1794-1894” (СПб., 1894), “История гвардейской артиллерии” (СПб., 1896), “Хроника гвардейской артиллерии с 1682 по 1896 год” (СПб., 1896), “4-я батарея лейб-гвардии 1-й артиллерийской бригады и Краткий исторический очерк начала, развития и заслуг гвардейской артиллерии” (СПб., 1898). Друкував він свої матеріали у часописах “Русский инвалид” та “Правительственный вестник”¹⁰⁴. Став членом Полтавської вченої архівної комісії, одним із засновників Імператорського російського військово-історичного товариства, організатором першого в Росії музею при військовій частині – лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади (1896).

Полкові музеї дореволюційного часу мали раритетні експонати. Наприклад, 1-й гусарський Сумський полк, сформований 1651 року, зберігав у своєму музеї копію фамільного портрету першого полковника Г.Кондратьєва, його пернач, шаблю, пістоль, дві порохівниці, три оригінальні грамоти царів Іоанна й Петра Алексеєвичів його нащадкам тощо. Музей 9-го гусарського Київського полку (1910) володів портретом XVII ст. свого першого командира І.Новицького, тогочасними гарматами з написами. У музеї 4-го уланського Харківського полку (1911) зберігався портрет ротмістра Ф.Лисенка, який захопив Т.Костюшка. 10 грудня 1911 року фахівці обговорили проблеми функціонування цих музеїв. Дехто вважав, що не обліковані збірки можуть загинути в разі передислокації військових частин, під час походів і особливо під час війни, оскільки полкові музеї не мають постійного приміщення. Хтось пропонував влаштовувати музеї тільки при великих осередках, як-от штаби дивізій чи корпусів. На думку генерала Потоцького, що теж узяв участь у цій дискусії, кожен полк повинен мати свій музей, оскільки він має велике виховне значення, але військовій частині слід розробити мобілізаційний план згортання музею і перевезення реліквій у безпечне місце¹⁰⁵.

За большевиків військові музеї, передусім чомусь Артилерійський, було з Петрограда вивезено. У фондах Артилерійського було понад півсотні ящиків зі старими російськими та трофейними прапорами. Вантаж зупинили в Ярославлі, де понад півтори тисячі музейних прапорів спалили¹⁰⁶. Петроградськими військовими музеями заправляв комісар, колишній офіцер Владімір Єфімович Гущик¹⁰⁷.

Хоч би де йому не довелось служити, Павло Платонович підтримував зв'язки зі своєю Полтавщиною. Разом з братом Олександром вони пожертвували по 10 десятин землі для влаштування й утримання народного училища в рідному селі¹⁰⁸.

Природно, він бував за кордоном. В анкеті писав: “Был во Франции 1889 июнь-июль, 1900 август, 1902 июнь, Швейцарии 1889 август, Италии 1889 август, Австрии и

¹⁰² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. С. 144.

¹⁰³ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 4.

¹⁰⁴ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь. С. 164. Пор.: Його ж. Первое дополнение к Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912. С. 77.

¹⁰⁵ Федорова Лариса Данилівна. Музейна діяльність Київського військово-історичного товариства // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 5. К.: Київ, 2005. С. 276-277.

¹⁰⁶ ЦГВИА. Ф. 16180. Оп. 1. № 292. Арк. 3; Васильєва Ольга Юрьевна, Кнышевский Павел Николаевич. Красные конкистадоры (1994). С. 23.

¹⁰⁷ Васильєва О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 58, 250.

¹⁰⁸ Павловский И.Ф. Полтавцы. С. 236-237.

Германии 1889 август, 1902 июнь-август. Цель пребывания осмотр Парижской выставки и музеев в Париже, Версале, Мюнхене, Дрездене, Берлине, Лейпциге, Вене, Будапеште, Львовe, а также главнейших антикварных книжных собраний. По случаю войны был в Румынии, Болгарии и Турции в 1877-78 гг., в Маньчжурии в 1905 г. и Австрии в 1914 г.”

109

Хвиля Українських визвольних змагань 1917-21 років піднялась так високо, що, опанувавши терен, большевики не могли вже відмовити в існуванні нехай і соціалістичної, але все-таки Української республіки. Якщо давніше українські губернії “Південно-Західного краю” не були нічим відокремлені від решти імперії, то у двадцятих роках існувала хай і совєцька (тож явно тимчасова - до злиття націй), але все ж таки номінально українська держава, по війні навіть член ООН, отож ентузіасти могли собі помріяти (“вообразить себе”). Ленінградський літературознавець академік Михайло Павлович Алексєєв, якого я знав особисто, у 1920-27 роках мешкав в Одесі. Вчений назавжди зберіг враження від перших кроків большевизму: він прийшов на південь в українській одежі. Це поганий парадокс, але саме псевдоукраїнські форми тодішнього большевизму, а фактично діяльність боротьбистів, укапістів тощо назавжди відвернули його серце від української культури. В Іркутську (1927-33), а тим більше з 1933 року у Ленінграді, де він остаточно отаборився, гімназійний товариш Максима Рильського (обидва вони вчилися у київській гімназії Науменка) М.П.Алексєєв розумом сприймав уже все правильно, але повністю затерти в собі оту першу емоційну нехоть до українства не міг. Десь у 1977 році, коли М.П. написав мені гарний відгук на кандидатську дисертацію, ми розмовляли в Москві про нього з його племінником, Лесем Танюком, - саме в такому сенсі, як я тут викладаю. Свого часу такий погляд на “большевицкую беспощадно-насильственную украинизацию в Малороссии” серед певних кіл російської інтелігенції був доволі поширений ¹¹⁰. Отож тодішнє несприйняття українства мало не стільки національний, скільки політичний характер.

Тепер інший аспект. Коли нова, совєцька держава почала видавати свої офіційні газети українською мовою, а жажливим суржилом навіть закони, коли у вищих навчальних закладах “мови” ледве не вимагали, а часом, то й справді вимагали від професорів і викладачів, кон'юнктурно налаштовані люди могли відповідно орієнтуватись. Україністичний профіль збірок Потоцького визначився не в часи УСРР, а багато раніше. Відомий петроградський-ленінградський книгар Ф.Г.Шілов знав його близько й добре. У зверненні до покупців (1928) він відзначав, що його книгарський стаж розпочався 1891 року ¹¹¹. Тож у точності його пізніх, повоєнних споминів можна не сумніватись: він знав Потоцького з перших кроків своєї діяльності. І ось його розповідь: “В 1891-1893 годах в Петербурге появился собиратель, военный в чине капитана, некто П.П.Потоцкий. Он усерднейше собирал литографии и гравюры, особенно на военные сюжеты, а также виды Петербурга и Украины. Это был еще совсем молодой, очень красивый человек, средства у него, видимо, были, и он собрал своего рода музей. Особенно хорошо было подобрано все, что касалось не только любимой, но попросту обожаемой им Украины. Он собирал также фарфоровые чашки с военными украинскими сюжетами, виды Петербурга в гравюре, фарфоре и живописи” ¹¹².

¹⁰⁹ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 3. Арк. 2.

¹¹⁰ Див.: Царинний А. [Стороженко Андрей Владимирович, 1857 - ?] Украинское движение // Украинский сепаратизм в России : Идеология нац. раскола. М.: Москва, 1998. С. 133.

¹¹¹ Книжный магазин «Антиквариат» Ф.Г.Шилова. Каталог № 3. Лгр., 1928. С. 2 обкл.

¹¹² Шілов Федор Григорьевич (1879-1962). Записки старого книжника / Ред. и предисловие Вл.Лидина. Москва: Искусство, 1959. С. 19. Походив із селян Ярославської губ. Навчився грамоти в рідному селі, після чого протягом 8 років пропрацював за хлопчика в книгаря М.П.Мельнікова. 1899 перейшов до антиквара С.А.Іванова, спілкувався з письменниками, вченими, книгознавцями, бібліографами. Згадував: „Если восемь лет работы у Мельникова были для меня средней школой, то четыре года службы у Иванова были университетом». У травні 1919 на запрошення Горького працював в експертній комісії при

Саме так визначали профіль бібліотеки Потоцького і старі довідники. Павло Платонович Потоцький почав колекціонувати на початку 1880-х років¹¹³. Для "Адресної книжки російських бібліофілів" М.Я.Параделов 1904 року склав про неї таку довідку: "Русская военная история. Русская история. Биографии. История дворянства. **Малороссия**. Артиллерия. О лошади. Художественные издания. Около 5000 томов. Собрание художественных листов русской и иностранной работы, относящиеся к **Малороссии**, лошади, военно-исторического содержания. Русские народные типы, виды городов, исторические события, лубки и др., около 10 000 листов"¹¹⁴. Те саме читаємо в найдокладнішому словнику бібліофілів (1912) Удо Іваска: "Библиотека заключает в себе около 5.000 томов по истории (главным образом по **Малороссии** и о дворянстве), военной истории, иллюстрированные издания и собрание художественных листов (до 10.000 №№)"¹¹⁵. Ця інформація перейшла до словника Шуманського¹¹⁶. Разом з тим бачимо й певне уточнення напрямку. Україніка виходить виразно на перший план.

1912 року в Петербурзі відбулась визначна українська акція. На виставці "Ломоносов і Єлизаветинська доба" було влаштовано відділ України з багатющою експозицією. Стародруки, портрети, старовинні акти передали на виставку Альберт Аккерман, Олексій Бакуринський, Федор Вітберг, граф Ростислав Капніст, Камілл Розумовський, барон Александр Штакельберг¹¹⁷, які спеціально збирали українські пам'ятки. Присвячений Україні зал розписав Георгій Нарбут¹¹⁸. Тут він познайомився й подружив із Сергієм Трійницьким¹¹⁹, який написав про Нарбута чудові спогади. На жаль,

---

Наркомвнешторгу, яку Горький і очолював. Працівники цієї комісії розбирали комори (склади), де зосереджувалось майно, зокрема книжки, що їх позалишали власники, виїхавши з Росії. За участю Ш. було розібрано деякі великі й силу дрібних книгозбірень. З 1926 власник книгарні „Актикваріат” П.В.Губар запросив Ш. нею завідувати, а наступного року останній набув її у власність (ліквідована наприкінці 1929). З 1933 працював в експертному відділі антикварної книгарні А/О „Международная книга”, для якої відбирав літературу у Книжковому фонді, згодом скуповував старі книжки для *Укркниготорга*. Після 1934 як агент Літ. музею розшукав і передав музеєві рукописи й листи Тургенєва, Лєскова, Льва Толстого, Мазєпи, Кочубєя та ін. (Башурова О.А. Шілов Ф.Г. // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биограф. словарь. Т. 3. СПб., 2003. С. 623-626). Зрозуміла річ, давні стосунки Ш. з Потоцьким продовжувались і після 1917.

¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 4 зв.

¹¹⁴ Параделов М.Я. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати. Москва, [1904]. С. 93-94.

¹¹⁵ Иваск Удо Георгиевич (1878-1922). Частные библиотеки в России / Прилож. к "Русскому библиофилу" 1911 года. СПб., 1912. С. 31.

¹¹⁶ Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. Одесса: А.Шульце, 1905. С. 91. Замість «Художественные издания» надруковано «Художественные изделия».

¹¹⁷ [...] выставка "Ломоносов и Елизаветинское время". Отдел XVII: Малороссия. СПб., 1912. 77 с.

¹¹⁸ Яремич Степан Петрович (3 серпня 1869 – 14 листопада 1939). Украинское искусство на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Искусство: Живопись. Графика. Художественная печать. 1912. № 7–8. С. 275-278; Жданович Яков Николаевич (1886–1953). Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Вып. 11. 1915. С. 115.

¹¹⁹ **Трійницький** (Тройницкий) Сергій Миколайович (1 вересня 1882, с. Галайки Таращанського пов. Київської губ. - 2 лютого 1948, Москва) – мистецтвознавець, геральдист, видавець. Нащадок келебердянського сотника (1717, 1730) Павла Трійницького (Краткая родословная дворян Тройницких. Коррекционное изд. СПб., 1911. Табл. I. Наклад 100 прим.). У 1905-06 заснував видавництво й друкарню «Сириус» (ЦГИА в СПб. Ф. 986. Оп. 1. № 77. Арк. 29). Видавав журнал «Гербовед» (1913-14). З 1918 директор Державного Ермітажу. Намагався протистояти державній політиці, спрямованій на розпродаж за кордон унікальних пам'яток мистецтва (Жуков Юрий Николаевич. Операция Эрмитаж: Опыт ист.-архивн. расследования. Москва: Москвитянин, 1993. С. 37-38, 52, 54-55, 62, 68-69, 71, 78, 86, 91, 93, 103). У березні 1935 засланий до Уфі. 1939 мешкав півроку у Малоярославці, оскільки мав мінус 100, а восени того року переїхав до Кускова, де працював у Музеї порцеляни. З початку 1941 мешкав у Москві. 1946 чи 1947 захистив докторську дисертацію про європейську порцеляну (лист дружини Трійницького М.В.Борисової-Мусатової до мене від 1 грудня 1970). Тв.: Гербы графов Разумовских // Гербовед. 1913. Сентябрь. С. 141-156; „О переименовании прежней Запорожской печати” // Гербовед. 1914. Май. С. 69-77; „О учинении в Слободские полки и регулярные роты на знамена гербов” // Гербовед. 1914. Июнь-июль. С. 85-107. - Дж.: Белецкий Платон Александрович (1922-1998). Георгий Иванович Нарбут. [Л.:] Искусство, Ленингр. отд-ие,

брак державної інфраструктури став на заваді Потоцькому взяти участь у цій великій справі. Мабуть, він і не знав, що така виставка передбачається.

Нехай і з людьми, що прибивались до нього випадково, але Павло Платонович в Петербурзі з українцями контактував. Спогади Галини Лашенко я прочитав, на жаль, несвоєчасно і вже не зміг запитати в неї подробиць, але вона писала в них, що, перебуваючи в Петербурзі, поет Олександр Олесь¹²⁰ увесь час зустрічався з українцями, які мешкали в північній столиці: "Часто бачився з Потоцьким, познайомився з Петром Стебницьким"¹²¹. Навряд чи це міг бути якийсь інший Потоцький, хоча хто зна, - може, один із братів?

1985. С. 46, 65-66, 80-81, 83, 89, 98, 105, 219, 225-226; Георгій Нарбут: Бібліогр. покажчик /Укладач С.Білокінь. Вип. 1: Г. Нарбут в екслібрисі. Суми, 1988. С. 35-36; Васильєва О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 169, 203, 233; Вилинбахов Георгий Вадимович (род. 13 апреля 1949). Сергей Николаевич Тройницкий: Материалы к биографии // Геральдика: Материалы конференции «10 лет восстановления геральдической службы России». СПб., 2002. С. 176-186; Білокінь С. Чернігівсько-Петербурзький історичний гурток, 1908-1917 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики; Зб. наук. праць. Число 10. Частина 2. Пам'яті М.Брайчевського. К., 2003. С. 288-298; Бобрищев Кост. Отчий край. Кн. 2 (2004). С. 664-673; Рыхляков В.Н. Петербуржцы – авторы работ по генеалогии (2005). С. 277-279.

¹²⁰ Лашенко Галина Ростиславівна. Молодість Олександра Олеся // Пороги. Буенос-Айрес; Нью-Йорк, 1953. № 42-43. С. 21; Те саме // Поет з душею вогняною: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. Нью-Йорк; К.; Львів, 1999. С. 21, 47. Померла на околиці Нью-Йорка (Bronx), в одному будинку з братом Олегом, останні роки обидва тяжко бідували.

¹²¹ **Стебницький** Петро Януарійович (псевд.: А. Ирпенский, Малоросс, Малороссиянин, Павло Смук, Павло Хмара, 25 листопада 1862, Київщина — 14 березня 1923, Київ) — гром. і політ. діяч, письменник і публіцист. Закінчив Київ. І гімназію (1881) із срібною медаллю (Столетие Киевской Первой гимназии. Том I. К., 1911. С. 387) та фіз.-мат. фак. ун-ту св. Володимира (1886). Служив у Міністерстві фінансів та торг.-телеграфному агентстві в Петербурзі. Один з провідників укр. громади в Петербурзі, ТУПу. Очолюючи "Благодійне т-во видання загальнокорисних і дешевих книг", провів через цензуру силу укр. рукописів (Русова С. Мої спомини // За сто літ. Кн. 3. 1928. С. 186-189, 191, 192; Її ж. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. С. 161-164, 168, 172, 174, 269). Після Лютн. революції очолив Укр. Нац. раду в Петрограді (Нова рада. 1917. 4 червня. № 55. С. 2. Шп. 1). Разом з О.Г.Лотоцьким підготував для Тимчас. уряду записку про нагальне задоволення нац. інтересів укр. народу (березень 1917). Член ЦК УПСФ (Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина. Берлин: С.Ефрон, [1921]. С. 66). 15 липня 1917 на зас. Малої ради затверджений представником Ген. секретаріату при Тимчас. уряді в справах України (Нова рада. 1917. 18 липня. № 90. С. 2. Шп. 4; 1917 год на Киевщине: Хроника событий / Под ред. В.Манилова. [К.:] ГИУ, 1928. С. 170, 211, 213, 216, 298; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. довідник. К., 1998. С. 164-165). Мав розмову з заступником міністра-голови Коноваловим щодо взаємодії між двома урядами (Нова рада. 1917. 3 жовтня. № 152. С. 1. Шп. 2; С. 3. Шп. 5; Нар. воля. 1917. 16 жовтня. № 124. С. 3. Шп. 4). Укр. рада (Виконавча рада українців) Півн. фронту добивалась через нього урівняння в правах з усіма ін. фронтовими комітетами (Нова рада. 1917. 8 жовтня. № 157. С. 4. Шп. 3; Нар. воля. 1917. 26 жовтня. № 133. С. 3. Шп. 1). Пішов у відставку (Нова рада. 1917. 20 жовтня. № 167. С. 2. Шп. 2; Там само. 3 листопада. № 176. С. 2. Шп. 1). 3.XI 1917 затв. членом Ген. секретаріату Центр. Ради. Кандидат до Уст. зборів від УПСФ та трудовиків по Київ. окрузі (Нова рада. 1917. 10 листопада. № 182. С. 1. Шп. 1). 26 листопада 1917, тобто за кілька днів до Потоцького, прийняв укр. громадянство (ЦДАВОВ України. Ф. 2241. Оп. 1. № 14. Арк. 48) й переїхав до Києва. На поч. березня 1918 вважався достойним кандидатом на прем'єра (Нова рада. 1918. 13 березня. № 32. С. 2. Шп. 3). Член фінанс.-ек. ради, входив до дирекції Укр. держ. телеграфного агентства. Сенатор адм. суду Держ. Сенату. 9 серпня 1918 призначений заст. голови Укр. мирової делегації у справі переговорів з Росією (Держ. вісник. 1918. 21 вересня. № 50. С. 1. Шп. 1; Відродження. 1918. 10 вересня. № 133. С. 5. Шп. 3; 8 жовтня. № 154. С. 2. Шп. 2-3). На вимогу Нац. союзу 19 (24) жовтня 1918 призначений на міністра освіти Укр. Держави в кабінеті Голубовича (Відродження. 1918. 22 жовтня. № 165. С. 5. Шп. 1; Там само. 24 жовтня. № 167. С. 6. Шп. 1; Там само. 25 жовтня. № 168. С. 5. Шп. 2 [послужн. список]; Держ. вісник. 1918. 26 жовтня. № 63. С. 1. Шп. 1; Нар. воля. 1918. 28 жовтня. № 26 (97). С. 3. Шп. 3). При ньому було затверджено статут УАН і законопроект про її створення (Відродження. 1918. 18 грудня. № 213. С. 4. Шп. 5; Там само. 28 грудня. № 221. С. 2. Шп. 3). Призначений суддею Найвищого суду (Нова рада. 1919. 12 січня. № 8. С. 2. Шп. 3). Обраний тов. голови Ради т-ва шкільної освіти (Слово. 1919. 17 вересня. С. 4. Шп. 3). За сов. влади — кер. комісії ВУАН для складання енцикл. словника. Помер від голоду, на ґрунті якого розвинулось злоякісне недокрів'я (Старовойтенко Інна. П.Я.Стебницький: київський період життя та діяльності, 1918-1923 рр. // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 5. К.: Київ, 2005. С. 109-119). Його бібліотека перейшла до Комісії біографічного словника, у якій він працював. Під час погрому ВУАН 17

Большевицький переворот не вістував царському генералові, багатому поміщику нічого доброго. У вересні 1918 року Потоцького було ув'язнено як заложника від петроградської російської буржуазії¹²². Голова Комісії з реєстрації української старовини в Петрограді Василь Щавинський¹²³ звернувся до міністра закордонних справ Української держави історика Дмитра Дорошенка з проханням поклопотатися про його звільнення¹²⁴. Ця ініціатива Щавинського виходила з його яскравого патріотизму. 31 грудня 1917 А.Н.Бенуа, якого важко запідозрити у якійсь симпатії до України, записав у щоденнику, що дружба Яремича¹²⁵ зі Щавинським „основана на обедах и на обильной выпивке, а отчасти и на культе Украины”¹²⁶.

липня – 2 серпня 1933 року академічні архіви обстежила спеціально комісія (Ф.Козубовський, І.Кравченко, Ол.Оглоблин та Апостол). Перевірляники виявили цю бібліотеку. Вона мала тоді приблизно 2000 назв і зберігалася так, як була за життя Стебницького, тобто не заінвентаризована. Керівничого Комісії М.М.Могилянського було звинувачено, мовляв, він нічого не зробив для того, щоб архів упорядкувати, а бібліотеку заінвентаризувати. Бібліотеку комісія опечатала в 3 дерев'яних шафах” (Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 292-293). Було вирішено передати її до "бібліотеки ІІ Відділу [ВУАН], залишивши в розпорядженні Циклу лише підручну бібліотеку" (Там само. С. 293). Потрапила до ВБУ. Архів зберігається в ІР НБУ ім. В.Вернадського (Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002. С. 504-506 [І.В.Клименко]). – Тв.: Україна в економіці Росії (Пг., 1918; рец.: Яковлів А. // Книгарь. 1918. Листопад. Ч. 15. Ствп. 893-894). - Дж.: Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр. Відень, 1922. Т. І. С. 121, 136; Т. ІІІ. С. 62, 114; Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 122, 135, 137-138, 157; УЦРада (1996-97). Том І-ІІ (пок.); Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Зб. док. і мат. К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999.

¹²² Романова Н.И. Частное книжное собрание П.П.Потоцкого в истории культур Украины, России и Беларуси // Могилянські читання 2002: Зб. наук. праць. К., 2003. С. 400.

¹²³ **Щавинський** Василь Олександрович (1868, Київ. губ. – 28 чи 29 грудня 1924, Ленінград) – укр. мистецтвознавець і колекціонер. Закінчив Петерб. технол. ін-т (за фахом хімік). Управляв мильною фабрикою в Петербурзі. У довіднику „Весь Петроград на 1917 год”, що містить неймовірну кількість скорочень, зазначено ніби, що він був директор заводів: Волзького акціонерного т-ва „Салолін” та Акц. тов-ва „А.М.Жуков” (Весь Петроград на 1917 год. Пг.: А.С.Суворин, 1917. С. 782). Брав участь у реставрації картин Ермітажу. З 1906 збирав колекцію картин голанд. та фламанд. майстрів, яку згідно його заповіту передано до київ. Музею мистецтв ВУАН. У себе в подвір'ї влаштував чудовий квітник у голандському стилі. За відомостями А.Н.Бенуа, частина його картин, зокрема цікава алегорія Антуана Карона, XVI ст., потрапила до Ермітажу. Друкувався у журн. „Старые годы” (1908-16). 2 листопада 1917 прочитав доповідь про Андріївську церкву. Загинув від рук грабіжників. Архів в Ін-ті археології АН СРСР. Ф. 22. 85 од. 1906-1924. Тв.: М.П.Фабрициус: [Некролог] // Старые годы. 1915. Июль-август. С. 116; Прапор України // Нова рада. 1917. 30 вересня. № 150; Собрание картин В.А.Щавинского (Пг.: Община Св.Евгения, 1917. VIII. 184 с., 96 табл.; передмова про обов'язки збирача); Шевченко як маляр // Україна. 1925. Кн. 1-2 (11). С. 115-121; Очерки по истории техники живописи и технологии красок в древней Руси (М.; Л., 1935 [= Изв. ГАИМК. Т. 115]; рец.: Сидоров А.А. // Сов. музей. 1936. № 4. С. 94-95), статті про образотворче мистецтво Нідерландів, технологію давньоруського живопису. Дж.: НБУ. ІР. X, 5811. Арк. 1-2 (Мих.Могилянський); Архів ЛОИИ. Ф. 1. Оп. 3. № 1; Антошевский И.К. Русские книжные знаки. СПб., 1913. С. 10, 29 (№ 41 – репр.); С.Т., В.Щавинский // Среди коллекционеров. 1924. № 9-12. С. 61; Проф. В.А.Щавинский // Прол. пр. 1925. 6 января; Фармаковский М. Праці В.А.Щавинського в галузі археологічної технології // ЗІФВ УАН. Кн. VI. К., 1925; Шилов Ф. Судьбы некоторых книжных собраний за последние 10 лет: Опыт обзора // Альманах библиофила. [Лгр.:] Ленингр. об-во библиофилов, 1929. С. 194 (Репринтне перевид.: Москва: Книга, 1983 (підготував до друку В.В.Кунін); Бенуа А.Н. Мой дневник. Москва: Русский путь, 2003. Пок.

¹²⁴ Кот Сергій Іванович (нар. 1958), Нестуля Олексій Олексійович (нар. 1957). Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917-1918. К.: Соборна Україна, 1996. С. 273.

¹²⁵ **Яремич** Степан Петрович (22 липня 1869, с. Галайки Таращ. пов. Київ. губ. – 14 жовтня 1939, Ленінград) – мистецтвознавець. Мав Шевченків альбом "Souvenir d'Orenbourg" і рисунок "Напівгола жінка в ліжку" (Шевченко Т. ПЗТ. Том 8: Малярські твори / Репродукції; Коментарій акад. О.П.Новицького. [К.:] ДВУ, 1932. С. 184). Автор статей «Наглавные кресты XVII и XVIII ст. киевских церквей» (АЛЮР. 1904. № 1-2. С. 31-36); «Строения Межигорской фабрики» (Искусство. ЖГХП. 1911. № 6-7. С. 274-292); «Живопись Андріївської церкви у Києві» (Вістник культури і життя. 1913. Ч. 3. С. 7-9; Ч. 4. С. 101-103) та ін. Передав 6 документів 1727-84 та 1832 до Церковно-археологічного музею КДА (Лебедев Александр Александрович. Рукописи Церковно-археологического музея Имп. Киевской духовной академии. Т. І. Саратов, 1916. С. 213), „Виписи з книг замку Володимирського” 1698-1767 тощо (Отчет Городецкого музея Вольнской губ. барона Ф.Р.Штейнгеля с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. К., 1905. С. 57-59, 68). 30 січня 1925 обраний на дійсного члена Ленінградського товариства (Звідомлення Товариства дослідників української історії,

Тим часом уже за часів Центральної Ради, себто з перших місяців формального існування незалежної України Павло Потоцький наважився безоглядно зв'язатися з українськими державними структурами. Більше того, на самісінькому початку Визвольних змагань, коли в Петрограді утворилось українське консульство, і це стало можливе, П.Потоцький прийняв українське громадянство¹²⁷.

Зберігся документ:

"До Генерального Комісара по справам України в Петрограді.

Прошу видати мені посвідчення, що я належу до Українського громадянства і зареєстрован... в книгах Українського Комиссаріата в Петрограді

1. Прізвище *Потоцкій*
2. Ймення *Павель*
3. По-батькові *Платоновичъ*
4. Рік народження *1857 г. 12 Дек.*
5. Віра *Православна*
6. Зайняття *Генераль от Артиллеріи въ резерв(е) чиновъ 460-37.*
7. Мешкання *Франц[узская]. наб.[ережная], 2, кв. 9*
8. Кількість членів родини *Сестра и небога*¹²⁸.
9. Дотеперішній документ *Удостов(е)реніе Петрогр. Коменданта № 2415 отъ 19 апр. 1917 г.*

[Іншим почерком:] *Полтавської губ. Кобеляцького у(е)зда им(е)ніе Просяниковка Петроград 4 Дек. 1917 р.*

Власноручний підпис *Павел Потоцкій*

Посвідчення № 183 одержав

Підпис *Потоцкій*"¹²⁹.

Разом з Павлом Платоновичем посвідчення про громадянство одержали:

письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя, 1922-1926. К.: УАН, 1927. С. 21). У складі збірки, переданої Всеукраїнському історичному музеєві ім. Шевченка з музеїв РСФСР, було "три гарні етюди відомого українського художника Ст.П.Яремича – красиви Шевченкової могили" (Ернст Ф. Нові скарби українського малярства // Прол. правда. 1928. 8 вересня. № 209 (2121). С. 3). Під загрозою арешту у складі «ударної бригади» (зформована 1930) узяв участь у відборі музейних коштовностей для продажу закордон (Жуков Ю.Н. Операція Ермітаж. С. 91, 112). У доповіді на першому пленумі оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УСРР 27 листопада 1933 А.Хвиля не раз критикував статтю Яремича про Нарбута, наприклад: «Доходить до того, що Яремич згадує навіть, як Нарбут проклинав пролетарську революцію, посилав її під три чорти. [...] Але ясно також і те, що й націоналістична передмова Врони, і такі ж спогади про Нарбута [Яремича] мали своє призначення, і український фашизм у них відкрито показав свої зуби» (До перебудови образотворчого фронту : Стенограми доповіді й виступів / За ред. Євг.Холостенка і М.Шапошнікова. [К.:] Мистецтво, 1934. С. 34; збірник заборонено 1938; висновок Головліту: "Збірник побудований на установчій доповіді Хвилі [...]. Збірник шкідливий, його треба вилучити"; див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 15. Арк. 297). Можна припустити, що Степанові Петровичу була відома і ця книжечка, і текст виступу Хвилі, а це не могло не вплинути на його міркування, кому передати на зберігання свою збірку. Яремич подарував Ермітажу 2 тисячі графічних аркушів, заповів йому 10 тисяч рисунків і гравюр старих європейських майстрів, після чого ермітажні збірки старих рисунків і гравюр стали найбільші в Європі (Дар Ермітажу // Правда. 1970. 13 лютого. № 44 (18822). С. 6). Див.: Бенуа Александр Николаевич (1870-1960). Собрание рисунков С.П.Яремича // Старые годы. 1913. Ноябрь. С. 3-27; Машковцев Н. Памяти С.П.Яремича // Сов. искусство. 1939. 4 ноября. № 79 (659). С. 4; Голлербах Еріх Федорович (1895-1942). Пам'яті С.П.Яремича // Образотворче мистецтво. 1940. № 5. С. 3 обкл.; Турченко Юрій Якович (нар. 7 листопада 1923). Київська рисувальна школа. К., 1956. С. 124; Бобрищев Кост. Отчий край. Кн. 2 (2004). С. 754-763.

¹²⁶ Бенуа А.Н. Мой дневник. С. 369.

¹²⁷ Кот С., Нестуля Ол. Українські культурні цінності в Росії. С. 273.

¹²⁸ Сестра – згадувана вище Марія Платонівна Потоцька.

¹²⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 2241. Оп. 1. № 14. Арк. 185. Висловлюю подяку Григорієві Петровичу Савченку за вказівку на цей документ.

3. Кабачков Іван Максимович. Нар. 1874. Чиновник Державного контролю. Економіст і правник. Рятуючись від большевиків, 1920 року емігрував до Праги.
44. Могилянський Микола Михайлович. Нар. 1871. Директор Етнографічного музею. Масон. Виїхав до Парижа, помер 1933 у Празі ¹³⁰.
45. Тарновський Василь Васильович. Нар. 1872. Поміщик.
46. Славинський Максим Антонович. Нар. 1868. Літератор. Насправді громадсько-політичний діяч, публіцист і поет. Емігрував до Праги. Арештований СМЕРШ'ем, помер у Київській тюрмі.
56. Корнилович Михайло Іванович. Нар. 1870 на Волині. "Состоящий при МВД". Український історик. Арештований 3 серпня 1938. 18 березня 1957 жив у м. Георгіївську Ставропольського краю ¹³¹.
72. Вовк (Волков) Хведор Кондратович. Нар. 1847. Антрополог. Помер 1918, вертаючись в Україну.
159. Немирович-Данченко Василь Іванович. Нар. 1844. Письменник. Масон. Виїхав з Петрограда до Берліна. Не повернувся. Помер 1936 у Празі ¹³².

Важливо проаналізувати дати цих подій і документів з хронологічної точки зору.

Діяльність Центральної Ради була предметом обговорення большевицького Совнаркому 19 листопада (2 грудня) 1917 року. Совнарком доручив Сталіну скликати наступного дня комісію, що повинна була "всесторонне выяснить положение дел, переговорить по прямому проводу, выдвинуть кандидата на пост уполномоченного от Правительства для поездки на Украину и т.д.". Після цього українське питання обговорювали у Совнаркомі знову 2 (15) і 3 (16) грудня. На другому засіданні було вирішено "выпустить особый меморандум украинскому народу и послать Раде ультиматум". Написання документів доручили комісії, що працювала під проводом Леніна. Він і написав тези й проект маніфесту. Ультиматум було затверджено на вечірньому засіданні Совнаркому 3 (16) грудня 1917 року. Опубліковано "маніфест" 5 грудня в газеті "Правда", наступного дня - в "Известиях" та "Газете Временного Рабочего и Крестьянского Правительства", що вважалась органом останнього ¹³³.

Поки що в нас немає жодних даних про неофіційні шляхи, якими могла витікати інформація від присутніх на совнаркомівських засіданнях осіб і доходити до зацікавлених петроградських українців, зокрема до колишнього царського генерала П.Потоцького. Але можна припустити, що такий збіг не міг бути випадковий. Про речі, які цікавили його вищою мірою, він довідувався не з газет, а як практик, діяч високого рангу, міг знаходити способи одержання актуальної для нього інформації якимось інакше.

Лишається фактом, що 3 (16) грудня 1917 року Совнарком вирішив надіслати Центральній Раді ультиматум, а 4 грудня в українському консульстві генерал Потоцький прийняв українське громадянство.

Цікаво, що Володимир Вернадський, якого в роки горбачовської перестройки активно рекламували як ледве не найбільшого українського вченого, навпаки, відмовився "сделаться украинским гражданином" ¹³⁴. Соціально-політичні погляди великого вченого

---

¹³⁰ Серков Андрей Иванович. Русское масонство, 1731-2000: Энци. словарь. М.: РОССПЭН, 2001. С. 554-555.

¹³¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 32955 ФП / кор. 272. Арк. 7, 10, 68.

¹³² Серков А.И. Русское масонство. С. 585.

¹³³ Декреты Советской власти. Том I. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. С. 174-180. В.Ф.Верстюк та його співавтори пишуть, що "маніфест" Совнаркому "з ультимативними вимогами до Української ради" було прийнято 3 грудня (Верстюк В.Ф., Дзюба О.М. та Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронол. довідник. К.: Наукова думка, 1995. С. 249-250).

¹³⁴ Из эпистолярного наследия В.И.Вернадского: Письма украинским академикам Н.П.Василенко и А.А.Богомольцу. К., 1991. С. 42; Гирич Ігор Борисович (нар. 23 вересня 1962). Між російським і українським берегами: Володимир Вернадський і національне питання, у світлі щоденника 1917-1921 років

були специфічні ¹³⁵. Член ЦК партії кадетів, Вернадський був близький до масонів ¹³⁶. Сам він згадував, що 1918 року «быстро сговорился с Н.П.Василенко и был очень увлечен возможностью создания Академии. Я поставил тогда условием, что буду принимать участие в культурной работе на Украине в качестве академика Российской Академии наук – в роли делового эксперта» ¹³⁷.

За совєцької влади, уже в Києві, родина Павла Платоновича Потоцького складалася з чотирьох осіб. Він жив з другою дружиною Єлизаветою Денисівною (нар. 1866) ¹³⁸, онукою поета-партизана Дениса Давидова. Батько Є.Д. був Денис Денисович Давидов (1826-1867) – молодший син у сім'ї, артилерійський офіцер ¹³⁹. На утриманні Павла Платоновича перебувала також її сестра Любов Денисівна Давидова (нар. 1867) і онук Павло Павлович (нар. 1918). Сини стали на захист Вітчизни від узурпаторів у лавах добровольців, - це привело їх на еміграцію. Старший син Павло Павлович (нар. 1888), офіцер лейб-гвардії уланського полку, учасник Першої світової війни ¹⁴⁰, жив і помер 31 жовтня 1964 року у Бітолі (тепер Македонія). Він був одружений з Ніною Іванівною Едельберг, але подружжя розпалось, і невістка 1926 року вийшла за серба Жупунського. Другий син Потоцького Сергій Павлович (1891-1966) ¹⁴¹ оселився й помер у Болгарії, де живе нині його син Сергій Сергійович.

Українська історична наука ще не вивчила як слід питання про стару панську побутову культуру XVIII-XIX ст. ¹⁴² Історія панських садиб у нас занедбана, хоч тут перед революцією було вже дещо зроблено. Крім нарисів, що з'явилися у журналі „Столиця и усадьба”, 1917 року вийшла цінна праця Георгія Лукомського «Старинные усадьбы Харьковской губернии» (Пг., 1917). Тут вміщено опис пам'яток Ахтирського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Сумського й Харківського повітів. Не врахувавши того, що це тільки перша частина тому, Василь Дубровський ¹⁴³ спробував

// *Marra mundi*: Зб. наук. праць на пошану Яр.Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. С. 741. Див.: Білокінь С.І. Гирич І.Б. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. К.; Львів, 2003. С. 64-66.

¹³⁵ Білокінь С. Для повноти картини // Розбудова держави. 1992. Серпень. Ч. 3. С. 57-59; Нові штрихи до портрету В. Вернадського // Вісник НТШ. Львів, 1993. Осінь-зима. Ч. 6-7. С. 30; Коропецький Іван-Святослав (нар. 1921). Що могло вплинути на політичний світогляд Володимира Вернадського? // Сучасність. 1997. № 10 (437). С. 101, 103; Даниленко Віктор Михайлович (нар. 1949). Володимир Вернадський про українсько-російські взаємини // Україна дипломатична: Наук. щорічник. Вип. 5. К., 2005. С. 605-616.

¹³⁶ Серков А.И. Русское масонство. С. 176-177.

¹³⁷ Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский. Москва: Наука, 1982. С. 222; Сьтник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. Изд. 2, испр. и доп. К.: Наукова думка, 1988. С. 39. Російського вченого Мочалова, що зачитував це різке твердження, ще можна зрозуміти. Важко зрозуміти його київських колег, передусім Апанович, яка зробила собі ім'я на українській історії, але не звернула на цю політичну заяву члена ЦК партії кадетів анінайменшої уваги. Пор.: Розбудова держави. 1992. Серпень. Ч. 3. С. 57-59.

¹³⁸ Бобрищев Кост. Отчий край. Кн. 2. С. 597.

¹³⁹ Матеріали до історії роду див.: Давыдов Александр Васильевич (1881 – 1955). Воспоминания, 1881 – 1955. Париж: Альбатрос, 1983. 287 с. На жаль, відомостей про нащадків поета-партизана тут немає.

¹⁴⁰ Петровский А.А. П.П.Потоцкий. Машинопис.

¹⁴¹ Ранне фото його: Бобрищев Кост. Отчий край. Кн. 2. С. 598.

¹⁴² Пор.: Білокінь С. Про національну аристократію України // Розбудова держави. 1992. Червень. Ч. 1. С. 55-60; Його ж. Доля української національної аристократії // Генеза. Кн. 1 (4). К., 1996. С.132-148.

¹⁴³ **Дубровський** Василь Васильович (19 травня 1897, Чернігів – 23 квітня 1966, Річмонд, Вірджинія, США) – історик України, зокрема укр. селянства XVIII— XIX ст., тюрколог. Науковий співробітник Науково-дослідчої катедри історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія (1925-1933) та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС, 1925-30). Проф. Харківськ. ІНО. Заарештований у листопаді 1933. У червні наступного року опинивсь у таборі на БАМ'ї, де пробув до 1938, про що написав спогади (2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. 81 с.). З відступом професор Харківського університету, голова харківської “Просвіти”. 1943 виїхав до Німеччини, 1956 — до США. На еміграції працював над спогадами: "Институт" академіка Степана Рудницького // Календар-альманах на 1959 рік. Буенос-Айрес: Відродження, б.р. С. 100-104; Як товариш Кружлілн плянував кадри: Сторінка з спогадів:

зробити певні узагальнення. Він відзначав, що Лукомський „більш-менш детально описав 47 садиб, що, мабуть, були видатніші з боку мистецького. Коли за норму для губернії видатніших пам'яток садибної культури взяти згадану публікацію Лукомського, то для всієї України кількість таких садиб художнього й історичного значіння буде не менша 900 (47.11 / 6 . 10). Що з них залишилося? За реєстраційними відомостями, дуже небагато”¹⁴⁴

Восени 1905 року селяни Росії спалили до 2 тисяч поміщицьких садиб¹⁴⁵. 1917 року розпочалась уже справжня вакханалія погромів. У Городищі Стародубського повіту загинув маєток В.О.Ханенка з великим фамільним архівом, у Борщові того самого повіту знищено садибу А.О.Гамалії¹⁴⁶, в Очкині Новгородсіверського повіту і в самому Новгород-Сіверську – будинки Є.О.Судієнка¹⁴⁷ з надзвичайно коштовною збіркою старовини, бібліотекою та архівом, у Сваркові Глухівського повіту – садиба М.П.Марковича¹⁴⁸, в Іванівці Хорольського повіту – садиба Милорадовичів¹⁴⁹, у Понурівці Стародубського повіту – маєток Йосифа Михайловича Миклашевського¹⁵⁰. Це

[Про заступника завідувача Укрнауки на поч. першої п'ятирічки] // Календар-альманах на 1959 рік. Буенос-Айрес: Відродження, б.р. С.105-109; Акад. Дмитро Іванович Багалій: Сторінка з спогадів // Календар-альманах на 1960 рік. Буенос-Айрес: Відродження, б.р. С. 28-50. Тв.: Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні (Укр. музей. Зб. І. К., 1927. С. 13-26), Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій пол. XIX ст. (Бібліологічні вісті, 1927, №№ 1, 3-4 і окремо), Селянські рухи на Україні після 1861 р.: Чернігівська губ., 1861-1866 (1928), Пропаші справи з архіву Генерального Військового Суду (Зб. наук.-досл. катедри іст. укр. культури. Т. X. 1930), Життя й діла Феодосія Углицького (вид. 2: X., 1930). Див.: Биковський Левко Устимович (1895-1992). Василь Дубровський // Укр. історик. Ч. 9-10. 1966. С. 92-97; Бульбенко Федір Павлович (1896-1981). Проф. Василь Васильович Дубровський // Наша Батьківщина. Нью-Йорк, 1966. 15 липня. № 133-134. С. 7; Бульбенко Федір. Професор Василь В.Дубровський // Свобода. 1966. 18 травня. Ч. 91. С. 2; 19 травня. Ч. 92. С. 2, 4; Короткий життєпис проф. Василя Васильовича Дубровського // Церква й життя. 1966. Липень-серпень. Ч. 4 / 55. С. 26-27; Коваль Оксана, Матяш Ірина. Дубровський В.В. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. 1. К., 1999. С. 126-129; Герасимова Г. Дубровський В.В. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. Вип. 2, ч. 2. К., 2004. С. 152-155.

¹⁴⁴ Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. 1927. № 2-4. С. 350.

¹⁴⁵ Ленин В.И. Доклад о революции 1905 года // Ленин В.И. ПСС. Том 30. Москва, 1962. С. 322.

¹⁴⁶ Борщов – це був маєток Аполлона Олександровича Гамалії, члена III Державної Думи від Чернігівської губернії. Тут він народився 18 листопада 1867 (Модзалевский Вадим Львович. Малороссийский родословник. Том I. К., 1908. С. 263). За кілька місяців А.О.Гамалія подарував до Київського художньо-промислового і наукового музею "оригінального, дуже гарного портрета [свого предка -] значкового товариша Василя Григоровича Гамалії" – більше ніж поясного, розміром 123 x 85 см (Наше минуле. К., 1918. Листопад-грудень. Ч. 3. С. 148). В.Г.Гамалія жив у другій пол. XVIII ст. (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том I. С. 248).

¹⁴⁷ Судієнко Євген Олександрович (25 травня 1870, Новгород-Сіверськ - ?) – держ. діяч. Новгород-Сіверський повітовий предводитель дворянства (1907), камер-юнкер двору (1909), член Державної Думи (1913). Дружина Марія Ксаверіївна Фосс (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 4. К., 1914. С. 801). Рідний онук збирача, видавця й історика Михайла Йосиповича Судієнка (бл. 1803 – 1874; див.: Дорошенко Дм. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 219), - цим, певно, в першу чергу й пояснюється наявність у нього "надзвичайно коштовної збірки". Зі збірки Судієнка деякі картини потрапили згодом до Новгород-Сіверського музею, заснованого 1920, - твори С.Л.Vogel'a, К.Маратто та ін. (Гапеев Степан Антонович (1890-1950). Новгородсіверський музей, організований 1920 р. // Український музей. Зб. I. К., 1927. С. 256). Гапеев помер у місцях ув'язнення (Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 134-135).

¹⁴⁸ Маркович Михайло Парменович (нар. 1909) – власник Сваркова. Марія Парменівна Маркович – дружина громадського діяча, колекціонера й історика Петра Яковича Дорошенка, розстріляного в Одесі 1919. Його прадід Андрій Михайлович – рідний брат Олександра Михайловича Марковича (1790-1865), українського історика (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 3. К., 1912. С. 402, 415).

¹⁴⁹ Іванівка належала дітям Київського віце-губернатора (1878), Подільського губернатора (1879-1882), таємного радника Леоніда Олександровича Милорадовича (1841-1908), рідного брата історика Григорія Олександровича Милорадовича (1839-1905), якому належав Любеч (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 3. К., 1912. С. 539-540).

¹⁵⁰ Миклашевський Йосиф Михайлович – правнук Малоросійського цивільного губернатора (1797-1800) Михайла Павловича Миклашевського (1756/57 – 1847; Модзалевский В.Л. Малороссийский

лише з двох чисел «Нашого минулого», та й то тільки частина. Кінця-краю не видно цьому страшному мартирологові, - становище національної аристократії було безнадійне. Але кращі її представники не переносили огірчення на темних людей, які не відали, куди їх водили і що вони чинили. А дехто, дивлячись уперед, навіть своє майно забезпечив. Так, О.О.Бакуринський подарував Музеєві В.Тарновського "свій надзвичайно цінний родинний архів, що раніше переховувався в с.Церковищі, Городнянського повіту, а також перевіз звідти до музею коштовну бібліотеку кінця XVIII – початку XIX в.в., яка належала його предкам і майже вся оправлена в чудові оправи" ¹⁵¹.

1924 року П.Потоцький заповнив анкету, що складалася з багатьох питань. Його питали багато про що. Про майновий стан він відповів: «Было имение в Полтав.[ской] губ. Кобелякск.[ого] уезда, д.[еревня] Просяниковка ¹⁵² – поступило в народное достояние в полном порядке. Был капитал в Госуд.[арственном] банке ¹⁵³ – своевременно показан и поступил в народное достояние. Были ценные вещи в Петроград.[ской] ссудной казне – своевременно это указано. Дом в Ленинграде, принадлежавший детям первой жены, перешел в народное достояние. В настоящее вр[емя] ни я, ни моя семья недвижимого имущества ни капиталов не имеет» ¹⁵⁴. Справді, старе дворянство залишило «в повному порядку» колосальну культурно-історичну спадщину – пам'ятки матеріальної й духовної культури, літературу, малярство, музику. Нещасні люди під керівництвом швондерів розпорядились цією спадщиною щонайгірше.

У перші місяці свого панування большевики найбільше боялися діяльного молодшого покоління – офіцерів, що могли очолити збройний опір. Це був, так би мовити, магістральний напрямок їхніх інтересів. Дуже цікавили їх коштовності, накопичені протягом сторіч у храмах Православної Церкви. Якщо комусь попускали, то це не означає, що пробачили, просто дальші репресії відкладали напотім. 22 жовтня 1918 року Головне управління архівною справою Наркомосу РСФСР свідчило: «[...] П.П.Потоцкий освобождается от привлечения к трудовой повинности как лицо, имеющее определенные занятия и выполняющее общественно-полезные функции» ¹⁵⁵. У трохи пізнішій, цитованій вище анкеті його запитували про джерела існування. «До 1-го Окт.[ября] 1919 года, - відповідав він, - получал пенсию, назнач.[енную] нынешним правит.[ельством] по быв.[шей] должности в старой армии, а с 1-го окт.[ября] 1919 г. приглашен на службу в Музейный отдел, влитый в Ленинградск.[ое] отделение Главнауки [...]» ¹⁵⁶.

родословник. Том 3. К., 1912. С. 490-491, 511). Див.: Наше минуле. К., 1918. Вересень-жовтень. Ч. 2. С. 213-214; Листопад-грудень. Ч. 3. С. 154-155. В архіві Дмитра Яворницького збереглося чимало листів Миклашевських: 2 листи Марії (1890-95), 1 лист Ольги Миколаївни (1902), 34 листи Андрія Михайловича (1884-1894), 4 листи І.С. (1889-1892), 1 лист К. (1902), 6 листів Михайла Андрійовича (1896-1908), нарешті три листи Михайла Ілліча (Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції. Вид. 2. Дніпропетровськ, 1992. С. 81-82). До речі, зіставлення чітких відомостей наводить на гадку, що нотатки в "Нашому минулому" належать постійному авторові журналу В.Л.Модзалевському. Уважний перегляд журнальної хроніки підказує думку, що й деякі інші непідписані статті теж вийшли з-під його пера. Наведена вище низка довідок знайомить нас із середовищем, нині зовсім не відомим. Ми не знаємо тепер ні листування, що накопичувалось у їхніх маєтках протягом десятиріч і віків, ні щоденників чи спогадів, які не могли не існувати. Большевицька революція знищила все майже до щенту. Документальне підтвердження цього знаходимо у вид.: Папакін Георгій. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII-XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К., 2004.

¹⁵¹ Музей В.В.Тарновського в Чернігові // Наше минуле. К., 1918. Вересень-жовтень. Ч. 2. С. 204. Правдоподібно, йдеться про Олексія Олександровича Бакуринського (нар. 1869), вихованця Петровсько-Розумовської академії, члена Чернігівської губернської земської управи. Як пригадуємо, узяв участь у петербурзькій виставці 1912. Був одружений з Ольгою Романівною Тризною (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том I. С. 39).

¹⁵² Закреслено: *передано*.

¹⁵³ Закреслено: *показан*.

¹⁵⁴ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 3. Арк. 1.

¹⁵⁵ Там само. Оп. 1. № 1 В. Арк. 40.

¹⁵⁶ Там само. № 3. Арк. 1 зв.

Музейна й бібліотечна частини його приватної збірки містились у його помешканні на Скатерингофському проспекті (тепер Проспект Римського-Корсакова), 8, у шести кімнатах. Отож представники влади унадились туди. Остерігаючись можливих ексцесів, Потоцький подбав про охоронні грамоти від Ленінградського відділу Головнауки, так ніби вони “в цій країні”, як тепер кажуть, мали хоч якусь юридичну вагу. Голові Центральної Ради, Президентові України і її великому історикові Михайлові Грушевському видали дві грамоти – першу за підписами голови РНК УСРР Чубаря й голови ГПУ Балицького¹⁵⁷, мовляв, “академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає”, та другу, від 29 грудня 1923 року, за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського та Ол.Буценка – без якихось спеціальних гарантій¹⁵⁸. Відомий архівіст та історик Руслан Пиріг надає такого значення цим паперам, що пояснює їхнім існуванням саму ту обставину, що арешт відбувся поза юрисдикцією “українського уряду”, у Москві (23 березня 1931 року)¹⁵⁹. Виходило, перевізши в'язня в арештантському купе через “російсько-український кордон” назад, до України, його мали звільнити. Якщо така думка й майнула у голові арештованого, то тим більше повинно було його вразити, коли 3 квітня 1931 року його допитав той самий Балицький, чий підпис красувався на одному з таких гарних документів.

Подібним чином у березні 1921 року большевицький Раднарком видав „Охранный лист”, яким запевнялося, «что со стороны Советской власти ему никаких обвинений за его прежнюю (sic) политическую деятельность не предъявляется»¹⁶⁰.

Наївний царський генерал Павло Потоцький теж озброївся большевицькою “грамотою”. Забезпечившись, як він думав, з цього боку, він мав би журитися іншим. Настав момент, коли йому не стало засобів для оплати приміщення, а борги за помешкання росли. Як переказував його оповідь Михайло Павленко, “особливо небезпечним було намагання ріжних домкомів за всяку ціну зруйнувати збірку, розграбувати або продати її, не раз вона вже була описана й не раз чекали вже спекулянтів”¹⁶¹.

Здавалося, збирач міг вийти із скрути, пожертвувавши чимось із третьорядних ювелірних виробів, але різні люди того часу ставились до свого й чужого майна теж по-різному. Будь-які коштовності, до яких вони лишень могли дотягтися, большевики завжди вважали за свою власність. Загальновідомо, що однією з перших акцій нової влади було освоєння чужих банківських сейфів¹⁶². І не тільки в Петрограді, де в большевиків, припустімо, могли бути тимчасові труднощі й бракувало готівки. Але ж сейфами, що були суто приватною власністю громадян, вони цікавилися буквально скрізь, по всіх містах. Докотившись на початку 1918 року до Одеси, муравйовці надрукували наказ свого “наркома фінансів” Леоніда Рузера: «Владельцы сейфов указанных ниже №№-ов должны

¹⁵⁷ Павлов М.П. Процессы и судьбы. К.: Україна, 1992. С. 21, 245; Наше минуле. Ч. 1 (6). К., 1993. С. 42-51, 53, 56-59, 66-67, 69-75, 78-84, 99, 116-118, 120, 123-127, 130, 33-134, 136-137, 139, 141, 147, 149. За офіційною довідкою, Балицького розстріляли 27 листопада 1937 (О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного XVII съездом партии // Известия ЦК КПСС. 1989. № 12. С. 88). Див.: Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. К.: Стило, 2002. 468 с.

¹⁵⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. К.: Україна, 1996. С. 33; Історія Національної Академії Наук України, 1924-1928: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 553.

¹⁵⁹ Пиріг Руслан Якович (нар. 1941). Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття. К., 1993. С. 110-111.

¹⁶⁰ НБУ. ІР. Ф. 317. № 63. Див.: Соловей Елеонора Степанівна. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Єфремов Сергій. Вибране. К.: Наукова думка, 2002. С. 5. Єфремов Сергій Олександрович (18 жовтня 1876, с. Пальчик Звенигородського пов. Київ. губ. – 31 березня 1939, м.Ярославль)– журналіст, літературознавець, академік і Віце-Президент УАН. Ув'язнений у липні 1929. Ішов у процесі СВУ як головний обвинувачений. Помер у в'язниці за три місяці до закінчення строку (Болабольченко Ан. СВУ - суд над переконаннями. С. 79-80).

¹⁶¹ Павленко М. Музей України: Збірка П.Потоцького // Всесвіт. Х., 1928. 26 серпня. № 35. С. 6.

¹⁶² Гиндин А.М. Как большевики овладели Государственным банком. Москва: Госфиниздат, 1961. 101 с.; Його ж. Как большевики национализировали частные банки. Москва: Госфиниздат, 1962. 143 с.; Сонкин Мих. Ключи от бронированных комнат. Изд. 3. Москва: Политиздат, 1972. 384 с.

явиться с ключами в 10 ч. утра в нижеследующие сроки. [...] Сейфы не явившихся и не приславших объяснений будут вскрыты, и содержимое их конфисковано»¹⁶³. Як лояльний громадянин, Потоцький усе здав. Ревізія сейфів у Петрограді викликала широкі пересуди. А.Н.Бенуа записав тодішні плітки: „Что это – вящий дилетантизм, кризис безумия, провокация или подготовка развала перед полной отдачей государства немцам [...]?”¹⁶⁴.

Нові умови життя зажадали нового ставлення з боку генерала до його збірки зброї (близько 40 предметів). Він мав речі рідкісні: “Шашки – волчек, дамаск, тушинское. Сабли – дамаск, солинген. Палаши – дамаск, солинген. Шпаги, пистолеты, ружья (есть запорожское), карабины, секиры, топорики, булавы, штыки, кинжалы – оружие старинное и позднейшее. Между ними есть с богатой золотой насечкой”¹⁶⁵. Дозвіл на цю зброю він мав, але вирішив, що краще не зв'язуватися: “На хранение этого оружия я имел разрешение, но сдал его для большего спокойствия”¹⁶⁶. У заяві, яку він склав, передаючи свою збірку Наркомосові УСРР 1927 року, він писав: “В декабре 1918 г. я просил администрацию Русского Музея принять на временное хранение в Музей мою коллекцию оружия, составлявшую часть моего научно-художественного собрания [...] ввиду тревожного времени я находил неудобным хранить оружие на дому, а потому, получив согласие Русского Музея, я сдал его на временное хранение в Этнографический отдел Музея 19 дек.[абря] 1918 г. Оружие было сдано в девяти пакетах от № 1 до 9-го включительно”¹⁶⁷. На жаль, після повені 1924 року декілька речей із збірки зброї пропало. Більше того, під час передачі зброї до України не виявилось дечого з того, що після повені було розшукано.

Що ж до узятих у П.Потоцького коштовностей, то вони перекочували до Москви, у “Гохран” (Москва, Тверська, Настасьїнський провулок, 3¹⁶⁸), заснований 3 лютого 1920 року за постановою Совнаркому¹⁶⁹. Власник перелічував: “Здесь музейное серебро: старинные редкие кубки, кружки, стопы, миски, стаканы, чарки, ковш (Петра и Иоанна), ложки, тарелки, блюда и др. Монеты и медали, военные жетоны. Столовое и чайное серебро. Подарки, поднесенные мне за мои научные работы”¹⁷⁰. У збірці вирізнялися дорогоцінні речі української старовини – 90 срібних тарілок з гербами, старовинні келихи, золоті кишенькові годинники тощо¹⁷¹. Загальна вага цих коштовностей становила 20 пудів. 1925 року збирач оцінював їх у 40 000 карб.¹⁷² Нічого з цих речей він, природно, ніколи більше не побачив, хоча й ніколи не забував називати в реєстрах своєї власності.

Ведучи переговори з усіма причетними до справи організаціями, Наркомос України не міг обійти “Гохрана”. Збереглася чернетка його звернення:

“Москва. В Гохран.

---

¹⁶³ Рузер Леонид Исаакович (1881-1959). Ревизия сейфов // Известия Одесского совета рабочих депутатов. 1918. 3 марта / 18 февраля. № 257. С. 4. Автор - родич Л.Троцького (Боровой С. Воспоминания. М.; Иерусалим, 1993. С. 358). Пасажир першого поїзду („запломбованого вагону”), що його відправив щоріхський комітет через Німеччину (Саттон Антони. Уолл-стрит и большевистская революция. Москва, 1998. С. 274-280). Заст. голови ЦИК Румчероду. Один з керівників одес. січневого заколоту 1918. Комісар фінансів одес. СНК. 1918-19 працював у Наркомпроді РРФСР, заст. наркома продовольства УСРР. Голова правління „Междунар. книги”, ректор Ін-ту сходознавства. Орден Леніна (1955). Дж.: [Некролог] // Правда. 1959. 4 ноября. № 308 (15067). С. 6; Ленин В.И. ПСС. Тт. 50, 54. Пор.: Маленькія Одесскія новости. 1918. 3 марта / 18 февраля. № 1578. С. 4; Великий жовтень. С. 499.

¹⁶⁴ Бенуа Александр Николаевич. Мой дневник, 1916-1917-1918. Москва: Русский путь, 2003. С. 330

¹⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 4 зв.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 1. № 2 А. Арк. 4-9.

¹⁶⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 56; Жуков Ю.Н. Операция Эрмитаж: Опыт ист.-архивн. расследования. М.: Москвитянин, 1993. С. 10.

¹⁶⁹ Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 114.

¹⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 4 зв.

¹⁷¹ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 180; Климова Е. Музей Украины. С. 20.

¹⁷² НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. І, 26343. Арк. 11.

Наркомпросом УССР виражено согласие на приобретение от П.П.Потоцкого на условиях, им предложенных, его коллекций - как хранящихся у него непосредственно [...], так и в других местах, причем им было также указано, что часть его ценных вещей, которые он предложил Наркомпросу УССР, хранятся в Москве в Гохране.

Извещая Вас об этом, Наркомпрос УССР просит Вас сообщить список вещей П.П.Потоцкого, хранящихся у Вас, а также возможное время и место приемки их представителем Наркомпроса УССР"¹⁷³.

Відповідь надійшла цинічно однозначна:

"СССР. Народный комиссариат финансов. Валютное управление. Отдел валютного фонда. Москва, Настасьинский пер., д. 3.

"29" Апреля 1926 г.

В Наркомпрос Украины.

Главнаука.

г.Харьков.

В связи с Вашим запросом относительно ценных вещей П.П.Потоцкого, которые по указанию последнего значатся в Гохране, Отдел Валютного Фонда Валютного Управления НКФ СССР ставит Вас в известность, что в Гохране хранятся ценности, принадлежащие только Республике, но не частным лицам.

Если же ценности в свое время были изъяты и препровождены в Гохран, то необходимо нам указать, когда они были нам препровождены и каким учреждением. До получения указанного мы лишены возможности по существу Вам ответить.

Зав.отд.вал.фонда <підпис> /Алдаданов/

Зав. п/отд. кладовых <підпис> /Владимирский/

29/IV – 26 г.

ЕК, 2 экз." ¹⁷⁴.

Рухаючись в обхід, у червні 1926 року Наркомос звернувся до постійного представника УСРР у Москві ¹⁷⁵:

"Валютне Управління НКФ [Народний комісаріат фінансів, Наркомфін] – СРСР повідомляє 19.V.26 р. за № 7060 / 4 секретно, що цінності гр. П.П.Потоцького, що переховується в Гохрані, перейшли в володіння Союзного Уряду на підставі декретів про реквізиції та конфіскації дорогоцінностей, які перевищували норми володіння ними.

НКО УСРР звертає увагу на те, що цінності із збірки П.П.Потоцького не є просто коштовні речі, які підлягали реквізиції, а складаються з предметів художнього й історичного значіння ("Гетманское серебро"). Як такі вони були здані Потоцьким НА ПЕРЕХОВАННЯ (так в оригіналі. – С.Б.) в Петроградську Ссудну Кассі (sic) під розписки, які до цього додаються.

В сучасний мент по договору з НКОсвіти УСРР Потоцький передає всі свої збірки НКОсвіти УСРР. Крім договірних підстав, треба зауважити, що згадані збірки як культурні й художні цінності, зв'язані з Україною й зібрані на Україні, мусять найти собі приміщенні в якомусь українському музеєві, й нема ніяких підстав для переховування їх як звичайні металеві цінності (sic).

Тому Наркомосвіти просить Постпредство вжити заходів, щоб справа з Гохраном була вирішена в напрямку передачі всіх колекцій Потоцького із Гохрану Наркомосвіти України.

¹⁷³ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. №7766. Арк. 41.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 56. В.Дубровський ознайомився з цим листом 12 травня.

¹⁷⁵ Постійне представництво УСРР при уряді СРСР було організовано 1923 "для здійснення більш тісного зв'язку УСРР з СРСР" (Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР: Путівник. Х., 1960. С. 29).

До цього додається копія договору НКО з Потоцьким, копія постанови колегії НКО в цій справі й копії розписок Петербурзького ломбарду.

Заст. Наркомосвіти /Приходько/
Зав. адм. упр. /Лещинський/"¹⁷⁶.

Решту колекцій колишнього царського генерала державні експерти, як тепер кажуть, взяли до уваги, але до часу лишили у його розпорядженні¹⁷⁷.

Перед українськими культурними діячами, що мешкали на той час у Петрограді, постала необхідність визначити свою подальшу долю. Літературознавці Володимир Боцяновський¹⁷⁸, Аркадій Лященко¹⁷⁹, Володимир Перетц¹⁸⁰, мистецтвознавці Борис Крижановський¹⁸¹, Сергій Трійницький, Степан Яремич лишилися на півночі. Причини були різні. Скажімо, дід Трійницького по матері, І.Д.Якушкін (1793-1857), був декабристом, а дідова дружина доводилась кузиною поетові Ф.І. Тютчеву¹⁸². Тяжіння до

¹⁷⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/У. № 7766. Арк. 172 – зв.

¹⁷⁷ У 60-70-х роках київськими помешканнями никали агентеси Держстраху, які агітували людей страхувати своє майно. Ідея не надто обґрунтована, - здавалося б, уже саме існування совєцької влади мусило забезпечити населення від будь-яких бід. Пригадую, досвідчені кияни боялися цих жінок, - небезпідставно, мабуть, підозрюючи, що вони якось реєстрували те цінніше, що бачили, і від цього власникам могли бути виразні неприємності.

¹⁷⁸ **Боцяновський** Володимир Теофілович (15 червня 1869, с. Скоморохи Житомирського пов. – 16 липня 1943, Москва) – історик, літературознавець і драматург. Вихованець житомирської гімназії. Автобіографія у збірці С.Венгерова (Пушкінський Дім). Разом з Ф.Райляном редагував журнал “Свободным художествам” (1910. №№ 1-2; 1911. № 3). 4 грудня 1917, тобто в один день з П.Потоцьким, одержав українське громадянство (ЦДАВОВ України. Ф. 2241. Оп. 1. № 14. Арк. 167). Серед його праць статті: “Публичная библиотека в Житомире” (Києв. старина. 1891. № 8), “Шевченко и украинский театр” (Театр и искусство. 1911. № 9). У РБС - Булгарин Фаддей, Толстой А.К. Переклав книжечку: Вишня Остап. Украинский юмор (Лгр.: Красная газета, 1927). Див.: Гульчинский В.И., Фокеев В.А. Деятели отечественной библиографии, 1917-1929: Справочник. Ч. 1. Москва: РГБ, 1994. Відомості про його батьків – протоіерея Теофіла Гнатовича і його дружини Надії Силівни – див.: Кондратюк Руслан Юрійович. Некрополь старого Житомира: Біогр. довідник. К., 2001. С. 20.

¹⁷⁹ **Лященко** Аркадій Якимович (26 січня 1871 - 1931) – літературознавець, член-кор. ВУАН та РАН. У РБС надруковано його статті про А.П.Павловського, Тимка Падуру, Семена Палія, З.М.Пенкіну та Й.Й.Первольфа. Архів поділено між Архівом РАН (Ф. 156. 566 од. Крайні дати - 1836-1931) та Пушкінським Домом (Ф. 362. 106 од. 1900-1905). Див.: Калитин В. Аркадий Иоакимович Лященко: К 25-летию учен.-лит. деятельности // Рус. библиолог. о-во. Доклады и отчеты. Новая серия. Вып. 2. СПб., 1913. С. 48-58; Перетц В.Н. Список важнейших работ, опубликованных членом-корреспондентом Академии наук СССР и Всеукраинской Академии наук А.И.Лященко // Труды Ин-та славяноведения АН СССР. 1932. Т. 1. С. 375-376.

¹⁸⁰ **Перетц** Володимир Миколайович (19 січня 1870 – 23 вересня 1935) – літературознавець, академік Петерб. АН (1914) та УАН (1919). 1907 заснував і очолив в Ун-ті Св.Володимира "Семинарий рос. літератури", праці учасників якого (В.Адріанова-Перетц, С.Маслов, І.Огієнко та ін.) друкувались у "Записках" УНТ. Очолював Т-во дослідників укр. історії, письменства й мови в Ленінграді й редагував його "Наукові збірники". Ув'язнений 11 квітня 1934, одержав 3 роки заслання до Саратова, де й помер. Див.: Семинарий русской филологии акад. В.Н.Перетца. Ленинград, 1929 (22 персональні розділи); Адріанова-Перетц В.П. Список печатных трудов академика В.Н.Перетца, 1892-1960 // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. Москва; Ленинград, 1962. С. 234-253 (318 записів); Ашнин Федор Дмитриевич, Алпатов В.М. «Дело славистов» : 30-е годы. Москва: Наследие, 1994. С. 198.

¹⁸¹ **Крижановський** Борис Георгійович (1886, Смоленськ - 3 грудня 1937, м. Кем, Карелія) – дослідник української етнографії та декоративно-ужиткового мистецтва. Зав. українським відділом Російського музею в Ленінграді. 10 червня 1925 обраний на дійсного члена Ленінгр. т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови (Науковий збірник Ленінгр. т-ва дослідників... [Том] І. К., 1928. С. 105). Автор праці „Украинские и румынские килимы” (Лгр.: ГРМ, 1925. 16 с.). Ув'язнений 9 вересня 1933 у "Справі славистів" разом з чоловіком Лесі Українки Кл.Квіткою, акад. В.Перетцом, нумізматом І.Спаським та ін. Одержав 10 років таборів. Перебував у Корелії, де ув'язнений повторно. Розстріляний. Див.: Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. «Дело славистов». С. 34, 40-41, 102-104, 198, 233; Київська старовина. 1997. Січень-квітень. № 1/2 (315). С. 50 (В.Дудко).

¹⁸² Див.: Декабристы: Биогр. справочник. Москва: Наука, 1988. С. 209-210.

Росії переважило. Яремич, хоч і лишивсь у Петербурзі, був яскравий патріот. Про нього, свого близького приятеля, А.Н.Бенуа записав: „В „Вечерних” недвусмысленно говорится, что Украина уже заключила мир с Австрией и объявила себя независимой. Стип (так називали Яремича. – С.Б.) прямо сияет”¹⁸³. До речі, з тих самих Кобеляк родом походила Марфа Андріївна Панченко, дружина С.Яремича, у другому шлюбі – за Трійницьким¹⁸⁴. Таким чином, вона була близька землячка генерала Потоцького.

Характерна деталь: крім Перетца, жоден із названих не з'явився на “Сторінках минулого” Ол.Лотоцького¹⁸⁵. На жаль, не згадує мемуарист і П.Потоцького чи Щавинського. До України поспішили повернутися Павло Балицький¹⁸⁶, Павло Зайцев, Михайло Могиланський, Кость Широцький¹⁸⁷. Григорій Холодний¹⁸⁸ оповів на допиті 23 серпня 1929 року, що на початку березня 1917 року Михайло Грушевський переїхав з Москви до Києва, “і швидко за ним майже всі московські робітники (Винниченко, Петлюра, Саліковський, Лебединський, Моргуліс, Я.Шеремецинський¹⁸⁹ і інш.)”¹⁹⁰.

¹⁸³ Бенуа Александр Николаевич. Мой дневник, 1916-1917-1918. Москва: Русский путь, 2003. С. 416.

¹⁸⁴ Там само. Пок. Одружилась із Трійницьким не пізніше січня 1918 (Бенуа А.Н. Мой дневник. С. 440). Пор. с. 320.

¹⁸⁵ **Лотоцький** Олександр Гнатович (9 березня 1870, с. Бронниця Могилівського пов. Подільської губ. – 22 жовтня 1939, Варшава) – мемуарист, публіцист. Дж.: Лицар праці і обов'язку: Зб., присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто; Нью-Йорк: Євшан-зілля, 1983. 190 с. (= НТШ. Б-ка українознавства. Ч. 48); Швидкий Василь Павлович (нар. 1963). Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). К., 2002. 366 (+ 2) с. 150 прим.; Мхитарян Н. Мемуари О.Лотоцького як цінне джерело дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин // Розбудова держави. 1995. № 5.

¹⁸⁶ **Балицький** Павло Олександрович (7 березня 1881, с. Вербка Ковельського пов. - 1938) – книгознавець. Закінчив СПб. університет (1911), де разом з К.Широцьким, Г.Голоскевичем та В.Ярошенком входив до «гуртка українознавства» (Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921. [Вип.] III. Б.м.: Прометей, [1951?] С. 133). Наприкінці 1911 організував на Васильєвському острові «Українську книгарню і базар», де прикажчиком був Клим Поліщук. Навчався в Археологічному інституті (1911-12). Заснував видавниче товариство «Друкар» (Пг., кінець 1916). Снятинський комісар Тимчасового уряду (Лотоцький Ол. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 67, 69-70, 122-123, 215). З 17 травня 1920 помічник завідуючого відділом друку й преси Київщини (Громадське слово. 1920. 19 травня. № 9. С. 4). Викладач Київського художнього інституту. Залишив спогади про Г.Нарбута (Бібліологічні вісті. 1926. № 3. С. 52-57). Автор праць «Етюди з історії української книги» (Життя й революція. 1927. №№ 7/8, 9; 1928. №№ 2, 12; 1929. № 5), «Українська книга першої половини XIX віку» (Там само. 1930. № 6) та статей про книжкові раритети у «Бібліологічних вістях». Видав для туристів «Путеводитель по Днепру и его притокам» (К., 1928). Мешкав на Осіївській вул., 21, помешк. 1. Ув'язнений 15 вересня 1929. Постанова про звільнення з-під варті 15 січня 1930 (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 42661 ФП / кор. 578. Арк. 2, 89). В акті Комісії для обстеження Всеукраїнського музейного містечка від 27 червня 1933 (підписали голова Федір Козубовський та члени Михайло Криворотченко, Лука Калениченко та Драклер) зазначено, що він завідував фондом друку, вважався науковим робітником I категорії: «[...] фахівець добрий. [...] До роботи ставиться байдуже. Всю роботу запустив і майже не веде її. Політично ворожа людина. З роботи потрібно усунути» (ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 45). 7 жовтня 1938 його справа пройшла через трійку при КОУ НКВД УРСР. Розстріляний (Абраменко Л.М. Київ: Жертви репресій. Том 2. К.: В.Карпенко, 1999. С. 30; Роженко М.М. Сосни Биківні свідчать. Кн. 2. К., 2001. С. 60).

¹⁸⁷ **Широцький** (Шероцький) Костянтин Віталійович (псевд. К.Ладиженко; 26 травня 1886, с. Вільшанка-Бершадська Ольгопольського пов. Подільської губ. - 13 вересня 1919, с. Білоусівка Гайсинського пов. Подільської губ.) - історик мистецтва, шевченкознавець. Улітку 1918 обраний екстраординарним професором Кам'янецького українського державного університету, але до лекцій не приступив через хворобу, що звела його у могилу (туберкульоз). Див.: Книга. [Т.] І. Відень; К., 1921. Грудень. С. 41-42; Серета Антін Хомич (1890-1961). Кость Віталійович Широцький // Збірник Секції мистецтв [Укр.наук.т-ва, том] І. К., 1921; Биковський Левко Устимович (1895-1992). Бібліографія праць К.В.Широцького // Там само.

¹⁸⁸ **Холодний** Григорій Григорович (1886, Тамбов - 1938) – математик, штатний співробітник природничого відділу ВУАН, керівничий Інституту укр. наукової мови (1924-27). Заарештований 23 серпня 1929. Ішов у справі СВУ. Одержав 8 років ув'язнення з позбавленням прав на 3 роки, 14 лютого 1938 – ВМН (Архів СВУ. № 67098 ФП. Тт. 101-103, 231; Болабольченко Анатолій Андрійович (нар. 1932). СВУ - суд над переконаннями. К.: Кобза, 1994. С. 98; Історія Національної Академії Наук України, 1924-1928: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 525, 638).

¹⁸⁹ **Шеремецинський** Яків Андроникович (1882 - ?) - видавничий діяч. До революції номінальний видавець журналу «Украинская жизнь» у Москві. Очоловав Господарчий департамент Міністерства торгу й промисловости за Центральної Ради та гетьмана. Працював у видавництвах. Його арештували 21 липня

Скористався з першої можливості, щоб узяти доручення від Ради мистецтва (оглянути стан царського палацу й Андріївської церкви), Георгій Нарбут, якого побачили в Києві вже наприкінці березня¹⁹¹. Під час переїзду з Петрограда у Нарбутів пропав увесь багаж, і вони перший час в усьому відчували нестачу. Зберігся лист графіка до його товариша по «Світу мистецтв» С.В.Чехоніна від 1 липня 1919 року: «У меня к Вам громадная просьба:

1931. Рішенням судової трійки при колегії ГПУ УСРР 21 березня 1932 ув'язнений у концтаборі строком на три роки. Коли й за яких обставин скінчив він свій земний шлях, невідомо. Див.: Білокінь С. Жак Шереметинський // Вісник Книжкової палати. 1997. № 6. С. 28-30.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 55066 ФП / кор. 1252. Арк. 23.

¹⁹¹ Ернст Федір. Георгій Нарбут: Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. [К.:] ДВУ, 1926. С. 57; Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша» // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 30-57.

Ернст Федір Людвігович (Теодор-Ріхард Людвігович; 28 жовтня / 9 листопада 1891, Київ - 28 жовтня 1942, Уфа) - укр. історик мистецтва. Навчався в Берлінському (1909-10) та Київському (1910-14, у Г.Павлуцького) ун-тах. Написав працю про київську архітектуру XVII-XVIII ст., за яку нагороджений золотим медаллю. У 1914 як німецький підданий засланий за Челябінськ. Після прийняття присяги (квітень 1917) повернувся до Києва, де навесні 1919 закінчив ун-т. Перші наукові розвідки почав друкувати ще 1913. У монографії “Українське мистецтво XVII-XVIII віків” (К., 1919) один з перших визначив предмет укр. мистецтвознавства. З кінця 1917 працював у галузі охорони пам’яток, у 1919 як вчений інструктор ВУКОПМИС”у, з 1920 вчений експерт Губкопмис”у, з 27 лютого 1926 до 19 вересня 1930 київський красвий інспектор по Київщині, Волині, Поділля й Чернігівщині при Наркомосі УСРР. 2 березня 1919 обраний редактором мистецтва Біографічної комісії ВУАН (у картотеці понад 5 тис. імен). Проф. Київ. археологічного (1922-24) та Київ. худ. інститутів. У 1919-25 завідував бібліотекою й музеєм при кол. УДАМ. Член комісій з організації Лаврського музею культур, Київської картинної галереї (тепер Музей рос. мистецтва), Музею мистецтв ВУАН (тепер Музей мистецтв ім. Ханенків). З грудня 1923 - зав. худ. відділом Всеукр. іст. музею ім. Шевченка (до нього цієї посади не існувало), де, крім нього, працювала ще тільки лаборантка - А.Артюхова). За 10 років роботи збільшив його у 15-20 разів, довівши до 5,5 тисяч експонатів (1930). Влаштував бл. 10 тематичних виставок, видаючи до них каталоги. Дійсний член Софійської комісії та Всеукр. археологічного комітету ВУАН. З 1929 другий член паритетної комісії з обміну культурними цінностями між РСФСР та УСРР (призначення від ВУЦВК). Член комітету з упорядкування Шевченкової могили та комітету для збудування пам’ятника Шевченкові у Харкові. Автор монографій про Шевченка-малювача на тлі його доби, І.Рєпіна й М.Мурашка (не видані), численних розвідок, присвячених Г.Нарбуту, Г.Гольпайну, Гроту. Києвознавчі праці про надгробок П.Румянцева-Задунайського у Лаврі, дерев’яну Златоустівську церкву в старому місті, бурсу, контракти й контрактовий будинок. Уклав провідник “Київ” (1930). Провів сотні екскурсій по місту, читав прилюдні лекції. Вдруге заарештований 23 жовтня 1933. Трійка при колегії ГПУ УСРР 29 травня 1934 вирішила його ув’язнити на 3 роки в ИТЛ. Створив музей Біломор-Балтійського каналу в Повенці, у 1936-37 завідував музеєм будівництва каналу Москва-Волга у м.Дмитрові. У 1937-38 - заступник директора Казахської нац. худ. галереї. У грудні 1937 став членом Співки рад. художників. З липня 1938 працював у Башкирському держ. худ. музеї (з травня 1940 - заступник директора). На всіх цих посадах працював науково, друкуючись у місцевих газетах. Третій арешт 16 липня 1941. Розстріляний, причому довгий час влада подавала фальшиву дату його смерті - серпень 1949! 29 квітня 1958 – після XX з’їзду! - голова КГБ при РМ УРСР генерал-майор В.Никитченко затвердив висновок старшого слідчого Дідура: “Заявление Эрнст Тамары Львовны о пересмотре решения по делу Эрнста Федора Людвиговича и реабилитации его оставит без удовлетворения” (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 62089 ФП / кор. 1650. Том 2. Арк. 150). Для обґрунтування відмови чекісти передрукували з журналу “Куранты” (1918. Сентябрь. № 7) його статтю “Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.” (Том 2. Арк. 69-73). Згодом був реабілітований. **Тв.:** Київські архітекти XVIII віку // Наше минуле. 1918. Ч. 1. С. 98-118; Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. К., 1918. 2, 21 с.; Контракты і контрактовий будинок у Києві. К., 1923 (на обкл.: 1924). 96, IV с., 15 табл.; Український портрет. К., 1925 (разом із Д.Щербаківським); Георгій Нарбут: Життя й творчість // Георгій Нарбут. К., 1926. С. 11-86; Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця в історії і пам’ятках. К., 1926. С. 125-165; Портретист Гольпайн // Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 95-120; Д.М.Щербаківський // Бібліологічні вісті. 1928. № 1 (18). С. 127-136. **Дж.:** Федір Ернст: Бібліогр. покажчик. Суми, 1987; Білокінь С. Федір Ернст і Київ // Наука і культура: Україна. Вип. 22. К., 1988; Його ж. Федір Ернст // Сучасність. 1990. Ч. 7-8 (351-352). С. 86-98; Нестуля О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство. К.; Хмельницький, 1991. С. 101-113; Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста. Суми, 1991; Побожій Сергій Іванович (нар. 19 вересня 1954, м. Вольськ Саратов. обл.). Три арешти // Панорама Сумщини. 1991. 31 жовтня. № 44 (96). С. 7; Білокінь С. Три арешти Федора Ернста // Музейний провулок. Липень-грудень. № 2 (4). С. 20-25; Його ж. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920-1930-х роках: Публікація текстів // Пам’ять століть. 2005. Травень-серпень. № 3-4 (54-55). С. 61-137.

в Питере на квартирі Мосина ¹⁹² (Средн.[ий] просп.[ект] № 48) остались мої речі і книги. Это все, что у меня было. Пожалуйста, узнайте о судьбе их и, если они еще целы, пожалуйста, возьмите под свою опеку. Буду Вам несказанно благодарен» ¹⁹³. Нарбут ніколи нічого не одержав. Він багато втратив, але знайшов свою Батьківщину.

Ще інакше склалось у Володимира Вернадського й Федора Шміта ¹⁹⁴. Вони поїхали на Україну, щоб повернутись до Ленінграда знову.

У вересні 1917 року за генерального секретаря освіти Івана Стешенка ¹⁹⁵ відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва розпочав серйозну, національної ваги справу. Ініціював її Микола Біляшівський, який подав Стешенкові 29 вересня 1917 приблизний список українських клейнодів у сховищах Москви та Петрограда ¹⁹⁶. Як писав невдовзі публіцист Петро Стебницький, треба було “подбати про поворот на Україну того, що можна вивезти з Петрограду, і про перепис того, що має зоставатись і надалі в петроградських музеях” ¹⁹⁷. Справу реєстрації й повернення за допомогою нашого комісара при Тимчасовому уряді було доручено українцям з роду, відомим знавцям нашої художньої старовини - збирачеві Василеві Щавинському у Петрограді й Олексі Новицькому в Москві. Рада військових депутатів посилала до Петрограда свого представника ¹⁹⁸.

---

¹⁹² **Мосін** Александр Грігор'євич (1871 - 1929) – російський актор, тесть перекладача Діодора Бобиря, ув'язненого у справі СВУ. Архівний фонд – ЦДАМЛМ України. Ф. 416. Дочка Мосіна, Марія Александровна, 20 вересня 1989 повідомила, що мати Д.Бобиря Ольга Іванівна Дорошенко (1888 – 13 червня 1964) завідувала кафедрою дошкільного виховання в Київ. ІНО. Її батько Іван Володимирович Дорошенко (пом. 1912) учителював у чернігівській народній школі.

¹⁹³ Державна Третяковська галерея. Архів. Ф. 31. Од.зб. 2405. Арк. 1-2. На жаль, петроградські приятелі Нарбутів не допомогли. Федір Ернст, що їздив до Петрограда на посмертну виставку мистця 1922, констатував: «[...] на превеликий жаль, вся бібліотека й художня збірка Нарбутова, яку він, переїжджаючи 1917 року на Україну, залишив в Ленінграді, - була розтягана або привласнена різними особами. Вратувати й перевезти на Україну пощастило 1922 року лише поодинокі речі» (Ернст Ф. Георгій Нарбут. С. 52, прим.).

¹⁹⁴ **Шміт** Федір Іванович (3 травня 1877, СПб. – 3 грудня 1937) – мистецтвознавець, академік УАН. Ув'язнений 26 листопада 1933. Просидів 145 днів в одиночній камері Будинку попереднього ув'язнення (ДПЗ) у Ленінграді, вул. Воїнова, 25, корп. 1, камера 206 (Шмит Павла Федоровна [дочка]. Життя Федора Івановича Шміта. Часть II. Зіраксову копію машинопису авторка передала до мого архіву. Датується 1 жовтня 1971 – 10 вересня 1977). Засланий до Ташкента, де 10 серпня 1937 ув'язнений вдруге. Розстріляний (Див.: Білокінь С. Українська зірка вченого // Пам'ятники України. 1987. № 1 (71). С. 24-26; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство. С. 37-55).

¹⁹⁵ **Стешенко** Іван Матвійович (1873 - 1918) – літературознавець. Народивсь у Полтаві. Смертельно поранений на вулиці Полтави 31 липня 1918. На другий день вранці помер у лікарні, не прийшовши до пам'яті. Як зазначалось у постанові на арешт його дружини Оксани Михайлівни (1941), яку підписав нарком ГБ Павло Мешик, убили його червоні. Як видно з протокольного запису її допиту 22 липня 1941, те саме заявив її слідчий (Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. С. 237-238).

¹⁹⁶ Кот С., Нестуля Ол. Українські культурні цінності в Росії. С. 21.

¹⁹⁷ ЦДАВОВ України. Ф. 2201. Оп. 1. № 1198. Арк. 1-2. Кот С., Нестуля Ол. Українські культурні цінності в Росії. С. 225.

¹⁹⁸ **Біляшевський** М. Про клейноди // Нова рада. 1917. 21 листопада. № 191. С. 1. Шп. 5. Уточнення до статті А.Вечерницького [Кузьмінського Олександра Станіславовича] “Українські реліквії” (Там само. 18 листопада. № 189. С. 1. Шп. 3-4).

Біляшівський (Біляшевський) Микола Федотович (Тодотович; 12 жовтня 1867, Умань – 26 квітня 1926, Київ) – археолог, мистецтвознавець, музейник, акад. УАН (з 31 травня 1919). Дир. (1902 – 1 грудня 1923) Київ. міськ. худ.-пром. Музею (НБУ. ІР. Ф. 31. № 405; дякую Миколі М.Біляшівському за вказівку на це джерело). Депутат 1 Думи (1906) та Центр. Ради (1917). Дійсн. член Всеукр. археол. к-ту (з 1917). Заст. голови Софійської комісії (1919-23), гол. Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні (1920-21). 2 квітня 1920 писав К.Мощенко: “Важко мені, знесилив в боротьбі з життям, тяжко на душі, болить увесь час серце. Ледве, ледве перезимували в страшній вохкості, в чаду, в холоді, в одній хатині-погребі: Музей – низ його, зацвів, поріс мохом” (Укр. музей. Зб. І. К., 1927. С. 10). Як стверджував Мощенко, “[...] М.Т. було усунено невідомо ким і з якої причини, і він одійшов від керування музеєм, в який він вклав усю душу, всі сили, усе життя” (Там само). Дж.: Наумова Надія. М.Ф.Біляшівський і спадщина Т.Г.Шевченка // Образотворче мистецтво. 1991. Ч. 2. С. 18-20; Кілієвич С.Р. Академік

Утворилась комісія. Очолив її член Старої Громади, політемігрант, етнолог Федір Вовк¹⁹⁹, що користувався загальною пошаною українського громадянства, а увійшли до неї, крім Щавинського й Новицького, ще Микола Макаренко²⁰⁰, Петро Стебницький та збирач Павло Потоцький. Оберігаючи їх, Ол.Лотоцький ні слова не написав про Макаренка та Новицького. Олекса Новицький ще до революції підтримував контакти з НТШ і його накладом видав свою монографію “Тарас Шевченко як маляр” (Львів; Москва: Друкарня “И.Н.Кушнерев и Ко”, 1914). У листі до Дм.Яворницького від 4 листопада 1909 він писав, що скласти дослідження про Шевченка НТШ йому доручило²⁰¹. Мав стосунки з українськими установами й Щавинський.

Комісія функціонувала у жовтні-листопаді й встигла зробити чимало²⁰². Оскільки перевозити щось до України на той час було неможливо (про це й не йшлося), вона зосередилась на реєстрації реліквій української історії та мистецтва в Петрограді й Москві. Було зібрано чимало матеріалу для каталога *Ukrainica*, який у чорновому вигляді

М.Ф.Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодні, перспективи. К., 1999. С. 19-21.

¹⁹⁹ [Франко Оксана Омелянівна.] Федір Кіндратович Вовк, 1847-1918: Дослідження, спогади, бібліографія. Нью-Йорк: УВАН, 1997. 382 с. Присвячений йому збірник, підготовлений 1919 року, на жаль, не вийшов (Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 562-563). В Україні уже всі погодилися б, що така книжка була неможлива, припустімо, за добровольців, але ще не всі усвідомлюють, що в большевицької влади стосунки з українською культурою були дуже не прості і щодалі, аж до переддня війни, гірші. Після війни пішло нібито легше, просто змінився характер самого українства: йому переламали хребта.

²⁰⁰ **Макаренко** Микола Омелянович (4 лютого 1877, с.Москалівка Ромен. пов. Полт. губ. – 4 січня 1938, Новосибірськ) – мистецтвознавець, археолог. Син священика. Закінчив худ. школу барона Штиглиця у СПб. за 1 розрядом (1905) та СПб. археол. ін-т (1902). Співробітник (23 лютого 1911), пом. хранителя Імп. Ермітажу (1902-1919). У 1902-19 провадив розкопки в Новгородській, Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській губ. Статті про укр. старовину в журн. “Старые годы». Член ради з влаштування виставки “Ломоносов и Елизаветинское время” (1912). Голова секції мистецтв Укр. наук. т-ва (з 30 травня 1919). Директор Музею Б.І. та В.М.Ханенків (1920-24). Вперше був заарештований у грудні 1924. У протоколі ч. 204 Спільного Зібрання УАН від 29 грудня 1924 року зазначено: “Прийнято до відома, що викликаний на сьогоднішнє Спільне Зібрання б. директор Музею ім.Ханенків М.Макаренко не міг прибути й зробити доповідь через те, що його з наказу слідчої власти заарештовано” (НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. І. №№ 26314-15. Арк. 1). Проф. історії укр. мистецтва КХІ (1927). За протест проти руйнування Михайлівського монастиря й проти плану руйнування Св. Софії 26 квітня 1934 ув'язнений, засланий до Казані, де він викладав у художньому технікумі. 24 квітня 1936 знову арештований у Уфі. Відправлений до Томської виправної трудової колонії, де був знову ув'язнений 15 грудня 1937. Місцева трійка визначила йому розстріл. Вирок виконано у Новосибірську. Тв.: Памятники украинского искусства XVIII века. СПб., 1908 (відбитка з журн. “Зодчий”, 1908); 3 артистичної спадщини Шевченка // Шевченківський збірник. Т. 1. СПб., 1914. С. 120-126; Школа Імп. Общества поощрения художеств, 1839-1914. Пг., 1914; Музей мистецтв б. Ім. Б.І. та В.М. Ханенків УАН. Х., 1924. 143 с.; Чернігівський Спас: Археологічні досліді р. 1923 // ЗІФВ УАН. Кн. XX. 1928. С. 1-80: іл. (окремо: К., 1929); Маріюпільський могильник. К., 1933. 152 с. Дж.: Павловский И.Ф. Первое дополнение к Краткому биографическому словарю. Полтава, 1913. С. 26-28; Імп. Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования. Т. 2. М., 1915; Miller M. Archaeology in the U.S.S.R. (1956). P. 9, 34, 54, 69, 89, 102-103, 169, 178; Цвейбель Д. М.О.Макаренко // УІЖ. 1970. № 8; Бурко Демид (1894-1989). Професор Микола Макаренко // Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква. Саут-Бавнд-Брук, 1988. С. 381-386; Білодід Олесь, Киркевич Віктор. Дорога до храму мудрості // Україна. 1988. 14 лютого. № 7 (1619). С. 11-14; Їх же. Довга дорога до храму мудрості // Репресоване «відродження» / Упорядники О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. К.: Україна. 1993. С. 212-227; Звагельський Віктор Борисович. Дослідник історії України М.Макаренко // Питання археології Сумщини: Матеріали науково-практичної конференції “Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини”. Суми, 1990. С. 21-33; Його ж. Невтомний у праці // Репресоване краєзнавство. К.: Рідний край, 1991. С. 161-167; Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. К.: Наукова думка, 1992. 166 с.; Ситник Анатолій. “Провина” страченого - причетність до Музею Реріха // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 189-191; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 172-174.

²⁰¹ З життя академічних кіл Києва 20-х років: За листами з архіву академіка О.П.Новицького / Публ. і комент. Л.Федорової // Хроніка 2000. 1997. № 17-18. С. 284.

²⁰² Пам'ятки. 1998. Т. 1. С. 80; Матяш Ірина. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. К., 2000. С. 88.

на весну 1918 року був готовий. Але без засобів на оплату праці найманих фахівців все невдовзі спинилося. Тим часом перед комісією постало завдання з'ясувати й переписати український матеріал по приватних колекціях. Доручати таку делікатну справу стороннім не випадало.

У ці непевні часи матеріальне життя петербуржців дедалі погіршувалося, а після перевороту 1917 року різко занепало. Коштовні речі, а серед них Українська, почали потроху перекочувувати з рук своїх природних власників на вільний ринок, де ставали легкою здобиччю спекулянтів або й закордонних покупців. Зазнали втрат і спеціально українські збірки, яких у Петербурзі було чимало.

Олександр Семененко згадував: “Наскільки я помітив, Потоцький мав деякі спеціальні інтереси. Він дуже любив літографію і гравюри. Я сам був з молодости збирачем цього роду графіки, і старий колекціонер дав мені багато радісних годин. Великою радістю було тримати в руках оригінали гравюр, прекрасні екземпляри, починаючи від Дюрера, кінчаючи старими літографіями. Цілком зрозуміло, що особливо воєнна історія у гравюрах була представлена прекрасно. Здається, його збірка була другою в імперії після збірки генерала А.А.Адабаша (може, хто пам'ятає станцію Адабашівка в степах Херсонської губернії?)”²⁰³. Так писав Семененко, але чи не помилка тут часом в ініціалах? Довідник „Весь Петроград на 1917 год” (Пг.: А.С.Суворин, 1917) із військових знає тільки генерал-майора Михайла Олексійовича, що мешкав на Знаменській, 40²⁰⁴.

У Петербурзі було чимало спеціально українських збірок. Інформації про долі деяких українських колекцій оприлюднив наприкінці двадцятих років ленінградський книгар Ф.Шилов. За його відомостями, перед від'їздом за кордон (як з'ясувалося - назавжди) товариш міністра торгівлі й промисловости Михайло Остроградський²⁰⁵ свою цінну бібліотеку розпродав.

---

²⁰³ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б.м.: Сучасність, 1977. С. 142. До революції в Росії збирання різноманітних гравюр, зокрема портретів, було доволі поширене. Пор.: Сапрыкина Наталья Гансовна. Коллекция портретов собрания Ф.Ф.Вигеля [1786-1856]: Аннотир. каталог. [М.:] МГУ, 1980. 192 с., 41 ил.

²⁰⁴ Весь Петроград на 1917 год. Пг.: А.С.Суворин, 1917. С.6.

²⁰⁵ **Остроградський** Михайло Олександрович (10 травня 1857 - ?) – таємний радник, поміщик Полтавської й Катеринославської губ. Одноліток П.Потоцького. Його дід був чотириюрідним братом математика Михайла Остроградського. Мати, Єлизавета Михайлівна, з роду Котляревських. Остроградські породичалися з Кулябками, Сахно-Устимовичами, Ломиковськими, Лизогубами, Родзянками, Капністами. Служив у 1 департаменті Правуючого Сенату. Мешкав у Петербурзі (спершу Літейний пр., 30; 1917 Торговая, 5). Одружений був із світлішою княжною Марією Костянтинівною Імеретинською (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 3. К., 1912. С. 770). Збирав старовинні й сучасні ілюстровані видання, переважно російською та французькою мовами (бл. 3000 томів). Писав підполковникові Є.А.Шуманському: «Собрание гравюр, виньеток, а также и всяких литературных произведений, способствующих изучению истории искусства в применении к украшению книги. Несколько тысяч гравированных листов и литографий» (Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. С. 81). Придбав збірку службовця Волзько-Камського банку Николая Федоровича Бокачова (1846-1915), який збирав старовинні мапи, плани, описи й види міст Російської імперії, а також описи бібліотек (Шилов Ф. Записки старого книжника. С. 57-58). Див.: Бокачев Н.Ф. Описи русских библиотек и библиографических изданий. СПб., 1890. XVIII, [2], 316, 53 (+ 1), 23 (+ 3) с. Мій примірник має нотатку: "Ф.Максименко. 1942.Х.27 у В.О.Шора. Б-ка Бокачева куплена в 1916 г. М.О.Остроградским (Р.[усский] Б.[иблюфил]. 1916. № 4. С. 96-97). Пор.: Весь Петроград на 1917 год. С. 510. Брат Василь Олександрович Остроградський (1860 – 20 січня 1931) був членом III Державної думи від Полтавської губ. Октябрист. Помічник статс-секретаря Державної ради. Помер у Парижі (Чуваков Вадим Никитич (1931-2004). Незабытые могилы. Том 5. М., 2004. С. 278). Відомий інший колекціонер Остроградський – Сергій Матвійович (Супруненко Олександр Борисович. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської. К.; Полтава: Археологія, 2000. Пок.). Нарешті, ще один, Олександр Федорович Остроградський, колишній вихователь петербурзького Другого корпусу, був генеральним комісаром Першої міжнародної виставки костюмів 1902 (Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. I. Дніпропетровськ, 1997. С. 13).

Безвісти пропала спеціалізована бібліотека з повітроплавання (понад 10 тис. томів), яку зібрав перший у світі генерал авіації, фундатор імперського воєнного повітроплавання генерал-лейтенант Олександр Кованько ²⁰⁶ і яка була окрасою Петрограда ²⁰⁷.

1907 року було видано збірку археолога й нумізмата Миколи Романченка (1871-1923) - "Материалы по масонству в России: Архив Н.Ф.Романченко" [СПб., 1907]. Удова розпродала його бібліотеку після його трагічної смерті ²⁰⁸. Як писав В. Охочинський, він загинув "от руки бандитов, посягавших на его собрание" ²⁰⁹. Цікаво, що їх не цікавили давні монети. 1924 року бл. тисячі монет із його збірки набув Ермітаж ²¹⁰. Вони приходили по щось інше.

У Книжковому Фонді ²¹¹ (Невський проспект, 12) розчинились бібліотеки Ольги Значко-Яворської ²¹², Аркадія Миколаєнка ²¹³ та багатьох інших петербурзьких

---

²⁰⁶ **Кованько** Олександр Матвійович (4 березня 1856, СПб. – 20 квітня 1919, Одеса) – генерал-лейтенант, учасник російсько-турецької 1877-78 років та російсько-японської воєн, організатор перших повітроплавальних і авіаційних навчальних закладів у Росії, винахідник, автор низки технічних проектів. Служив в Офіцерській повітроплавальній школі у СПб. (1917). Помер під час лікування на Чорному морі. Сестра Софія Матвіївна (1861 - ?) вийшла за доктора медицини Михайла Івановича Полетику (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 2. К., 1910. С. 376; Весь Петроград на 1917 год. С. 322; Наумов С.А. Воспоминания о моем отце // Альманах библиофила. [Кн. I]. Москва: Книга, 1973. С. 226; Дивный Иван Владимирович. Страницы военного некрополя старой Одессы. К., 1996. С. 70-71).

²⁰⁷ Труды Ленинградского общества экслибрисистов. Вып. VII-VIII. Лгр., 1926. С. 36. Табл. III.

²⁰⁸ **Романченко** Микола Пилипович (1871-1923) – цивільний інженер, ст. радник. Див.: Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. С. 96; Весь Петроград на 1917 год. С. С. 587; Смирнов А. Н.Ф.Романченко // Среди коллекционеров. 1923. № 5. С. 57-58 (опис його екслібриса – Там само. № 3-4. С. 56); Спасский Иван Георгиевич (1904-1990). Нумизматика в Эрмитаже // Нумизматика и эпиграфика. [Том] VIII. М.: Наука, 1970. С. 210; Золотонос Михаил Нафталиевич. "Мастер и Маргарита" как путеводитель по субкультуре русского антисемитизма (СРА). СПб.: Инапресс, 1995. С. 91.

²⁰⁹ Труды Ленинградского общества экслибрисистов. Вып. I-ый. Лгр., 1924. С. 19. Охочинського як ізмайловця було арештовано у 1930-31 роках у справі Ленінградської контрреволюційної організації (Тинченко Ярослав Юрьевич. Голгофа русского офицерства в СССР, 1930-1931 годы. Москва, 2000. С. 305). 28 квітня 1969 син Охочинського Нікіта Владимирович писав мені: "[...] с 1932 года мы с отцом не жили. В тот год отец был репрессирован (как теперь говорят) в первый раз. В 1937 году он был вновь арестован, и только в 1956 г. мне была прислана справка о его реабилитации. Но судьба его для меня осталась неизвестной. Вероятнее всего, что он погиб в заключении. Я сейчас даже не могу точно сообщить Вам год его рождения (кажется, 1885)".

²¹⁰ Смирнов А. Н.Ф.Романченко: Некролог // Среди коллекционеров. 1923. № 5. С. 57-58; Спасский И.Г. Нумизматика в Эрмитаже // Нумизматика и эпиграфика. [Том] VIII. М.: Наука, 1970. С. 210.

²¹¹ Як повідомляла преса, у Москві Державний книжковий фонд організував Московський бібліотечний відділ Наркомосу. Сюди було звезено численні коштовні книгозбірні – Рябушинського, Морозової, Олсуф'єва, Сологуба, Грінгмута, Московської духовної семінарії, Новосільцева, Лихачова, Мусіна-Пушкіна, Долгорукова, Щербатова, Гудовича, Голіцина та генерала Брусілова. З цих книжок передбачали поповнювати головні державні сховища, а також задовольняти потреби різних просвітних організацій (Государственный Книжный Фонд // Известия. 1918. 31 декабря. № 288 (552). С. 5). У Києві бібліотеки, що втратили за большевиків своїх господарів, ввозили до Всенародної бібліотеки України (тепер Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського). Про її обмінно-резервний фонд, що утворився таким чином, див.: Білокінь С. Пожежі київської Публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років // Пам'ятки України. 1998. Ч. 3-4 (120-121). С. 145-148.

²¹² **Значко-Яворська** (дівоче прізвище Бернацька) Ольга Миколаївна (23 жовтня 1872 – після 1947, США) – генеалог-любитель. Закінчила Полтавський інститут шляхетних дівчат (1889), Одеські вищі жіночі курси (1910) та Імп. СПб. археологічний інститут (1912, із званням дійсного члена інституту). 1893 вийшла за поміщика Єлисаветградського повіту Херсонської губ. Петра Аполлоновича Значко-Яворського. Видала працю "Родословие дворян Бернацких. Потомство Речицкого чашника Антона Бернацкого" (СПб., 1914. Тираж 100 прим. Присвячено В.К.Лукомському). 1913 екслібрис для її книгозбірні виконав Г.Нарбут (Охочинский В.К. Книжные знаки Георгия Нарбута. Лгр., 1924. С. 11), - його використано як золототиснений суперекслібрис для оправ 9 особливих примірників названого видання. За відомостями Охочинського, з Петрограда виїхала 1918: «Прекрасное же собрание книг по археологии и истории искусств [...] ныне, по-видимому, погибло» (С. 11). Див. також: Труды Ленинградского общества экслибрисистов. Вып. II-III. Лгр., 1924. С. 7, 11; Вып. VII-VIII. Лгр., 1926. С. 34. Табл. I; Указатели к Трудам Ленинградского Общества Экслибрисистов. Лгр., 1934. С. 35; Рыжляков В.Н. Петербуржцы – авторы работ по генеалогии (2005). С. 110.

українських бібліофілів²¹⁴. А це були теж неабиякі збірки. На 5-й виставці “Кружка любителей русских изящных изданий», присвяченій книжці XV-XIX ст., книжки із збірки М.Остроградського експонувались окремо. Серед них красувався примірник “Mercure Galant” 1693 року з оправою із гербом Louis de Bourbon, comte de Toulouse та вишукані фронтисписи Marillier для “Parnasse des Dames” тощо²¹⁵. Багато раритетів мали й інші з перелічених колекціонерів.

Генерал Михайло Олексійович Адабаш (1864-1927) очолював військово-цензурну комісію (1917)²¹⁶. У його збірці Василь Щавинський відзначав парні пейзажі з побутовими сценами Антоні Міроу (1570-1653), а також картину “Ваза з квітами” Жана Баттіста Монуайє (1637-1699), кращого у Франції XVII ст. майстра декоративних квітів і плодів²¹⁷. Що ж до його книгозбірні (понад 10 тис. томів), то тут було багато винятково рідкісних видань із “Россіки” та мистецтва. Першу спробу ліквідувати свою збірку Адабаш зробив задовго до революції, коли 4-12 грудня 1907 2-й аукціонний зал у Петербурзі провів аукціон його речей²¹⁸. Коли ж відбувся жовтневий переворот, він сам продавав книжки, щоб вижити, а потім решту розпродала його удова.

Важко засуджувати тих, хто продавав збірки, щоб рятуватися від голоду. Але постаті генерала Потоцького й того самого генерала Адабаша малюються по-різному. Останній мав “багато винятково рідкісних видань”, але його збирацтво не було насажене високою ідеєю, і генерал Адабаш сам доклав руку до того, щоб і від збірки його, і від його імені не лишилося й сліду, принаймні в Україні. Тим часом уже цитований петроградський книгар Ф.Г.Шілов зберіг для нащадків виразний спомин: «В трудном 1919 году я был как-то на квартире у Потоцкого. Жил он плохо и голодно. Я сказал ему:

- Павел Платоныч, ведь это же никуда не годится, продавайте гравюры или книги.

- Не могу, - ответил он, - умру, а не продам.

Только после долгих уговоров он стал отбирать дублиеты и продавать в музеи города»²¹⁹.

Для повноти картини варто нагадати, що історія дворянських садиб складалась у Росії драматично і до большевиків, особливо після 1861 року. Це окрема тема, скажу тільки, що українець князь Б.Кочубей розпродав свою збірку ще 1907 року. По суті, він її тим порятував, але тоді це погано сприймалося. П.П.Вейнер у журналі “Старые годы” писав про це двічі:

1) “Мартиролог русских коллекций дополним еще упоминанием о происходящей в настоящее время в Париже продаже с аукциона собрания Кочубей. Великолепная мебель и бронза XVIII в., японские вещи вошли в настоящую серию этого аукциона, но более подробные сведения мы дадим по выяснении его результатов”²²⁰.

2) “Грустно, что многие наши собиратели, запуганные бурными событиями русской жизни, - некоторые под давлением их, - вывезли свои собрания, свои предметы искусства за границу и там их продают; но стыдно, когда они пользуются этими событиями для рекламы своим вещам, окружают их ореолом претерпенной опасности и кошмарных сцен “погрома”, чтобы возбудить к ним особый интерес иностранцев –

---

²¹³ **Миколаснко** Аркадій Іванович – тасмний радник, сенатор. Товариш міністра фінансів. Член ком. із землевпорядкувальних справ. Мешкав на Петроградській стороні, Большой проспект, 83 (Весь Петроград на 1917 год. С. 489).

²¹⁴ Шілов Ф. Судьбы некоторых книжных собраний. С. 184, 169-170, 178, 187, 176-177, 183.

²¹⁵ Воинов Всеволод. Выставка «Русская и иностранная книга» // Старые годы. 1914. Апрель. С. 37, 39, 42-43. П.Рейнбот і М.Остроградський цю виставку влаштували, а разом з П.Кедровим підготували її каталог. Відомі статті М.Остроградського “Эстамп, внешний его вид” (у вид. “Леман И.И. Гравюра и литография”. СПб., 1914. 500 прим.) та «Первые издания по литографии» (Старые годы. 1912. Декабрь. С. 48-49).

²¹⁶ Блок Александр Александрович. Собрание сочинений в 8 томах. Том 6. Москва; Лгр., 1962. С. 225.

²¹⁷ Щавинский В. Выставка “Искусство союзных народов” // Старые годы. 1915. Январь-февраль. С. 81, 87.

²¹⁸ Об аукционах и продажах // Старые годы. 1908. Январь. С. 47.

²¹⁹ Шілов Ф. Записки старого книжника. Москва, 1959. С. 19.

²²⁰ [Вейнер Петр Петрович]. Об аукционах и продажах // Старые годы. 1907. Март. С. 104. Підп.: П.В.

інтерес злободневного любопытства и жалости. Такое впечатление выношишь из чтения "введения" к каталогу аукциона г. Б.Кочубея в Париже. Как-то совестно... как-то больно чувствуется контраст между этим "зазыванием в свою лавочку" и изящной роскошью вещей XVIII века, которые входили в продажу. Мерещится, будто вещи эти спешили уйти в другие руки, задетые и пристыженные такой рекламой... Впрочем, может быть, владелец и не читал изданного от его имени каталога?..

Состав этого аукциона был хорош, и достигнутые цены – очень хороши. Пара реставрированных канделябр Louis XVI (припис.[ываемых] Гуттьеру), дошла до 9000 фр.[анков], гранитная с бронзою ваза той же эпохи – 16500 фр.[анков], такие же заново отделанные часы – 6000 фр.[анков] и т.д. Две пары ваз Императорского завода, очевидно, не могли вызвать высоких цен за границею и пошли за 1300 и 1000 франков" ²²¹.

З історичної точки зору видно, що Вейнер категорично не мав рації, навпаки, був правий князь Кочубей.

У страшні роки червоного терору в Росії для висококваліфікованих і патріотично налаштованих знавців культурної спадщини було безліч копіткої роботи. Міністрові закордонних справ Української держави Дмитрові Дорошенку Петро Стебницький писав: "Тут можна було б поволі, шляхом організованого пильнування над ринком, зібрати до рук – для майбутнього державного музею України – силу дорогоцінних речей всякого характеру і не за дуже високу плату, - але на це теж Комісії бракувало засобів" ²²². Підсумовуючи перший досвід, у липні 1918 року Стебницький формулював такі завдання комісії, що займалась виявленням української культурної спадщини:

- легалізуватися як спеціальний орган для догляду за інтересами української науки і мистецтва в Петрограді, пристосовавши її до петроградського Українського консульства,
- асигнувати в розпорядження комісії через консульство певну суму, на перший час 25-30 тисяч карбованців,
- звіти про наслідки праці й видатки з асигнованої суми, а також зібрані й придбані для Національного музею речі комісія має пересилати через консульство Уряду Української держави.

Через неповноту зібраний матеріал не було здано до друку, але справа набрала особливої актуальності у зв'язку з тим, що 23 травня 1918 року в Києві розпочалися переговори з совєцькою Росією, де спеціально розглядалися проблеми реституції.

Прямим результатом діяльності комісії було те, що, принаймні, всі названі вище її члени свою власну культурну й наукову спадщину перевезли на Батьківщину. Це зробили і Федір Вовк, і Олекса Новицький, і Микола Макаренко, і Петро Стебницький, і Павло Потоцький, і Василь Щавинський.

Для Вовка можливість повернутись на Україну настала 1918 року, але дорогою 30 червня він помер у Жлобині. 31 липня міністр освіти Микола Василенко подякував листом Вовковим душеприказникам Сергієві Єфремову та Петрові Стебницькому за їхнє рішення передати колекцію та бібліотеку майбутній Академії наук. Василенко висловив гадку, що утворення з них окремих відділів при Національному музеї та Національній бібліотеці із збереженням Вовкового імені було б найкращим вшануванням пам'яті видатного вченого ²²³. Один з найвідданіших його учнів Олександр Алешо 1920 року вибрався по наукову спадщину до Петрограда. Як зазначено в офіційній довідці, "з дивною самопожертвою О.Алешо заходивсь був організувати вищезгадану установу [...] і 29 березня р.[оку] 1921 при Українській Академії Наук було засновано інституцію, якій дано назву "Музей Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка" та на першого її

²²¹ [Вейнер П.П.]. Об аукционах и продажах // Старые годы. 1907. Апрель. С. 145. Підп.: П.В.

²²² ЦДАВОВ України. Ф. 2201. Оп. 1. № 1198. Арк. 1-2. Кот С., Нестуля Ол. Українські культурні цінності в Росії. С. 225.

²²³ Подяка М.Василенка С.Єфремову і Стебницькому // Відродження. 1918. 2 серпня / 20 липня. № 102. С. 3. Шп. 3; Нова рада. 1918. 3 серпня / 21 липня. № 131. С. 2. Шп. 4.

керівничого обрано О.Алешо”²²⁴. Учень довелось заплатити за це життям: він пішов слідом за вчителем навесні 1922 року, встигнувши зробити добру справу й для Потоцького.

Збираючи свою колекцію, Василь Щавинський орієнтувався на київську збірку Ханенків²²⁵, додатком і доповненням якої він її бачив. Він сподівався, що в Києві рано чи пізно буде створено “Український національний музей”, де обидві збірки й опиняться. Тому тестаментом, складеним ще 1917 року, Щавинський заповів усю свою науково-мистецьку спадщину майбутньому музеєві.

Він підтримував постійні контакти з Києвом. Київському міському музеєві Щавинський подарував художньо виконану карту Київщини XVIII століття, роботи котрогось дуже вправного майстра, з планами повітових міст і, що не менш цікаво, - з мініатюрним краєвидом Києва того часу²²⁶. 1918 року його обрали членом Українського наукового товариства²²⁷. 1924 року Василь Щавинський помер, і його удова відразу передала Музеєві Ханенків близько 40 картин, що зберігались у родині вдома, а з ними й бібліотеку, а також велику (понад 18 тис.) збірку фотографій із творів середньовічного європейського малярства. А за два роки Музей мистецтва ВУАН домігся й решти збірки Щавинського, що зберігалась на той час в Ермітажі, - близько 160 номерів. У цій збірці найкраще було представлено нідерландське малярство, крім того, картини італійської, іспанської та французької шкіл²²⁸.

Що до Потоцького, то його збірки мали такий великий обсяг, що так просто полагодити ці справи він не міг. Тож він став тільки ще ближчий до інших пітерських українознавців, які наприкінці 1921 року організували Товариство прихильників української історії, письменства та мови. Цей осередок українознавчих студій об'єднав таких петроградських гуманітаріїв-україністів, як Варвара Адріанова, Володимир Боцяновський, Володимир Вернадський, Аркадій Лященко, Борис Модзалевський, Володимир Перетц, Всеволод Срезневський, Федір Шміт, Степан Яремич.

У закордонному на той час ЛНВ 1924 року було вміщено звіт Товариства. Тут зазначалося: “Перші збори ухвалили плян, вироблений головою: Товариство має на меті переважно розроблювати матеріали до вивчення ріжних сторін українознавства, що переховуються по архівах та книгозбірнях Петербурга, щоб отсею роботою причинитися до праць, що провадяться на Україні – у Київській Академії Наук (з котрою ухвалено увійти у зносини) та у львівськїм Науков.[ім] Товар.[истві] ім. Шевченка”²²⁹.

Товариство проводило прилюдні засідання, на яких протягом п'яти років заслухали 159 доповідей. 1923 року Всеукраїнська академія наук у Києві прийняла Товариство під свою опіку, залучивши його до числа своїх установ як наукову комісію для виконання наукових доручень у Петрограді. У 1928-31 роках було видано три невеличкі томи “Наукових збірників” Товариства²³⁰. За традицією відзначали річницю смерті Тараса

---

²²⁴ Алешо́ Олександр Гаврилович (9 лютого 1890, с. Грушки Балтського пов. Подільськ. губ. – 4 квітня 1922, Київ) – антрополог та етнограф. Дж.: Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. 1925. Ч. 1. С. 6; Носів А. О.Г.Алешо // Вісник с.-г. науки. Том I. Вип. 1. К., 1922. С. 40; Борисенко В.К., Франко О.О. Народознавчі студії О.Г.Алеші // Народна творчість та етнографія. 1990. № 4. С. 20-23; Золоті імена Україною: Народжені Україною: Меморіальний альманах. Том I: А-К. К., 2002. С. 58-59. У прізвищі наголос на останньому складі (Архів СБУ. № 67098 ФП. № 101 Г.Холодного. Арк. 84).

²²⁵ Див.: Акинша Константин Александрович (род. 5 июля 1960). Забытый меценат // Наше наследие. 1989. № V (11). С. 28-38. Пор.: Другий Державний Музей // Наше минуле. К., 1919. Січень-квітень. Ч. 1-2. С. 181-182.

²²⁶ Цінні подарунки київському музеєві // Нова рада. 1917. 15 жовтня. № 163. С. 3. Шп. 5.

²²⁷ Нова рада. 1918. 29 жовтня. № 199. С. 4. Шп. 1.

²²⁸ Гіляров Сергій Олексійович (1887-1946). Каталог картин. К.: Музей мистецтв ВУАН, 1931. С. IX. Пор.: Гіляров (sic) С. Каталог. К.: Музей мистецтва УАН, 1927. С. 10. Про С.Гілярова див.: Ханенківські читання. Вип. 4. К.: Кий, 2002. 120 с. 250 прим.

²²⁹ Українське наукове товариство в Петербурзі // ЛНВ. Т. LXXXII. 1924. Кн. III-IV за март і цвітень. С. 341.

²³⁰ Дудко Віктор. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина. 1997. Січень-квітень. № 1/2 (315). С. 48-57.

Шевченка. Частим відвідувачем імпрез українського Товариства став генерал Павло Потоцький. 11 травня 1923 року його обрали на дійсного члена цього Товариства ²³¹.

У цей час він виконував три великі праці, які вписались у загальний план робіт Товариства:

1) У 1919-23 та 1924-26 роках Потоцький систематично бібліографував україніку.

Дуже можливо, що ці його заняття почалися ще під час робіт рятувальної Вовкової комісії. Ця праця Потоцького звалася “Библиографическое описание печатных трудов и графики по истории и быту Украины”. Рукопис складався з двох частин ²³².

2) У звіті Товариства прихильників за 1921-23 роки зазначено: “П.П.Потоцький перекладав із німецької мови джерела до історії України XVII ст.” ²³³. На жаль, публікувати ці переклади він тоді не поспішився, а потім стало пізно, й вони пропали.

3) Крім того, збирач заглибився у розробку фамільного архіву, що починався з 1700 року ²³⁴. Тут зберігались універсали, донесення Григорія Потоцького про його службу в Полтавському полку (а сотникував він понад сорок літ), похвальні грамоти кн. Репніна, принца Гессен-Гомбурзького, акти на землю, купчі, родослівні, синодик кишенської церкви, де перераховувались члени його роду тощо. Напівосвічений журналіст наївно пояснював: “В цьому архіві є багато матеріалів про життя та побут України, бо Потоцькі брали активну участь у політичному житті нашої країни і про все робили детальні записи” ²³⁵. У звіті Товариства прихильників (sic) української історії, письменства та мови за 1924 рік про роботу збирача над цими матеріалами сказано: “П.П.Потоцький, крім згаданих висше 3-х рефератів, продовжував свою працю про службу та побут української козачої старшини в XVIII віці, по документах з архіву Потоцьких, робив бібліот.[ечний, краще б сказати – бібліографічний. – С.Б.] опис книг, іконографії та картографії свого архіву, поруч зі збиранням матеріалів до історії української іконографії” ²³⁶.

Як відзначалось у п'ятирічному звіті музею, вже коли він переїхав до Києва й почав функціонувати як державна установа, генерал “займався виучуванням економічного стану Слобідської України у XVIII віці; підготовляв матеріали та характеристики служби та побуту української інтелігенції XVIII-XIX в.в. та військової старшини, переважно за документами з архіву козаків (старшин. – С.Б.) Потоцьких”. Таку працю він закінчував, уже переїхавши до Києва. У звіті Музею за 1928-29 рік він занотував: “Продолжение описания по архивным материалам службы и быта украинской старшины, а впоследствии украинского дворянского рода Потоцких (архив Потоцких украинских)” ²³⁷. У звіті Товариства за 1929 рік сказано: “П.П.Потоцький склав описи рукописного матеріалу, книжок, гравюр тощо з архіву козаків (старшин. – С.Б.) Потоцьких та його власної збірки (як члена роду. – С.Б.)” ²³⁸. У недатованому списку “Научные труды и исследования” ця

---

²³¹ Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Т. I. К., 1928. С. 105.

²³² Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 5. Арк. 1.

²³³ Українське наукове товариство в Петербурзі // ЛНВ. Т. LXXXII. 1924. Кн. III-IV за март і цвітень. С. 341-344.

²³⁴ Коллекция Потоцкого перевезена в Киев // Веч. Киев. 1927. 10 сентября. № 175. С. 3.

²³⁵ Сіманцев Борис Андрійович. Музейна збірка Потоцького // Культура і побут. 1927. 20 серпня. № 31. С. 4. Підп.: Б.Сім. Див.: Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI-XX ст. К.: Наукова думка, 1969. С. 347, 530.

²³⁶ Петербуржець В. Звідомлення “Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Петербурзі” за 1924 рік // ЛНВ. 1925. С. 340-343. У першому звіті, надрукованому в ЛНВ 1924, зазначено, що Товариство збиралось підтримувати стосунки з НТШ, отже робило це і писало про це офіційно й свідомо. Все ж таки перша публікація з'явилась анонімно, а ця друга - під псевдонімом. Зважаючи на його офіційний характер і з огляду на ініціал, ризикує приписати його голові Товариства В.Перетцу.

²³⁷ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 5.

²³⁸ Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді за 1929 р. // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Т. III. К., 1931. С.116.

праця фігурує під назвою “Собрание материалов (архивных) из общественной деятельности и быта украинской казачьей старшины” (1920-23)²³⁹.

Покажчик К.Климової добре документує міру знищеності цього архіву. Дослідниця підготувала реєстр “Матеріали родового архіву Потоцьких”, що налічує 36 номерів. Як впливає з описів, фамільний архів був упорядкований у вигляді “справ”, що склалися з окремих “документів”. Від 12-ої справи збереглося лише 9 документів (№№ 1, 3, 9, 10, 17, 20, 22, 22 а та 23 а)²⁴⁰. Як кажуть у таких випадках теперішні вчені, місцезнаходження решти документів невідоме. Зацілілі документи 12-ої справи датуються кінцем XVIII – поч. XIX ст. (найпізніші належать до 1831 року). Навіть якщо припустити, що ця 12-та справа була в родинним архіві остання, то й тоді це свідчить про те, що пропало щонайменше 11 справ. Все-таки, якщо присвоїти цим дев'яти документам справи ч. 12 один номер (так, як було в Потоцького), “Реєстр” вийде багато скромніший, зате реальніший. Нарешті, загальну кількість 36 номерів реєстру треба зменшити ще на три числа – це документ УГБ НКВД (протокол трусу в П.П.²⁴¹) та дві реабілітаційні довідки 1962 року, яких у первинному складі архіву теж не було. Відтак, якщо порівняти обсяг того, що тепер хтось може вважати за фамільний архів Потоцьких, з обсягом архіву добре збереженого²⁴², висновок буде зовсім печальний. Фактично фамільний архів Потоцьких загинув²⁴³.

У Ленінградському товаристві Павло Платонович Потоцький зробив такі доповіді:

23.XI.1923 (Засідання, присвячене Максимовичеві). Українські вчені та діячі про М.О.Максимовича (ч. 47).

4.I.1924. Часопис “Основа” та його фундатори (ч. 51).

9.V.1924²⁴⁴. Історична вага альбому літографій з пам'яток української старовини художника [Опанаса] Сластьона (ч. 67).

12.XII.1924. Наукова вага праць Д.О.Ровинського для історії українського мистецтва (ч. 81).

16.I.1925 (Засідання пам'яті В.О.Щавинського). Спомини про В.О.Щавинського²⁴⁵ (ч. 88).

2.III.1925. Бібліотека Т.Г.Шевченка (ч. 98).

6.III. 1925. Про діяльність В.Г.Котельникова: Із приводу 75-х роковин з дня його народження (ч. 95).

---

²³⁹ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 5. Арк. 1.

²⁴⁰ Климова Е. Музей Украины. С. 92-103.

²⁴¹ Засадничо я взагалі не вважав би, що протокол трусу з автографом Єлизавети Денисівни, яка була при ньому присутня, належить до фамільного архіву роду Потоцьких. Правдоподібно, чекіст, що провадив трус, лишив у родичів на руках копію цього протоколу, тільки ж вона не збереглася. Оця копія, власне, увійшла, умовно кажучи, до складу фамільного архіву. Є.Климова покликається на перший примірник протоколу з фондів СБУ (С. 102), який насправді належить до діловодства НКВД, а не до архіву Потоцьких.

²⁴² Наприклад, 1986 до відділу рукописів Російської державної бібліотеки надійшов архів невеликої гілки роду Шереметєвих. Перелік груп матеріалів займає чотири сторінки (Новые архивные фонды и рукописи, присоединенные к ранее поступившим архивам // РГБ. Записки Отдела рукописей. Вып. 50. Москва, 1955. С. 154-157).

²⁴³ У щойно виданій праці „Бібліотеки Києва під час нацистської окупації” (К., 2004) ім'я П.П.Потоцького пов'язується (с. 788) з „архівом Потоцьких” (17 скринь), евакуйованим під час війни до Троппау (с. 583). Оскільки разом із ними вивозилися скрині з архівами Замойських, Сапег та Гіжицьких, думаю, що неназваний автор документу мав на увазі архів інших Потоцьких – поляків.

²⁴⁴ В іншій публікації зазначено, що цей реферат виголошено 16 травня (Петербуржець В. Звідомлення. С. 341).

²⁴⁵ Як впливає зі звіту ленінградського товариства, в останні роки життя В.Щавинський студював малярські праці Т.Шевченка на тлі загальної історії мистецтва. 1923 він розробляв питання про історію фарб, що їх уживано в українському мистецтві. Свої праці в цьому напрямі він зreferував у Російській Академії матеріальної культури (Українське наукове товариство в Петербурзі // ЛНВ. Т. LXXXII. 1924. Кн. III-IV за март і цвітень. С. 341).

23.IV.1926 (Спільне зібрання Товариства). Буквар Т.Г.Шевченка (ч. 128)²⁴⁶.
1927. Шевченко в історії кріпацтва²⁴⁷.

У реєстрі “Научные труды и исследования” вказано ще одну шевченкознавчу працю Потоцького – “Значение первых 3-х “Кобзарей” Шевченка и его библиотека” (1925)²⁴⁸.

А у звіті за 1928-29 рік про діяльність П.Потоцького зазначено: “Закончена стаття о значении Шевченка в истории крепостного права в России”²⁴⁹.

Теми всіх рефератів зрозумілі. Може викликати питання хіба що ім'я Котельникова. Правдоподібно, йдеться про зятя Миколи Костомарова, чоловіка молодшої дочки Аліни Леонтіївни – Софії Марківни Кисіль. У нещодавно виданій костомаровській енциклопедії відомості про Котельникова, на превеликий жаль, мінімальні – немає навіть років його життя, а дефініція, то й зовсім проста – «государственный служащий»²⁵⁰. Після смерті Аліни Леонтіївни (1908) до нього, В.Г.Котельникова, перейшов увесь костомаровський архів. 1910 року Василь Григорович узяв участь у черговій ювілейній виставці, організованій у Воронежі, де було виставлено експонати з його збірки, які він пожертвував місцевому музею: костомаровські портрети, матеріали для біографії, особисті речі, автографи тощо²⁵¹. 1922 року у Москві за редакцією Котельникова вперше вийшло повне видання костомаровської “Автобіографії” (заходом “Задруги”). Серед матеріалів, які опинились у його руках, виявились і автентичні рукописи російських Шевченкових повістей. Сергій Єфремов оповідав про них: “16 травня 1918 р. В.Котельников оддав ці рукописи Хв.Вовкові, що збирався до Києва, щоб він одвіз їх туди, де вони найбільший можуть викликати інтерес до себе. Але Хв.Вовк видимо боявся під той непевний час везти з собою дорогоцінні рукописи й тимчасово був лишив їх в Етнографічному Музеї в Ленінграді, звідки аж восени минулого [1924] року й дісталися вони до Києва, до Всеукраїнської Академії Наук”²⁵². У звіті Товариства прихильників (sic) української історії, письменства та мови за 1924 рік зазначено, що П.Потоцький розшукував матеріали до життєпису М.Костомарова²⁵³. Можливо, це теж пов'язано з доповіддю про Котельникова. Переїхавши до Києва, Потоцький зберіг з ним стосунки. У музейному звіті за 1928-29 рік він відзначав, що писав Котельникову про українські політичні гуртки в Полтаві у другій половині XIX ст.²⁵⁴. У цьому листі, не виключено, було щось автобіографічне. Правдоподібно, десь у Пітері мали б зберегтись листи старого генерала.

Можна подати також деякі коментарі до теми доповіді “Історична вага альбому літографій з пам'яток української старовини художника Сластьона”. У списку “Книги особо ценные и редкие” знаходимо запис: “Альбом Украинской старины, изданный в СПб. в литогр.[афии] Рашкова, но не вышедший в свет. Рисунки худ.[ожника] Сластиона. Это единств.[енный] полный экз.[емпляр], по заявлению Рашкова”²⁵⁵. У списку “Научные

---

²⁴⁶ Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя, 1922-1926. К.: УАН, 1927. 21 с. Написано було доповідь 1926 (Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 5. Арк. 1 зв.).

²⁴⁷ Історія Національної Академії наук України, 1924-1928. С. 723.

²⁴⁸ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 5. Арк. 1 зв.

²⁴⁹ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 3.

²⁵⁰ Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова, 1817-1885. К.; Донецк: Юго-Восток, 2001. С. 218.

²⁵¹ Див.: Каталог III очередной юбилейной выставки: В память Н.И.Костомарова, 1885-1910. Воронеж, 1910.

²⁵² Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939). Спадщина Кобзаря Дармограя // Україна. 1925. Кн. 1-2 (11). С. 18.

²⁵³ Петербуржець В. Звідомленне. С. 343.

²⁵⁴ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 3.

²⁵⁵ Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. № 56. № 74.

труды и исследования” зазначено, що цю доповідь було підготовлено 1924 року ²⁵⁶. Упродовж двадцяти років графік, архітектор і фольклорист Опанас Сластьон збирав матеріали з історії матеріальної культури й етнографії, щоб видати окремий альбом. Про цей задум він не раз говорив у листах до Порфирія Мартиновича, запрошуючи до роботи своїх товаришів з петербурзької Академії Костянтина Крижицького та Миколу Глобу. Узимку 1888/89 років він сподівався випустити перший випуск збірника “Южно-русская старина”, присвячений портрету. За ним мали йти дальші випуски – архітектура, начиння, зброя та одяг. Але робота затяглася, плани змінились. Оп.Сластьон об’їздив Полтавщину, Чернігівщину, Харківщину й Поділля, побував у Києві й на Запоріжжі, де робив численні рисунки, замальовки, користувався збірками рідкісних видань, опанував літографію, щоб самому робити відбитки. Було видруковано 480 примірників альбому, але наклад загинув навесні 1895 року під час повені. Довгий час вважалося, що зберігся єдиний авторський примірник, який 1930 року мистець подарував Українській картинній галереї в Харкові. На жаль, він теж розпорошився. Дослідникові мистецької спадщини Сластьона Віталієві Ханкові пощастило розшукати у різних сховищах лише 16 листків цього ледве не унікального примірника. На автолітографіях зображені Покровська церква в Ромнах, Троїцький собор у Новомосковську, Полуботкова кам’яниця та Троїцька церква у Любечі, Лизогубова кам’яниця в Чернігові, Київська академія та ратуша в Києві, зразки вбрання ²⁵⁷. Правдоподібно, Потоцькому пощастило роздобути другий примірник цього альбому, доповідь про який він і зробив у лєнінградському товаристві.

На жаль, опубліковано досі лише єдину доповідь П.Потоцького – одну з останніх, про Шевченків “Буквар”. Авторіві йшлося передусім про те, щоб привернути до “Букваря” увагу хоча б тому, що на той час його не відтворювали в жодному виданні Шевченкових творів. Це прижиттєве видання надзвичайно рідкісне; у наші часи на книжковому ринку воно практично не трапляється. У двадцяті роки воно було поширене не набагато більше. “А зараз нагадаємо ще раз, - закінчив свої нотатки збирач, - що вже давно час видати збірку всіх творів, листів і графіки Шевченка”. Ця пропозиція колекціонера втілилась у життя невдовзі у зайцевській, т.зв. варшавській збірці Шевченкових творів 1934-39 років, тільки ж П.П., правдоподібно, її ніколи не побачив.

Загалом враження Потоцького від Шевченкового “Букваря” зводяться до таких думок: “Коли в “Кобзарі” Шевченко давав повну волю своєму надхненню й настроєві, то в “Букварі” подбав він, щоб не було нічого такого, що могло б скаламутити дитячу душу або спокусити дорослого. Не легко було догодити й цензурі того часу. [...] Тут немає ні ненависти, ні злоби на кривдників, ні про лицарства гетьманів та козацькі, ні глузування з москалів. Ця книжка має завдання допомогти вивчити як-найшвидше рідну мову, а вміщені в ній статті для читання виявляють усе найкраще в людини – любов до ближніх, шанування батьків, самовідданість на користь громадську, каяття перед народом у своїх провинах та спокутування їх, милосердя до нещасних...” ²⁵⁸.

Відколи на листопадовій (1929) сесії ВУАН було заявлено, що товариства, які існували при ВУАН, треба скасувати, Ленінградське товариство намагалося якось жевріти. 3 червня 1930 року В.Перетц просив президію Історично-філологічного відділу поновити їхні взаємозв’язки ²⁵⁹.

Тим часом Павло Потоцький бачив, що надалі лишатись у багатому на культурні традиції Петрограді, особливо після його перейменування у Ленінград, йому було просто

²⁵⁶ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 2. № 5. Арк. 1 зв.

²⁵⁷ Ханко Віталій Миколайович (нар. 1937). О.Г.Сластьон і декоративне мистецтво та архітектура // Народна творчість та етнографія. 1983. Листопад-грудень. № 6 (184). С. 39-40.

²⁵⁸ Потоцький П. Буквар Шевченка // Записки Історично-Філологічного відділу. Кн. 13-14. 1927. С. 145-146. У коментарях до Шевченківського листування С.Єфремов двічі покликався на цю публікацію. Див.: Шевченко Тарас. Повне зібрання творів / Під заг. ред. акад. С.Єфремова. Том 3: Листування: Текст; Коментарій. [К.:] ДВУ, 1929. С. 922, 933.

²⁵⁹ Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 78.

небезпечно. Колишня імперська столиця стала вотчиною голови III Інтернаціоналу Зінов'єва²⁶⁰ - большевицького погромника, який не соромився публічно декларувати своє життєве кредо, ту політичну програму, яку він особисто проводив на північному заході Росії: "Мы должны увлечь за собой, - щирсердо казав він, - девяносто миллионов из ста, населяющих Советскую Россию. С остальными нельзя говорить, - их надо уничтожать"²⁶¹. Це виголошувалось не у вузькому гуртку змовників, а на 7-й петроградській загальноміській конференції комуністів (1918). Носіїв культури, дворян грабували, вилучали й винищували систематично. Особливо масово виселяли й вивозили їх з Ленінграда після убивства Кірова. Люди раділи, коли встигали продати щось із своїх коштовностей. Знаменита бібліотека Смірнова-Сокольського – пам'ятка про такі виселення. А коштовний антураж "буревісника революції" Горького формувався ще з лютого 1919 року, коли він обійняв посаду голови експертної комісії при Петроградському відділі Наркомторгу²⁶².

Сучасний автор В.І.Бережков зачитував із діловодства ленінградського НКВД аналітичну записку про вилучених у Пітері в дальші, вже післякіровські роки. Документ характерний тим, що свідчить про виразну соціальну спрямованість напасників:

“Бывшая знать.

Волконский Б.Д. – бывший князь, сын прокурора-белоэмигранта, соц. происхождение скрыл, приемщик Молококомбината.

Гагарина Е.В. – дочь князя-камергера. Окончила Смольный ин-т, имела связи с б. знатью и с родственниками за границей. До ареста – секретарь факультета 1-го Лен. мед. ин-та.

Голицына М.К. – дочь бывшего вице-губернатора С.-Петербурга. Имела связь с заграницей, через Торгсин получала валюту из Лондона. Получала персональную пенсию.

Маслова Н.С. – бывшая княжна Волконская. С 1923 года на пенсии.

Урсова О.В. – бывшая княгиня-помещица. Без определенных занятий.

Алфераки М.А. – бывшая княжна, дочь гофмейстера царского двора. Художник-одиночка, работающая на дому.

Моль В.Ф. – бывший граф, владелец имением в Себежском уезде. Скрыв прошлое, устроился на работу в качестве рабочего в архитектурно-планировочный отдел Ленсовета.

Татищева Е.В. - бывшая графиня. Инструктор Института наглядных пособий”²⁶³ і т.д.

Знаходимо навіть ширше соціологічне узагальнення:

“По социальному прошлому изъяты за отчетный период (21-27 марта [1937 года]) контингент быв.[ших] людей (який самовикривальний придумали большевики термін! – С.Б.) составил:

быв. знать и дворянство - 474 чел.

в том числе:

б. князья - 10

б. графы - 4

б. бароны - 7

быв. крупные фабриканты и собственники – 56

быв. крупные помещики - 78

быв. крупные торговцы - 299

²⁶⁰ Про склад його родини і спрямовані проти неї сталінські репресії див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. С. 281-282.

²⁶¹ Седьмая общегородская конференция коммунистов: Речь тов. Зиновьева // Северная коммуна. Пг., 1918. 19 сентября. № 109. С. 2.

²⁶² Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 106-107.

²⁶³ Бережков В.И. Питерские прокуроры: руководители ВЧК-МГБ, 1918-1954. СПб., 1998. С. 153.

домовладельцы	- 102
члены министерств	- 50
высш. нач. состав царск. и белой армий	- 383
жандармы и охранники	- 146
служители культа	- 49

Признались в сокрытии дворянского происхождения, службе в жандармерии, охранке и полиции, службе на ответственных постах в белогвардейских армиях и царском госаппарате – 226 человек”²⁶⁴.

Правдоподібно, у графі “высш.[ий] нач.[альствующий] состав царск.[ой] и белой армий” знайшлося б місце і для генерала Павла Платоновича Потоцького, якби він у такому Ленінграді лишився.

Праправнук і правнук кишенських полтавських сотників, старий генерал Потоцький скільки сила охороняв свій Музей, від якого державні мародери й пірати відривали то один уламок, то інший, - раз коштовности, іншим разом – ще щось. Безсовісні журналісти – у даному випадку автор заховався за ініціали – писали: “Це один з аристократів, що мав велике колись майно, що його повернув на закупку надзвичайно рідк[існ]их та невиданих зразків української культури. Недарма революція пошадила його”²⁶⁵, і Жовтень він зустрів з червоною кокардою, недарма Ленінградський революційний комітет з перших днів забезпечив його окремою охороною”²⁶⁶. Невдовзі цьому М.Я. вторував Борис Сіманцев: “Хоча збірка належала приватній особі, радянська влада всіляко допомагала Потоцькому в зберіганні цінних музейних скарбів. Отже, нічого зі збірки не пропало, і вся вона в цілому зберігалася. Це зайвий раз свідчить про те, з якою увагою ставиться радянська влада до культурних цінностей і розбиває інстанції (інсинуації? – С.Б.) ворогів про те, що у нас загинули всі музеї та що їх експонати розкрадені”²⁶⁷.

Переговори про переїзд

Після переїзду большевицької столиці до Москви армада чиновників, що входили до численних відділів, підвідділів, колегій, комісій та комітетів, переїхала слідом за вождями. Відколи почались “уплотнения”, переселення й реквізиції житлового фонду в Москві, - здавалось, стало легше буде дихати в Петрограді. Насправді легше не стало. Так чи інакше, влада простягла великим власникам руку допомоги – було оголошено про прийом під державну охорону майна власників найціннішої нерухомості, зокрема мистецьких збірок та інших пам’яток мистецтва й старовини. Передбачалось, що ставши державними службовцями-кустосами, колекціонери набудуть право на користування кількома кімнатами-сховищами, а то й цілим поверхом. Першими здались на милість держави такі

²⁶⁴ Там само. С. 152.

²⁶⁵ Старші громадяни СРСР пригадають популярний анекдот, як Сталін вихваляв доброту свого шефа: «Лягдіно так звертається до діток... А міг би й ножем!..» Згадуючи муравйовців, що приходили його арештувати, В.Шульгін наводить їхні розмови: «Тема была одна. Сколько каждый из них мог бы захватить при обысках, и вот никто ничего не взял! [...] Люди хвастаются тем, что редко и трудно достижимо. Эти с величайшей гордостью говорили о своей честности. Из этого неумолимо следовало, что таких, как они, немного, иначе, чем же гордиться» (Шульгин Василий Витальевич (1878-1976). Дворец и тюрьма // Малая Русь. Вып. 2. К., 1918. С. 41).

²⁶⁶ Набуття колекції П.Потоцького Укрнаукою // Вісти ВУЦВК. 1926. 1 липня. № 147 (1735). С. 4. Підп.: М.Я.

²⁶⁷ Сіманцев Борис Андрійович. Музейна збірка Потоцького. С. 4. Цікаво, що складні слова (інсинуації, сикофант та подібні) люди з совєцькою освітою сміливо вживали, здебільшого не заглядаючи до словників. Це спричинювало часом кумедні ситуації.

видатні збирачі, як А.В.Морозов, І.С.Остроухов, І.А.Морохов, С.І.Щукін, А.А.Бахрушин, його брат С.А.Бахрушин, спадкоємці Л.К.Зубалова ²⁶⁸.

У зінов'євському Петрограді активна діяльність Потоцького певний час ще тривала. Але подумки колекціонер був уже на Батьківщині. Захоплюючись великодушністю влади, яка відклала розправу з ним на потім, а тим часом навіть видала охоронну грамоту, журналіст, що підписався «М.Я.», задокументував давню й найзаповітнішу мрію Потоцького: «Було ж бо за що охороняти не тільки колекцію, але й особу, що на протязі свого життя жив у музеї, в який повернув багате своє помешкання, жив сам як нуждар, одмовляючи собі в найменшій роскоші, а все повертав на збирання культурних пам'яток, мріючи в Полтаві заснувати свого імени музей» ²⁶⁹. Згідно з «Вістями» писав у ті самі місяці про Полтаву й журнал «Червоний шлях»: «Потоцький збирав ці культурні пам'ятки майже ціле своє життя і мріяв про заснування в Полтаві музею свого імени» ²⁷⁰. Тож при першій нагоді він розпочав прямі переговори з Україною про повернення додому. Документів про це збереглось, як не дивно, дуже багато. Я б сказав, аж надто багато, - настільки, що їхній розгляд переріс в окремий розділ. На жаль, тема цього розділу – не збірки Потоцького і не його особа, а щось дуже далеке від цього, те, що характеризує не стільки їх, скільки епоху, у яку він мав нещастя жити, – ставлення до них різних осіб і установ. Їхні взаємини, а отже, й перебіг їхніх переговорів виявилися такі складні, що автор вирішив за краще не переказувати ці документи й навіть не цитувати їх, а подавати їх повністю в тому вигляді, як вони збереглися.

Перший документ, від якого починається відлік прямих переговорів між Потоцьким і його Батьківщиною, датується 1921 роком (не пізніше 11 квітня). Виявлено його у діловодстві Української Академії наук. У ті дні урядували Орест Левицький, Агатангел Кримський, Микола Біляшівський та інші. Отже, Олександр Алешо склав доповідну записку до керівництва УАН:

“До Спільного Зібрання
Української Академії Наук.

Під час мого перебування в Петербурзі я мав нагоду ознайомитися з надзвичайно цінними збірками Павла Платоновича Потоцького. Найбільш цікавою частиною цих збірок є україніка, що складається з книжок, рукописів, малюнків, альбомів і інших [речей], в переважній більшості раритетів на всіх мовах, серед яких можна надібати матеріали XVI століття. Крім того, мається ще колекція фарфору як російських, так і закордонних фабрик, межигірський посуд, стародавня мебля (італійська, німецька), японськ[і] та китайські колекції посуду, чимала колекція малюнків та картин. Це все разом складає скарби великої культурної ваги.

Павло Платонович ще під час евакуації бувшого Українського Консульства з Петрограду подав офіціальну заяву про дарування Україні всіх своїх збірок. Проте тоді ці збірки не було перевезено до Києва. В розмова[х] зі мною Павло Платонович Потоцький ще підтвердив свої бажання передати всі свої збірки якій-небудь Українській великій культурній установі. З моєї пропозиції він згодився подарувати [їх] Українській Академії Наук, але на певних умовах. Умови такі. Павло Платонович бажає, щоб ці його збірки не розійшлися поміж різними установами, а як ціла частина були передані якомусь музею Академії Наук або лягли в основу майбутнього музею. Щоб його колекціям було зараз забезпечено приміщення, а йому можливість працювати – описувати та упорядковувати ці колекції.

²⁶⁸ ГПБ. РО. Ф. 322. Од. зб. 63. Арк. 29; Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 62.

²⁶⁹ Набуття колекції П.Потоцького Укрнаукою. С. 4.

²⁷⁰ Цінний набуток для української науки // Червоний шлях. 1926. № 9 (42). С. 246.

Зважаючи на велику наукову вартість цих збірок з св[о]го боку дозволю собі пропонувати Спільному Зібранню Академії – аби 1) прийняти всі умови Павла Платоновича Потоцького, щодо забезпечення цілоти його збірок, помешканням і йому праці, 2) Вжити заходів, аби ця збірка була негайно перевезена до Києва. Для цього:

А. Клопотатися перед владою про допомогу в цій справі.

В. Відпустити на це відповідні кошти.

С. Командирувати для цього до Петрограду спеціального представника Академії.

О.Алешо”²⁷¹.

У канцелярії УАН на наведеній доповідній було поставлено штамп про одержання її 11 квітня 1921 року. І того самого дня, о 12 годині зібрались на свою чергову нараду українські академіки. Головував Орест Левицький. Секретарював Агатангел Кримський. Дійсні члени Спільного Зібрання були тоді М.Біляшівський, М.Василенко, Д.Граве, В.Іконніков, О.Корчак-Чепурківський, В.Липський, Хв.Міщенко, Р.Орженцький, М.Птуха, Г.Пфейфер, А.Старков, П.Тутковський. Вони радилися зокрема й щодо справи П.Потоцького:

“4. Заслухано листовну доповідь керівничого Антропологічного Музею О.Г.Алешо про те, що Павло Платонович Потоцький у Петербурзі бажає передати на власність Української Академії Наук свої музейні колекції.

Постановлено: Доручити Господарчому Правлінню Академії Наук, нехай воно когось вирядить до Петербургу для перевізки тих колекцій, а Неодмінний Секретар нехай, дякуючи жертвувателю²⁷², повідомить П.П.Потоцького, що Українська Академія Наук запрошує його на посаду консерватора й ученого описувача тих колекцій, коли вони перевезуться до Києва”²⁷³.

Дальші переговори із збирачем провадив із своєї власної ініціативи високозаслужений історик мистецтва Федір Ернст. Тут два документи. Перший з них – Ернстів лист до Степана Яремича. Він містить згадки про поїздку Федора Людвіговича до Пітера восени 1922 року, де в Російському музеї відбулась посмертна виставка творів Георгія Нарбути²⁷⁴. 4 серпня 1922 року у приміщенні відділення малюнків і гравюр Російського музею Ернст зробив доповідь „Г.И.Нарбут на Украине”²⁷⁵. Лист до Яремича недатований, але у постскрипті сказано: “Посылаю при сем Вам только что полученные несколько экземпляров моей книжки о контрактах²⁷⁶ [...]”²⁷⁷. Таким чином, лист приблизно датується першими місяцями 1924 року.

В Ернстовому листі й згадується Потоцький: “Вообще я надеюсь и все мы надеемся, что Вы, дорогой Степан Петрович, не забываете наших украинских музеев, и будете как-

---

²⁷¹ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26207. Арк. 14 - зв. Пор.: Історія Академії наук України, 1918-1923: Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1993. С. 468.

²⁷² Надруковане курсивом вписано олівцем над рядком рукою А.Кримського.

²⁷³ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26207. Арк. 1.

²⁷⁴ Згідно з посвідченням, використовуючи відрядження Ернста до Петрограда для участі у посмертній виставці творів Г.Нарбути, йому 8 липня 1922 було доручено "придбання інших речей мистецтва, книг та видань для Бібліотеки та Музею Академії" (ІМФЕ. Ф. 13-1. Од. зб. 4. Арк. 67).

²⁷⁵ ІМФЕ. Ф. 1. Од.зб. 136. Арк. 1.

²⁷⁶ Ернст Федір. Контракти та Контрактний будинок у Києві, 1798-1923: Культурно-історичний етюд. К.: ВУАН, 1923 (на обкл.: 1924). 96, IV с., [16] с. іл. Перша відома мені рецензія на цю книжку з'явилась у лютому 1924 році: Шамрай Сергій Вікторович (30 серпня 1900 – 4 січня 1939) // Більшовик. 1924. 27 лютого. № 48 (946). С. 4. Обидва видання книжки позначено 1923 роком, обкладинка - 1924. Вийшла вона, отже, десь наприпочатку 1924, що датує сам лист. Пор.: Киевская Контрактная Ярмарка 1923 года (15 февраля – 15 марта): Проспект-справочник. К., 1923. 128, LVI с.; Арустамян Жанна Гайківна (нар. 20 травня 1948). Киевские контрактные ярмарки XIX века: Как все начиналось // Вісник ювелірів України. 2003. № 2. С. 30-35.

²⁷⁷ Архів Державного Ермітажу (СПб.). Ф. 5 Яремича. № 457. Арк. 4 зв.

нибудь вылавливать для нас самые интересные для Украины вещи. Я никогда не забуду тех минут, которые провел у Вас, у В.А.Щавинского и у П.П.Потоцкого, и ту любовь к родине, с которой Вы все собираете «Україніс'у». Дай только Бог, чтобы труды эти не пропали даром, и чтобы все это собранное действительно попало в украинские музеи. Передайте мой искренний, сердечный привет В.А.Щавинскому и П.П.Потоцкому, а также С.Н.Тройницкому с семейством и всем общим знакомым». І у постскрипті: «Посылаю при сем Вам только что полученные несколько экземпляров моей книжки о контрактах, которую я надеялся издать в более приличном виде, но не удалось, как видите. Писал два месяца, а печатал больше года²⁷⁸. Крови испортил себе массу. Надеюсь, Вы не откажете передать по экземпляру, согласно надписям, в Эрмитаж, С.Н.Тройницкому, В.А.Щавинскому и П.П.Потоцкому. Остальным я пошлю по почте, боясь Вас утруждать. Ваш Ф.Эрнст»²⁷⁹. Лаштуючись до переїзду, у травні 1926 року Потоцький і Єрецький помилково ввели цю книжку до реєстру бібліотеки двічі – під №№ 979 і 2270²⁸⁰. У першому випадку вона проходить у переліку з чотирьох чи шести видань Київського музею.

Другий Ернстів документ – заява, яку він написав влітку 1924 року:

“До Всеукраїнської Академії наук
Ф.Л.Ернста

Заява.

Гадаючи, що вже наспів час добувати з Росії ті скарби українського мистецтва, що туди різними шляхами попали, і що в першу чергу треба перевозити речі, які самими власниками збиралися з метою подарувати їх українським музеям, - маю за честь подати такі відомости:

Під час мого перебування в Ленінграді восени 1922 року я одвідав видатніших тамошніх збірачів української старовини з метою зав'язування з ними стосунків і з'ясування, оскільки можливо являється перевезення цих збірок до України. Після ознайомлення з збірками Вас.[иля] Олекс.[андровича] Щавинського, С.М.Тройницького (директора Ермітажу), С.П.Яремича (консерватора Ермітажу) т.и. мене запросив до себе власник також великої збірки української старовини Павло Платонович Потоцький.

П.П.Потоцький – українець з походження, родом з Полтавщини, вихованець Полтавського кадетського корпусу, був пізніше генералом. Давно почав збирати українську старовину, особливо книжки, а також видання по військовій історії. Сам являється автором популярної брошури “Петр – Полтава”, присвяченої “родному краю Полтавському, Петровському Полтавському Кадетському Корпусу”, СПб., 1909 та деяких інших.

Збірка П.П.Потоцького міститься нині в помешканні, яке він займає разом зі своєю родиною на Єкатерингофському проспекті, № 8, пом. 8. Сама збірка займає помешкання тр[ь]ох чи чотир[ь]ох великих кімнат, уставлених почасти старовинними меблями і завалених колосальною кількістю книжок – не менш 20-ти чи 30-ти тисяч томів, майже виключно “україніс'и” або історії загальної. Серед них я бачив чимало рідчайших річей, а також десятки рукописів, оригінальних старовинних альбомів з краєвидами або типами

²⁷⁸ У протоколі засідання Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини від 26 грудня 1922 зазначено: Слухали «Заявление Ф.Л.Эрнста о разрешении ему издать книгу о контрактах и контрактном доме в Киеве. – Постановлено ходатайство удовлетворить и выдать соответствующее мотивированное письменное заключение» (КОДА. Ф. р-742. Оп. 1. № 175. Арк. 6). Свій “культурно-історичний етюд” вчений прочитав на 605 засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 11 лютого 1923 в IV аудиторії ВІНО (ІМФЕ. Ф. 13-3. № 115. Арк. 2; Базилевич Василий Митрофанович (1892-1942). Историческое общество Нестора-летописца в 1923 году // Борьба классов. Лгр., 1924. № 1-2. С. 381).

²⁷⁹ Архів Державного Ермітажу (СПб.). Ф. 5 Яремича. № 457. Арк. 4 зв.

²⁸⁰ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 84 зв., 109 зв.

України, окремих малюнків, гравюр на ту ж таки тему і т.и. Інші колекціонери переказували мені, що в свій час, коли П.П.Потоцький був заможною людиною, ніхто в Петербурзі не платив таких цін, як він, і через це в його збірці єсть уніка, за які в мирні часи було заплочено сотні та тисячі карбованців. Збірка ця мала би для України колосальне значіння.

П.П.Потоцький прийняв мене як представника українських художніх інституцій з надзвичайною ласкою і прихильністю і на запитання моє щодо долі цієї збірки, показав свій заповіт, яким він заповідає всю свою збірку Всеукраїнській Академії Наук, а також, оскільки пригадую, і відповідь ВУАН, де висловлюється за це подяка. Матеріали про це повинні бути в архіві ВУАН за 1918-1919 роки ²⁸¹.

Приймаючи на увагу, що П.П.Потоцький - людина вже стара, і що, в випадку якогось нещастя, мабуть, не пощастить довести про права ВУАН на це майно, дуже прошу ВУАН вжити негайних заходів за-для здійснення намірів власника збірки й перевезення її до Києва.

Докладніші відомости про це, крім самого власника, можна здобути від інших українських колекціонерів Ленінграду – Степана Петровича Яремича (Ермітаж) і Василя Олександровича Щавинського (Николаевская, 70 Б, пом. 16), який також передає свою збірку до ВУАН.

Ф.Ернст

Київ. 3.VII.1924” ²⁸².

Дальші документи з'ясовують, що київські академіки по-старосвітськи легко й досить влучно підібрали для Павла Платоновича місце у своїх структурах. Це передусім – лист Ол.Новицького до Агатангела Кримського, писаний на бланку канцелярії Неодмінного секретаря і завірений печаткою УАН:

"Копія до № 2278.

Вельмишановний Агатангеле Юхимовичу!

На Ваше запитання з приводу кандидата на директора Музею Ханенків маю честь відповісти Вам, що після смерті В.О.Щавинського найкращим кандидатом на цю посаду виявляється Павло Платонович Потоцький. Він і сам зібрав велику власну колекцію по українці, й завідував військовими музеями у Ленінграді, з чого можна бачити, що з музейною справою він добре знайомий. Крім того, його відома прихильність до української справи, його бажання передати свою збірку до нашої Академії, а також ск[р]утні його матеріальні обставини зараз, коли скороч[ена] його посада у Ленінграді, - все це ще більше переконує негайно ж виставити його кандидатуру, через що не тільки музей матиме відповідного директора, але разом з тим буде вирятувано зі скрутних обставин гарного українського діяча, а Україна одержить надзвичайно цінну колекцію. І це не моя тільки така думка, але її поділяють і інші члени Археологічного Комітету, з котрими я радився.

З щирим поваженням Ол.Новицький" ²⁸³.

Неодмінний секретар УАН прийняв міркування й аргументи акад. Новицького й 13 березня 1925 року написав до Укрголовнауки таке: "У відповідь на Ваш запит за ч. 2510 про те, кого бажала б Академія Наук мати на посаді директора Музею Мистецтв бувш. ім. Ханенків, повідомляю, що академічними колами виставлено кандидатуру Павла Платоновича Потоцького у Ленінграді. Лист акад. Ол.П.Новицького, що дає точніші інформації в цій справі, долучається" ²⁸⁴.

²⁸¹ Хронологічна вказівка, можливо, помилкова. Принаймні тепер у паперах УАН таких документів, здається, немає. Можливо, йдеться про ВУАК.

²⁸² ІМФЕ. Ф. 13-2. Од. зб. 17. Арк. 1-2.

²⁸³ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 12 – зв.

²⁸⁴ Там само. Арк. 13. Бланк той самий, підписали листа акад. А.Кримський і П.Лозієв.

Міркування київських академіків у Харкові сприйняли з цілковитою увагою. Зберігся витяг із протоколу засідання Укрнауки від 21 березня 1925 року, з якого видно, що харківське керівництво не знайшло причин Академії відмовити: “п. 15. Відповідь Академії Наук по справі кандидата на директора Музею Мистецтв (т. Яворський ²⁸⁵). Ухвалили: Погодитися на кандидатуру Павла Платоновича Потоцького в Ленінграді на посаду директора Музею Мистецтва при ВУАН та доручити їй віднести до згаданого кандидата по справі переїзду його до Києва” ²⁸⁶. Таку вказівку надіслано до Академії. У протоколі ч. 219 Спільного Зібрання УАН від 27 квітня 1925 року записано: “6) Заслухано повідомлення од Укрголовнауки, що вона доручає Академії Наук звестися з Павлом Платоновичем Потоцьким, щоб він переїхав до Києва з Ленінграду на посаду директора Музею ім. Ханенків” ²⁸⁷.

Велику роль у переїзді відіграв академік Сергій Єфремов, тодішній віце-президент УАН, а також неодмінний секретар Академії Агатангел Кримський ²⁸⁸. У щоденнику Єфремова найраніший запис про їхні листовні стосунки зроблено 31 березня 1925 року: “Листівки до Перетца і Потоцького” ²⁸⁹. Треба гадати, тоді Академія звернулась до ленінградського відділу Головнауки з проханням дати кошти на відрядження П.Потоцького до Києва.

Публікую відповідь на цю листівку, що зберігається в моєму архіві:

“Глубокоуважаемый Сергей Александрович,

Письмо Ваше получил. Искренно благодарю Вас. На ходатайство Академии о моей командировке Л.[енинградское] О.[тделение] Главнауки согласно, и я предполагаю выехать в Киев в конце св.[ятой] недели ²⁹⁰.

Свой доклад о Шевченке посылаю с Д.М.Щербаковским ²⁹¹. Хотелось бы, чтобы он попал в Шевчен[ков]ск.[ий] сборник (хотя бы как показатель отношения к памяти

---

²⁸⁵ **Яворський** Матвій Іванович (1885, с. Корчмин Сокальського повіту на Львівщині - 3 листопада 1937, Сандормох) – історик, академік УАН. 10 березня 1931 у Ленінграді на підставі телеграми харківського ГПУ був заарештований. Перебував на Соловках. Розстріляний до 20-літнього ювілею большевицького режиму (Підгайний Семен Олександрович (1907-1965). Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939-41. Новий Ульм: Прометей, 1947. С. 57-60; Касьянов Георгій Володимирович (нар. 1961). Академік М.І.Яворський: доля вченого // УІЖ. 1990. № 8 (353). С. 75-86; Рубльов Олександр Сергійович (нар. 1957). Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство. С. 293-304; Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 30 липня. № 30 (4491). С. 8; Ленинградский мартиролог, 1937-1938. Том 3. СПб., 1998. Ілюстр. 157).

²⁸⁶ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26330. Арк. 10.

²⁸⁷ Там само. Арк. 1. Головував Президент В.Липський, Неодмінний Секретар – А.Кримський.

²⁸⁸ **Кримський** Агатангел Юхимович (1871, м.Володимир-Волинський – 25 січня 1942, Кустанай) – сходовознавець, академік і Неодмінний секретар УАН. 19 липня 1941 вивезений із Звенигородки до Києва, де на другий день заарештований. Помер у Кустанайській загальній тюрмі № 7 (... 3 порога смерті... Вип. 1. К.: Рад.письменник, 1991. С. 280-281).

²⁸⁹ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923-1929. К.: Рада, 1997. С. 217.

²⁹⁰ 1925 року Великдень припадав на 6/19 квітня.

²⁹¹ **Щербаківський** Данило Михайлович (17/29 грудня 1877, с.Шпичинці Сквирського пов. Київської губ. - 6 червня 1927, Київ) - мистецтвознавець, музейник. Закінчив 3 київську подільську гімназію (1897) з золотою медаллю та іст.-філ. ф-т ун-ту св.Володимира (1901). Ще навчаючись в ун-ті, провів розкопки на Херсонщині, збирав пам’ятки нар. мистецтва й фольклору. Був залишений при кафедрі рос.історії для підготовки до проф. звання. Ще не знаючи цього, оскільки мав відслужити в армії, записався волонтером. Після війська йому довелося протягом 5 років викладати в уманській гімназії. Провадив археол. розкопки на межі Київщини та Херсонщини. З 1902 був постійним кореспондентом і нештатним співробітником (узяв жваву участь в організації двох т.зв. «кустарних» виставок), а з 1910 і до смерті працював зав. іст.-побутовим відділом та відділом нар. мистецтва Київського худ.-пром. і наукового музею (згодом Всеукр. іст. музею ім. Шевченка). Відтоді на наукові інтереси Щ. вплинув директор музею М.Біляшівський. З доручення музею у 1913 протягом двох місяців Щ. відвідав бл. 30 музеїв Німеччини, Австрії, Італії, Швейцарії та Росії. Разом з Біляшівським об’їхав і обійшов буквально всю Україну, перетворивши свій

музей на Національний музей України (Ф.Ернст). Як секретар комісії по завідуванню музейним відділом Старого Києва, став одним з ініціаторів видання «Известий Отдела старого Киева при Киевском городском музее» (через війну не побачив світу). Під час війни опинився на фронті, служив в артилерії. Використовував кожну можливість для роботи зі свого основного фаху. 1915 подарував музеєві збірку ікон XV-XVII ст. Повернувшись до Києва, став вченим секретарем та академіком Укр. держ. Академії мистецтв, вченим секретарем Секції мистецтв Укр. наук. т-ва (вересень 1918 - травень 1919), багато працював у галузі охорони пам'яток. У 1920-х Щ. став найавторитетнішим знавцем укр. мистецтва XVI-XVIII ст. та укр. нар. мистецтва. У роботі над музейною експозицією та виставками розкрив зміст народних декоративних виробів як творів мистецтва. Один з організаторів Київ. археолог. ін-ту, де керував відділом мистецтва, та Етногр. т-ва. Товариш голови Всеукр. археол. к-ту (ВУАК), до бібліотеки якого надійшла згодом його власна книгозбірня. Викладав в Архітектурному ін-ті, Київ. худ. ін-ті, керував підготовкою аспірантів на кафедрі мистецтвознавства при ВУАН (Є.Спаська, К.Білоцерківська, Н. та М. Венгженовські, Д.Мулявка та ін.), що склали школу дослідників нар. мистецтва. Друкуватись почав 1902. Перші його роботи з'являлись у журн. «Киевская старина», «Сяйво» та «Україна», але внутрішньомузейна робота відволікала його від роботи дослідницької. Після поразки Визвольних змагань перейшов до синтезування відомостей, набутих за колишньої збиральницької роботи. У «Збірнику Секції мистецтв» (1921) опублікував дослідження про символіку в укр.мистецтві (част. 1 - «Виноградна лоза») та історіографічний екскурс про укр. дерев'яні церкви (за відгуком рос. рецензента, мав «бесспорно всероссийский интерес»). 1924 разом із Біляшівським на підставі зібраної колекції укр. килимів (понад 700 номерів) організував виставку з 300 найкращих зразків. Рятуючи для музеїв кращі речі з конфіскованих під час голоду 1922 виробів золотарства (це привело до створення колекцій із 5 тис. виробів), Щ. узагальнив свої спостереження у студіях «Готичні мотиви в укр.золотарстві» (Україна, 1924, № 4), «Золотарська оправа книжки в XVI- XIX ст.» (Бібліологічні вісті, 1924, № 1-3), «Оправи книжок у київських золотарів XVII-XVIII ст.» (Труди Укр. наук. ін-ту книгознавства, Т. 1, 1926). Зробив першу спробу систематизації відповідного матеріалу в огляді «Укр. портрет до кінця XVIII ст.» (у випущеному разом з Ф.Ернстом каталозі «Укр. портрет». К., 1925). Як другий том серії «Укр.мистецтво» 1926 у Празі вийшла збірка матеріалів Щ. «Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці», до якої увійшли 121 фото, із яких більшість власноручно й дуже вміло виконав він сам ще під час війни у 1915-17. Добре оброблені матеріали з царини києвознавства, а разом з тим і історії укр. державництва, дав Щ. у дослідженнях «Реліквії старого київського самоврядування» та «Перший театральний будинок у Києві» (у зб. «Київ та його околиця». К., 1925). Залишив також кілька фундаментальних праць з музикознавства, етнографії, музеєзнавства. Принципове значення мала й остання його стаття «Культурні цінності в небезпеці» (Життя й революція, 1927, № 1). Не витримавши цькування з боку настановленого від влади директора А.Винницького і його поплічників А.Онищука та Є.Дзбановського, наклав на себе руки, що мало великий громадський резонанс. У передсмертному листі до свого учня й товариша П.Курінного писав: «Я втомився. Залишити Музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротись з кваліфікованою подлістю Онищука й Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі вже не можу» (Діло. Львів, 1927. 12 червня. Ч. 129 (11097). С. 1). Уже 8 червня Дмитро Ревуцький показав цього листа Драй-Хмарі (Драй-Хмара Михайло. Літературно-наукова спадщина. К., 2002. С. 387). Курінний передрукував цього листа у п'яти примірниках і зустрівши в Академії в коридорі Кримського й Студинського, дві копії передав до Львова. Потім з промови Скрипника він довідався, що за кілька днів листа було надруковано, причому „з контрреволюційними коментарями” (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 48628 ФП / кор. 895. Арк. 55). „Не думаю, щоб це зробив радянський академик Кирило Студинський”, - міркував у кабінеті слідчого Курінний (Там само. Арк. 56). Посмертно опубліковано підготовчі матеріали Щ. до теми «Український килим» (у зб. «Укр.музей», т. 1. К., 1927). На процесі СВУ Щербаківського не раз згадували як ворога, отже, він був приречений уже давно. Невдовзі було зрівняно з землею і саму його могилу (1997 відновлена). Дехто з ув'язнених 1933, як-от той самий Курінний, називав покійного керівником антирадянської київської організації: йому це не могло зашкодити (Там само. Арк. 46). Довгий час над іменем вченого висіло табу. Спогади про нього написали Є.Спаська (Наука і культура, Вип. 24. К., 1990) та Л.Мулявка, статтю - «Чого вимагав Д.М.Щербаківський від праць по мистецтвознавству?» - Нат.Коцюбинська. Архів – у Наук. архіві Інституту археології (Ф. 9 - 553 од. зб.). Дж.: Ернст Федір. Данило Михайлович Щербаківський: Пам'яті дослідника // Бібліологічні вісті. 1928. № 1 (18). С. 127-136: іл.; Сидоренко В. Ревний колекціонер і невтомний дослідник // НТЕ. 1968. № 5. С. 67-71; Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 71; Спаська Євгенія Юріївна (1891-1980). Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Публ. С. Білоконя // Наука і культура: Україна: Щорічник. Вип. 24. К., 1990. С. 272-286; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 247-248; Білокінь С. Спогади Данила Щербаківського про Г.Нарбута // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Четвертої науково-практичної конференції (21-22 квітня 2005 р.). Глухів, 2005. С. 218-233; Верменич Ярослава. Данило Щербаківський // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 15. К., 2005. С. 558-572. О.Петровський показував мені примірник праці Д.Щербаківського й Ф.Ернста “Український портрет” (К., 1925) з дарчим написом першого. Зверху одним кінчиком було наклеєно паперову смужку, яка цей напис прикривала.

Шевченка українцев в Ленинграді), впрочем прошу Вас использовать его по Вашему усмотрению.

У меня есть еще доклады: 1) Об украинских научных кружках в России, о кружке «Основы» и значения это[го] журнала в области изучения Украины; 2) Об изданном в Петербурге, но не вышедшем в свет Альбоме Украинской Старины. Если эти работы Вы нашли бы полезным напечатать в одном из киевск.[их] журналов, то я бы прислал их. Но об этом можно уговориться при свидании, в ожидании которого, прошу принять и верить в чувство глубокого к Вам уважения и благодарности.

П.Потоцкий.

P.S. Извиняюсь, что посылаю Вам свою рукопись в таком виде, боялся опоздать. По использовании ее, прошу мне таковую возвратить, т.к. я не имею копии.

П.П.

11 апр.[еля] 1925

Ленинград

Екатерингофский пр. 8, кв. 8”²⁹².

Невдовзі, 4 травня 1925 року П.Потоцький написав - українською мовою – заяву на ім'я Всеукраїнської Академії наук, де знову виявив намір передати свої скарби до Києва. Імовірноше, написав цей текст хтось інший, а генерал його тільки підписав:

“Копія.

*До Всеукраїнської Академії Наук
Громадянина Павла Платоновича
Потоцького
Заява.*

На зроблену мені Академією, за згодою Укрголовнауки, пропозицію обійняти посаду директора Музею Мистецтв у Києві я згожуюсь з тим, що:

а) мою бібліотеку і науково-художню збірку, які знаходяться тепер у Ленінграді в моєму приміщенні (Катерингофський проспект 8, пом. 8), буде за рахунок і заходами Республіки перевезено до Києва й розташовано при Академії Наук в приміщенні для згаданого Музею, - як мій дарунок Україні, який поступає в відання Всеукраїнської Академії Наук;

б) мене самого буде призначено довіку завідателем і розпорядчиком що-до у[до]сконалення тієї бібліотеки і науково-художньої збірки, щоб я мав змогу привести їх до належного стану і продовжувати свою дослідчу працю;

в) на випадок, коли б я через будь-які причини примушений був залишити посаду директора Музею Мистецтв, - за мною залишається посада завідателя і розпорядчика згадані в пакті а бібліотеки і науково-художньої збірки, так само залишається приміщення для мене і моєї родини й утримання, яке б вистачило бодай на прожиття;

г) на випадок моєї смерті, Республіка забезпечує мою родину.

Відомість про склад й приблизну оцінку моєї збірки до цього додаю. Особливу коштовність її становить її комплекс.

Павел Потоцкий.

4 травня 1925 року”²⁹³.

До заяви додано орієнтовний перелік речей:

“Копія

²⁹² Обидва листи Потоцького до С.Єфремова надійшли до моєї збірки від Я.І.Бердичевського.

²⁹³ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26343. Арк. 12. Незасвідчений машинопис.

Відомість

про склад збірки громад.[янина] Павла Платоновича Потоцького

чч. по Назва речей Ціна в карб.
черзі

1. Книжки – близько 13.000 томів 100.000
2. Гравюри, літографії, акварелі, малюнки – 10.000 аркушів 40.000
3. Географічні мапи 5.000
4. Рукописи – 20 в'язок 10.000
5. Картини (масл.) в рямах і без рям – 100 шт.
6. Акварелі, малюнки в рямах за шклом і без шкла – 40 шт.
7. Картини, малюнки, гравюри, літографії в рямах за шклом і без шкла 60 шт. 25.000
8. Зброя – 40 шт. 5.000
9. Старовинні художні меблі й інші речі (шафи, буфети, столи, крісла, люстри, лампи, зеркала в різних рямах й т. ин.) – 100 шт. 25.000
10. Фарфор, хрусталь, бронза, кляузоне 10.000
Разом 220.000 карб.
11. Коштовні речі (вагою 20 пудів), що зберігаються в Держохороні в Москві 40.000 карб.

4 травня 1925 року”²⁹⁴.

У паперах Потоцького чомусь немає згадок про скло. Про нього, крім гутного скла, немає й мистецтвознавчих робіт, однак свого часу старе українське скло користувалося серед збирачів великим попитом. С.Р.Мінцлов (1870-1933) згадував про свої пошуки старовини в Орловській губернії: "Я ответил утвердительно и вполголоса добавил, что очень хотел бы приобрести кое-что из стеклянной посуды: вся она была малорусских и русских фабрик"²⁹⁵. Микола Зеров згадував, що колекції старого скла були у Нарбуто й Модзалевського²⁹⁶. Судячи зі споминів Роберта Лісовського²⁹⁷ та Федора Ернста²⁹⁸, це було здебільшого гутне скло. Справді, згідно опису їхньої спільної збірки від 15 серпня 1920, що його склав інспектор Губкопмису С.Сандаляжі, у шафі на першій полиці стояло лите (гутне) й гравіроване "украинское стекло, графинчики, медведи и бочонки" (разом 26 предметів), на другій полиці - "рюмки, бокалы, стеклянные чашки, цветные, белые, гладкие, разные" – разом 61 предмет²⁹⁹. Думаю, що речі, належні Нарбутові, він придбав уже в Києві після повернення в Україну. Петроградське майно там і лишилось. В опису загиблих збірок Василя Кричевського Федір Ернст зазначив: "Здесь же находилась одна из лучших коллекций разноцветного украинского стекла – около 100 номеров, между которыми особенно выделялись крупные – жбаны, кувшины, сосуды в форме медведей, баранов, голубей, штофы, вазончики, чарки, миски и т.д. Сюда же относятся и около 500 фрагментов стекла, начиная с великокняжеской эпохи"³⁰⁰. Невеличка, але добірна

²⁹⁴ Там само. Арк. 11. Незасвідчений машинопис.

²⁹⁵ Минцлов Сергей Рудольфович (1870-1933). За мертвыми душами. Москва: Книга, 1991. С. 330.

²⁹⁶ Зеров Микола Костьович (1890-1937). Мої зустрічі з Г.І.Нарбутом // Бібліологічні вісті. 1927. № 1 (14). С. 102.

²⁹⁷ Лісовський Роберт Антонович (17 грудня 1893, Запоріжжя – 28 грудня 1982, Женева). Спомини про Г.Нарбуто // Книголюб. Прага, 1930. Кн. III. С. 184-185.

²⁹⁸ Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. К.: ДВУ, 1926. С. 84; пор. с. 153. № 121.

²⁹⁹ Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша» // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 31.

³⁰⁰ Эрнст Федор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. К.: Гуро, 1918. С. 10.

колекція старого скла зберігалась у миснику в першій кімнаті помешкання п. Орісі Стешенко (1898-1987; вул. Пушкінська, 20, пом. 31) – між двома шафами. Вона заповіла її Л.І.Грабовецькій. Не могло не бути таких речей і у збірці П.Потоцького.

Того самого місяця генерал приїхав до Києва, де його приймали віце-президент ВУАН Сергій Єфремов та неодмінний секретар Агатангел Кримський. Павло Потоцький зробив в Академії докладну доповідь про свою збірку, яка справила на присутніх сильне враження. Спільне зібрання УАН утвердилось у своєму рішенні запросити збирача на Україну, запропонувавши йому посаду директора Музею мистецтв ВУАН, про що перший, як пригадуємо, висловився акад. Ол.Новицький.

У діловодстві відклалось відношення ВУАН (Канцелярія неодмінного секретаря А.Кримського) до Укрголовнауки:

“Додаючи до цього копію заяви П.П.Потоцького про його згоду обняти посаду Директора Музею Мистецтв при ВУАН, Академія Наук прохає затвердити його на цій посаді на умовах, зазначених в його заяві, а також заасигнувати негайно 4.500 карб. на перевіз надзвичайно цінної колекції П.Потоцького, яку він дарує ВУАН, і останків колекції Щавинського, що ще залишилися в Ленінграді. Уся колекція (вкупі з бібліотекою) важить біля 1 600 пудів, і для її перевезу треба буде 3 вагонів.

*Віце-Президент ВУАН,
академик [С.Єфремов]
Неодмінний Секретар
академик [А.Кримський]*

*З оригіналом згідно
Управитель Канцелярії <підпис>”³⁰¹.*

Тим часом перебуваючи в Києві, Потоцький зробив дещо необачний крок, якого, зрештою, йому й не просто було уникнути. На той час у Музеї Мистецтв обов'язки директора тимчасово виконував молодий партійний функціонер Іван Врона³⁰². Разом з

Обложка, надпись, буква и концовка работы С.М.Губина.

³⁰¹ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26343. Арк. 15.

³⁰² **Врона** Іван Іванович (29 вересня 1887, с.Остроч, Холмщина – 5 січня 1970, Київ) – партійний функціонер (1920 року перейшов від боротьбістів до більшовиків), мистецтвознавець. 1919 року входив до колегії прокурорів київського ревтрибуналу, потім до Наркомюсту УСРР. Ректор КХІ. В.о.директора Музею мистецтв ВУАН. Див.: Звіт Музею мистецтва Української Академії Наук // Наука на Україні. 1927. № 2-4. С. 242-243. Тоді аспірантами-асистентами в музеї працювали Г.Бабич, М.Вязьмітіна, П.Кульженко та О.Столяров. Разом з директоруванням він мав у музеї й житло (вул. Чудновського, 15). Даючи 20 вересня 1956 року зізнання для реабілітації Миколи Христового, він казав, що жив з ним в одному помешканні у 1928-33 роках (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 218-221). Від офіційних кіл Врона увійшов до редакційної колегії нарбутівського збірника (готувався, поки не розпочались арешти 1933-34 років; докладніше про нього див.: Білокінь С. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко, 1904-1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Вип. 2. К., 1999. С. 53-64). Врону арештували 13 липня 1933 року. Як стверджувала газета “Комуніст”, вирізку з якої вшито до справи, “на ниві образотворчого мистецтва Врона робив те, що Хвильовий у літературі”. У доповіді на першому пленумі Оргбюра Спілки радянських художників і скульпторів УСРР 27 листопада 1933 А.Хвиля багато й брутално говорив про присвячену Нарбутіві статтю Врони, наприклад: «Замість того, щоб показати, хто був Нарбут, що він робив, яку епоху він хотів відтворити, Врона говорить, що Нарбут, бачите, хотів дати національну форму українському мистецтву, але революція, наша радянська дійсність поставили над цим хрест. Нарбут загинув, одійшов у минуле, і за цим минулим каркає ворона – націоналістична «Ворона» (До перебудови образотворчого фронту: Стенограми доповіді й виступів / За ред. Євг.Холостенка і М.Шапошнікова. [К.:] Мистецтво, 1934. С. 8). Цю яскраву фразу сучасники охоче згадували й за 30-35 років. Врона одержав 5 років виправно-трудових таборів. У 1933-36 відбував строк на БАМлаг'у. У зв'язку з

директорською посадою він мав у музеї і житло³⁰³, тож перспектива затвердження на цій посаді іншої особи не могла йому імпонувати. П.Потоцький розмовляв з Вроною. Те, що він був колись царським генералом, поміщиком, тримати в таємниці було важко, але в особистій бесіді збирач міг дати на себе і якийсь додатковий компромат.

Отже, невдовзі вдарив грім. 8 травня 1925 року відбулось 76-те засідання Комітету Музею мистецтв ВУАН, на якому були присутні його голова акад. О.Новицький, акад. М.Біляшівський, Ф.Ернст, т.в.о.директора музею І.Врона та секретар С.Гіляров. Розглядалися питання:

“9. Запитання т.Врони про кандидатуру П.П.Потоцького, яку без згоди Комітету було представлено ВУАН на затвердження Головнауки.

9. Інформація Ак. Новицького з цього приводу: П.П.Потоцький власник дуже цінної колекції і бібліотеки по українській старовині. Цю колекцію він має намір подарувати Академії Наук. Для одержання цієї збірки необхідні певні підстави і можливість дати т.Потоцькому науково її опрацювати. Не маючи в цьому напрямку іншого виходу, ВУАН по представлінню ак.Новицького висунула кандидатуру Потоцького на вільну посаду Діректора Музею. В галузі мистецтва Потоцький не фахівець, але має музейний стаж, будучи за часи революції Завідуючим усіми військовими музеями Ленінграду. До революції Потоцький був генералом, має щось біля 70 років.

10. Заява т.Врони, яку він просить занести до протоколу, про те, що він констатує той факт, що члени Комітету Новицький та Ернст висунули перед ВУАН кандидатуру Потоцького без³⁰⁴ відому Комітету, порушивши тим статут Музею, згідно якого кандидата на посаду діректора намічає комитет Музею.

т.Врона вважає кандидатуру Потоцького цілком неприемлемой (sic) і бачить в призначенні його принесення інтересів Музею в жертву стороннім Музею цілям”.

У рубриці “Ухвалили” С.Гіляров записав:

“9. По пп. 9, 10 та 11:

Занести заяву Врони до протоколу. Поставити на балотировку кандидатуру Потоцького. Балотировкою за кандидата подано 3 голоса, проти – 2.

т.Врона заявив, що він подає в цій справі окрему думку”.

зарахуванням робочих днів звільнений достроково 1 серпня 1936 (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 218-221; Олтар скорботи; Мукомела О. Врона І.І. // Київська старовина. 1995. Травень-червень. № 3 (312). С. 93). Викладав у середніх школах у Можайську й Ташкенті. 1943 з нього знято судимість. Повернувшись до України і ознайомившись з мистецтвознавчою літературою, що з'явилась за ці роки, Ів.Ів. довідався, що про нього писали: “Эта ориентация на буржуазный Запад дополнялась у фашистских теоретиков Вроны, Хмурого и других призывом к художникам отображать «украинскую национальную крестьянскую стихию» утверждением, что на Украину возлагается задача борьбы против “ужасов большевизма” (Иванов А. Художники Советской Украины // Искусство. Москва, 1935. № 1. С. 14). Наприкінці 60-х років з усіх членів редколегії нарбутівського збірника Врона лишився уже єдиний, останній, тож я з ним поспішився познайомитись. Виник навіть проект поставити його ім'я в новому виданні як співупорядника. Ів.Ів. мешкав на вул. Філатова, 10 А, пом. 22. Я готував машинописи й носив йому на перегляд, - він відзначав, що саме треба скоротити. Сприймав він мене цілком лояльно, навіть доброзичливо. У першу зустріч, вражений мою юністю, у передпокої, щойно я зайшов, він багато реготав. Втім, у його оточенні молоді люди бували (Вол.Підгора, що став його зятем, І.Диченко). Маленького зросту, худенький, він відзначався громадською активністю. Віктор Зарецький оповідав, як на засіданні президії Спілки художників, ухопившись за краєчок стола, Врона виказував партійним керівникам, що прийшли йому на зміну, своє ставлення до їхньої реакційності. Прихильник бойчукізму, він ніс у собі атмосферу давніх дискусій і боїв. Див.: Гаєвський А.М. Зміцнення партійної організації Волині у боротьбі з опозиційними та буржуазно-націоналістичними елементами // Наукові записки Житомирського держ. пед. ін-ту ім. Ів.Франка. Т. XIII, вип. 2. 1961. С. 20-23.

³⁰³ Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Лгр., 1928. С. 71. Даючи 20 вересня 1956 зізнання для реабілітації Миколи Христового, він, правда, казав, що жив з ним в одному помешканні (вул. Чудновського, 15) лише в 1928-33 (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 218-221).

³⁰⁴ Закреслено: згоди.

Нижче Гіляров записав: “[Слухали:] 12. Зауважіння Новицького, що Статут Комітету порушено не ним, а Головнаукою, яка висунула цю кандидатуру (таке трактування перебігу подій, як бачимо, не зовсім точне. – С.Б.). Ухвалили: Прийняти до відому”³⁰⁵.

За цим протоколом можна скласти уявлення про атмосферу засідання. 38-літній комуніст Врона, колишній член колегії прокурорів київського ревтрибуналу, потім співробітник Наркомюсту УСРР, давав бій 68-річному академікові з “колишніх” Олексі Новицькому. Як бачимо, за результатами балотування на рівні співробітників свого музею Врона зазнав поразки (два голоси проти трьох), але як досвідчений функціонер переніс боротьбу у вищі інстанції. У музеї за Потоцького мали голосувати Олекса Новицький і Ернст (вони, власне, й висунули його кандидатуру), третім мав би підтримати генерала не інакше як Біляшівський. Виходить, що проти кандидатури Потоцького, крім Врони, лишається тільки голос Гілярова. Таку розкладку цікаво відтворити для орієнтації.

Відтак у кілька інстанцій пішов документ зі штампом Музею Мистецтв ВУАН від 15 травня 1925 року:

“Копії: 1) В.У.А.Н.
2) Уповноваженому ГОЛОВНАУКИ
т. Левитському³⁰⁶.
3) ГОЛОВНАУКА – Харків.

Окрема думка

*І.І.Врони, Члена Комітету Музея при ВУАН (був. Ханенка) т.в.о. Діректора Музея,
До питання про кандидатуру
був. генерала ПОТОЦЬКОГО на посаду
Діректора Музею.*

Гр.Потоцький не може відповідати своєму призначенню як Діректор Музею ані по своєму минулому (генерал царської служби), ані по соціал.[ьному] стану (б. крупний поміщик і дворянин), ані по характеру своєї освіти й фаху (фахова військова освіта й військовий фах), ані з боку наукової підготовки й кваліфікації (відсутність наукових праць в галузі мистецтвознавства й музеєзнавства – кажуть, ніби то є роботи по військові[й] історії й що зараз працює над питанням: “генеалогія полків” (!), ані, нарешті, по своєму практичному стажу й підготовці до мистецького музею (є стаж по військовому музею в Ленінграді під час революції – очевидно за-для безробіття для старих генералів).

Гр. Потоцький є типовий меценат-колекціонер “доброго старого времени”, що, маючи великі матеріальні засоби (як крупний поміщик), встиг скласти, як кажуть, велику й цінну збірку (бібліотеку й річі) – “исраїліса” то-що. З його в[л]асних слів, в історії західного мистецтва (а музей як раз такий є) він нічого не розуміє й не знає, і йому

³⁰⁵ Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Протоколи засідань Комітету Музею мистецтв, 1921. Арк. 21 (91).

³⁰⁶ **Левитський** Леонід Макарович, член партії з 1920. Голова Київського бюро Наук. к-ту при *Укрглавпрофобру* (Состав научного комітета // Наука на Україні. Х., 1922. № 2. С. 165). 29 січня 1930 року промовляв на жалібних зборах, присвячених пам'яті Президента ВУАН Данила Заболотного (Бюлетень Київської секції наукових робітників. 1930. Січень. № 1. С. 1-11). Голова комісії чистки парторганізації ВУАН Яким Дудник говорив про нього: “А от вам друга постать – Левицький. Це вже іншого гатунку. Левицький – це людина, яка свідомо пішла в партію для того, щоб підірвати її лави, її роботу. [...] Розумний ворог, нема що казати. Але не вдалося й цьому розумному ворогові обманути партію. Не вдалося” (Дудник А.М. Перетворимо Всеукраїнську Академію наук на справжній центр більшовицької науки // Прол. правда. 1933. 3 серпня. № 167 (3479)). Як “класовий ворог, буржуазний націоналіст, дворушник (затаював у минулому своє соцпоходження – син попа), що, полізши до партії на керівну роботу для зриву соцбудівництва, добирав на керівну радянську роботу класово-ворожі націоналістичні елементи, сприяв захопленню ними ряда керівних ділянок на фронті нацкультбудівництва і ідеологічному (ВУАН, Медінститут та інш.), покривав їх” і так далі, 1933 був виключений з лав партії (Постанова комісії чистки парторганізації ВУАН // За Рад. Академію. 1933. Серпень. № 16 (52). С. 2).

доведеться ще цій історії вчитись, чого від людини, яка має під 70 р.[оків], висловлюючись старим петровсько-елізаветинським штилем, “надеяться весьма отчаянно”.

Оскільки така людина зв'язана з сучасністю і, значить, зможе здійснить потрібну чергову задачу Музею – зв'язатись з життям і радянською суспільністю та відповісти на потреби широких мас – не доводиться казати. Зваживши вищенаведену характеристику гр. Потоцького, яка прекрасно відома всім членам Комітету і що члени Комітету самі визнають, з'окрема ж, коли взяти на увагу, що інтереси б. генерала зосереджені на таких цілком сучасних проблемах і дослідженнях, як згадана “генеалогія російських (царських) полків”.

Звідси ясно, що, як сам Комітет визнає, очікувати від гр. Потоцького корисної і так потрібної для Музею роботи сподіватись не можна. Тим часом Музей як раз переживає добу, коли для підняття його після Макаренковщини на належну височінь потрібно цілком компетентне й радянськи поставлене керівництво. Цього Музей зараз найбільш всього потребує.

Находячи, таким чином, кандидатуру гр. Потоцького ніяк не відповідаючою інтересам Музею, взятого в його громадських і науково-громадських функціях і завданнях (навіпаки, це є кандидатура, висунута в інтересах сторонніх Музею й проти інтересів Музею), висловлюю дану окрему думку – протест проти неправильної постановки справи з кандидатурою гр.Потоцького, як висунутої по-за лаштунками академічних кол і давно підготовлено в тих колах за участю окремих членів Комітету без своєчасного ставлення цього питання на Комітет (як це потрібно по статуту).

Нахожу потрібним підшукання нового кандидата.

Ів.Врона.

10/V 1925 р.

м.Київ”³⁰⁷.

Лист Врони обурило академіків, які почали з ним боротись. Цей конфлікт поглибила стаття Левка Ковальова³⁰⁸, яку Врона інспірував. Вона з'явилась невдовзі у “Більшовику” – органі Київського губкому КП(б)У й Київського губвиконкому, що виходив за редакцією Самійла Щупака. Будь-що-будь талановитий фейлетон про Потоцького написала неабияка людина. Рухливий і дещо авантюрний, Левко Ковалів входив спершу до ЦК партії боротьбістів, 7 лютого 1919 року - до колеги київської чрезвычайки, з лютого 1921 року був заступником наркома закордонних справ УСРР і формально очолював слідчу комісію у справі членів УПСР, але в листопаді того року вийшов з КП(б)У, що означало димісію з усіх посад. Можливо, він розчарувався, але мені по правді прикро, що й 1925 року він написав, попросту сказавши, пасквіль:

“Історія одного генерала”.

---

³⁰⁷ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26331. Арк. 14 - зв. Врона датував свою окрему думку 10 травня, але як вихідний її зареєстровано 15-м днем. У канцелярії Неодмінного Секретаря документ зареєстровано теж 15 травня.

³⁰⁸ **Ковалів** (Ковальов) Левко Борисович (18 грудня 1894, Харків – 26 жовтня 1937) – парт. і держ. діяч. Його першу дружину Клавдію 1919 схопила й розстріляла денікінська контррозвідка. Сам він був арештований у Москві 5 листопада 1934. Одержав 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. За рішенням трійки УНКВД по Далекосхідному краю розстріляний. Його брат Володимир, співробітник органів НКВД, після війни загинув на засланні. Обоє синів Льва Борисовича теж було розстріляно. Про цю родину мені розповідала його дружина Оксана Чикаленко (Нью-Йорк). Нещодавно перевидано: Ліо Кі. Ломиголовки: Ігри без партнера / Передм. М.Й.Ядренка. [К.:] ТВіМС, 1996. 150 с. Див.: Юренко О.П. Живим у небуття // Реабілітовані історією. К.: Полтава: Рідний край, 1992. С. 243-259.

Революційна пожежа знищила багацько старорежимного дрانتя, а те, що сяк-так уціліло, потрапило до "музейних фондів".

Треба ж бо справді, щоб і нащадки наші бачили, у якому ярмі ходили ми за царя Гороха.

До фондів зібралось найрізноманітніше барахло, і тепер на дозвіллі наші вчені: історики, археологи, палеографи, нумізмати і т.п. можуть його розібрати, розсортувати, класифікувати, занумерувати й розмістити по музейних вітринах:

"На благоє просвещеніе"...

При цьому більшість істориків з властивої їм "професійної хвороби очей" вважає, що нецікавих річей взагалі не існує, стара річ – завжди цікава! Для музею все знадобиться! "Мотузком перев["]язане? Нічого, давай і мотузочка сюди["], адже ж йому 127 років! Пиши: "Нумер 471163 – мотузок епохи царя Павла Петровича. Зберігся в колекції графа Потоцького" і т.п.

Звичайно, цю зворушливу слабкість наших археологів треба їм вибачити. Шкідливого в цих "мотузках павлівської доби" вже нічого немає.

Наших ший цим мотузкам більш не доведеться муляти!

Треба тільки, щоб музейні діячі тримали їх за шибками музейних вітрин і не випускали у живе життя.

На жаль, цього не завжди додержуються. Перед нашими очима лежить документ, з якого ми довідуємось про одну дріб"язкову, але прикру помилку, що сталася нещодавно "при розборі музейних фондів на Україні".

Поміж різного старовинного дрانتя в "колекції пана Потоцького" було знайдено... самого хазяїна!

Яким чином уцілів вельможний – сказати важко.

Але факт залишається фактом. Зусиллями славетних наших археологів справжній, живий Потоцький (чи не граф часом? ім"я славетне! хто не знає роду Потоцьких?!), колишній поміщик, великий пан, генерал царської служби з"явився на обрії музейного світу.

Але навіть і проти цього я нічого не маю.

Погоджуюсь! Зразки старих генералів нам у наших музеях потрібні!

Треба, щоб і діти наші бачили, яке ярмо ми колись носили!..

Але керуючі музейні кола замість поставити громадянина Потоцького за скло під відповідним номером і з відповідним написом, задумали інше.

Призначити громадянина Потоцького на посаду директора музею західного мистецтва (кол. галерея Ханенка в Києві).

При цьому на увагу не береться ні походження громадянина Потоцького, ні його військовий фах, ані те, що в справах західного мистецтва він неук, ані те, що взагалі відношення до історії він має лише як колишній власник колекції української старовини й старих книжок.

Хіба ж цього досить?

Чи, може, все це надолужує його сучасна "наукова діяльність"?

Він-бо пише, кажуть, велику наукову працю: "Генеалогія російських полків" (їй-бо, я не жартую!).

Так колись спритний гоголівський Чичиков здобув в генерала Бетрищева прихильність для Тентетнікова, збрехавши генералові, що нібито Тентетніков опрацьовує "Історію отечественних генералів".

Очевидно, така наукова діяльність досі викликає велику пошану в колах наших "генералів од академічного музейництва"...

Годі! Почуваю, що я замість путнього фейлетону написав сам "Історію одного з царських генералів". Боюсь, що це здобуде мені зайвої популярності в академічних колах. Ще чого доброго призначать мене завідувати якимсь з музеїв...

Хоча, признаюся щиро: за організацію "Музея старорежимних фруктів, що уціліли протягом Революції", я, мабуть, згодився б узятись.

Потреба в такій "збірці" вже давно відчувається!

Левко Ковалів (Омелько Комель)" ³⁰⁹.

Левко Ковалів приятелював з Леонардом Бочковським, членом Центральної Ради, потім з Майком Йогансенем. Оглядаючись на його страшний кінець, сучасний біограф Ковальова готовий його глорифікувати. Справді, він був математиком, шахістом, маляром, але я б не наважився ставати на бік його сучасного біографа Ол.Юренка: "Попри обдарованість, - писав він 1992 року, тобто вже за незалежності, - Ковальову органічно були властиві чесність, порядність, скромність" ³¹⁰. Наведений вище фейлетон заперечує такі оцінки. Високорозвинена, культурна людина не мала б мислити так, як автор того злополучного фейлетону, тим більше так писати.

Як бачимо, первісно передбачалось вирішувати справу Потоцького в пакеті, як тепер кажуть, з заповітом Щавинського, щоб приєднати все це до Музею Мистецтв ім. Ханенків. Але контрзаходи Врони (стаття Левка Ковальова) занепокоїли генерала: він волів невидного місця, скромнішого за центр міста. У машинописній не вичитаній копії зберігся лист Потоцького до його давнього товариша Олексія Новицького, тепер академіка УАН, що датується орієнтовно червнем 1925 року:

«Глубокоуважаемый Алексей Петрович.

На днях был у меня Нелидов ³¹¹ и сообщил о поя[в]лении в Киевской газете заметки, выражающей удивление, что в настоящее время на должность директора Музея искусств назначается «бывший генерал» и т.п. Итак, я еще и не назначен, а уж поднялась шумиха вокруг моего имени, а когда я появлюсь на этом месте, то нужно ожидать и настоящей

---

³⁰⁹ Більшовик. К., 1925. 29 травня. № 120 (1315). С. 1. Псевдонім зареєстровано у вид.: Дей Олексій Іванович (1921-1986). Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI-XX ст. К.: Наукова думка, 1969. С. 206.

³¹⁰ Юренко О.П. Живим у небуття. С. 255.

³¹¹ **Нелідов** Юрій Александрович (9 грудня 1874, Константинополь, Туреччина – після квітня 1940, Горький) – фахівець з архівної справи, бібліографії, історії театру. Син рос. дипломата. Стаж наукової праці з 1900. Завідував Центральною бібліотекою російської драми Ленінградських державних театрів (засн. 1784; Наука і научні роботи ССРСР. Часть V: Научные работники Ленинграда. Лгр., 1934. С. 255). Працював над такою *неактуальною* темою, як «Родословная Гагариных» (Труды Ленинградского общества экслибрисистов. Вып. VII-VIII. Лгр., 1926. С. 54). Під керівництвом С.Єфремова Нелідов готував чотиритомову збірку документів з історії цензури над українським словом ([Матеріали до історії цензури над українським словом] // Бібліологічні вісті. 1925. № 1-2. С. 139). У П.Руліна сказано, що такі матеріали Нелідов "відшукав та підготував (уже підготував! – С.Б.) до друку" (Звіт, 1926-1929 / ВУАН; Театральний музей. К., 1930. С. 5). Раніше, 1927 Рулін давав зрозуміти, що всю роботу Нелідов провадив у своїй ленінградській бібліотеці, і саме там його матеріали зберігалися: "Такий унікум, як знаменитий Галаганівський вертеп або надзвичайно цікава збірка драм українських з колишніх цензурних фондів, що переходять у "Центральній Бібліотеці Російської Драми" [...] - все це з ініціативи або самих установ, або Головна науки мусить бути вилучене з музеїв та передане до Театрального Музею" (Рулін Павло Іванович. Український театральний музей: Завдання й перспективи. К., 1927. С. 19-20). 11 червня 1925 року Дмитро Ревуцький (1881-1941) писав Яворницькому: "Я працюю зараз над книжкою "Укр[аїнська] драма в петербурзькій цензурі". Працюєм ми вдвох із Ю.О.Нелідовим – той у Петербурзі [вишукує цензурські рапорти (словом, увесь столичний апарат)], а я опрацьовую життєписи авторські та примітки до самих п"ес. Зарядився я цією роботою, їздивши цієї зими до Петербургу, де вишукував матеріали до життя та творчості Гулака-Артемівського Сем[ена] Сте[пановича] (автора "Зап[орожця] за Дун[аєм]") і взагалі матеріали на тему: "Початки укр[аїнської] опери" (Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. I. Дніпропетровськ, 1997. С. 445-447). 1935 Нелідов був висланий з Ленінграда «как социально опасный элемент». Не виключено, що спочатку саме він був посередником у стосунках Потоцького з Єфремовим. 1926 року листа Потоцького до Матвія Яворського возив до Харкова інший посередник - його добрий знайомий інженер Николай Федорович Гусев (ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 184 – зв.). Див.: Рыхляков В.Н. Петербуржцы – авторы работ по генеалогии (2005). С. 186.

травли. Есть ли смысл и справедливо ли на старость лет подвергать меня незаслуженно таким неприятностям. Я считаю, что я имею значение для Украины своим собранием и своей работой по приведению его в надлежащее состояние. И в этом положении я буду полезен Украине и Академии, и думаю, что не только не вызову ни с чьей стороны порицаний, но, быть может, еще при жизни своей увижу признательность. Так зачем же меня назначать на такое место, где я буду подвергаться постоянной травле, и, в конце концов, вынужден буду оставить его. Неужели в славном городе Киеве не найдется помещение 5-6 комнат, чтобы поместить в нем мое собрание и мою семью, дав мне средства на скромную жизнь и тем возможность работать на пользу Украины и оставить полезное собрание.

Прошу Вас прочесть это письмо Агафангелу Ефимовичу и передать ему, что дальнейшая проволочка в отношении моего собрания может повести к тому, что оно может пройти мимо Украины и быть может совершенно рас[с]троено, ввиду неимения средств к дальнейшему его сохранению (в настоящее время я не уплатил уже за 4 мес.[яца] за квартиру – это более 200 руб. и получил предупреждение в случае неуплаты о подаче в суд и т.д.).

Если нельзя его сейчас перевезти, то нужно так или иначе гарантировать его [как] в смысле его помещения, так и от возможности постороннего попользования на него. Когда галушки сами падают в рот, то все нужно сделать некоторое усилие, чтобы они не упали мимо рта.

Здоровье мое за последний год значительно ухудшилось – нужно спешить устроить это дело и не дать ему погибнуть.

Так как газетные нападки против моего назначения могут задевать как Вас, так и Академию, выставивших мою кандидатуру, то считаю полезным сообщить, что еще в 189[0] году я получил медаль. Это была одна из двух только наград за мою коллекцию народных картин, бывшей на выставке таковых в Петербурге. В 1893 году я основал, собрал и организовал Музей Гвардейской Артиллерии, ярко рисовавший 200-летнее развитие русской артиллерии и значение развития науки на успех военного дела. Это был первый и лучший Исторический Музей войсковой части, послуживший примером для таковых; я же внес большой вклад экспонатов в него и заведовал им более 10-ти лет. Принял участие в организации многих полковых музеев. Был одним из организаторов Р.[оссийского] В.[оенно-]И.[сторического] Общества, состоял председателем разряда полковых и корабельных историй и членом Совета этого Общества (Р. [оссийского] В.[оенно-]Историч.[еского] Общ.[ества]) в этой должности близко соприкасался с многими музеями. Содействовал основанию Военного Музея в Полтаве, внесши в него порядочный вклад.

После Революции я был приглашен в Музейный отдел в Петрограде как лицо компетентное в музейном деле и более 5 лет состоял в[о] главе военно-музейного строительства, восстановив все старые музеи и содействуя организации военно-муз[ейного] строительства (всего 13 музеев и 7 фондов).

После же революции я был избран по п. 7 членом Всероссийского Общ[ества] Поощрения художеств и был членом совета этого общества.

Уже с 1878 г.³¹² я начал печатать свои работы. Написал и издал много книг, удостоенных высшей награды Р.В.Истор. Общества, лестных отзывов как военной, так и гражданской печати. Наконец, и мое личное собрание доказывает, что я грамотен в этом деле. Так что и бывший генерал кой-что тямит в музейном деле – все это для тех писак, которые пишут, [но] не знают того, о чем они пишут.

Больно обо всем писать, больно видеть, с какими трениями проходит дело, такое простое и ясное.

---

³¹² 1878 року Потоцький надрукував статті в "Артиллерийском журнале" (№ 11: К вопросу об усовершенствовании трубок полевой артиллерии) та газеті "Русский инвалид" (15-16 декабря: Краткий очерк завода Круппа в связи с последними опытами по артиллерии).

Адрес: Ленинград, Екатерингофск. пр., 8, кв. 8. П.П.Потоцкий»³¹³.

Якщо одні українські бюрократи, здебільшого з націонал-комуністів, ішли назустріч колекціонерів, дбаючи про перевезення його збірки в Україну, інші, що не переймалися національними інтересами, гальмували справу скільки сила. Чіпляючись до букви совецького закону, якого, власне, й законом можна було назвати дуже умовно³¹⁴, вони мислили глибоко цинічно. 12 червня 1926 року несподівано загальмувала всю справу адміністративно-фінансова комісія при харківському Раднаркомі. Того дня вона зібралась у складі: Кудрін (голова), Кантарович, Єрещенко, Ареф'єв, Глодовський та Яворський. Були присутні також представники зацікавлених установ: Познанський (Наркомфін), Єрецький та Баланін (Наркомос). Зберігся протокол: "Слухали: 7. Прохання НКОсвіти УСРР про затвердження умови, що підписано між Наркомосвіти та гром. Потоцьким в справі придбання його колекції та бібліотеки та про видачу з резервового фонду Уряду УСРР коштів, потрібних на оплату помешкання гром. Потоцького й на перевозку його бібліотеки та колекції в УСРР 13 685 крб.". Доповідав Ареф'єв. "Постановили: 7. Маючи на увазі:

1) що з матеріалів справи не видно, що бібліотека, колекції та інші речі належать гром. Потоцькому як власність, оскільки на підставі закону (sic) всі великі бібліотеки, колекції, колекції й художні речі були своєчасно націоналізовані й передані відповідним державно-науковим установам,

2) що старовин[н]у зброю гром. Потоцького, як це зазначено в договорі, переховується в Російському Музеї, а коштовні речі переховується в Держохороні в Москві і не відомо, на яких підставах це переховування провадиться і які права має гром. Потоцький щодо цих речей і зброї, тим більш, що в арт. 8-му договору зазначено, що справу про передачу речей, які переховується в Російському Музеї та Держохороні, повинно бути погоджено з Головною наукою РСФРР та Держохороною;

3) що форма компенсації громад. Потоцького за передачу бібліотеки і инш., а саме: призначення його на все життя вченим охоронцем його колишніх бібліотеки й колекції з щомісячною платнею в розмірі повної ставки штатного професора ВУЗ'а, одержання дружиною й внуком гром. Потоцького після його смерті довголітньої субсидії розміром 50 % зарплатні гром. Потоцького і т. инш. не передбачається ні трудовим законодавством, ні загальним законодавством, – утриматися від затвердження договору, доручивши НКОсвіти УСРР докладно з'ясувати цю справу в напрямку встановлення дійсного права гром. Потоцького на всі речі, що зазначено в договорі, після чого увійти з

---

³¹³ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7766. Арк. 14. Дуже неохайно опубліковано у вид.: Репресоване краєзнавство. С. 403. Фонд О.Новицького надійшов до Інституту рукопису (на той час рукописного відділу ЦНБ АН УРСР) від товаришки його дочки Марії Іванівни Вязьмітіної, яка мешкала в родині Новицьких, пережила її всю, тож їхнє майно перейшло зрештою до неї, а від неї – до її племінника і дальших родичів, де розпоршилося. На жаль, оригіналу цього листа у фонді немає. Про Ол.Новицького див.: З життя академічних кіл Києва 20-х років. С. 276-306; Бонь Олександр Іванович (нар. 10 січня 1968, Харків). О.П.Новицький і діяльність української громади в Москві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип. 2. К., 1997; Його ж. Внесок академіка О.П.Новицького в збереження та дослідження Софії Київської // Краєзнавство. 2000. № 1-2. С. 130-137.

³¹⁴ У січні 1919 року голова Револуційного військового трибуналу РСФСР К.Х.Данішевський проголосив: «Военные трибуналы не руководствуются и не должны руководствоваться никакими юридическими нормами. Это карающие органы, созданные в процессе напряженнейшей революционной борьбы, которые постановляют свои приговоры, руководствуясь принципом политической целесообразности и правосознанием коммунистов» (Известия ВЦИК. 1919. 3 января. № 2). Діяльність революційних трибуналів і взагалі "юриспруденції" перебували в цілковитій відповідності з настановами тодішніх вождів. Як стверджував Троцький, «вопрос о том, кому господствовать в стране, т.-е. жить или погибнуть буржуазии, будет решаться с обеих сторон не ссылками на параграфы конституции, но применением всех видов насилия. [...] Вопрос о форме репрессии или об ее степени, конечно, не является «принципиальным». Это вопрос целесообразности» (Троцкий Л. Терроризм и коммунизм. Пб.: Гос. изд-во, 1920. С. 53, 56). Безліч аналогій так само, сказати б, готентотського характеру можна знайти у творах Леніна.

відповідною доповідною запискою до Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР.

Секретар АФК при РНК УСРР – Редько" ³¹⁵.

Протистояння тривало багато місяців, але академіки зрештою програли. І сталося це за таких обставин. 5 вересня 1925 року на засіданні ч. 41 Президії Укрнауки зібралися Ряппо ³¹⁶, Баланін ³¹⁷, Дубровський, Ковалівський, Красуський, майбутній президент Академії Олександр Палладін та представники інститутів. Слухали справу Комітету київського музею мистецтв УАН (доповідав В.Дубровський). Укрнаука ухвалила: "Вважати ненормальним, що Музей Мистецтва має над собою Комітет, який не підпорядкований директору музею. Вважати необхідним ліквідувати цей Комітет, поживши всю відповідальність за музей та керівництво його працями на директора музею. Затвердити т.в.о. директора музею т.Врону директором музею, по сумісництву цієї посади з посадою ректора Інституту Мистецтва. Запропонувати т.Вроні виробити новий проект статуту Музею Мистецтв та надіслати його до Укрнауки на затвердження. При директорі музею утворити Раду Музейну, в яку входили б наукові співробітники Музею та представники: від Академії Наук і від катедри мистецтвознавства, під головуванням директора Музею" ³¹⁸. Відповідно до настроїв тоталітарної держави, щоб директор у підлеглий йому установі мав максимальну владу, Врона одержав цілковиту сатисфакцію. Більше того, за кілька тижнів Укрнаука створила винятково важливу структуру – Комісію з представників музеїв для вирішення питань щодо єдності фондів державних музеїв, і на чолі цієї Комісії поставила того самого Врону, який формально став ніби старшим над усіма директорами київських музеїв.

28 листопада 1925 року президія Укрнауки розглядала питання: "20. Про затвердження обміну річей, що був зроблений Музеєм мистецтв і Історичним музеєм в Києві (т. Дубровський)". Із такої часткової справи вплигло непропорційно широке й важливе рішення: "Затвердити обміну річей, що була зроблена (sic) Музеєм мистецтв і Історичним музеєм в Києві. Доручити УАН прискорити закінчення передачі до Музею мистецтв майна Щавинського, а саме бібліотеки його по західньо-європейському мистецтву. Утворити в Києві (слухайте! – С.Б.) Комісію під головуванням т.Врони з представників музеїв для вирішення питань щодо єдності музейного фонду державних музеїв Києва та планомірного обміну річей, відповідно до типу кожного музею. Висновок

---

³¹⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 165. Резолюція: "т. Глейзеру [завідувач адміністративного відділу Наркомосу – пор. арк. 259]. т. Приходько дав розпорядж.[ення] остаточно з'ясувати, в чоому (sic) розпорядж.[енні] знаходиться це майно. О.Лещинський [завідувач адміністративного управління Наркомосу]. 19/VI.

До УпрНауки. Представити документальні докази, що гр. Потоцький є власної (sic) колекції (sic), зазначених в умові, і має право передати їх УСРР. Виконати негайно, не пізніше 23/VI – 26. <підпис>".

³¹⁶ **Ряппо** Ян Петрович (30 березня 1880, Естонія – 14 квітня 1958, Таллінн) – сов. функціонер. Член ВКП(б) з 1920. Заступник наркома освіти УСРР (1921-1928).

³¹⁷ **Баланін** Володимир Іванович – заступник завідуючого управління науковими установами Наркомосвіти УСРР. На допиті 28 березня 1931 сказав, що М.Грушевський навесні 1929, приїжджаючи до Харкова, зупинявся у Янати. Там відбувалось, мовляв, зібрання контрреволюційної організації, на якому були присутні Чечель, Яната, Мазуренко, Левицький і сам Баланін. Іншого разу він дав свідчення, що це відбулося 1926, ще іншого написав, що все це вигдавав.

³¹⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 12-13; Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Протоколи засідань Комітету Музею мистецтв, 1921. Арк. 87. Витяг із протоколу підписали завідувач Укрнаукою Ряппо та секретар С.Кобзей-Сіяк.

Кобзей-Сіяк Стефанія Юріївна (1897 - ?) – перша дружина Івана Михайловича Сіяка, директора київського Інституту лінгвістичної освіти, ув'язненого у справі "УВО" і розстріляного у Сандормосі. Працювала в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії у Харкові. 1937 заарештована. 6 грудня 1937 датується рішення піддати її ВМН (Архів СБУ. № 48085 ФП. Том 1. Арк. 136, 183-187).

Комісії з планом обміну прислати на затвердження Президії Укрнауки" ³¹⁹. Так по-советськи було прийнято доленосне для музеїв рішення. Кращі музейники усувались (академік Микола Біляшівський такі питання уже не вирішував; невдовзі довели до самогубства Данила Щербаківського), - керівництво переходило до рук партійних функціонерів. Утверджуючись, наприкінці 1932 року Врона зайнявся таким важливим для вченої корпорації питанням, як постачання академіків та наукових співробітників продуктами харчування та промисловими товарами ³²⁰.

Прийняті рішення були остільки важливі, що якимось навіть незручно говорити про "дрібниці". Річ у тім, що у ці самі тижні, 3 жовтня 1925 року президія Укрнауки розглянула справу, аналогічну до справи Потоцького: "7. Про командіровку інж.[енера] Лисого до Ленінграда для вивезення матеріалів історії дореволюційного руху (т.Баланін)". Було ухвалено: "Командірувати інж.[енера] Лисого М. до Ленінграда з метою привезення матеріалів "Центр.[ального] інформаційного бюро" (1900-1902 р.р.). Асигнувати на цю службову командіровку 100 карб. Привезені матеріяли передати Ін-[ститут]ові марксизму" ³²¹. І на тому самому засіданні: "41. Про повернення РСФРР архівних матеріалів, що належать до УСРР (прот.[окол] ЦВК СРСР ч. 19 від 18.IX.25 р.). (т.Яворський)". Ухвалили: "При[й]няти постанову до відома. Від імени Укрнауки командірувати представниками до Комісії по розподілу архівних матеріалів акад. Багалія і т.Дубровського" ³²².

До честі Івана Івановича буде сказати, що деякі вчинки часів його молодості не давали йому спокою протягом багатьох років. Він про них не забув, і, пройшовши життєві випробування, очевидно, переоцінив. 20 вересня 1956 року він дав зізнання для реабілітації Миколи Христового ³²³. У листку використання справ №№ 7765 та 7766 фонду Наркомосу кол. ЦДАЖР УРСР (а справи саме й стосувалися набуттю збірки Потоцького) 1 серпня 2002 року розписався сучасний полтавський історик Олексій Нестуля, перед ним, 23 травня 1980 року, – дослідник діяльності Власа Чубаря Кольяк, але перший, ще 30 березня 1961 року поставив свій дуже не читабельний, але легко упізнаваний підпис - Іван Іванович Врона. Архів Жовтневої революції зберігався тоді ще в Харкові і, щоб подивитися справи, треба було до Харкова їхати.

Справа зі збіркою Потоцького, вирішена вже і в Академії, і в Укрнауці, зайшла в безвихідь. Зберігся невчитаний, недатований і не підписаний відпуск відношення Укрнауки до колеги наркомату, у якому тим часом відбилися пристрасні повороти думки наркомосівських чиновників:

"До колеги НКО.

Уже рік тягнеться справа з приводу придбання Наркомосом збірки гр. П.П.Потоцького [...]. Київські вчені мистецтвознавці й деякі академики (sic) нервують на зтягнення справи, надсилають листи, телеграми. Отже, треба так чи інакше розв'язати цю справу.

---

³¹⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 90-91. Головував на цьому засіданні Матвій Яворський, засідали Семковський, Красуський, Палладін, Багалій, Соколовський, Астерман, Соколянський, секретарювала, – як бачимо, не дуже вдало – Ст.Кобзей-Сіяк. Незважаючи на прийняте рішення, зловживання, правдоподібно, тривали й далі. У грудні 1926 року слідчий ГПУ Казбек арештував антиквара С.Глеваського-Гольдфарба у справі крадіжок з державних установ, але довести нічого не зміг. За місяць і 14 днів антиквара було звільнено (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 54059 ФП / кор. 1219. Арк. 8; Білокін С. Зізнання С.Глеваського про грабування української культурної спадщини за більшовиків // Пам'ятки України. 2001. Ч. 4 (133). С. 98). Розстріляли його щойно 1938 (Абраменко Л.М. Київ: Жертви репресій. Том 2. К.: В.Карпенко, 1999. С. 77).

³²⁰ Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 440.

³²¹ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 24-25.

³²² Там само. Арк. 31.

³²³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 218-221.

Перший спосіб, який пропонував у 1925 р. Археологічний Комітет (ВУАК), це – одержати колекції Потоцького шляхом подарунку, але з тим, щоб забезпечити власника аж до смерти помешканням у 6 кімнат і посадою з пристойним утриманням як завідуючого цією колекцією. ВУАН передбачає зробити Потоцького, відомого знавця історії гвардейської артилерії (генерал, 73 р.), директором київського Музею мистецтв. Але Укрнаука визнала, що коли українські наукові кола не можуть обійтися без колекції Потоцького, то краще їх придбати в інший спосіб шляхом придбання.

За запрошення Укрнауки (sic) гр.Потоцький надіслав огляд своїх колекцій, з якого видно, що, крім українських речей, у нього є багато скарбів "інтернаціонального значіння", як-то: про коневодство, по військових справах, по справах військової амуніції [форми війська. – С.Б.] й т.п. Через це Укрнаука визнала за потрібне придбати тільки речі українського значіння, доручивши Академ.[ікові] Перетцу оглянути збірки Потоцького, дати свій висновок і оцінку їх. Але акад. Перетц ухилився втрівати (sic) у цю справу, пославшись на свій паралиж (sic). Потоцький же загрожує передати всі речі до Рус.[ького] історич.[ного] музею у Ленінграді і не погоджується продавати колекцію по частинам. Мабуть, він все ще сподівається таким чином примусити Укрнауку піти шляхом соц.[іального] забезпечення його.

Оскільки шлях, який пропонував ВУАН, є неприємливий (sic) ні принципово, ні фактично (директором Музею мистецтв є т.Врона), залишається єдина можливість – придбати збірку у цілому, розподіливши потім їх як слід (sic) по музеях.

В останній час було висунуто академічними колами ще один варі[я]нт – проект придбання цієї колекції, а саме: одержати колекцію Потоцького шляхом безгрошового подарунку з боку гр. Потоцького, але оскільки ця колекція потребує опису, скористатися з [пропуск. – С.Б.] гр.Потоцького для цієї роботи, призначивши його на штатну посаду у той музей, куди буде призначено передати його колекцію.

Отже, надаючи цю справу на вирішення Колегії НКО, Укрнаука прохає, в разі позитивного вирішення її, відпустити кошти на командировку до Ленінграду представника Укрнауки для прийомки, упаковки та перевозки цієї колекції"³²⁴.

Правдоподібно, цього листа було використано на засіданні колегії Наркомосу 9 березня (почалось о 7 годині вечора). У порядку денному зазначалося: "9. Про придбання Наркомосом колекції гр. Потоцького (доп. т. Яворський)"³²⁵.

Справу Потоцького обтяжувала загальна несприятлива ситуація в музейній галузі взагалі. Зовсім не 1937 року, а багато раніше большевики намірились опанувати музеями і їхніми скарбами. Спільний для різних міст однаковісінський сценарій добре схарактеризував Микола Макаренко у листі до професора Іркутського університету етнолога й археолога Сибіру Бернгарда Петрі: "Наконец, наступает 1925 год, самый тяжелый для меня. В этом году, по мановению волшебной или во всяком случае невидимой палочки, объявлено гонение на директоров музеев Украины. Вначале предали суду Эварницкого (Екатеринослав.[ский] музей), пред'явив чудовищные обвинения. Затем директора Полтавского музея Рудинского"³²⁶, далее: только сместили основателя и

³²⁴ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/У. №7766. Арк. 19-20. Підкреслено "ударні" місця, задля яких листа було написано.

³²⁵ Там само. Арк. 21.

³²⁶ **Рудинський** Михайло Якович (2 жовтня 1887, Охтирка – 23 липня 1958, Київ) – археолог. Керівник Пед. бюро Полт. губ. земства. Переклав першу частину „Пісні про Нібелюнгів” п.н. „Зігфрід” (Полтава, 1919). Видав „розбірну хрестоматію” (дві в'язки по 10-11 та 15-16 брошур) „Віночок”, читанку „Ясні зорі” (4 вип.) тощо. Працював у Полт. науковому при ВУАН т-ві, був директором укр. гімназії. Вперше ув'язнений 1921 разом із сестрою Євгенією, К.Мощенком, В.Щепотьєвим, Ів. Марченком, Ів. Приймою та ін. (Соловей Дм. Розгром Полтави. Вінніпег, 1974. С. 103, 107, 130-133, 144-145, 152, 175), - звільнені за втручанням В.Короленка. Восени 1924 після відповідної перевірки М.Рудинського було вирішено «знять с работы как не сумевшего исполнить те задания, которые были даны Советской властью пролетарскому музею». Знову

устроителя Киевского музея – Беляшевского, наконец, принялись за меня и также предали суду. Последним смещенным и не пред.[анным] суду директ.[ором] Черниговского музея – [был] Шугаевский ³²⁷. С тем поступили мягче всего. Рудинского судили и оправдали. Дело об Эварницком прекращено и он восстановлен в прежней должности. Со мной тянется уже скоро два года. На моем месте директора сидит никакого отношения не имеющий к музею коммунист (так охарактеризував Микола Омелянович Врону. – С.Б.)” ³²⁸. До цього драматичного реєстру можна додати ще кілька імен. У Криму 1925 року заарештували директора Лівадійських палаців-музеїв Миколу Тихого ³²⁹, завідувача Севастопольським округовим комітетом охорони пам'яток Лаврентія Моїсеєва ³³⁰, завідувача контрольним пунктом експорту М.Брилкіна та фундатора Ялтинської картинної галереї Корнеєва ³³¹.

У вересні 1925 року відправили у відставку фундатора Херсонського історико-археологічного музею і його керівника з 1890 року Віктора Гошкевича (1860-1928). Він давно хворів, був інвалідом, але цікаво, що справа його відставки, яка затяглась на кілька літ, вирішилась саме в цей момент ³³².

ув'язнений у березні 1934. Одержав 3 роки заслання, але відбув майже десять. Провадив розкопки на „Кам'яній могилі”. Архів – у Наук. архіві Інституту археології (Ф. 30 – 127 од. зб.). – Тв.: 3 приводу годинника роботи Томірової в картинній галереї Полтавського музею // Укр. музей. 1927. 36. 1. С. 121-125; Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник / Полт. музей. 1928. Т. 1. С. 29-62; Кам'яна могила. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 140 с. Дж.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 65995 ФП / кор. 1890; Шовкопляс І.Г. М.Я.Рудинский // КСИА АН УССР. Вып. 8. 1959. С. 175-178; Пастернак Яр. Археологія України. Торонто, 1961. Пок.; Рудинская Е.Я., Рудинская М.Я. Археолог М.Я.Рудинский // Краевед. зап. / Ахтыр. краевед. музей. Вып. 3. 1962. С. 82-89; Ротач П. „Усе, що взяв у дорогу” // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 21-22; Аббасов А.М. Роль Губкописа в создании краеведческих музеев Полтавщины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Ч. 1. Полтава, 1992. С. 40-42; Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського (1887–1958) // Археологія. 1992. № 4. С. 91–100; Нестуля О.О. Невтомний дослідник пам'яток України // Репресоване краєзнавство. С. 273-278; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 202-203.

³²⁷ **Шугаєвський** Валентин Андрійович (3/16 квітня 1884, Київ – 2 листопада 1966, США) – нумізмат, археолог, історик. Учень Алексея Конст. Маркова. У 1910-17 працював у Ермітажі як вільнонайманий інвентаризатор. Займався каталогом римських монет (Спасский І.Г. Нумизматика в Ермітаже // Нумизматика и эпиграфика. [Том] VIII. М.: Наука, 1970. С. 191). Працював у чернігівських музеях. 15 жовтня 1919 прохав про місце у мюнц-кабінеті університету св.Володимира (ДАМК. Ф. 16. Оп. 465. № 1299. Арк. 201 – зв.). З 24 квітня 1926 зарахований на працю у Всеукраїнському музейному містечку (фактично переїхав до Києва на початку 1927). Після смерті В.Ляскоронського призначений 1928 завідувати відділом нумізматки (Нумізматичним музеєм). У штатному розкладі ВМГ, датованому 15 квітня 1933, значиться як завідувач Фонду нумізматки зі ставкою 275 карб. (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 50). 1933 протягом 2 місяців перебував в ув'язненні. 1943 виїхав до Львова, звідти до Праги, 1947 – до США. Автор праць "Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке" (Чернигов, 1918), "До питання про грошовий обіг та монету на Лівобережній Україні XVII в." (Наше минуле. 1919. Ч. 1-2. С. 229-232), "Чернігів XVIII ст. (НБУ. ІР. X, 15064-66). Дж.: Український музей. 36. 1. К., 1927. С. 251; Укр. вісті. Neu Ulm, 1951. 2 грудня. Ч. 96 (561). С. 3; 23 грудня. Ч. 102 (567). С. 3; Спасский І.Г. Нумизматика в Ермітаже // Нумизматика и эпиграфика. [Том] VIII. М.: Наука, 1970. С. 191; Boshyk Yury. A Guide to the archival and manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., New York City. Edmonton, 1988. P. 107-108; Курас Гр., Яушева-Омельянчик Р. В.А.Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. 1995. №. 5. С. 88-96; Білокінь С. Шугаєвський В.А. // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник. К., 1998. С. 370-371; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 243-244; Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко. С. 147, 161, 170. Фото: Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 117.

³²⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 100.

³²⁹ Переїхавши до Харкова, він став вченим секретарем Українського комітету охорони пам'яток природи (Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. С. 422).

³³⁰ За великим рахунком, він мав заслуги перед революцією. Археолог-античник, щоб розрахуватись із копачами, він здав 1922 на металобрухт гармати часів Кримської війни (Жуков Ю.Н. Операція Ермітаж. С. 23). Це трохи нагадує ентомолога Фабра, який міг рознести щент із рушниць пташку, щоб вона не відволікала його співами від його комах.

³³¹ Жуков Ю.Н. Операція Ермітаж. С.73.

³³² Літопис музею; Червоні роки 1917-27 / Держ. херсонський історико-археологічний музей. Вип. 8. Херсон, 1927. С. 2-3. Тираж 500 прим.

Це вражає, але того самого 1925 року арештували також директора Одеського археологічного музею С.Дложевського³³³ і кількох його співробітників. Усіх їх влада звинувачувала у переховуванні майна буржуазії³³⁴. Фактично Одеський музей було надовго закрито. 3 жовтня 1925 року на засіданні ч. 43 Президії Укрнауки розглядалось питання: "44. Про необхідність відкриття Одеського музею (т. Дубровський)". Ухвалили: "Доручити т.Дубровському скласти проєкт відношення до Прокурора Республіки про прискорення відкриття Одеського музею"³³⁵. 14 листопада Укрнаука повернулася до цього питання: "19. Про необхідність делегування комісії до Одеси для обслідування справи закриття Археологічного музею (т.Яворський)". Ухвалили: "Визнати необхідним делегувати комісію до Одеси для обслідування справи закриття Історико-археологічного музею. Склад комісії доручити намітити тов. Яворському"³³⁶.

Розуміється, державна машина як могла гальмувала цю справу. Кореспондент київської газети намагався переконати читачів, що ніхто так не клопочеться за музейні коштовності, як большевики: "В [одесском] археологическом музее, - писала газета, - прокуратурой раскрыты крупные систематические злоупотребления, в результате которых оказались расхищенными редчайшие ценности – польские и греческие монеты, подлинные портреты гетманов и другие предметы, имевшие большую музейную ценность. Начавшееся в спешном порядке предварительное следствие выяснило (!), что во главе музея стоял проф. С.С.Дложевский, в прошлом преподававший в киевской гимназии союза русских людей, ярый монархист. В Одессе он появился в 1919 г. при эвакуации белых из Киева. Вместе с ним работали бывший генерал-майор, комендант очаковской крепости Милисавлевич³³⁷, бывший бессарабский помещик владелец нескольких домов и

---

³³³ **Дложевський** Сергій Степ(ф)анович (22 вересня 1889, Кам'янець-Подільський – 24 жовтня 1930) – археолог, мовознавець. Син вчителя Кам'янецького дух. училища, онук священика. Вихованець кам'янець-подільської гімназії (закінчив 1905 з золотою медаллю), київського та лйпцігського ун-тів. Директор Одеського державного історико-археологічного музею (1920-1930), краєвий інспектор охорони пам'яток матеріальної культури (з 1920), уповноважений Укрнауки у справах охорони Ольвії, член правління Одеської філії ВУНАС, член Укр. бібліографічного т-ва в Одесі. Проф. Одес. ІНО (кафедра мовознавства), проректор (1924), декан фак. соцвиховання (1925-26), проф. Одеського політехн. ін-ту (1925). Голова Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Дж.: ДАМК. Ф. 16. Оп. 464. № 3221; Укр. музей. Зб. І. К., 1927. С. 199; Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 110; Семенів Микола Матвійович (1893 - ?). Професор С.С.Дложевський // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. Ч. 4. 1930. С. 85-90; Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924-1930: Хронол. розпис змісту / Упоряд. Людмила Олександрівна Жирнова (нар. 1943); Наук. ред. Г.Д.Зленко. Одеса, 1999. С. 28.

³³⁴ Проти бібліотекарів і музейників цей жупел большевики використовували постійно. 1927 з посади завідувачки Євпаторійського музею було звільнено дочку київського священика Поліну Чепуріну. Вона повертала людям речі, реkvізовані в перші роки совєцької влади (Мусаєва Улькера Кязимовна. Подвижники кримської етнографії 1921-1941: Істориографіческие очерки / Под ред. А.А.Непомнящего. Симферополь, 2004. С. 149-150). Під час чистки (6 серпня 1930) щодо удови Вол.Антоновича Катерини Миколаївни вирішили: „[...] за заховання бібліотек білоемігрантів зняти з посади зав. бібліотекою” (Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 102).

³³⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 32. Головував Матвій Яворський, присутні були Палладін, Соколовський, Баланін, Дубровський, Ковалівський.

³³⁶ Там само. Арк. 69. Головував знову Яворський, були присутні Ряппо, Палладін, Багалій, Красуський, Соколовський.

³³⁷ **Милисавлевич** (Мелісавлевич) Костянтин Милошевич (нар. 3 травня 1852, Митровиця, Сербія) – з 1917 співробітник Одеського археологічного музею, у 1919-20 його директор, потім зав. нумізматичним кабінетом. Репресований (Укр. музей. Зб. І. К., 1927. С. 199; Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 255; Вісник Одеської комісії краєзнавства. С. 32; Міллер Мих. Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С. 122).

Міллер Михайло Олександрович (13/26 листопада 1883, слоб. Кам'яно-Міллеровська Облaсті Війська Донського – 15 лютого 1968, Мюнхен) - археолог та історик. Закінчив іст. фак. Московського ун-ту (1908) та економ. відділок юр. фак. Харків. ун-ту (1911). Учень Д.Багалія та Д.Яворницького. Проф. Ростовського-над-Доном пед. ін-ту та ун-ту по кафедрі історії давнього світу та археології (1934-42). Член-кор. ГАИМК (1935). Д-р іст. наук (ІМК у Лгр., 1940). За нім. окупації директор іст.-археол. музею в Ростові. Влітку 1943 провів археол. експедиції на Дніпрі. На еміграції в Німеччині. 1951-61 наук. секретар Ін-ту для вивчення СРСР. Дійсний член УВАН у Мюнхені (1946 чи 1947, вийшов 27 липня 1956), д-р філософії УВУ (1947 чи

заводов Драгоев³³⁸ и скрывшийся от учета бывший белый офицер Оксман³³⁹. Все эти лица, ничего общего с археологией не имевшие, занимая ответственные посты в музее, разбазаривали экспонаты его, способствуя вывозу многих ценностей из пределов республики. Следствием установлено, что музей был превращен этой компанией в 1919-20 году в хранилище имущества бежавшей буржуазии”³⁴⁰. Нам, далеким нащадкам, легше розібратися, хто тут насправді “не мав нічого спільного” з гуманітарними науками і українськими сховищами.

1948), д.чл. НТШ (1949), проф. УВУ (1951). Його огляд „Археология в СССР” (Мюнхен, 1954) викликав „відповідь” А.Л.Монгайта „Археология в СССР” (Москва, 1955). В англословному вид. своєї праці (1956) М. вмістив її заперечення. 92 листи до М. зберігаються у Новочеркаському музеї історії Донського козацтва. Рукописи „Передісторичні культури Надпоріжжя та Нижнього Дніпра” (25 друк. арк. тексту та понад 100 табл., планів та креслеників) та „Щоденник досліджень та розкопів на Огрінському півострові” (5 друк. арк. тексту та понад 40 табл., планів та креслеників) у б-ці Колумбійського ун-ту. **Тв.:** Уничтожение большевиками памятников истории, культуры и искусства СССР // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1952. № 3. С. 94-105; Советский музей в системе пропаганды // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1953. Апрель-июнь. № 5. С. 80-99; Археология в СССР. Мюнхен, 1954; Archaeology in the U.S.S.R. New York, с 1956. Підп.: Mikhail Miller; Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України, 1927-32 // Науковий збірник Укр. Вільного Ун-ту. Мюнхен, 1956. С. 147-166; Дніпропетровський (Катеринославський) крайовий музей // На слідах. Онтаріо, Кал., США, 1956. Ч. 1 (5). С. 7-12; Історично-археологічні музеї в Україні // На слідах. 1956. Ч. 4 (8). С. 4-8; Знищення Православної Церкви большевиками // Український збірник. Кн. 10. Мюнхен, 1957. С. 41-60; Нищення останніх національно-історичних пам’яток в Україні // Музейні вісті. 1957. Кв. I-II. С. 3-4; Доля українських археологів під Советами // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. С. 112-126 (= ЗНТШ. Том CLXXIII); Дон и Приазовье в древности. Тт. I-III. Мюнхен, 1958, 1959, 1961. **Літ.:** Михайло Олександрович Міллер: Біо-бібліогр. матеріали. Нью-Йорк; Гетінген: Самопоміч, 1949. [2], 18, 6, [1] с., іл. 250 прим.; Пастернак Яр. Археологія України. Торонто, 1961. Пок.; Пастернак Яр. Світлий шлях видатного науковця // Свобода. 1961. 12 грудня. Ч. 236; Биковський Лев. Михайло Олександрович Міллер // Український історик. Ч. 17-20. 1968. С. 105-118 і окремо; Валенский Юрий. Михаил Александрович Миллер. Мюнхен, 1969. 42 с.; Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 106-107; Антич (ур. Миллер) Ксения. Родословная Миллер помещенных дворян Войска Донского. Мюнхен, 1994. 23, XX с.; Корягин С.В. Миллеры: Мат-лы к истории и генеалогии донского дворянского рода. СПб.: ВИРД, 1999. 63 с.; Ясь Олексій Васильович (нар. 1967). Міллер М.О. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. Вип. 2, ч. 2. К., 2004. С. 257-258.

³³⁸ **Драгоев** Андрій Костянтинович (нар. 20 листопада 1864, Бесарабська губ. - 1928) – інженер-технолог, бібліотекар Одеського державного історико-археологічного музею, 1919-28 (Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 114; див.: Вісник Одеської комісії краєзнавства. С. 29).

³³⁹ **Оксман** Емануїл Григорович (3 січня 1899, м.Вознесенськ Херсонської губ. – 21 січня 1961, Москва) - аспірант Одеського державного історико-археологічного музею (1925-29). Консультант ОДНБ з питань української етнографії та української літератури. Заарештований 22 жовтня 1930 за звинуваченням в антисоветській агітації та розголошенні таємних відомостей, одержав 10 років. Достроково звільнений 1934. Вдруге ув'язнений 18 вересня 1937. Відбув 10 років на Колимі. Не можучи повернутись до Одеси, працював у геологічній експедиції у Калузькій обл. Реабілітований 8 січня 1990 (Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 289; Вісник Одеської комісії краєзнавства. С. 33; Зленко Григорій Дем'янович (нар. 1934). Бібліограф “Геродота Південної України” // Вісник Книжкової палати. 2001. № 2 (55). С. 22-24). Архівіст та історик літератури Юліан Григорович Оксман (1895-1970) – його брат. Див.: Малинова Галина. Оксман Ю.Г. // Українські архівісти: Бібліогр. довідник. Вип. I. XIX ст. – 1930-ті рр. / Упор. О.М.Коваль, Ірина Борисівна Матяш, Валентина Степанівна Шандра. К., 1999. С. 259-260.

³⁴⁰ **Токар** Хаїм Калманович (15 березня 1889, м. Біла Церква – 26 серпня 1965, Київ). Панама в Одесском археологическом музее // Киевский пролетарий. 1925. 12 декабря. № 148. С. 3. Дж.: Мистецтво України: Біогр. довідник. К., 1997. С. 586. Журналіст “Молодого пролетарія” В.Малаков передавав синові – тепер відомому історикові Києва Д.В.Малакову, - що Токар писав свої статті на ідиш, після чого йому перекладали на потрібну. Я.Бердичевський категорично опротестував цей спогад, додавши при цьому про Токаря: “В РСДРП вступил на фронте (где-то в [19]15-16 гг.), с трудом разбирая по складам кириллицу, но его счастье заключалось в том, что он дал рекомендацию в партию в [19]18 году сопливому Никитке Хрущеву – это держало Токаря (кстати, его фамилию я не знаю) на плаву всю его жизнь. Мне выпало немалое счастье слышать его (это было, как говорят одесситы, “чево-то особенного” – ни на что не похожий сленг, смесь неких звуков (ему еще выпало плохо произносить шипящие, сонорные, не говоря уже о дрожжащих, весьма напоминающих славянские и идиш), - он не только не умел, но, уверен, и не хотел учиться никакому языку или письму” (лист до мене від 5 січня 2002).

Загальної ситуації в українських музеях П.Потоцький міг і не знати. Але знав, що того самого, знов же того самого 1925 року хвиля арештів прокотилась також усією Росією:

- у Липецьку узяли фундатора Петровського музею М.П.Трунова, формально – за зберігання “білогвардійської літератури”,
- у Москві - директора Музею сорокових років Б.В.Шапошнікова,
- у Ленінграді – засновника Музею міста П.П.Вейнера, якого я вище цитував у зв'язку з розпродажем збірок кн.Кочубея. Його арештували у “справі ліцеїстів”, розстріляли, але невдовзі вибачилися – Вейнера, виявляється, посадили випадково³⁴¹.

Справа з подарунком Потоцького пройшла наркомосівськими коридорами виразним зигзагом. Спершу, як пригадуємо, на початку 1925 року, всі погодилися, що дарунок треба прийняти, а самого мецената призначити директором Музею мистецтв (кол. Ханенків). Ділову атмосферу порушили арешти в музеях. Відбулась репетиція пізнішого масового терору, і все, рішучо все змінилось.

Уяву совєцьких чиновників почала дражнити сама думка про "соціальне забезпечення" царського генерала, про потребу дати йому помешкання (з 6 кімнат!). Замість дякувати за те, що він зібрав протягом всього життя, за дарунок, ціна якому була велика – понад їхню вбогу уяву, у когось виникла думка, що дарунок цей не такий уже й потрібний ("коли українські наукові кола не можуть обійтися без колекції Потоцького"). Важко сказати, хто це запропонував і з яких мотивів, - адже ідея, як переконаємося, була просто нереальна, - але зайшла мова придбати частину колекції. І, буквально за булгаковським Шаріковим, – "забрати й поділити"!

Потоцький навіть не дивувався, коли гальмувалася, здавалось, очевидна справа. В адресованій Академії заяві він виразно підкреслив, що його Музей - його “дарунок Україні, який поступає в відання Всеукраїнської Академії Наук”. Але в когось із чиновників Укрнауки виник сумнів, - що властиво входить до складу того дарунка, який хоче зробити не відомий їм особисто чоловік з дуже темним, за тодішніми уявленнями, минулим. Виразно виявляючи недовіру до людини, що робила їм той дарунок, від неї зажадали опис його збірки, хоч один такий опис у паперах київської Академії вже мав лежати, але, як видно з доповіді акад. А.Кримського на Спільному Зібранні УАН, десь подівся (!).

15 жовтня 1925 року П.Потоцький написав до Харкова:

“Управление научными учреждениями на Украине
«Укрнаука»

г.Харьков, ул. Артема № 29.
На № 31153.

Представляя обзор моего собрания, при сем сообщаю:

Семейный архив Потоцких-украинцев – это частью мной унаследованный и мною же собранный ряд письменных и печатных памятников службы и быта нескольких поколений этого украинского рода от Григория Потоцкого, начавшего службу рядовым козаком при взятии г.Кизикермена (17 век) и бывшего потом более 40 лет сотником Кишенским в Полтавском полку (это мой прапрадед; сын его Василий Потоцкий, по смерти своего отца, был избран также сотником Кишенским – это мой прадед).

---

³⁴¹ Жуков Ю.Н. Операция Эрмитаж. С. 73. Справу ліцеїстів згадує Ал. Солженицын. Див. його: Архипелаг ГУЛаг, 1918-1956: Опыт худож. исследования. Paris: YMCA-press, [части] I-II, [1973]. С. 55. Пор.: Минкина Е.В. Особняк Вейнеров. СПб.: ООО "Алмаз", 1997. 191 с.; Банников Анатолий Павлович. Самый петербургский журнал // Записки Русской академической группы в США. Том XXXIII. New York, 2004. С. 131-143.

Собрание книг, географ.[ических] карт, гравюр, картин, рисунков, альбомов и пр. Это собрание я собирал более 40 лет, преследуя цель собрать возможно больший материал для всестороннего исследования Украины, Галиции и соседних с нею государств и народностей, а также для изучения истории русских вооруженных сил в связи с развитием таковых в других государствах. Этот последний отдел я считаю также важным и для Украины. Народ украинский много пролил крови за свою свободу. Сыны его много сражались в составе польской и русской армий, и эта сторона еще мало исследована. На Украине нет такого военного собрания. Таким образом, мое собрание книг и иконографии, в виде гравюр, литографий, рисунков, картин и рукописей представляет комплекс, имеющий большое научное значение для исследования Украины.

Книги и гравюры о лошади, коневодстве и коннозаводстве при любви и склонности украинцев к этому делу, удобстве для этого земель Украины и принимая во внимание правительственные меры для поднятия этого дела для производства как военного, так и рабочего коня, принесут свою пользу.

Что касается прочих предметов собрания, то таковые, как предметы искусства, старины и быта, будут полезны на Украине.

Я все свое время, свободное от службы, посвящаю описанию и приведению в надлежащее состояние этого собрания, отчего научная ценность его много повысится, и вместе с тем принимаю все меры, чтобы сберечь его и устроить при том научное учреждение, где оно могло бы принести наибольшую пользу и где я мог бы продолжать свою работу.

В настоящее время я нахожусь в затруднительном положении в отношении дальнейшего сохранения этого собрания ввиду того, что я не имею средств оплачивать помещение, которое оно занимает, а потому если не удастся устроить его в Киеве при Всеукраинской Академии Наук, то я вынужден буду устроить его в Ленинграде, и тогда оно значительно утратит свое значение в смысле его использования для Украины.

Поэтому, если Укрнаука согласна на принятие моего собрания на условиях, предложенных мною Всеукраинской Академии Наук, то необходимо немедленно перевести рублей 500 для уплаты долга за помещение, т.к. неплатеж за помещение может угрожать полным расстройством собрания.

Если бы после этого почему-либо не состоялось устройство моего собрания в Киеве, то деньги эти можно будет возместить художественными предметами из собрания по оценке правительств.[енных] ленинградских экспертов.

Полагаю, что «Укр.Науке» следует принять меры, чтобы Ленинград.[ское] Отделение Главнауки не имело бы препятствий на перевозку собрания в Киев. Я со стороны последнего имею лишь охранные грамоты, частично собрание взято на учет.

При расчете перевозки собрания прошу иметь в виду, что мною не указаны хозяйственные вещи и обстановка моей семьи.

О составе моего собрания мною был сделан подробный доклад в мае с.[его] г.[ода] в г. Киеве во Всеукраинской Академии Наук. Были тогда же также указаны и те материальные затруднения, которые сопряжены с его сохранением.

П.Потоцкий
15-го Октября
1925 г.”³⁴²

Старі українці, як бачимо, не вмiли “продаватися”. Як буде видно з дальшого викладу, П.Потоцький мiг би рекламувати свою збiрку багато краще, помпезнiше.

За кілька днів, 19-го жовтня 1925 року, Потоцький звернувся до академіка Агатангела Кримського:

---

³⁴² ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 1-2.

«Глубокоуважаемый
Агафангел Ефимович,

Недели три тому назад я получил от «Укрнауки» бумагу за подписью Зам.[естителя] Зав.[едующего] Укрн.[ауки В.] Баланина и секр.[етаря] Кобзей-Сияка (№ 31153 от 19 сент.[ября]) с просьбой выслать «если не каталоги или описи, то обозрение моих кол[л]екций, о которых я сообщал Украинской Академии Наук».

Имея дело непосредственно с Академией, я был в недоумении получить такой запрос непосредственно. Я послал обозрение моего собрания, указав число томов книг и краткое описание по отделам, число листов гравюр, литографий и т.п., также их содержание, число картин и имена художников и их содержание, число художеств.[енной] старинной мебели и др. предметов, об Архиве Потоцких, об оружии, что в Р.[усском] Музее, и ценных вещах, что в Москве в Госохране.

Никакой материальной оценки собрания я, конечно, не делал.

Я написал об моем затруднительном материальном положении, ввиду чего квартира задолжена, и что если Укрнаука согласна принять мое Собрание на условиях, выраженных мною Академии, то я считаю необходимым немедленно перевести руб. 500 на уплату долга за помещение. Если после этого почему-либо не состоялась бы передача моего Собрания, то деньги эти можно возместить художественными вещами Собрания по оценке правительств.[енных] Ленингр.[а]д[ских] экспертов.

Кроме того, я указал о необходимости принять меры, чтоб Лен.[инградское] Отд.[еление] Главнауки не сделало бы препятствий на перевозку моего собрания в Киев, в ведение Академии.

Я указал, что затяжка этого дела может повести к тому, что я должен буду, в видах сохранения Собрания устроить его в одном из учреждений Ленинграда.

Еще в Июле я писал Алексею Петровичу [Новицкому] о том, что положение моего собрания, ввиду задолженности за помещение угрожает ему разстройством, и о возможности попользования на него Л.[енинградского] О.[тделения] Главнауки – и что необходимо оградить его с этих сторон.

Я просил прочесть мое письмо Вам. Ответа не получил.

Я не писал Вам ран[ь]ше, поджидал приезда В.Н.Переца (sic), который обещал все эти вопросы выяснить в Киеве.

В настоящее время прошу Вас уведомить меня:

1) В каком положении находится мое дело в отношении моего Собрания и когда оно может разрешиться.

2) Куда предполагается поместить его, имеется ли помещение, где, его величина и допускает ли его состояние поместить в нем собрание.

3) Имеется ли квартира для м[еня и] моей семьи (жена, внучек и сестра же[нь]), ее величина и приспособленность к жизни (отопление, освещение, вода, уборная и т.п.)

4) Кому предполагается поручить перевозку и упаковку вещей.

5) В.Н.Перец (sic) передал мне, что меня предположено назначить Научным сотрудником Академии – какой оклад этого места, смогу ли я с семьей прожить в Киеве на эти средства.

6) Раз я не буду директором Музея Искусств, то могу ли рассчитывать, что меня не будут больше травить в газетах.

Должен с грустью признаться, что тернии, которые сопровождают возможность осуществления моего доброго намерения, сильно разстраивают и ослабляют меня, наводя на печальные думы.

Я более 7 лет ³⁴³ большими заботами и лишениями сохраняю (и даже пополнял) это собрание, но всему бывает предел.

А потому прошу Вас не задерживать ответом, принимая во внимание и мое нравственное состояние.

Если Укрнаука разрешит вопрос в [поло]жительном смысле – т.е. мое собрание будет принято Академией на условиях мною предложенных, за исключением того, что я не буду назначен директором Музея искусств, а взамен того как заведующий и распорядитель (пожизненно) моим собранием, буду иметь соответствующее место при Академии с помещением для моей семьи, и если будет признано перевозку вещей отложить до весны, то теперь же необходимо выслать деньги за уплату долга за помещение и платить впредь как за квартиру, так и содержание мне.

Необходимо также выслать мне бумагу, что мое собрание находится в ведении Украинской Академии, и я состою как его заведующий и распорядитель.

Прошу передать мой сердечный привет Алексею Петровичу [Новицкому] и Сергею Александровичу [Ефремову].

Остаюсь искренно уважающий Вас

П.Потоцкий

19 Окт.[ября]
1925» ³⁴⁴.

Збереглися дві телеграми:

1) "Киев Академия наук

Потоцкий принужден передать собрание ленинградскому учреждению Просим срочных мер к перевозке собрания – Винницкий Эрнст".

2) "Харьков Укрглавнака Профессору Яворскому

Потоцкий вследствие квартирных и других причин принужден передать свою коллекцию ленинградскому учреждению Необходимы срочные меры по перевозке собрания Киев – Эрнст, Винницкий" ³⁴⁵.

2 грудня 1925 року Президент УАН В.Липський, Неодмінний секретар А.Кримський і керуючий справами П.Лозієв відправили листа до Укрголовнауки:

"Надсилаючи разом із цим копію телеграми з Ленінграду, Всеукраїнська Академія наук ще раз просить Укрголовнауку в спішному порядку розв'язати справу придбання збірки гр.Потоцького й негайно заасигнувати всенюк потрібну суму грошей для перевізки. Президіум УАН вважає, що збірки т.Потоцького становлять виключно цінність, і втратити їх – річ недопустима" ³⁴⁶.

Давній генералів товариш, тепер академік Олекса Новицький теж узявся йому допомогти. Робив це тим охочіше, що 28 вересня 1925 року Спільне Зібрання дало йому на це пряме доручення: "7) Постановлено клопотатися перед Укрголовнаукою, щоб вона заасигнувала із своїх спеціальних коштів, але в ніякому разі не з коштів Академії Наук, певні суми: [...] 3) на перевіз до Києва музейного добра покійного Щавинського та живого Потоцького. Скласти тексти умотивованих клопотаннів доручено акад. П.А.Тутківському, В.І.Липському та О.П.Новицькому" ³⁴⁷. Отже, Новицький підготував доповідну записку, датовану 7 грудня, – днем, коли на своє чергове 232 засідання зібрались академіки:

³⁴³ Вищою мірою цікаво, що збирач рахував зміну статусу своєї колекції десь від кінця 1917-го. Втім, було б дивно, якби він міркував якимось інакше.

³⁴⁴ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. І, 24041. Автограф. Рекомендований лист, адресований УАН. Листа трохи надірвано, але втрачений текст легко відновлюється. Останній аркуш репродуковано у вид.: Бобришев Кост. Отчий край. Кн. 2. С. 596.

³⁴⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 166. № 4316. Арк. 10.

³⁴⁶ Там само. Арк. 8.

³⁴⁷ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. І, 26338. Протокол ч. 227. Головував В.Липський, Неодмінний секретар А.Кримський.

“До Спільного Зібрання УАН
Всеукраїнського Археологічного К-[оміте]ту
В справі перевозу колекцій В.Щавинського
й П.Потоцького.

Справа з перевозом заповіданої В.Щавинським збірки першорядних картин і переданої на певних умовах П.Потоцьким колекції музейних речей та бібліотеки, що надзвичайно затяглася, не може відкладатись надалі. ВУАК [Всеукраїнський археологічний комітет] повідомлено, що вдова В.Щавинського, під тиском матеріальних обставин може піти на привабливі пропозиції ленінградських музеїв і передати їм за певним юридичним актом ті цінніші картини збірки Щавинського, що фактично перебувають в їх же стінах..

Умови, серед яких перебуває П.Потоцький, надто відомі, щоб на їх спинятись. Заборгованість за приміщення, де зберігаються його збірки, і загальмування справи з перевозом їх до Києва, як відомо, змушують П.Потоцького змінити свій намір і так само передати колекції до одного з музейних закладів Ленінграду.

Потрібні абсолютно негайні заходи. Цілком зрозуміло, що ці заходи не можуть обмежуватись, так би мовити, рямцями Укрнауки, якщо вона не матиме змоги підняти справу власними силами, і повинні стати предметом обговорення в СОВНАРКОМІ, бо справа передачі колекцій Щавинського й Потоцького є справою цілої Республіки.

1. Колекції Потоцького. З огляду на те, що на підставі повідомлення акад. А.Кримського, Укрнаука не має відповідних матеріалів для обговорення питання (ні реєстрів речей, що з їх складаються колекції П.Потоцького, ані обрахунку витрат на їх перевіз) і що в штатах УАН, як і в обрахункові видатків на утримання окремих установ, немає місця для того, щоб ті колекції були б утворили новий академічний заклад, а їх власник мав би змогу опрацьовувати зібрані матеріали в Києві – ясно, що справу треба зачинати спочатку.

Отже, насамперед треба добитись негайного офіційного підтвердження Укрнаукою тої умови, що її складено УАН з донатором і надіслати його П.Потоцькому.

З огляду на те, що справа з перевозом колекції Потоцького до Києва складається з двох питань: питання про перевезу як таку і питання про розкриття колекцій в Києві й утворення нової академічної установи, в якій П.Потоцький міг би опрацьовувати здобуті матеріали, - треба:

А) Подати до Укрнауки реєстри збірок Потоцького з обрахунком витрат на пакування, перевіз і розгортання у Києві.

Б) Вдатись до Укрнауки з клопотанням негайно відпустити кошти, в рахунок поданого кошторису на перевіз, в сумі 750 карб. на покриття заборгування П.Потоцького за помешкання, де переховуються нині його колекції, й одразу переказати їх до Ленінграду.

В) Вдатись до Київського Окрвиконкому³⁴⁸ з клопотанням передати УАН дім на розі Левашівської та Олександровської вулиць (кол. Гальперина), де буде розгорнуто нову установу Академії, яка буде утворена з перевезених колекцій.

Г) Подати до Укрнауки докладну записку про утворення нового закладу УАН, що мав би в бібліотеці – збірках П.Потоцького свою допомічну установу. З огляду на те, що до збірок Потоцького входить добре підібрана фахова бібліотека в справах військових – таким закладом при УАН могла б бути Комісія по вивченню військо[во]го побуту на

---

³⁴⁸ Містився в приміщенні Центральної ради (Плечко Максиміліян. Сучасний Київ: Вржіння самовидця // Наша культура. Варшава, 1935. Червень. Кн. 3. С. 183).

Вкраїні³⁴⁹. Така комісія і така Бібліотека стали б у великій допомі вищим військовим Школам Київ і УСРР.

Кошторис нової установи, крім господарських витрат по будинку, складається [з:]

I. Утримання Керівничого установою і одного постійного платного Співробітника,

II. Науково-операційних видатків у сумі 150 карб. місячно.

Таким чином, загальна сума видатків на рік виноситиме:

$$I \ 125 \times 12 = 1.500$$

$$65 \times 12 = 780$$

$$II \ 150 \times 12 = 1.800$$

$$\text{Разом } 4.080$$

II. Колекції В.Щавинського. Заповідана В.Щавинським збірка картин уявляє з себе ні з чим не зрівнян[н]ий скарб, що відразу надасть Музеєві Мистецтв УАН всеєвропейського значіння. Відомо-бо, що Щавинський був одним з найбільш освічених приватних збірачів у межах колишньої Росії, а складений ним каталог його збірки є поки-що найкращим з видань подібного типу.

В справі перевезу колекції Щавинського до Києва так само є два моменти: сама перевозка і забезпечення вдови небіжчика.

Треба пам'ятати, що тимчасом, як одписання своєї колекції УАН для покійного Василя Олександровича Щавинського було щ е д р и м п о д а р у н к о м у к р а ї н ц я с в о ї й б а т ь к і в щ и н і, виконання волі небіжчика вдовою було с п р а в ж н ь о ю о ф і р о ю, о д м о в л е н н я м о д б е з б і д н о г о і с н у в а н н я, д о б р о в і л ь н о ю з г о д о ю н а ж и т т я з л и д е н н е³⁵⁰.

Одже, дістаючи той дарунок – офіру, не можна забувати про обов'язок одповісти на акт справжньої само[по]жертви, такої рідк[існ]ої в наші часи, клопотанням про пенсію вдові небіжчика.

Справу передачі і перевезу збірки картин Щавинського, що переховується в Ермітажі, не оформлено. Справу з виклопотанням пенсії вдові Щавинського не проведено.

Одже треба негайно вдатись з докладом через Укрнауку до СОВНАРКОМУ з клопотанням:

I. Добитись одержання з Ермітажу колекції картин В.Щавинського,

II. Асигнувати відповідну до обрахунку УАН суму на перевіз її до Музея Мистецтв УАН,

III. Видати вдові небіжчика одноразову допомогу в сумі 500 карб. і

IV. Ухвалити їй пенсію найвищої категорії, з огляду на виключну цінність подарунку всієї спадщини покійного так в культурно-історичному розумінні, як і в матеріальному.

ГОЛОВА ВУАК

акад. <підпис> /О.Новицький/

Вчений Секретар ВУАК <підпис> /М.Рудинський/

“7” грудня 1925 р.

Київ”³⁵¹.

Розглянувши цю заяву, Спільне Зібрання УАН ухвалило: “6) Постановлено поновити клопотання перед Укр. наукою [Упрнаукою] про П.П.Потоцького і його музей”³⁵².

³⁴⁹ У структурі УАН такої комісії не було організовано ніколи. Більше того, у повоєнні роки москвичі забрали в Україні військові архіви не лише ХХ століття, а й ХІХ-го. Українська наука і українська держава втратили цілий шар важливої фактографії.

³⁵⁰ У повоєнні роки такі формулювання до совєцьких громадян прикладатись не могли.

³⁵¹ Там само. Арк. 13-14.

Тим часом певні події відбувались у Харкові. У наукових структурах УСРР найвищими посадовими особами були в ті роки Матвій Яворський і Василь Дубровський. Перший завідував Укрнаукою, другий – її музейно-бібліотечною секцією. 21 листопада 1925 року президія Укрнауки розглянула питання: "Про купівлю збірки у гр. П.П.Потоцького (т.Дубровський)". Рішення Укрнауки свідчить, що у її президії не зрозуміли, про якого рівня збірку ідеться: "Признати принципово за доцільне купити у гр. П.П.Потоцького його збірку в частині щодо України (книжки, речі старовини тощо). Запросити [запитати] Потоцького про згоду продати в такий спосіб. Командувати для оцінки експертну комісію. Прохати Колегію НКО відпустити кошти на купівлю зазначеної колекції. Книжки з цієї колекції передати до бібліотеки Інституту Шевченка ³⁵³, речі старовини – до Музею українського мистецтва в Харкові ³⁵⁴. Форму придбання цієї колекції, що пропонує гр. Потоцький, - відхилити" ³⁵⁵.

3 грудня 1925 року Укрнаука дала доручення академікові В.Перетцу: «Укрнаука просить Вас знестися особисто з Потоцьким Павлом Платоновичем (Катерингофський пр. № 8 кв. 8) про те, чи не згодився б він продати Укрнауці з своєї колекції всі речі, що зв'язані з Україною і на яких саме умовах, з'окрема Укрнауку цікавлять: збірка книг щодо вивчення України (§ 1 "Обозрениа") та картини, гравюри й малюнки щодо України (відд. "Г"). Бажано було б одержати опис тих речей, за якими Ви визнаєте історико-мистецьке значіння та їх оцінку. Матеріали прохаємо повернути" ³⁵⁶. Вол.Перетц відмовився від цієї надто вже делікатної місії. 2 січня 1926 року він написав до Укрголовнауки, що її доручення щодо описування збірки не виконав. "[...] П.П.Потоцький рішучо відхиляє умови, що їх запропоновано Укрголовнаукою, бо не хоче розрізнявати колекції, котру він збирав 40 літ" ³⁵⁷. У напівприватному листі до М.Яворського Перетц пояснював:

"Шановний Матвій Іванович!

Одночасно з відповіддю до Укрголовнауки хочу додати ще кілька слів – неофіційно в справі Потоцького. Я витратив кілька днів на те, щоб вмовити його при[й]няти пропозицію Укрголовн.[ауки]. Але кінець-кінцем був змушений признати, що він має рацію. Важуся додати, що отся цінніша [ценнейшая] для українознавства колекція була б вже давно – задешево або й зовсім дурно – придбана для України, коли б: 1) не

---

³⁵² Там само. Арк. 1. Головував Президент Академії В.Липський, секретарював академік А.Кримський.

³⁵³ Таке рішення лежало надто на поверхні. На попередньому, 49-му засіданні президії розглядали склад організаційного комітету Інституту ім.Т.Шевченка (ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 67).

³⁵⁴ Директором цього музею був на той час проф. С.Таранушенко.

Таранушенко Стефан Андрійович (9 грудня 1889, м.Лебедин, Слобожанщина – 13 жовтня 1976, Київ) – мистецтвознавець. Вихованець Імп. Харківського ун-ту, учень Ф.І.Шміта. Директор Музею українського мистецтва в Харкові (1923-33). Заарештований 14 жовтня 1933. Сидів в одній камері з академіком Матвієм Яворським, актором театру "Березіль" Йосипом Гірянком та Остапом Вишнею. Щоб згаяти час, Таранушенко і Яворський читали товаришам лекції із своїх спеціальностей. (Коли С.А. оповідав мені про це, я на хвилі ентузіазму замріяно вигукнув: "От би мені послухати!", - він тільки глянув на мене іронічно). Одержав 5 років табору. Перебував на будівництві другої лінії БАМ'у. В.Дубровський, який прибув на БАМ в одному вагоні з Таранушенком, Д.Гордєєвим і В.Зуммером, згадав його у своїх спогадах (2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. С. 7, 63-64). На Україну Таранушенко повернувся 1953. Залишив кілька монографій, які не міг видати. Наприкінці 60-х – на початку 1970-х років Йосип Гіряк, що мешкав тоді у США, в листах до п.Орисі Стешенко передавав Таранушенкові сердечні вітання. Дж.: Білокінь С. Мистецтвознавець, етнограф // Народна творчість та етнографія. 1969. № 6. С. 67-69; Його ж. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. 1989. № 3. С. 12-18: 4 іл.; Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва // Репресоване краєзнавство. С. 173-177; Крячок Микола. Автобіографічні матеріали Стефана Таранушенка // ЗНТШ. Том ССXXX. Праці Секції етнографії та фольклористики. Л., 1995. С. 467-478; Катерина Білокур очима сучасників / Мик. Кагарлицький. К., 2000. С. 162-168.

³⁵⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 78.

³⁵⁶ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. І, 26344. Арк. 12. Відпуск. Останнє речення дописано рукою секретаря Стефанії Кобзей-Сіак. Супровідний лист до УАН, датований 15 грудня, – арк. 38.

³⁵⁷ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/У. № 7766. Арк. 18.

канцелярська волокита (папери, на жаль, на можуть задоволити наших лєнінгр.[адських] управдомів, потрібні були гроші, а саме 500 карб.); 2) коли б не дуже навчаючий приклад: справа зі спадщиною Щавинського, якого удова аж цілісінський рік бідує, не одержуючи за свою добровільну, велику жертву – ані шага пенсії! Боюся, що анальогічні випадки можуть знеохотити до жертв всіх, хто мріяв залишити своє майно – народові в особі наукових установ.

Що до мене – мушу визнати, що через наслідки параліжу я не маю сили ані часу складати описи, ані коштів – наймати кого-небудь, щоб працювати над описом величезної колекції, що міститься у трьох салях, які зіставали без опалу аж 7 років...

З шанобою Вол. Перетц" ³⁵⁸.

Проміжні етапи переговорів відбилися у щоденнику С.Єфремова. Наводжу запис, що датується 25 грудня 1925 року. Звідси випливає, що ситуація виглядала доволі прикро навіть після доповіді Ол.Новицького від 7 грудня:

“Закінчення історії з Потоцьким. Петербуржець, П.П.Потоцький захотів подарувати свою багатющу колекцію - українська, мистецтво, військова наука, - книги, картини, речі. Колекцію оцінюють в кілька десятків тисяч карбованців. Є там речі – уніка. Умова – перевезти колекцію до Києва, дати приміщення й оплатити власника до живоття за те, що він упорядкує колекцію, на музей її перетворивши. Ну, добре. Ухопились ми руками й ногами. Виписали Потоцького до Києва, переговорили з ним, умовилися про все, обернулися до Харкова, щоб асигнував гроші на перевіз і – стали чекати. Чекати довелося довго, з рік. За цей час Врона, - комуніст, що втерся до музею Ханенка (академічного), - зробив доноса на Потоцького, що то – колишній генерал; одірвав Музей Ханенка від Академії, а відповіді в справі Потоцького нема та й нема. Потоцький нагадує з Петербурга, пише розпачливі листи, що він не може чекати більш, ми знов пишемо до Харкова, а звідти – анітелень. Нарешті прийшла відповідь од Укрнауки. Розсудили мудрі голови так: умов прийняти не можна, а цікавіші речі Укрнаука покупить для Харкова... Звісно, Потоцький одповів на це, як можна було відповісти: не хоче, дурні, прийняти жертви, то я її віддам Російському музеєві ³⁵⁹. Там, звісно, за всі його умови обома руками вхопилися. Історія така дурна, що назви їй не прибереш. А через цю мудрість Україна втратила коштовну колекцію” ³⁶⁰.

Генерал Потоцький недаремно погрожував лєнінградськими музейниками. Ще в грудні 1918 року він передавав збірку зброї на зберігання до пітерського Російського музею (кол. Музею Александра III). Щоправда, звідти повернули не все – навіть з того, що збереглося від повені, - але можна було вести якісь дальші переговори. У Пітері колекціонер був особою загальновідомою. Знали його й місцеві впливові українці. У Товаристві дослідників української історії, письменства та мови він зустрічався, наприклад, з завідувачем відділу Російського музею Борисом Крижанівським. Природна річ, лєнінградські музеї, в першу чергу цей самий Російський музей, не без прямої участі Крижанівського, збірками П.Потоцького цікавились. Був момент, коли й сам колекціонер, бажаючи пройти безсторонню експертизу фахівців, запропонував свою збірку Російському музею. Обертаючись із проханням за фондами на їхнє придбання, управа Державного Російського музею 6 січня 1926 року, ч. 24, зробила таку експертну оцінку:

“П.П.Потоцький предложил Государственному Русскому Музею в дар составленное им собрание по Украине. Это собрание представляет исключительное значение как коллекция печатного материала по Украине, несомненно не могущая быть повторенной”

³⁵⁸ Там само. Арк. 11 – зв.

³⁵⁹ К.Бобрищев наводить текст листа, звісно, не за оригіналом, а за оцим виразом у щоденнику Єфремова (Отчий край. Кн. 2. С. 601).

³⁶⁰ Єфремов С. Щоденники. С. 312-313.

³⁶¹. Далі цитую за перекладом В.Косаренка-Косареви́ча: “Ця збірка виявляє виїмкове значіння, бо як колекція друкованого матеріалу щодо України, без сумніву, не може бути повтореною. Особливістю збірки, зіставлюваної бігом понад сорока літ, є попри багатство рідк[існ]их книжок введення багаточисельних видань, що лиш частинно заторкували дане питання і залишалися поза рямками подібних збірок. П.Потоцький відшукував із найбільшим зусиллям подібні видання і вносив їх у свою бібліотеку, вибираючи свідомо малознані джерела з-поміж широко поширених. Зокрема велике значіння має матеріал у гравюрах, літографіях і т.п., що є необхідним доповненням книжкової збірки. Рядом із українською частиною має збірка як дуже важне доповнення і відділи сусідніх країв, поскільки вони звязані культурно з Україною. Таке ж саме значіння має і військовий відділ, що віддзеркалює дуже важний фактор історії української культури і дає величезний іконографічний матеріал.

Матеріальна вартість збірки неоціненна. Впродовж збирання витратив П.Потоцький понад 200.000 карбованців, але вартість росте, коли взяти під увагу час, що минув від початку збирання, і цілість, яку ця збірка досягнула. В тій цілості та зібраності, що вимагали так багато енергії і матеріальних зусиль, лежить саме й цінність та значіння збірки, яку збирач уже від самого початку задумував передати одній із установ, що спеціально займаються виучуванням України.

Набуття такої колекції дуже важне для Етнографічного Відділу. Етнографічний Відділ є центром українських студій у Петербурзі, бо має об’ємні етнографічні колекції з України, веде в Україні і поза нею великі праці дослідного характеру щодо життя-буття та історії культури українців, але він дотепер мав надто малі змоги забезпечити себе відповідним підбором літературного і винахідного матеріалу.

Придбання збірки Потоцького виповняє оцю порожнечу і дає змогу використовувати її Етнографічному Відділові та іншим установам і особам, що працюють разом із ним або користуються його збірками й бібліотеками. Для тої цілі дуже важний був би і вхід Потоцького у склад Етнографічного Відділу на відповідне місце, для продовжування наукової систематизації і оброблювання матеріалу; для цього він безумовно незамінний працівник, бо зрісся уже з тим матеріалом та вивчив його до всіх подробиць...”³⁶²

Оцінка збірки у 200 тисяч карбованців усталилась. Так оцінив її сам Потоцький. На думку ж лєнінградської комісії з її обслідування (дата – 15 березня 1926 року), матеріальну вартість збірки він дещо перебільшив, разом з тим було відзначено, що “условия Потоцького очень умеренны”³⁶³.

У січні 1926 року преса повідомила, що 29 січня в Академії відбулось засідання президії Укрнауки. Після доповіді акад. С.Єфремова Укрнаука з подякою погодилась

---

³⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 7. Арк. 1. Підпис директора Державного рос. музею в Петрограді (1919-26), фахівця з візантійсько-української мистецької культури Н.П.Сичова.

Сичов Николай Петрович (1883 – 17 вересня 1964). Проф. Ленінгр. ун-ту, завідувач держ. реставраційних майстерень у Ленінграді. Брав участь у роботах ВУАК і Софійської комісії ВУАН над дослідженням і реставрацією розписів Софійського собору (1928) та Слєцької церкви в Чернігові. За ініціативою Ф.Ернста Сичова було висунуто на академіка УАН (Ернст Ф. М.П.Сичов: Рекомендація Всеукраїнського Історичного музею ім. Шевченка в Києві // Матеріали до обрання нових академіків. № 93. К.: Упрнаука; ВУАН, 1929. С. 1-2 окремої паг. Тираж 250 прим. На правах рукопису. Див.: ІМФЕ. Ф.13-1. Од. зб. 2. Арк. 10; Од. зб. 6. Арк. 6). Влада дбала про обрання у першу чергу своїх кандидатів – В.Затонського, Г.Кржижановського, С.Семковського, М.Скрипника, Ол.Шліхтера, М.Яворського, доля яких складалась по-різному, інколи драматично. Арештований 1930, 17 вересня 1933 (того разу звинувачений у належності до "Рос. нац. партії") та 1948 у Володимирі, де він тоді мешкав (Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. «Дело славистов». С. 227, 233; Источник. 1995. № 6 (19). С. 95-96: фото).

³⁶² Косаренко-Косареви́ч Василь. Пропаші скарби // Краківські вісті. 1942. 5 березня. Ч. 45 (492). С. 3.

³⁶³ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 7. Арк. 3.

прийняти збірку старовинних речей та зброї, що належить П.Потоцькому³⁶⁴. Що відбувалося тим часом за лаштунками, оповів у щоденнику сам Єфремов 29 січня: “Мав зранку “серйозну” розмову з Яворським. Власне, почав я з того, що мав одповідати на грубого мені листа з Головнауки, але вирішив, щоб не плодити непорозумінь, не одписувати, а поговорити особисто, як Головнаука приїде до Києва. Од цього перейшов на справу Макаренка, охарактеризував свинське поведження Врони, таке ж саме поведження Головнауки щодо Археологічного Комітету влітку, щодо пропозиції Потоцького, спадщини Щавинського. Тепер ви розумієте, чому я, як Неодмінний на той час секретар Академії, мусив вам написати, що за таких обставин, коли Головнаука втручається у всякі дрібниці й дискредитує Академію перед підлеглими установами – Академія не може брати жадної відповідальности за роботу. Яворський кілька разів перебивав мене заявами, що те сталось, коли його не було, що він бачить сам, що зроблено не так, як слід, що Врону за 2-3 місяці поженуть з Музею. “Але від цього практично справа не міняється, і, напр.[иклад], дар Потоцького од нас утік”, - заперечив я. “Знаєте що, - одповів Яворський, - сьогодні ввечері відбудеться засідання президії Головнауки. Зредагуйте самі ті постанови, які Вам бажано перевести – і даю слово, вони будуть ухвалені”. Закінчилась наша розмова компліментом з його боку, що він “завжди думав і говорив, що з Є[фремо]вим можна робити справу, бо він у вічі каже те, що думає”. Увечері дійсно я прийшов на засідання президії з готовими резолюціями і за 5 хвилин перевів те, що Головнаука маринувала по 1-2 роки! Он як робляться тепер справи”³⁶⁵.

Збереглась ухвала Президії Укрнауки від 22 березня 1926 року: “Підтверджуючи попередню постанову від 28/XI - 1925 р. про прискорення передачі Музею Мистецтв бібліотеки Щавинського, УкрНаука прохає УАН повідомити, коли виконана буде ця постанова”³⁶⁶. Музей Мистецтв мав претензії до цієї бібліотеки, оскільки її забирала собі секція, якою завідував Ол.Новицький. 26 квітня це питання розглянула Академія. У протоколі ч. 244 записано: “11. Спільне Зібрання Академії Наук зконстатувало, і приїзжий Ленінградський акад. Волод.[имир] Мик.[олайович] Перетц ствердив, що вдова Щавинського подарувала бібліотеку свого покійного чоловіка не Музеєві Мистецтв, а спеціально Українській Академії Наук. Таким чином, справа розподілу цієї подарованої бібліотеки єсть чисто внутрішня справа самої Академії Наук”³⁶⁷. Річ у тім, що Музей Мистецтв не міг дати удові пенсії, а Спільне Зібрання (Президія) Академії і хотіло, і могло це зробити. В Академії коло користувачів цих книжок теж могло б бути ширше.

3 квітня 1926 року через президію Укрнауки пройшло питання про збірку Потоцького: “[Слухали:] Про набуття збірки Потоцького в Ленінграді (акад. Багалій).

[Ухвалили:] Проект договору про набуття збірки Потоцького між Наркомосвітою, з одного боку, і гр. Потоцьким, з другого, – затвердити.

Договір внести на затвердження РНК УСРР.

Доручити ФЕУ зараз після санкції договору [в]війти до РНК з доповідною запискою про відпущення коштів на заплата заборгованости за квартиру, де поміщається ця збірка, та других коштів, зв'язаних з договором.

У виконання цієї постанови доручити ФЕУ похлопотати про підготовчу працю до перевозки збірки.

Вважати за необхідне подати до відома гр. Потоцького про при[й]няту постанову НКО.

³⁶⁴ Засідання президії Укрнауки: Збірка старовинних речей // Прол. правда. 1926. 31 січня. № 24 (1334). С. 3; ІМФЕ. Ф. 13-7. № 626. Арк. 19.

³⁶⁵ Єфремов С. Щоденники. С. 335.

³⁶⁶ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. І, 26355. Арк. 1 зв., 14. Протокол ч. 9, параграф 13.

³⁶⁷ Там само. Арк. 1 зв. - 2.

Висловити подяку т. [Олександрові Андрійовичу] Єрецькому³⁶⁸ за безкорисну працю по цій справі”³⁶⁹.

26 квітня 1926 року Спільне Зібрання УАН знову повернулось до справи генерала Потоцького: “9. Використовуючи присутність члена Президії УкрНауки Сем.[ена] Ю.[лійовича] Семковського³⁷⁰, постановлено ще раз поновити клопотання перед Укрнаукою про усунення тов. Врони з посади директора академічного Музею Мистецтв, для якої він не має наукових даних і на яку Академія його не обирала”³⁷¹. Звичайно, із соціального боку Врона був ближчий большевицьким функціонерам, аніж колишній царський генерал, і їх можна по-людськи зрозуміти. Внаслідок заходів І.І.Врони й під впливом статті Левка Ковальова харківське начальство свою позицію щодо справи Потоцького змінило.

У діловодстві Спільного зібрання УАН зберігся писаний невідомою рукою докладний меморандум, на жаль, досі не атрибутований. Він містить чимало подробиць про пертракції:

“20/IV числа [1926 року] Аркад.[ій] Гнатович Зарембський³⁷² (помішник завідувача Укр. Відділом Етнографичн.[ого] Відділу Рос.[ійського] Музею) сказав мені, що напередодні описано меблі та інше хатнє майно за борг на помешканні П.П.Потоцького, а його самого притягнуто до суду. Отже додав, що Російський Музей, постановивши перед тим при[й]няти до себе всі колекції Потоцького, дати йому посаду та помешкання, подав до суду клопотання про те, щоб заборону з майна зняли і справу судову відклали, поки не буде остаточно оформлено передачу колекцій до Рос.[ійського] Музею.

26/IV Аркадій Якимович Лященко (співробітник Слав.[істичного] відділу Бібл.[іотеки] Акад.[емії] Наук) сказав мені, що справа з колекціями Потоцького повернулася дуже добре, і всі вони направляються на Україну.

В той же день я от (sic) Арк.[адія] Гн.[атовича] Зарембського довідалася про те, як це сталося.

В день, коли призначено було слухання в суді справи про борг на помешканні Потоцького (який виносить понад 600 карб.), представник України (т. Угаров³⁷³) раннім

---

³⁶⁸ Ранішим часом, 15 травня 1922 датується звернення до Політбюро ЦК КП(б)У: «Тов.[Михаил Николаевич, 1891 - 1937] Полоз, очевидно, поставил своєю целью собрать в Москве всех бывших боротьбистов и близких родственников и, таким образом, создать украинское представительство в Москве исключительно из лиц одинаково мыслящих и с определенной окраской» (ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. № 35. Арк. 45). Автор листа пропонував негайно відрядити у розпорядження ЦК КП(б)У кількох осіб, очевидно, далеких від боротьбизму. Серед цих перевірених осіб названо Єрецького. Чи це не одна особа?

³⁶⁹ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26356. Арк. 13. № 11, параграф 2.

³⁷⁰ **Семковський** (Бронштейн) Семен Юлійович (1882 – 18 березня 1937) – філософ, соціолог, меншовик. Пасажи́р “запломбованого” вагона (Список № 2 лиц, проехавших через Германию во время войны // Свободное слово Карпатской Руси. Mount Vernon, N.Y., USA, 1975. № 7-8 (199-200). С. 2). Ув'язнений 9 грудня 1920, невдовзі звільнений (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 52408 ФП / кор. 1148. Арк. 174-177). Член-кореспондент (6 квітня 1925), академік (1929) ВУАН. Заарештований 17 березня 1936 в справі троцькістсько-зінов'євської організації в Україні. Розстріляний (Шевченко Л.В. Семковський (Бронштейн) С.Ю. // Репресоване краєзнавство. С. 348-349; Історія Національної Академії наук України, 1924-1928. С. 603).

³⁷¹ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26355. Арк. 1 зв. Протокол ч. 244.

³⁷² **Зарембський** Аркадій Гнатович (14 січня 1888, Чернігів - 1941) – етнолог, фахівець з етнографії українців, західних слов'ян та жидів (Наука и научные работники СССР. Часть V: Научные работники Ленинграда. Лгр., 1934. С. 136). Працював в укр. відділенні Рос. музею. Автор праці „Народное искусство подольских украинцев” (Лгр.: ГРМ, 1928. 48 с.). Звільнений з посади, 8 жовтня 1933 ув'язнений. Рішенням окремої наради при колегії ОГПУ від 2 квітня 1934 одержав 3 роки ИТЛ. Загинув за нез'ясованих обставин (Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. «Дело славистов». С. 40, 203). Слово „жид” большевицька цензура заборонила у зв'язку зі справою „СВУ” 1929 ([Розпорядження Упрнауки] // Бюлетень Народнього комісаріату освіти. 1929. Грудень 24-31. № 51 (190) – 52 (191). С. 8).

³⁷³ **Угаров** Федор Яковлевич (1885 – 1932) – большевицький діяч. Після перевороту 1917 призначений до Народного комісаріату праці, де обраний на члена правління загальноміської лікарняної каси. Усім був

ранком приїхав до судді і прохав справу судову ліквідувати з огляду на те, що колекції П.П.Потоцького належать вже Україні і гроші будуть уплачені. Потім він приїхав у суд, настояв на тому, щоб справу слухали першою і зняли заборону з майна.

Зарембський додав, що П.П. почуває себе неспокійним, бо не знає, чи прийнято його умови, т[об]-то чи матиме він помешкання, посаду, чи залишиться колекція в своєму нинішньому стані, чи буде поділена. На моє запитання, куди ж саме направлятиметься колекція, Зарембський відповів, що нібито до Києва, Укр.[аїнській] Академії Наук”³⁷⁴.

У перевезенні збірок взяли участь з посади деякі українські націонал-комуністи, серед них тодішній нарком освіти Олександр Шумський³⁷⁵. Збереглась його телеграма: "Срочная Харьков Наркомпрос Ряппо" з нотаткою "Получена в 1 час ночи. 21/IV". Текст був такий: "Я распорядился немедленно урегулировать вопрос библиотекой Потоцкого, получил телеграмму об описи библиотеки [за] неуплату квартплаты тчк. Спешно переведите деньги уплату квартплаты и первым поездом отправьте полномочное лицо урегулировать вопрос покупке библиотеки – Шумский"³⁷⁶.

Свого апогею переговорний процес досяг навесні 1926 року – після спроб ленінградських аферистів розпродати збірку на місці за борги і після втручання українського наркома. Щоб скласти з Потоцьким формальну угоду, до Ленінграда приїхав офіційний представник Наркомосу УСРР – Михайл Астерман³⁷⁷. Того самого дня, яким датується сама угода між Наркомосом і "громадянином" Потоцьким, Астерман написав дві службові записки: одну невідомо кому (адресата він не назвав), другу – Сергієві

би гарний товариш Угаров, якби 1919 він не показав себе в Україні. З другої половини травня тут почався червоний терор. Головою київської губчека став Дехтяренко, а Угаров при ньому – комендантом, тож, коли цьому правда, у його функції входило виконання вироків ([Иртенъев В.] Кровавое прошлое // Вечерние огни. К., 1919. 18 октября / 1 ноября. № 52. С. 3. Підп.: В.Ир.). Голова Київської губпрофради, член ЦК КП(б)У, член президії ВУЦВК. Згодом голова Південного бюро ВЦРПС, перший голова Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС, 1924-25). Паралельно член президії ВЦРПС. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний у кандидати ЦК ВКП(б), одночасно кандидат у члени президії ЦИК СРСР. Голова ленінградської губпрофради та член бюро ленінградського губкому ВКП(б). Дж.: Деятели СССР и революционного движения России: Энци. словарь Гранат. Москва: Сов. энц., 1989. С. 727; Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР, 1920-і рр. К.: Ін-т історії України, 2002. С. 48, 52, 60, 95. Згодом чоловіка настільки забули, що в контрпропагандистській брошурі 1962 (Лякин В.Н., Петров П.М., Рогов К.Г., Чурсинов П.П. Враг не достигнет цели. Лгр.: Лениздат, 1962. С. 91) негативному героєві-антисоветчику дали псевдонім – В.Д.Угаров (Косцинский К. Из воспоминаний // Память: Ист. сб. Вып. 5. Москва, 1981; Париж, 1982. С. 74).

³⁷⁴ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26356. Арк. 15 - зв.

³⁷⁵ **Шумський** Олександр Якович (2 грудня 1890, с. Борова Рудня Житомирського пов. – 18 вересня 1946) – боротьбист, згодом член КП(б)У, нарком освіти УСРР (1924-27). Існує офіційна версія: "Відбуваючи покарання, в знак протесту покінчив життя самогубством" (Скляренко Є.М. Остання форма протесту // Реабілітовані історією. К.: Полтава: Рідний край, 1992. С. 260). Тим часом один з провідних терористів СРСР П.А.Судоплатов згадував: "Майрановский, в то время начальник токсикологической лаборатории МГБ, был срочно вызван в Саратов, где в больнице лежал Шумский. Яд из его лаборатории сделал свое дело: официально считалось, что Шумский умер от сердечной недостаточности" (Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930-1950 годы. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 409). Не все так просто. Є.Скляренко цитує передсмертну записку Шумського: "Рішення про самогубство, що останню вищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав усі засоби боротьби за реабілітацію". Не виключено, що записку підроблено в конторі Судоплатова. Сподіваймося, що рано чи пізно на місце "версій" прийде правда.

³⁷⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7764. Арк. 6.

³⁷⁷ **Астерман** Михайл Львович (13 травня 1888, Катеринослав - ?) – завідуючий видавництвом "Шлях освіти" при Наркомосі. Наприкінці 1922 разом з Г.Гриньком відбув півторамісячну поїздку до Німеччини, Чехословаччини й Австрії. Як "захопленого прихильника новозбудованої (переважно на папері) большевицької школи" його різко критикувала Софія Русова (Васькович Григорій. Шкільництво в Україні, 1905-1920. К., 1996. С. 153-158, 160, 171, 248-250; Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю.Кримський – Неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. К.: Обереги, 1997, 1997. С. 67). Переїхав до Москви. Дійсний член Ін-ту наукової педагогіки при ІІ Моск. ун-ті (Наука и научные работники СССР. Часть IV: Научные работники Москвы. Лгр., 1930. С. 13).

Мазлахові (Робсманові)³⁷⁸, давньому ленінському опонентові, зліквідованому 1937 року. Перше ніж цитувати саму угоду, спочатку я наведу ці записки. Вони не такі офіційні й правдивіші:

1) "Чекаю Вашого затвердження складу Комісії. Прошу склад її затвердити з 26 ц.[ього] м.[ісяця]. Ліпших й більш прихильних до цього діла людей, гадаю, зараз тут не найдемо. Окрім тих зауважень до складу комісії й її необхідности, спираюся ще й на такий мотив. Майно гр. Потоцького анархично безпорядне: разом з найцікавішими (sic) речами перемішані різні незначні речі хатні, - і дешеви, і великої цінности. Тут потрібно розібратися: що везти, що залишити власникові, а що везти не тому, що воно музейна цінність, а просто тому, що річ (sic) дорога або цікава для інших наших музеїв (!!). Склад комісії задовольняє й Потоцького (до речі – людини, що не позбавлена "капризів"). Комісії прийде[ть]ся розбиратися й в різних "побутових" дрібницях, в яких те ж одній людині (sic) не слід й не можна орієнтуватися. Чорну роботу візьме на себе т.Єрецький. До слова мовити: він робить (sic) на мене гарне вражіння.

Покладаю надію на т.Угарова, який гаряче захищає тут наш інтерес.

Про наше право на майно (!) оголосив жилкоопові тому, що по свідоцтву Єрецького й поведінку Управління можна гадати й про небезпечну зацікавленість когось (?) до речей Потоцького (є речі (sic), що до військового часу (sic) коштували багато тисяч карбованців).

Ще кілька слів що до самого майна. Бібліотека, без сумніву, серйозна (sic). Я не спеціаліст й не можу авторитетно висловити думку що до музейних цінностей. Але, двічі (sic) розглянувши їх, гадаю, що прийде[ть]ся (sic) досить попрацювати в Києві, аби "перечистити" майно – де перемішена Україніка (sic) з військовими (цікавими) матерьялами та й цінностями "барського любительства". Боюсь, що й Комісії приде[ть]ся (sic) за настирлівістю Потоцького дозволити перевозити на Україну багато й "мусору" (мусору з точки зору музейного, але корисного з матерьяльного боку).

Сподіваюся, що де які вказівки Комісії можна буде дати з Харкову після моєї докладної доповіді. Чекаю відповіді й вказівок.

З пошаною М.Астер[ман].

P.S. Сподіваюся, що до кінця тижня необхідну мою роботу закінчу"³⁷⁹.

2) "Т.Мазлаху.

Вельмишановний товаришу!

Пишу безпосередне (sic) після одержанні Вашої депеши (sic) що до справи Потоцького. Відповідаю депешою: "Арест ценностей Потоцкого снят Квартирные полностью оплачены Договор заключаю понедельник Согласовал дело Русским музеем

---

³⁷⁸ **Мазлах** (Робсман) Сергей Михайлович (1878-1937). Член компартії з 1899. Виключений з партії. Освіта вища. Службовець полт. губ. земськ. управи (1911-17), член виконкому полтав. ради роб. депутатів (1917), член міської управи, комісар у полтав. відділенні держ. банку (бл. 22 січня 1918), ред. больш. газ. „Молот“, полтав. губ. комісар фінанс. справ (поч. 1918). У березні 1927 Політбюро ЦК КП(б)У запропонувало М. на посаду *Уповнаркомзаксправ*, замість якого ЦК ВКП(б) призначило Берзіна (Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). К., 2004. С. 278). Рішенням С-ту ЦК КП(б)У від 1929 (прот. № 139) опитом його призначено аташе у Берліні замість Долганова (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 34. ОП. Арк. 114). Гол. правління Укрдержстраху (1930). Делегат XI з'їзду КП(б)У. Репресований. Співавтор книжки: До хвилі: Що діється на Україні і з Україною? Саратов, 1919. 101, [3] с. Підп.: Мазлах С., Шахрай В. (Вид. 2 – Нью-Йорк: Пролог, 1967 - Дж.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 356. Арк. 214; Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. К., 1978. С. 244; Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Б.м.: Сучасність, 1979. С. 6, 34, 44, 50, 60, 69-71; Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Мюнхен, 1973. С. 218-227 (Передрук: Його ж. Історичні есе. Том 2. К., 1991. С. 113-120); Лобуцький Вол. Українські націонал-комуністи. [Вид. 2]. Нью-Йорк та ін., 1983. С. 21. Підп.: Володимир Наддніпрянець; Юренко О.П. Із мороку забуття // Реабілітовані історією. С. 226-242; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917-1922 рр. Полтава, 1995. С. 36, 231; „Українізація” 1920-30-х років: Передумови, здобутки, уроки. К., 2003. С. 29-30, 34.

³⁷⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 53 – зв.

тчк Домовладению объявил имущество собственностью Украины тчк Сегодня спешным писал Марковскому для доклада Вам необходимых мероприятиях".

Додаю пояснюючі деталі.

Справу довели до того, що жилкоп, де мешкає Потоцький, було заарештував майно за арендну заборженність (sic) майже за цілий рік (біля 672 крб). Дякуючи т.Єрецькому, що захоплено турбується про передачу майна, нам пощастило визволити цінності від продажу. Тов.Єрецький (студент-українець[ь]) побіг до т.Угарова, який кинув роботу, поїхав до суду, зірвав "діло", заплатив заборженність (sic) жилкоопові. Т.Угаров своєчасно допоміг нам. Майно було вже оцінено на продаж - й оцінено так, що його б розхопили ментом: ціни були-б [у десятках?] карбованців за речі, що коштують тисячі (sic).

Не зовсім легко, на мою думку, стоїть справа й зараз. Треба негайно вжити заходів, аби речі (sic) було знято з обліку (sic) Головнауки РСФСР та передано до нас. Керівники "Руського музею" (в минулому Олександра III-го) погодились не заперечувати проті (sic) того, що майно перейде до нас, а цей Музей й є перша інстанція, до якої повернеться Головнаука РСФСР з запроханням про цінності Потоцького. Нині залишається офіційний шлях: подбати про те, аби Головнаука РСФСР й Гохран відмовилися б від своїх претензій на це майно, яке (про те я писав в листі першому ³⁸⁰), на жаль, пропонувано Потоцьким в свій час тої (тій самій? – С.Б.) Головнауці. Треба визнати одверто. Справа тягнеться кілька місяців й наші чому-тось (sic) на пропозицію Потоцького дати усе як подарунок, відповіли: продайте. Цікаво: де б то ми знайшли 400-500 тис. карб. на купівлю такого майна? [...]" ³⁸¹.

Це справді цікаве питання. Справді-бо незрозуміло, чому чиновники Укрнауки замість одержати колекцію в дарунок, запропонували викупити частину збірки, яку відтак можна було розпорошити поміж музеями. Якщо зважити, що на таку аферу Наркомос не мав і грошей, незрозуміло, які цілі переслідували люди, що вигадали, а тоді лобювали такий поворот.

Думається, у Ленінграді Астерман поведився з Потоцьким, до котрого їхав, нещиро. Як бачимо (особливо з першої записки), він ставився до нього не те що без пієтизму й вдячності, а просто недобре. Мабуть, записки свої Михаїл Львович писав таємно від нього й найменше хотів, щоб їхній зміст став старому меценатові відомий. Схоже навіть, що Астерман виконував настанови не одного зверхника, а кількох, і другі, нелегальні вказівки з обережності не міг вивести наяв. Можна хіба здогадуватися, що до колекції обережно скрадалися ті сили, по чиїх помешканнях розтеклося майно бідолашного Потоцького після його арешту.

У світлі службових записок текст угоди виглядає вже не так помпезно. Дослівно він такий:

“Договор.

Г.Ленинград. «28» апреля 1926 года Народный Комиссариат Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики в лице Михаила Львовича Астермана, с одной стороны, и гражданин Павел Платонович Потоцкий, с другой стороны, заключили настоящий договор в нижеследующем:

1) П.П.Потоцкий передает в качестве дара в полную собственность и распоряжение Украинского Правительства, в лице его Народного Комиссариата Просвещения, собственно ему, Потоцкому, принадлежащее научно-художественное собрание предметов, находящееся в квартире его № 8, дома № 8 по Екатерингофскому пр. в Ленинграде, и состоящее:

³⁸⁰ Лист, мабуть, не зберігся.

³⁸¹ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 54 - зв.

а) из библиотеки, в количестве около тринадцати тысяч томов, по вопросам изучения Украины, военной истории, библиографии, искусства и т.д.; б) из коллекции графики – гравюры, литографии, фотографии, картины, рисунки, репродукции и т.п.; в) из художественной мебели, фарфора и хрусталя.

2) Независимо от указанных в п. 1-м предметов гр. Потоцкий передает Правительству У.С.С.Р. также все принадлежащие ему, Потоцкому, права на собрание оружия, хранящегося в «Русском Музее» и на драгоценные вещи, хранящиеся в Москве в «Гохране».

Примечание: Для приемки предметов, передаваемых гр. Потоцким Украинскому Правительству (п. 1 и 2) учреждается Комиссия в составе самого гр. Потоцкого, уполномоченного Наркомпроса У.С.С.Р. и специалиста по научно-музейному делу. Комиссия эта производит приемку с составлением надлежащих описей и каталогов к принимаемым предметам, руководствуясь обзором-перечнем, присланным гр. Потоцким Наркомпросу Украины в его письме от 15 октября 1925 года, и заявлении на имя Всеукраинской Академии Наук от 4-го Мая 1925 г.

3) Указанное в п.п. 1 и 2 имущество должно находиться в непосредственном ведении Всеукраинской Академии Наук и никакие из них выемки без личного согласия гр.Потоцкого производиться не могут.

4) В городе по месту нахождения Всеукраинской Академии Наук Наркомпрос У.С.С.Р. предоставляет для означенного выше научно-художественного собрания (п.п. 1 и 2 договора) соответствующее помещение, охрану и т.д., причем помещение должно быть вполне приспособлено для хранения этого имущества и быть доступным для осмотра и научного их использования. Вместе с тем Наркомпрос предоставляет гр. Потоцкому и его семье вблизи помещения, где будет находиться библиотека и коллекция, отдельную, пригодную для жилья квартиру из 4-х комнат и кухни, с отоплением, освещением, водопроводом и т.п., бесплатно.

5) Для обеспечения сохранности и надлежащего научного использования и изучения передаваемого научно-художественного собрания (п.п. 1 и 2 договора) гр. Потоцкий назначается пожизненно их ученым хранителем с ежемесячным от Наркомпроса пожизненным содержанием, выплачиваемым с момента подписания сего договора, в размере полной ставки штатного профессора вуз'a ³⁸², а если эта ставка будет менее 180 рублей в месяц, - содержание гр. Потоцкому выплачивается в размере сто восемьдесят рублей.

6) Наркомпрос оплачивает все расходы по содержанию помещения библиотеки и коллекций гр. Потоцкого в Ленинграде с момента подписания договора до фактического вывоза на Украину, а также оплачивает задолженность гр. Потоцкого за указанное помещение в сумме не свыше 750 (семисот пятидесяти) рублей и выдает гр. Потоцкому на ликвидацию его личных дел в Ленинграде единовременную субсидию.

7) Все работы и расходы по упаковке и перевозке на Украину как передаваемого гр. Потоцким Украинскому Правительству (п.п. 1 и 2 договора), так и предметов квартирной обстановки и домашнего обзаведения гр. Потоцкого, выполнение необходимых формальностей по вывозу этого имущества на Украину, а также расходы по переезду (стоимость железнодорожных билетов) в г. Киев гр. Потоцкого и его семьи (всего 4 человека), Наркомпрос У.С.С.Р. принимает на себя, равно Наркомпрос принимает на себя также всю работу и расходы по устройству передаваемого гр. Потоцким Украинскому Правительству имущества в предоставляемом для того помещении.

8) По смерти гр. Потоцкого Наркомпрос обязуется выплачивать его жене Елизавете Денисовне Потоцкой и внуку Павлу Павловичу Потоцкому каждому по 50 %

---

³⁸² Згідно штатного списку Всеукраїнського музейного містечка на початок 1933, який у зв'язку з арештом Петра Курінного 15 квітня підписав Я.Скрипка, П.Потоцький одержував тоді 300 карб. на місяць (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 52).

зарплаты П.П.Потоцкого (п. 5), причем жене пожизненно, а внуку до достижения им гражданского совершеннолетия.

9) Договор этот вступает в силу по утверждению его Советом Народных Комиссаров У.С.С.Р.

10) Подлинный договор хранится в Наркомпросе У.С.С.Р., а копия его – у гр. Потоцкого.

По уполномочию Народного Комиссариата Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики (удостоверение от 21/IV - 1926 года № 716).

М.Астерман и Павел Платонович Потоцкий»³⁸³.

Кожен колекціонер розуміє, що формально ця угода попросту ідеальна. Так само, як цілком ідеальний той текст "сталінської" конституції, яку написав Бухарін³⁸⁴. Аби тільки її дотримувалися.

Самовидець епохи історик Наталя Полонська-Василенко оповідає те, чого немає в джерелах: "Договір складено заходами М.Скрипника, після чого збірки разом з власником перевезено до "Музейного Городка". Схоже, що це фактично неможливо. Якщо угоду Потоцкого з Астерманом було підписано у квітні 1926 року, то Скрипника Президія ВУЦВК увільнила з посад наркома юстиції та Генерального прокурора республіки й затвердила народним комісаром освіти УСРР шойно 5 березня 1927 року³⁸⁵. Але Полонська-Василенко все-таки наполягала на їхніх контактах, хоч фактично помилилася ще раз. Дуже вже щільно пов'язувала вона долю Музею зі Скрипниковою: "Після смерті Наркома М.Скрипника П.П.Потоцкого заарештовано", - писала вона, хоч насправді ці події розділяють п'ять років³⁸⁶. Як відомо, Скрипник загинув 7 липня 1933 року, а Потоцкий – 1938-го. Мабуть, до неї доходили якісь відгуки Скрипникові про нього, щось таке було.

Не витримавши зволікань, Павло Платонович написав листа Шумському:

“Уважаемый товарищ [Шумский]!

Сегодня 4-го Октября тов. Ерецкий получил распоряжение о немедленной перевозке моего собрания в Киев. Я же до настоящего времени, несмотря на уверение Вашего представителя тов. Астермана, обещавшего мне еще в начале мая выслать: 1) утвержденный договор, 2) зачисление меня на службу с окладом штатного профессора и 3) высылку мне субсидии как компенсацию за те вещи, которые я хотел продать для устройства моих дел[;] до сих пор из этого ничего не получил, несмотря на двукратное напоминание о том тов. Яворскому и телеграмму на Ваше имя. После этой телеграммы я получил 495 р. и объяснение через тов. Ерецкого, что как эти деньги, так и деньги (500 р.), которые я получил раньше, всего около 1000 р., идут: 900 р. как зарплата за 5 месяцев и 100 р. в счет подъемных. Вследствие этого сегодня я вновь телеграфировал Вам немедленно выслать мне субсидию, согласно постановлению коллегии от 24 мая с.г. и документы, а именно: 1) утвержденный договор и 2) зачисление меня на службу, без чего я выехать не могу.

Из предписания тов. Ерецкому видно, что для помещения моего собрания назначено временное помещение, так как предназначенный Лаврский корпус № 1 до настоящего

³⁸³ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 8. Арк. 1-2. Пор.: Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. К., 1992. С. 266-267.

³⁸⁴ Солженицын Александр Исаевич. Архипелаг ГУЛаг, 1918-1956: Опыт худ. исслед. Paris: YMCA-press, [части] I-II, [1973]. С. 413.

³⁸⁵ Солдатенко Валерій Федорович (нар. 1946). Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. К., 2002. С. 325.

³⁸⁶ Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884-1973). Українська Академія Наук: Нарис історії, Ч. II: 1931-1941. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1958. С. 25.

времени не освобожден; я нахожу, что помещение собрания во временное хранилище крайне нежелательно, не даст возможности собрать вещей, разобранных для перевозки теми людьми, которые их укладывали и будут сопровождать, и что всякая лишняя перевозка музейных вещей вредно отзывается на их сохранности и что временное помещение при известной инертности превращается в постоянное, в результате чего значение и польза научных собраний чрезвычайно умалется. В договоре я предусмотрел значение помещения, дающего возможность не только сохранить собрание, но надлежало и незамедлительно использовать его, а не помещать его в кладовых или складах, почему прошу Вас настоять на немедленном освобождении корпуса № 1, тем более что вопрос об этом был поднят в мае месяце, и подготовки его для помещения собрания и моей семьи, т.к. в распоряжении о временном помещении собрания ничего не упоминается о квартире моей семьи, которую я желал бы гарантировать соответствующим помещением, тем более в виду приближающейся зимы и наличия в семье малолетнего. Вновь напоминаю, что продуктивность моей работы и сохранность собрания много зависит от помещения меня рядом с собранием.

Посылаю Вам опись архивным документам и графики ³⁸⁷, составленную владельцем последних Д.Я.Дашковым ³⁸⁸, кот.[оры] он предлагает приобрести для Украины за 1200 р. [-] архив Новицкого, состоящий из 6 объемистых томов Гетманской переписки Самойловича и Мазепы и переписки Новицкого со многими лицами Украинской старшины и духовными лицами, имеет громадное значение для истории Украины. И по моему сам по себе стоит указанной суммы. Упустить такие документы для Украины, полагал бы, было бы весьма прискорбно и трудно чем оправдываемо. Настоящий владелец их как человек культурный все время сохранял их, находя, что они наиболее всего подходят Украине, почему и не передал их с прочим архивом его покойного брата, известного собирателя, в Российскую Академию Наук, однако, принимая во внимание его престарелый возраст и материальную необеспеченность и затыжку вопроса о приобретении их Украине, полагаю, что откладывать это дело не следует, тем более что является удобный случай перевезти эти документы с моим собранием, к которому, быть может, полезно было бы их присоединить, дав возможность Академ.[ику] Грушевскому, кот.[орый] заинтересован архивом Новицкого, использовать его. Ввиду вышеизложенного прошу Вас в видах пользы нашей родины оказать содействие приобретением этих документов.

В заключение не могу не выразить Вам то обидное чувство, кот.[орое] является во мне ввиду неисполнения по отношению ко мне обусловленного и обещанного, тогда как я с своей стороны дал значительно больше того, что обещал по договору.

---

³⁸⁷ Йдеться про збірку його покійного брата. Дашков Павел Яковлевич (28 січня 1849 – 6 лютого 1910) – видатний колекціонер, бібліограф, член Головного управління Рос. т-ва Червоного Хреста. Мав збірку документів, зокрема архів і щоденник П.Валуєва, гравюр, портретів тощо. Дійсний статський радник. Мешкав у Петербурзі, вул. Велика Італійська, 4/5. Літературна частина його багатющої збірки надійшла після 1917 до Пушкінського Дому. Його фонд ч. 93 з матеріалами XVIII-XX сторіч складає 3000 справ. Тв.: Дашков П.Я. Переписка о скрываети запрещенных книг // Исторический вестник. 1882. № 4. С. 235-236. - Дж.: Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. С. 30; Глинский Б. Павел Яковлевич Дашков: Характеристика и воспоминание // Исторический вестник. 1910. № 3. С. 966-977; Николай Михайлович, вел. кн. Памяти Павла Яковлевича Дашкова // Исторический вестник. 1910. № 3. С. 684-687; Памяти П.Я.Дашкова // Русская старина. 1910. № 3. С. 680-694; Военский К. Памяти П.Я.Дашкова // Русский библиофил. 1911. № 1. С. 13-20; Михайлов К.Н. На редакционном приеме у С.Н.Шубинского // Исторический вестник. 1913. № 12. С. 1014-1032; Наумов С.А. Воспоминания о моем отце // Альманах библиофила. [Кн. I]. Москва: Книга, 1973. С. 225; Краткий справочник по научно-отраслевым и мемориальным архивам АН СССР. Москва: Наука, 1979. С. 127, 152, 169.

³⁸⁸ Дашков Дмитрій Яковлевич – генерал-майор почту Е.В. Член управління Рос. т-ва Червоного Хреста. Голова будівельного комітету із спорудження у Петрограді храму-пам'ятника 300-річчя царювання Дому Романових. 1917 мешкав на Михайлівській площі, 5, пом. 4 (Весь Петроград на 1917 год. Пг.: А.С.Суворин, 1917. С. 202). 1926-го – Ленінград, вул. Марата (кол. Ніколаєвська), 35, пом. 11.

В этом невольно чувствуется ненадлежащее отношение как к моему собранию, так и ко мне. Не поставьте мне в вину мою откровенность и прошу верить в искреннем к Вам уважении.

Павел Потоцкий.

Прилагаю опись Украинских документов Дашкова (на 5-ти стран.[ицах] с его припиской, что он согласен и на рас[с]рочку означенной суммы в три срока по 400 рублей).

19 4/X 26 г.

[...]”³⁸⁹.

Винятковий інтерес має в цьому листі уступ, присвячений збірці Дашкова, у складі якої перебував архів охочекомонного полковника Іллі Новицького³⁹⁰. Його рідний син Григорій став одним з перших українських етнографів, що вивчали сибірські народи³⁹¹. Треба сказати, що ці матеріали були давно відомі українським вченим. Ще 1899 року Василь Горленко повідомив своєму приятелю Миколі Стороженку, що у збірці Дашкова з-поміж великої кількості гравюр, картин та рукописів вирізняється "8 больших томов бумаг Или Новицкого"³⁹². Горленко розповів другові про це, оскільки однією з ранніх Стороженкових праць саме й була розвідка про І.Новицького. А взагалі історія дослідницької роботи з паперами Новицького сягає 1828 року, коли звідти було опубліковано один документ гетьмана Мазепи. 1914 три документи, що потрапили якимось чином до бібліотеки Осолінських (листи Василя Кочубея 1679 року, Івана Максимовича 1694 року й універсал гетьмана Івана Самойловича), опублікував Михайло Возняк³⁹³.

Як стверджує дослідник архіву Іллі Новицького Віктор Заруба, у совєцькі часи про збірку згадано щойно в документах 1927 року: "Саме тоді з ініціативи Михайла Грушевського Всеукраїнська Академія наук купила у лєнінградського колекціонера Д.Я.Дашкова за 600 рублів колекцію докуметів І.Ф.Новицького для Археографічної комісії. В лютому 1934 р., після погрому установ М.Грушевського і ліквідації Археографічної комісії, збірки надійшли до Історико-археографічного інституту. [...] В листопаді 1934 р. Інститут ліквідовують, і збірки, разом з іншими неописаними й необробленими документами оптом передають до Відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер ІР НБУ)"³⁹⁴. Тепер історія збірки доповнюється епізодом,

³⁸⁹ Пропущено адресу. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 233-234 зв.

³⁹⁰ Наставление гетмана Ивана Мазепы охочекомонному полковнику Илье Новицкому, как должно поступать в военных действиях // Славянин. 1828. Т. 8. № 45. С. 201-209; Чистович Илларион Алексеевич (1828-1893). Письма к полковнику запорожского войска Илье Новицкому, 1676-1696 гг. // ЧОИДР. 1863. № 1. С. 20-51; Стороженко Николай Владимирович (29 травня 1862, с.Велика Круча Пирятинського пов. Полтавської губ. – 1940/42, Югославія). Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина. 1885. № 7. С. 431-457 (окремо: К., 1885); К портрету Ильи Федоровича Новицкого // Киевская старина. 1886. № 9. С. 194-198; Кушнір-Марченко Кость. Ілля Новицький, охочекомонний компанійський полковник останньої чверті 17 і початку 18 ст. // 1929. С. 100-101; Заруба Віктор Миколайович (нар. 10 вересня 1957). Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах "Архіву полковника Іллі Новицького" // Архіви України. 1989. № 5; Його ж. Архів компанійського полковника Іллі Новицького // Київська старовина. 1992. № 4. С. 12-19; Його ж. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна та книжкова спадщина України. 1993. Кн. 1. С. 21-38; Його ж. Українское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией: последняя четверть 17 в. X.: Основа, 1993. 167 с.; Його ж. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. 464 с. Див.: Шурляков Сергій. Герб Новицький // Шоста наукова геральдична конференція. Л., 1997. С. 163-165.

³⁹¹ Білокінь С.І. Новицький Г.І. // УРЕ, вид. 2. Том 7. К., 1982. С. 406. Без підп.

³⁹² Ульяновський Василій Іринархович (нар. 6 серпня 1958). Три "лики" Миколи Стороженка: "малоросійство" – "російство" – "українство" // Стороженко Микола. З мого життя. К.: Либідь, 2005. С. 71.

³⁹³ Возняк Михайло Степанович (1881-1954). Три документи до історії Руїни // Україна. 1914. № 3. С. 76-81.

³⁹⁴ Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах. С. 55-56.

пов'язаним з особою Павла Потоцького. Саме він перевіз її до Києва разом зі своїм музеєм.

Проаналізувавши публікацію документів Новицького в "Актах, относящихся к истории Западной России", В.Заруба констатував, що збереглося не все: "[...] виходячи з аналізу опублікованих в АЗР матеріалів, яких немає в шести книгах збірки, ми дійшли висновку, що повинно бути принаймні ще два фоліанти, які служили джерелом для публікації актів"³⁹⁵. Вище зазначалось, що 1899 року В.Горленко справді бачив їх вісім. Тим часом у жовтні 1926 року, описуючи збірку, Д.Я.Дашков подав відомості вже про шість фоліантів. Отже ці два за невідомих поки що обставин відкололись від збірки ще в Петрограді – не раніше 1899 року й не пізніше 1926-го.

Відтворюю опис Дашкова:

"Малорусское собрание. Рукописи.

Архив полков.[ника] Новицкого, 6 переплет.[енных] томов, письма, ордера, документы, материалы.

Книга I (134 обознач.[енных] стр.), 81 писем полк.[овнику] Новицкому от духов.[ных] особ.

Книга II (303 обозн.[аченных] стр.; после стр. 189 ошибочно отмеч.[ена] стр. 200; за исключ.[ением] пропущ.[енных] 11 стр., всего 292 стр.), 207 бумаг и писем.

Книга III (264 обозн.[аченных] стр.; между 14 и 15 стр. не пронумеров.[ана] 1 стр.; также пропущена 188), 154 бум.[аг] и писем, между коими гетманов – Самойловича 8 и Мазепы 130. Письмовник или образцы писем на разные случаи 28 стр. Выписки из сочинений, рассуждения, стихи. Толкование Св. Евангелия – 82 стр. Инструкция полк.[овнику] Новицкому на случай военных действий 12 стр. Печатная Конституция ординарн.[ого] Сейма 1670 г. короля польского Михаила и пр. 52 стр.

Книга IV (164 обозн.[аченных] стр.; ошибоч.[но] пропущ.[ена] стр. 76), 149 писем, ордеров Новицкому от гетм.[ана] Самойловича 105 (стр. 101-108 и 134, также 153-156 перевернуты в брошюровке).

Книга V (303 обозн.[аченных] стр.; стран. 74 и 302 не сброшюрованы), 272 письма Новицкому от полковников, есаулов и других лиц.

Книга VI (209 обозн.[аченных] стр.; ошибоч.[но] пропущ.[ена] стр. 76), 115 писем и бум.[аг]. Всего 978 ордеров и писем, не считая приписок. Письма духовных лиц, полковников, есаулов и друг.[их], Мазепы 135, Самойловича свыше 116.

У многих сохранены сургучные печати.

- Материалы для истории церквей и монастырей Киевской епархии XVI и XVIII в.в. из старых дел; 45 бумаг.

- Документы к истории Войска Запорожского 1709-1788 г.г. из старых дел, многие с печатями. 19 бумаг.

- Рукописные пиесы: Жизнь Григория Сковороды, соч.[инение] друга его М.К. в селе Катетове 1795 г. Февр.[аля] 9 и 8 сочин.[енная]. Современ.[ная] автору рукопись в стар.[ом] кожан.[ом] перепл.[ете]; мальй 8 °.

- Е.П.Гребенка. "Рассказ". Тетрадь в 21 стр. с 2 порт.[ретами] и вырезк[ами] в коленкор.[овом] перепл.[ете] с кож.[аными] корешк.[ом].

- Н. [И.] Костомаров. "Бытовые очерки из истории XVIII в." 3 рассказа: "Московские торговки. Царский родич. Черви." Тетрадь в 60 стр. с порт.[ретом] и вырезк[ами] в коленк.[оровом] перепл.[ете] с кож.[аными] корешк.[ом].

Автографы.

- Т.Г.Шевченко. Стихотвор.[ение] "Майский вечер", 1847 г. Егору Петров.[ичу] Ковалевскому.

[...] 21 акварель для илл.[юстрирования] книги или украшения знамени.

---

³⁹⁵ Там само. С. 56.

[...] Батюшков. Памятники Волыни. Оригинал, писарской рукой. 35 акварелей и 4 чертежа.

[...] Альбом русск.[их] и малорос.[сийских] рисунков Ивченко. СПб., 1875. Не хватает лист.[ов] 2 и 12.

[...] Фотографии.

3 фотогр.[афии] (не наклеен.[ы]) с уничтожен.[ных] фресок в Великой церкви Киево-Печерск.[ой] Лавры, изображ.[ающих] царей [...] и Мазепу.

За вышеозначенный материал согласен получить 1200 руб. и если встречается необходимость, то с рассрочкой, примерно в три срока – 1 ноября, 1 января и 1 марта по 400 рублей.

Д.Я.Дашков.

4 окт.[ября] 1926 г." ³⁹⁶.

Резолюція: "т. Яворському. На розгляд. 7/Х. Я.Ряппо" ³⁹⁷.

Для Спільного Зібрання УАН, що відбулось 10 травня 1926 року, Ол.Новицький підготував нову доповідь. У протоколі ч. 245 записано: "11) Згідно з доповіддю акад. О.П.Новицького постановлено вдатися до УкрНауки з проханням швидче владнати справу з набуттям збірки гр. Потоцького в Ленінграді (диви прот. Укрнауки з 3/IV - 26 р. Ч. 11 п. 2" ³⁹⁸.

Зберігся лист невідомої адресантки до заступника директора Музейного Містечка нумізмата Василя Ляскоронського. Датується він 23 серпня 1926 року, коли збірка далі лишалась у Пітері, не рухаючися з місця:

«Глубокоуважаемый Василий Григорьевич!

Шлю привет с берегов Онежского озера, куда я только что приехала из Ленинграда. Как обещала, я была у Потоцких с целью ознакомить их с положением вопроса о помещении. Павел Платонович Потоцкий в большом волнении: с одной стороны, Харьковский Наркомпрос не выполнил до сего времени ни одного пункта договора, заключенного с ним еще в мае месяце (утверждение в должности заведывающего его же кол[л]екциями, ставка и т.д.), с другой стороны, его беспокоит бесконечная волокита с переездом, полное неведение относительно помещения в Лавре. Он обращается к Лаврскому Музею с просьбой помочь ему и, если можно, выслать план помещения для коллекций и план его (хотя бы предполагаемой) квартиры, а также квадратуру наибольших по площади комнат. Отец Варфоломей ³⁹⁹ мог бы сделать какой-нибудь примитивный набросок.

³⁹⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 235-237 зв.

³⁹⁷ Там само. Арк. 235.

³⁹⁸ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. I, 26356.? Арк. 1 зв.

³⁹⁹ Про о. Варфоломея докладно оповів у спогадах про Лавру її юрисконсульт І.Шумилін. Ще до революції майбутній о. Варфоломей закінчив реальне училище і Технологічний інститут. «Склад его ума и характера, религиозно-философские настроения неудержимо влекли его к иноческой жизни. Он был полон созерцательных настроений и стремился к духовно-нравственному самоусовершенствованию. Поступив в Лавру в качестве послушника, он скоро принял монашество, а затем был возведен в сан иеродиакона. Соответственно его знаниям и опыту его назначили на послушание в большую лаврскую электростанцию. От. Варфоломей отдавал своему послушанию все свои силы, знания и энергию. Однако, кроме этой работы, он для себя находил еще и иные занятия. Он беспрестанно стремился пополнить свои знания, и в этом смысле был подлинно ученым монахом. Каждую область науки, за которую он брался, он тщательно и глубоко изучал, ночами рылся в книгах, выбирал необходимые материалы, делал выписки, переводы, разыскивал новые источники. Он основательно и серьезно работал над изучением астрономии, истории, а позже биологии. Причем все эти науки его интересовали в аспекте его религиозных настроений, как новые утверждения бытия Божия и истинности христианства» (Никодимов И.Н. Воспоминания о Киево-Печерской Лавре. Мюнхен, 1960. С. 95-96).

Кол[л]екции его разнообразны и многочисленны: картины, гравюры (более 10 000), библиотека, фарфор, мебель, все это заколочено в ящики и ждет давно от'езда. В Лавру направился [А.А.]Ерецкий, на него возлагались большие надежды»⁴⁰⁰.

Ніби продовження сюжетної лінії, зберігся рапорт Олександра Андрійовича Єрецького до наркома:

"Народньому комісару освіти
Уповноваженого НКО в справі договору з П.П.Потоцьким
Єрецького
Рапорт.

Від'їхавши за Вашим розпорядженням до міста Києва для проведення підготовчої роботи для розміщення колекцій Потоцького, я зустрівся з фактом відсутності приготовленого помешкання для колекцій. Замістн.[иком] Зав.[ідувача] Лаврським музеєм т. Ляскоронським⁴⁰¹ було передано папірця, з якого видно, що помешкання не приготовано, позаяк ОВК не вживав заходів для звільнення помешкання від мешканців. Прийшлося вживати заходів перед Київським ОВК про прискорення передачі Лаврського містечка Наркомосвіті взагалі, а зокрема звільнення мешканців першого корпусу, що призначається під колекції Потоцького. Отримавши постанову від 18 серпня ц.р. ОВК і резолюцію тов. Любченка до тов. Мотузова (Зав. Соц. Собезом) про прискорення звільнення Лаври від мешканців, я з представником Соц. Собеза тов. Бережним поїхав для огляду Лаври, де при огляді першого корпусу з'ясувалось: 1) що не дивлячись на юридичне закриття інвалідного містечка з 1 травня (з якого Соц. Забез.) мусив передати Лавру Наркомосу) до цього часу існує домоуправління, котре стягає гроші з мешканців, а також заселює за розпорядженням Мотузова новими мешканцями Лавру (слова Бережного), а також не вживає жодних заходів проти самочинного заселення Лаври, яке має місце в першому корпусі (інваліди Маковський й Мельничук). Далі, при огляді першого корпусу з'ясувалося, що Соц. Страх, мавший на утриманні кількох інвалідів, в

«И.Н.Никодимов» – псевдонім Івана Ніколайовича Шумиліна (4 червня 1895, Варшава – 1963 чи 1964), фахівця із цивільного, речового та торгівельного права. Одержав освіту на юр. ф-ті Варшавського ун-ту, евакуйованому до Ростова-над-Доном. Юрисконсульт КПЛ (1919-23). Викладач Київ. ін-ту нар. госп-ва, науковий співробітник ВУАН (1928). Консультував київських вчених з правових питань, зокрема житлового права (Звіт Бюро Київської секції наукових робітників 1/III 1927 р. – 1/III 1928 р. [К., 1928.] С. 13; Бюлетень Київської секції наукових робітників. 1930. № 3. С. 12-14; 1931. Березень. № 1-2. С. 28-33). 1943 емігрував до Німеччини, потім виїхав до Америки, мешкав у Нью-Йорку, на Бронксі. Співробітник Ін-ту для вивчення СРСР (Мюнхен). Писав спогади про КПЛ, вважаючи, що «по существу, они, эти образы жизни величайшего украинского монастыря за последние годы его существования, уйдут со мной с жизненной сцены. [...] Вы знаете, что здесь, в Америке для меня все чуждо, все чужие и особенно наша эмиграция. И в церковь, и в национальный вопрос играют, часто забывая, что наши прекрасные народы – в страшном горе, в страданиях и слезах. Здесь “живут-поживают, да добра наживают”, а что касается духовных проблем, то они – для развлечения только» (лист до П.Курінного від 14 лютого 1956; із приватної збірки). Псевдонім розкрито у вид.: Православний українець. Ч. 165. Детройт, 1982. С. 22. Частковий переклад: Києво-Печерська Лавра // Православний українець. Ч. 100-106. 1965-67. Дж.: Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Лгр., 1928. С. 497; Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Кн. 4 (17). Мюнхен, 1955. С. 168. Приношу подяку Тат.Чеботарьовій, Нью-Йорк, 21 січня 2000, за цінну інформацію.

⁴⁰⁰ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 90. № 428. Автограф. Шифр на листі й обкладинці, а також анотацію написано моєю рукою. Це означає, що листа було оброблено у 1979-81 роках. Адресантка – секретар-бухгалтер Музейного містечка Ольга Яківна Микитенко (Климова Е. Музей України. С. 108; Державний архів СБУ. № 67213 ФП. Т. 1. Арк. 432).

⁴⁰¹ **Ляскоронський** Василь Григорович (1860-1928) – археолог, нумізмат. Закінчив Ун-т св.Володимира 1885. Співробітник ВМГ з листопада 1923. Зав. нумізматичним відділом. Дж.: Ист.-филол. ин-т кн. Безбородко в Нежине, 1901-1912. Нежин, 1913. С. 34-37; Професор В.Г.Ляскоронський // Бюлетень Київської секції наукових робітників. 1928. Лютий. № 4. С. 12-13; Мельник-Антонович Катерина Николаївна. В.Г.Ляскоронський: Некролог // Записки Ист.-филол. відділу. Кн. XXIV. К., 1929. С. 367-387; Историчний факультет Київського національного університету (2004). С. 240.

травні місяці цього року забрав у них всю меблю та залишивши їх мешкати у Лаврі, коли згідно договору він мав їх взяти до своїх помешкань. Взагалі, вражає своїм виглядом руйнуюча Лавра, що має понад 5 господарів, котрі не дбають за її одремонтування. Діставши 25 серпня постанову Міськ. Ради про адміністративне виселення мешканців з Лаври, прошу Вашого розпорядження про відрядження представника для прискорення всієї цієї справи та переведення прийому в Лаврі від Соц. Забезу. Взагалі стан Лаври викликає великий жах, бо хто не лінується, той її експлуатує, так, монахи улаштували ночліжку, де збирали 150-200 київських босяків, стягаючи з них 5-10 коп. за ночліг. Часті крадіжки зовсім мішають планомірній роботі, а уникнення їх лише можливо за повним звільненням Лаври від приватних мешканців.

Закінчуючи, прошу вжити заходів що до прискорення підготування помешкання для колекцій Потоцького, позаяк кліматичні умови Ленінграду примушують вивезти їх до 15 вересня.

28/VIII – 26 року. Єрецький" ⁴⁰².

У жовтні 1926 року київська вчена корпорація і вся Україна святкували ювілей першого президента УНР академіка Михайла Грушевського. Павло Платонович душею був уже вдома, - опубліковано вітання його й його вірного молодого друга:

"Щиро вітаю найвидатнішого історика рідної України в сорокову роковину наукової праці. Потоцький" ⁴⁰³.

"Щиро вітаю з сорокрічним ювілеєм наукової праці на царині української історії, кріпко бажаю ще довго Вам працювати на користь рідній культурі та вітчизні. Єрецький" ⁴⁰⁴.

На жаль, 1926 року бюрократія з проблемою не впоралась, приміщення в Лаврі не було готове, і збірка зимувала в Пітері.

У Києві

Справа перевезення музею Потоцького до Києва широко висвітлювалась у пресі. Розповідалось, що коштовна колекція речей мистецтва й культури, яку зібрав Потоцький, відбиває побут і культуру України XVII-XVIII століть і що нібито "Укрголовнаука погодилася на придбання збірки Потоцького для Київського Музею Мистецтв" ⁴⁰⁵. Відбиваючи певні віяння, зміни настроїв, потім почали писати інакше, вважаючи, мабуть, що Потоцькому буде більше чести, якщо його збіркою ошчасливають більшу кількість українських музеїв: "Президія Укрглавнауки вирішила купити ці колекції для українських музеїв (у множині! – С.Б.)» ⁴⁰⁶. Якщо спочатку вказувалося, що «в цілому збірка оцінюється в 200 тисяч карб.» ⁴⁰⁷, то потім запевняли, що Наркомосвіта придбала збірку за 200 тис. карб., хоч дар у суму 200 тисяч і витрата 200 тисяч на придбання – це речі ніби трохи різні. Насправді така невизначеність відбиває різні етапи, якими ходила справа по начальницьких кабінетах. У деталях її легко простежити за документами.

⁴⁰² ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7764. Арк. 10 - зв. Вперше опубл.: Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. К., 1992. С. 267-268. У виданні помилково приписано чиновникові, який, стоячи багато вище за службовим становищем, до того ж в іншій структурі, ніяк не міг бути його автором: "Репорт уполномоченного Наркомпроса Озерского о готовности помещения для размещения коллекций П.П.Потоцкого". Виправлено за оригіналом.

⁴⁰³ Ювілей академіка М.С.Грушевського, 1866-1926. [К., 1927]. С. 103.

⁴⁰⁴ Там само. С. 102.

⁴⁰⁵ Придбання збірки Потоцького для Музею мистецтв // Червоний шлях. 1926. № 5-6 (38-39). С. 246.

⁴⁰⁶ Цінна колекція // Червоний шлях. 1926. № 4 (37). С. 221.

⁴⁰⁷ Придбання збірки Потоцького для Музею мистецтв. С. 246.

Деяка плутанина вийшла і з кількістю вагонів. На Україну, - запевняли одні, - буде відправлено до п'яти вагонів речей. Для розміщення речей потрібно буде 15 кімнат ⁴⁰⁸. Ф.Шілов писав про 13 вагонів ⁴⁰⁹.

Фактично відправлено з Ленінграда сім вагонів музейного майна загальною вагою 38 тонн ⁴¹⁰. З київського вокзалу до Лаври Потоцький замовляв 30-40 підвод з брезентом ⁴¹¹. Щоб краще уявити фізичний стан збірки, звернемося до листа харківського Наркомосу до всесоюзного наркомату шляхів сполучень від 29 березня 1927 року: "[...] в силу технических условий большинство упаковочных мест весом 100-200 кг, но имеются отдельные места, как железный несгораемый шкаф весом около 2 тонн, рама резная с упаковкой до 1/2 т, несколько старинных немецких шкафов неразборных весом до 1/2 т, хотя по габариту пригодных для перевозки в крытых вагонах" ⁴¹². Ще можна уявити процес перевезення збірки поїздом, але як дали собі раду із сейфом і рамою київські ломовики, - абсолютно не уявляю. Тут могли б сказати своє слово хіба що будівники єгипетських пірамід.

Другий лист П.Потоцького до С.Єфремова – з Ленінграда - не датований. Орієнтовно написано його наприкінці квітня – на початку травня 1927 року:

*«Глубокоуважаемый
Сергей Александрович,*

Д.Я.Дашков согласен продать Академии свои рукописи за предложенную ему сумму в 800 руб., но с условием, чтобы деньги были ему выданы сполна, а взамен взяты у него рукописи. Таким образом, Академии придется уполномочить доверенное лицо уплатить следуемую сумму Дашкову и принять у него рукописи. Я говорил об этом с Ерецьким, и он хотел писать Вам, а может быть, уже и написал. Он не откажется выполнить это поручение.

Что касается моей рукописи о Шевченке, то она, ввиду Вашей просьбы, была послана Вам, или с Щербаковским, или с В.Н.Перетцом – хорошо не помню. Но когда я был в [1]925 году в Киеве, то спрашивал, получили ли Вы ее, и Вы мне ответили утвердительно и при этом прибавили, что ее можно будет напечатать.

Это был мой доклад в годовщину смерти Шевченки в Общ.[естве] исследов.[ания] укр.[аинской] истории, слов.[есности] и языка в 1925 году. Главное здесь было об Эстетике Либерта (sic), которая была выслана ему польскими друзьями в ссылку и которой Шевченко посвятил несколько страниц в своем дневнике. Мне удалось с некоторыми другими книгами, принадлежавшими Шевченке, приобрести и этот ценный памятник, так много облегчивший томление Шевченка в ожидании освобождения ⁴¹³. Было здесь и о неизвестном до этого загадочном рисунке Шевченка 1850 г. с несколькими скрытыми портретами с автопортретом в центре (про нього див. нижче. – С.Б.); о

⁴⁰⁸ Важливе музейне придбання // Червоний шлях. 1926. № 11-12 (44-45). С. 238; Збірка Потоцького // Прол. правда. 1926. 17 квітня?; Культура й мистецтво: Збірка Потоцького // Прол. правда. 1927. 3 липня. № 148 (1761). С. 5; Сіманцев Б.А. Музейна збірка Потоцького // Укр. вісти. Париж, 1927. 10 вересня. № 45. С. 2. Підп.: Б.Сім; В музеє Потоцького // Веч. Киев. 1929. 5 января. № 4 (578). С. 4.

⁴⁰⁹ Шілов Ф. Записки старого книжника. Москва, 1959. С. 19.

⁴¹⁰ Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. № 56. Арк. 5 – зв.

⁴¹¹ Там само. Арк. 32.

⁴¹² ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп.6/V. № 7765. Арк. 44. Підписали заступник наркома Приходько й заступник Головнауки Яворський.

⁴¹³ Значення книжки, думаю, набагато більше, оскільки у Шевченка вона з'явилась не випадково. Карло Лібельт (sic) поставив собі за завдання визволити польську філософію з-під опіки німецького думання і створити національно-польську, точніше слов'янську, філософію (Мірчук Іван. Рец.: Luck Kurt. Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens. Plauen i. Vogtland, 1934 // Записки Чина Св. Василя Великого. Том VI. Вип. 1-2. Львів, 1935. С. 390).

маске Шевченка, о его дубе и др.; а также и о книгах, принадл.[ежавших] Шевченке, из моего собрания.

К сожалению, у меня не сохранилась черновая доклада, а некоторые отдельные следы (?) уже уложены в ящики. (Нет ли у Вас в Академии конспекта этого доклада в отчетах нашего Общества за 1925 г.?)

Я очень прошу Вас, дорогой Сергей Александрович, поискать эту рукопись страниц в 30ть. Я с особым одушевлением писал ее, а это не всегда повторяется.

Повидимому, я скоро уже двинусь в Киев. У Вас уже все цветет! а у нас мрачно и дождливо. Прошу передать мой привет Алексею Петровичу [Новицкому].

*Крепко жму Вашу руку
Потоцкий»⁴¹⁴.*

Два збірники «Шевченко та його доба» вийшли у 1925-26 роках, тож туди, припустімо, не встиг потрапити матеріал технічно, хоча в Києві він опинивсь у травні 1925. Але дуже прикро, що віце-президент ВУАН Єфремов цього рукопису не видав ніколи – ні у двотомнику «Шевченко», ані в «Записках Історично-Філологічного відділу». У складі фонду Єфремова, що зберігається в Інституті рукопису, – у рештках архіву, що збереглися після його арешту, цього рукопису теж немає. Племінниця С.Єфремова Наталя Павлушкова згадувала: «Влітку 1938 р. приїхало ГПУ (на той час звалось НКВД. – С.Б.) до Онисі Федорівни, розпечатало решту мешкання й вивезло всю бібліотеку, портрети й усі речі С.О.Єфремова, що ще лишилися в хаті збережені О.Ф.Дурдуківською. Рукописні архіви, дуже цінне листування С.О.Єфремова з видатними діячами нашого минулого, з Франком, Коцюбинським, Драгомановим, Антоновичем і багатьма іншими і навіть, як я пам'ятаю, один манускрипт Шевченка, і всі інші рукописні дорогоцінності – шустрі чорняві новокияни, уповноважені НКВД, не бажаючи витратити на це свого цінного часу, мимо прохань украй зденервованої усім цим О.Ф.Д., щоб віддати це їй або передати на збереження ВУАН (куди вони повідомили, що книжки відвезуть), зіпхали гамузом усі рукописи в картопляні мішки й віддали нашому колишньому двірникові – п'яниці й підлій людині, з наказом продати все те в сорабкоп на обгортку оселедців. Що він і зробив, мавши ще й нахабство тих пару іскаріотських «срібняків» принести Онисі Ф.Дурдуківській на показ»⁴¹⁵. Хочеться пояснити походження єфремовського фонду в нинішньому Інституті рукопису. У протоколі засідання Президії ВУАН від 22 жовтня 1929 зазначено: "Ухвалили: а) визнати за потрібне взяти під охорону ВУАН книгозбірню та літературно-історичні матеріали, що перебувають у приватній квартирі акад. С.Єфремова, звернувшись у цій справі до відповідних органів"⁴¹⁶. Правдоподібно, серед паперів був і рукопис П.Потоцького. Лишається вдатись до евфемізму: «Місцезнаходження рукопису П.Потоцького невідоме». При цій нагоді додам, що кілька книжок з єфремовської бібліотеки (з вирізаними екслібрисами В.Кричевського) придбав у букіністичній книгарні на теперішній вулиці Богдана Хмельницького Євген Кирилюк⁴¹⁷. Інакше кажучи, якась частина бібліотеки так само розпорошилась по людях.

Спершу виїзд було призначено на 15 жовтня 1926 року⁴¹⁸, але С.Єфремов писав Потоцькому до Ленінграда ще 12 травня 1927 року⁴¹⁹. Переїзд відкладався.

Як бачимо, спочатку доля збірок складалась ніби цілком благополучно. Для перевезення колекції до Києва і її облаштування Раднарком УСРР виділив 14 тисяч карб.

⁴¹⁴ Автограф листа зберігається в архіві автора дослідження.

⁴¹⁵ Єфремов Сергій. Історія українського письменства. Вид. 4. Том II. Мюнхен, 1989. С. 472-473.

⁴¹⁶ Овчаренко Марія. Сергій Єфремов як літературознавець // ЗНТШ. Том CLXXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С. 176.

⁴¹⁷ Бріцина Олесь. Доля і доба // Слово і час. 2002. № 3 (495). С. 82.

⁴¹⁸ Важливе музейне придбання. С. 238.

⁴¹⁹ Єфремов С. Щоденники. С. 499. Його наступний лист Потоцькому – вже до Києва – датується 31 березня 1928 (С. 605).

⁴²⁰ 3 липня 1927 року «Пролетарська правда» сповістила громадянство, що збірку привезено «цими днями» ⁴²¹. Тоді, оповідаючи про перевезену до Київської Лаври збірку, мистецтвознавець Михайло Павленко підкреслював, що це щось нове, щось незвичайне, аби з півночі перевезено було цінну колекцію на Україну, адже доти протягом кількох сторіч імперіалістський уряд колишньої Росії тільки з України вивозив ⁴²². Згадавши про давню мрію Потоцького створити із своїх збірок музей у Полтаві, журнал «Червоний шлях» продовжував: «Тепер же [збирач] погодився передати їх у посідання українського суспільства і вимовив собі тільки те, щоб йому дозволено жити з тою колекцією в Києві і працювати в ній, як довго ще стане в нього сили» ⁴²³.

Міркуючи про переїзд генерала Потоцького з Ленінграда до Києва, пригадаймо, що невдовзі, 1935 року „Північною Пальмірою” прокотилась „чистка”, спрямована проти старої аристократії ⁴²⁴. Вона захопила сотні людей, яких Павло Платонович ближче чи менше особисто знав, - його безпосереднє соціальне оточення. Зрозуміла річ, не обминула б вона і його самого, аби він у Пітері лишився.

Оглядаючи долі, що випали відомішим бібліофільським збіркам Петрограда, згадавши бібліотеки генерала Михайла Адабаша, Михайла Остроградського, Олександра Кованька та інших, Ф.Шилов зазначив: «Потоцкий Пав.[ел] Плат.[онович], военный историк. Библиотека состояла из книг по истории Украины и военному делу; исключительная по своему составу. Передана им Украине. В Киеве предоставлено для нее специальное здание, и владелец назначен пожизненным директором библиотеки и музея с жалованием и квартирой» ⁴²⁵. На тлі трагедій, коли після загибелі чи виїзду за кордон власників їхні бібліотеки розпорошувались або й гинули, збіркам Павла Платоновича Потоцького і йому самому, здавалося, усміхнулась доля. Що ж до самого Шилова, то 1 липня 1928 року у його власність перейшла книгарня „Антиквариат” П.В.Губара (Ленінград, проспект 25 жовтня, 72), що пропонувала в широкому виборі антикварні книжки, видання XV-XX ст. ⁴²⁶

У пізнішому виданні, у спогадах Шилова знаходимо ширшу згадку: «Вскоре Потоцкий получил предложение из Украины передать Киеву все его собрание с тем, что будет создан из его вещей музей, а его назначат пожизненным директором этого музея. Это предложение соответствовало его самым заветным мечтам, и все его вещи были перевезены в Киев. Это было огромное собрание, занявшее тринадцать вагонов. На полученный аванс он очень удачно успел приобрести часть книг прекрасной библиотеки великого князя Константина Павловича ⁴²⁷, попавшей на Александровский рынок. Этой покупкой Павел Платонович очень пополнил свое замечательное собрание» ⁴²⁸.

Придбання архіву великого князя Костянтина Павловича з 1830-х років виділив у своїй розповіді кореспондентів «Червоного шляху» і сам П.Потоцький ⁴²⁹. Переїхавши до Києва, Потоцький не переривав з букіністом Ф.Шиловим контактів, замовляючи

---

⁴²⁰ Лазанська Т. Нашадок кишенського сотника. С.139.

⁴²¹ Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5.

⁴²² Павленко М. Музей України: Збірка П.Потоцького // Всесвіт. Х., 1928. 26 серпня. № 35. С. 6.

⁴²³ Цінний набуток для української науки. С. 246.

⁴²⁴ Иванов В.А. Операция "Бывшие люди" в Ленинграде (февраль - март 1935 г.) // Новый часовой. 1998. № 6-7. С. 118-131.

⁴²⁵ Шилов Ф. Судьбы некоторых книжных собраний. С. 186.

⁴²⁶ Книжный магазин «Антиквариат» Ф.Г.Шилова. Каталог № 3. Лгр., 1928. С. 2 обкл.

⁴²⁷ **Константин Павлович** (8 травня 1779 – 27 червня 1831) – великий князь. У його книгозбірні було бл. 36 000 томів. 1764 Єкатерина II придбала цю бібліотеку для вел. кн. Павла Петровича у барона І.А.Корфа. Згодом частина книжок перейшла до Імп. Юр'ївського та Гельсінгфорського університетів (Иваск У.Г. Частные библиотеки в России // Русский библиофил. 1911. Кн. VIII. С. 69).

⁴²⁸ Шилов Ф. Записки старого книжника. Москва, 1959. С. 19. Кількість вагонів автор зазначив з пам'яті. Насправді їх було менше – лише сім.

⁴²⁹ Цінний набуток для української науки. С. 246.

всілякі раритети. У звіті Музею за 1928-29 рік відзначалося, що він писав «антикварію Шилову о розыске и высылке ряда редких изданий, касающихся Украины»⁴³⁰.

Ленінградський книгознавець С.А.Мухин у засіданні Ленінградського Товариства Бібліофілів (ЛОБ) 20 грудня 1927 року зробив доповідь «Судьба одной библиотеки», згодом видану з передмовою В.К.Лукомського (ЛОБ, 1929. 62 с.), у якій дослідив шляхи цієї бібліотеки. Завдяки його дослідженню з'ясувалося, що книгозбірня великого князя, у якій були винятково рідкісні речі, перейшла до його побічного сина генерала П.К.Александрова, а тоді – за кілька поколінь – до Александри Александрівни Львової, яка вийшла заміж за Івана Васильовича Яцька. Як переказував 1929 року цей сюжет Б.Чистяков, «Стесненные обстоятельства заставили, года три тому назад, Яцко принять экстренные меры к ликвидации библиотеки своей жены, и он продал ее букинисту Наумову, в Александровский рынок, за незначительную сумму. Так в продолжении двух веков существовала библиотека, и только события 1917 года и последующих годов распылили ее»⁴³¹.

Стараннями Врони, коли Потоцького скандалізовано, переговори про його перехід до Києва на посаду директора Музею мистецтв ВУАН припинилися. Почали перебирати варіанти. Центральною київською установою, якій би відповідала петроградська збірка, був, звісно, Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка.

Його концепція змінювалась історично. Громадський комітет для збудування музею утворився, як відомо, 1894 року. Як міський музей старожитностей і мистецтв його засновано 1899-го. 30 грудня 1904 року відбулось освячення й відкриття музею. У промовах на відкритті голова Київського товариства старожитностей і мистецтв Богдан Ханенко і віце-голова товариства професор Юліан Кулаковський докладно визначили його профіль як обласного (крайового)⁴³². Спочатку музей був суто археологічний. Він прийняв старожитності Наддніпрянщини, грецькі та єгипетські (3000 предметів від подружжя Ханенків), слов'янські старожитності (900 номерів від Терещенків та Варвари Ханенко та 800 – від С.Могильовцева), скіфські старожитності (115 предметів – від І.Линниченка), монети й медалі (1291 примірник – від подружжя Суріних) та дев'ять ескізів і малюнків Врубеля від О.М.Терещенка. Стараннями незмінного директора музею Миколи Біляшівського та Данила Щербаківського, який увійшов у штат у серпні 1910 року, виникли художньо-промисловий відділ (межигірський фаянс, тканини, шитво), художній (літографії, рисунки, малюнки, олійні твори на українські сюжети), історичний (сюди надходили ікони), етнографічний відділи, а також книгозбірня⁴³³.

У роки Визвольних змагань музей конституювався як Національний. Большевики 1919 року назвали його Першим державним, але 1924 року українцям пощастило повернути «революційні завоювання» – він одержав назву Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка, подібно як академічна київська бібліотека звалась *Всенародна*, а в дужках *Національна*. Співробітник музею Федір Ернст писав: «Характером своїх збірок він є Національний Музей України, що своїми великими, систематично дібраними збірками охоплює матеріальну й мистецьку культуру України, відколи з'явилася на її території первісна людина аж до сьогодні»⁴³⁴. На засіданні президії Укрнауки від 5

⁴³⁰ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. Ф. 285. № 2060. Арк. 3.

⁴³¹ Чистяков Б. Супер-экслибрис и библиофилия // Альманах библиофила. [Лгр.:] Ленингр. об-во библиофилов, 1929. С. 146. Пор. с. 142, 145-146, 181-182, 398.

⁴³² Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича. К.: С.В.Кульженко, 1905. С. 6-20.

⁴³³ Див.: Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. К.: 1 Киев. артель печ. дела, 1905. 37 с. – та дальші випуски. 1912 виник відділ «Старий Київ».

⁴³⁴ Київ: Провідник / За ред. Ф.Ернста. К., 1930. С. 410. Пор.: Павлик Остап Якович (15 січня 1890 – 5 листопада 1937). Всеукраїнський Історичний музей ім. Т.Шевченка // Прол. правда. 1928. 3 серпня. № 179 (2071). С. 6. 1931 О.Павлик перебував в ув'язненні протягом чотирьох місяців. Вдруге заарештований 14 червня 1937. Розстріляний (Юркова Оксана Віталіївна (нар. 1967). Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського, 1924-1930. К., 1999. Пок.).

грудня 1925 року (ч. 52) слухали питання: "5. Про заснування в Києві Національного музею України разом з галереєю картин (т. Дубровський)". Ухвалили: "Визнати за своєчасне порушити питання про утворення Національного музею України, який у своїй виставочній та науково-дослідчій роботі охопив би всі галузі життя природи й населення України. Доручити акад. Багалію і тов. Дубровському скласти докладну записку про це, закликавши до вироблення проекту цього музею фахівців окремих галузів українознавства. В проекті передбачити утворення Національної картинної галереї"⁴³⁵.

Насправді події розвивались у напрямку протилежному. Дальші роки стали періодом дезінтеграції й погрому. Було усунуто Біляшівського, доведено до загибелі Щербаківського, ув'язнено й звільнено інших наукових співробітників. Відтак музей закрили, а частину його фондів перевезли до Лаври. Хоча будівля музею лишалась збудована лише на третину, а після повернення Києву статусу столиці будівництво провадилось дуже широке, пішли шляхом створення окремих музеїв – історичного⁴³⁶, українського мистецтва⁴³⁷, народного мистецтва⁴³⁸ та історії Києва (останній відкрито щойно 1982 року)⁴³⁹. У роки репресій і війни фонди сильно потерпіли. Сучасники пов'язували це великою мірою з реорганізаціями. У недатованому листі (1962-64) до Івана Спаського⁴⁴⁰ Михайло Новицький писав: "После смерти директора Беляшевского в музее, приблизительно в 1936 г. была проведена реорганизация – в Всеукр.[аинском] музее осталась "Картинная галерея", а коллекции по истории, археологии и нумизматике были переданы "Историческому (sic) музею" (там, где работает твоя ученица). Не знаю, в каком виде сейчас существует коллекция Бодилевского, в целом, вероятно, многое исчезло, но "золотой" Владимира сохранился"⁴⁴¹.

За будь-яких умов одна з найважливіших проблем у музейній справі зводилась до наявності приміщення. Як відомо, у Києві існувала чимала збірка Турвонта Кибальчича⁴⁴². 1877 року міська дума відхилила його прохання надати за рахунок міста приміщення для його музею⁴⁴³. Доля його збірок досі не відома.

Лишаю нерозв'язаним питання, куди властиво найкраще міг вписатись Музей України Потоцького відповідно до свого змісту. Мається на увазі надзвичайно висока цінність його збірок і їхній національний характер. Відповісти на це питання важко, тим більше, що драматичної історії українських музеїв досі як слід не вивчено⁴⁴⁴. Ясно одне: Павло Потоцький перевіз свої збірки на Батьківщину наприкінці українізації і напередодні погромів. Перевіз музей, український зміст якого було неможливо приховати.

---

⁴³⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 5. № 720. Арк. 94. Головував на засіданні Матвій Яворський, обговорювали це питання Багалій, Семковський, Палладін, Красуський, Соколовський, Астерман.

⁴³⁶ Музейное строительство на Украине в годы советской власти, 1917-1987 / Сост. Л.Ю.Ступак, Т.А.Прилипка, Н.В.Гончаренко: Науч.-вспомог. библиогр. ук. К., 1987. С. 80-81.

⁴³⁷ Там само. С. 88-89.

⁴³⁸ Там само. С. 90-91.

⁴³⁹ Там само. С. 82.

⁴⁴⁰ **Спаський** Іван Георгійович (24 лютого 1904 – 4 листопада 1990) – нумізмат. Брат Євгенії Юрїївни С. У 1928-30 завідував міським музеєм у Ніжині, потім – нумізматичним кабінетом у Харківському археол. музеї. З 1931 завідував секцією медалей Держ. Ермітажу. Ув'язнений 31 жовтня 1933. Одержав 5 років таборів, які відбув повністю. У 1941-46 перебував в армії рядовим, після демобілізації на початку 1946 повернувся до Ермітажу, де до 1990 очолював відділ рос. монет та медалей. Маю 150 його листів до мене 1969-1990. Дж.: Янин В.Л. К шестидесятилетию И.Г.Спасского // Нумизматика и эпиграфика. 1965. № 5. С. 3-9; Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. «Дело славистов». С. 205; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 218; Хранитель Эрмитажа: Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г.Спасского (1904-1990). СПб.: Гос. Эрмитаж, 2004. 293 с.

⁴⁴¹ Лист у моєму архіві.

⁴⁴² Петров Микола Іванович (1840-1921). Скрижалі пам'яті. К.: Либідь, 2003. С. 129-131.

⁴⁴³ Известия Киевской городской думы. 1880. 1 мая. № 3. С. 112.

⁴⁴⁴ Див.: Миллер Михаил Александрович (1883-1968). Советский музей в системе пропаганды // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Том 5. Мюнхен, 1953. Апрель-июнь. С. 80-99; Его же. Уничтожение большевиками памятников истории, культуры и искусства в СССР // Там же. Том 3. Мюнхен, 1952. Декабрь. С. 94-105.

Переговори перейшли у нову фазу у зв'язку з Лаврським заповідником. У червні 1926 року Наркомос, що провадив переговори з Павлом Платоновичем, звернувся до київського музею культури й побуту, який очолював енергійний археолог і музейник Петро Курінний⁴⁴⁵. За угодою з Потоцьким, Наркомос зобов'язався надати йому приміщення в

---

⁴⁴⁵ **Курінний** Петро Петрович (4 травня ст.ст. 1894, Умань - 25 листопада 1972, Мюнхен) – археолог, історик. Син адвоката, члена Одеської громади. Учень і товариш Д.Щербаківського. Член та секретар іст.-етногр. гуртка при Ун-ті Св.Володимира (1915). Закінчив іст.-філол. фак. Ун-ту Св.Володимира (осінь 1917). Учень М.В.Довнар-Запольського. Один з фундаторів і член ЦК охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (1917). 1918 викладач історії та географії Уман. класичної урядової гімназії, а з заснуванням Першої укр. гром. гімназії ім. Б.Грінченка його призначено на її викладача, а потім директора (гол. президії шк. ради Ів. Олексійв). Зав. іст. музеєм Уманщини. 1918 на північ від Умані виявив Білогрудівську культуру (Козловська Валерія. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка у Києві. [К.] 1928. С. 24). 1924 передав музей Безвенглінському, а школу – Паляничці. За рекомендацією Ол.Новицького та Біляшівського викликаний до Києва, де був обраний на дійсного члена ВУАК. З 27 квітня 1924 директор Лаврського музею, з 1926 – Всеукр. музейного містечка, де було розвинуто широкі наукові дослідження. Внаслідок перевірки комісією ЦК за "отсутствие классового подхода в научной деятельности, увлечение стариной и непонимание процесса нового социалистического музейного строительства" підданий різкій критиці (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 52). Уночі проти 25 лютого 1933 арештований. 8 березня написав заяву: „Бажаючи цілковито і щиро роззброїтися в усій моїй попередній контрреволюційній діяльності проти пролетарської революції та радянського будівництва, повідомляю, що усю свою попередню контрреволюційну діяльність вважаю за помилкову й цілковито засуджую [...]” (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 48628 ФП / кор. 895. Арк. 5). З приводу його докладних зізнань написано: „Протокол неполный. Полной искренности нет. Смазывает целый ряд моментов практической работы организации. Работу организации рисует как вредительство на культурном фронте” (Арк. 27). За постановою президії ВУАН від 5 травня 1933 звільнений з роботи, „зважаючи на те, що [...] з 23.ІІ – ц.р. не виконує обов'язків наукового співробітника”. 11 травня було прийнято постанову: „Я, уполномоченный 2-го отделения СПО – КООГПУ Ямпольский, рассмотрев дело № 3391 по обвинению гр-на Куринного Петра Петровича по ст.ст. 54-11 и, приняв во внимание, что дело требует дополнительных следственных действий, что 2-х месячный срок, предусмотренный УПК, истек, что нахождение Куринного на свободе дальнейшему ведению следствия не помешает, а посему ПОСТАНОВИЛ: Избранную в отношении Куринного Петра Петровича меру пресечения – содержание под стражей отменить, освободив его под подписку о явке» (підписали: Уполномоченный СПО Ямпольский, согласен: нач. 2 отд. СПО Гольдман, утверждаю: зам. нач. КООГПУ и нач. СПО Чердак. Арк. 59), після чого було вирішено слідчу справу направити облпрокуророві на припинення, після чого справу здати до архіву. 16 липня 1934: „Гр. Куринного П.П. от отобранной у него подписки о невыезде освободить” (Арк. 60). Був позбавлений права працювати за фахом, викладати та друкувати. Працював як економіст геол. партії з відводу шахтних вод у рудниках Кривого Рогу, складання кадастру малих річок України, кодексу глиняних покладів України й проектування „Великого Києва” у перспективі трьох п'ятирічок. 17 квітня 1935 одержав довідку за підписом помічника облпрокурора по спецсправах Київської облпрокуратури Космана: «Видано цю гр-ну Куринному Петру Петровичу в тому, що справа № 3391 про обвинувачення його за 54-11 арт. КК УССР – прикорочена на підставі 2 ч. 197 арт. КПК». З листопада 1933 до грудня 1941 мешкав на вул. Гершуні, 46, у серпні-грудні 1941 – на Лисій Горі, з 4 січня 1942 до 10 жовтня 1943 – на Мало-Володимирській, 46. 1943 емігрував до Німеччини, де став одним із фундаторів УВАН. Надзв. (4 лютого 1946), звичайний (15 листопада 1949) проф. УВУ. Д. чл. НТШ (13 червня 1947). З липня 1954 член асамблеї Ін-ту вивчення історії й культури ССРСР у Мюнхені. У 1954-61 очолював укр. редакцію Ін-ту, що видав 17 томів „Укр. збірників” (1954-60) та низку монографій. Похований у Мюнхені, Вальдфрідгоф. Архіви в УВАН (Boshuk Yury. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., New York City: A Detailed Inventory. Edmonton, 1988. P. 64-67), Ін-ті археології НАН України. У рукопису лишилися праці: „Варіанти трипільської культури в Україні” (10 арк.), „Кадіївці” (монографія про невірну в літературі інтерпретоване селище трипільської культури, 3 арк.), „Крутобородинці-2” (монографія про селище трипільської культури” (2 арк.), „Борисівський варіант трипільської культури” (10 арк.), „Советська етнографія на службі соціалістичного будівництва” тощо. В архіві матеріали до тем „Скарбець Києво-Печерської Лаври”, „Українське золотарство”, „Українські фініфті”, „Зруйнована святиня (Церква Успіння КПЛ)” тощо. Дружини: 1) Зінаїда Олександрівна, нар. бл. 1899 (дочка Тетяна Петрівна, нар. бл. 1920), 2) Денбська Раїса Михайлівна (дівооче прізвище Чернявська; 17 квітня 1894 – 20 січня 1977, Мюнхен). Дочка Михайла Чернявського (нар. 8 листопада 1864, с. Пищики Васильків. пов. Київ. губ.) і німкені Марти Ланге (нар. 22 вересня 1864). Їй присвятив вірша Освальд Бургардт. Перший чоловік – композитор Віктор Миколайович Денбський (нар. 1892), композитор, автор двох симфоній і опери "Маскарад" за Лермонтовим (1941). З 1 травня 1924 (1926?) до 20 листопада 1933 секретарка Всеукр. муз. містечка. Цивільний шлюб її з П.Курінним оформлено у Києві 19 січня 1941, церковний відбувся 21 травня 1950 в церкві табору Шляйсгайм в Баварії.

Києві. Тоді саме доходили згоди щодо перевезення збірки у принципі, тож заступник наркома освіти Ряпо, заступник завідувача Укрнаукою Баланін і завідувач адміністративним управлінням Ліщинський запропонували таку комбінацію: "Оскільки найбільш придатним для цього місцем у Києві є Лаврський Музейний городок, НКО пропонує Вам негайно підготувати потрібне помешкання, бо незабаром колекції та бібліотека Потоцького будуть перевезені до Києва"⁴⁴⁶. Українські високопосадовці дивились уперед.

29 вересня 1926 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР визнали Києво-Печерську лавру Історично-культурним державним заповідником, перетворивши її на «Всеукраїнський музейний городок» (така дещо недоладна, суржикова була його офіційна – у постанові - назва)⁴⁴⁷. Письменніші сучасники вживали органічнішу форму - Музейне містечко⁴⁴⁸, і коли вал репресій кривавим котком пройшов через Україну, саме вона лишилась для вжитку в поточній документації⁴⁴⁹. Нова установа, отже, справляла враження перспективного науково-освітнього закладу. Очолив його Петро Курінний.

Всеукраїнське музейне містечко утворилося внаслідок реорганізацій одержавлених українських сховищ. Утворилося задовго до переїзду столиці⁴⁵⁰, що супроводжувався масовим нищенням святинь Золотоверхого Києва. Відтак музейники мали досить багато часу для порятунку національних культурних цінностей на Київщині й у самому місті. Серед паперів Музею України зберігся цікавий акт від 12 лютого 1929 року, згідно з яким лаборант Музейного містечка В.Іщенко здав П.Потоцькому "из музейных фондов в корпусе II-м те экспонаты, которые имеют отношение к Музею Украины"⁴⁵¹.

Наприкінці двадцятих років Іщенко розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на порятунок мистецьких і загальнокультурних скарбів. Як писав Сергій Гіляров, це саме В.Іщенко, "уповноважений у справах вилучення художніх цінностей по церквах", у червні 1927 року під сходами на дзвіницю Троїцької церкви (Велика Васильківська вулиця) виявив знамениту картину "Адам і Єва"⁴⁵², яку большевики продали потім за кордон. На

Дж.: Miller M. *Archaeology in the U.S.S.R.* (1956). P. 119, 160; Полонська-Василенко Наталя. Петро Петрович Курінний // УВУ. Наукові записки. Ч. 8. Мюнхен, 1956-66. С. 5-18; Пастернак Яр. *Археологія України*. Торонто, 1961. Пок.; Курінний П. *Історія археологічного знання* (1970). С. 107-109; Білокін С. Курінний П.П. // *Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник*. К., 1998. С. 170-172; Куріло О. *Нариси розвитку археології* (2002). С. 165; Київ у дні навали (2003). С. 361-363. Деякі матеріали Курінного надійшли до мого архіву від його прийомного сина – п.Ю.Денбського [Мюнхен], якому висловлюю щирю за це подяку.

⁴⁴⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/У. № 7766. Арк. 174.

⁴⁴⁷ Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 214. Текст постанови ВУЦВК та РНК УСРР – С. 213-214. Докладніше див.: Курінний П. *Історія археологічного знання*. С. 110-111. Пор.: Музей-збірка П.П.Потоцького // *Уся Київщина на 1928 рік: Довідна книга*. К.: Прол. правда, 1928. С. 185; Дубровський Василь. *Історично-культурні заповідники та пам'ятки України*. Х.: ДВУ, 1930. С. 37; Київ: Провідник / За ред. Фед.Ернста. К.: ВУАН, 1930. С. 533-534; *Наукові установи та організації УСРР*. Х., 1930. С. 258; *Музейное строительство на Украине*. С. 84-85; Терещенко Любина. *Згадуючи минуле...* // *Віра*. 2002. Липень-вересень. Ч. 3 (107). С. 8-9; Білокін С. *Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва* // *Пам'ятки України*. 2004. Ч. 2 (143). С. 96-106.

⁴⁴⁸ Косач-Кривинюк Ольга Петрівна. *Леся Українка: Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк: УВАН, 1970. С. 25.

⁴⁴⁹ Український Центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра): *Короткий довідник* / Ред. Шенгер А.М., Грекун І.М. К., 1940. С. 6. Пор.: Гришин Анатолій. *Відомості про співробітників Заповідника (20-30-ті роки): Іст. довідка* // *Лаврський альманах*. Вип. 7. К., 2002. С. 47-52.

⁴⁵⁰ Уряд переїхав до Києва 24 червня 1934 (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 134).

⁴⁵¹ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 11. № 524. Арк. 41 – 44 зв.; *Національний музей історії України*. № 2 А. Арк. 24 – 26 зв.

⁴⁵² Гіляров С. Проф. Новознайдений твір Кранаха в Музеї Мистецтва Всеукраїнської Академії Наук. К., Видання Музею, 1929 (помилково: 1919). 22 с.: іл. 500 прим.; [Гіляров С.]. *Культура й мистецтво: Культурно-мистецька хроніка: Нові придбання музею мистецтва УАН* // *Пролетарська Правда*. 1928. 14 червня. № 136 (2048). С. 4 (Авторство встановлюється на підставі свідчення: Гіляров С. *Новознайдений твір Кранаха*. С. 4); Чаговец Вс. *Как иногда находят золото* // *Вечерний Киев*. 1929. 3 января. № 2 (576). С. 3; Его

допиті 15 березня 1930 року С.Гольдфарб-Глеваський сказав, що цей твір було вилучено з Музею мистецтв ВУАН і оцінено на 30 000 карб.⁴⁵³

У численних актах задокументовано, що Іщенко, з одного боку, приймав від Заповідника на зберігання речі з тих храмів, які большевики закривали:

1928. 6-7 липня - від представників релігійної синодальної громади архімандрита Михайла Чалого, ризничого ігумена Сергія Зубрицького та С. а – з Успенського собору Києво-Печерської Лаври⁴⁵⁴.

21 серпня – з Іллінської церкви с.Підсінного Ржищівського району⁴⁵⁵.

23 серпня – з Юріївської церкви с.Андрушів Переяславського району⁴⁵⁶.

27 серпня – з Варваринської церкви с.Харківців Переяславського району⁴⁵⁷.

28 серпня – з Хрестовоздвиженської церкви с.Дем"янець біля Переяслава⁴⁵⁸.

28 серпня – з Борисоглібської церкви с.Борисівки Переяславського району⁴⁵⁹.

29 серпня – з Сергіївської церкви Переяславського району⁴⁶⁰.

3 вересня – з Троїцької церкви м.Переяслава⁴⁶¹.

6 вересня – з Воскресенської церкви м.Переяслава⁴⁶².

7 вересня – з Борисоглібської церкви м.Переяслава⁴⁶³.

23 вересня – з Старо-Покровської церкви с.Шпильків⁴⁶⁴.

6 грудня – з Петропавлівської церкви с.Підварків Переяславського району⁴⁶⁵.

Після цього 1929 року В.Іщенко передавав речі до музеїв Заповідника:

7 лютого – до відділу культів (О.Якубському)⁴⁶⁶.

7 лютого – до відділу станкового малярства (К.Мощенкові)⁴⁶⁷.

12 лютого – до Музею України (П.Потоцькому)⁴⁶⁸.

26 лютого – до Музею архітектури (І.Моргілевському)⁴⁶⁹.

Як бачимо, українські музейники – співробітники Всеукраїнського музейного містечка - виробили чітку й дійову схему рятування коштовностей. Природно, влада не могла спостерігати за її реалізацією спокійно. У протоколі допиту мистецтвознавця Костя Кржемінського від 17 жовтня 1937 року у переліку музейників, арештованих у заповіднику після 1929 року, значиться й ім'я Іщенкове⁴⁷⁰. Він пройшов у справі Комітету визволення України. Втім, його досвід не пропав. Близько 1937 року за ініціативою музейника Бориса Кас'яновича Жука Українське управління мистецтв організувало під його керівництвом систематичне обстеження й вилучення з закритих молитовних

же. Сокровища в сорных ямах // Красная газета. Веч. вып. 1929. 16 января. № 14 (2042); Культура й мистецтво: В Академії Наук: "Адам з Свою" // Пролетарська Правда. 1929. 16 січня. № 13 (2227). С. 6.

⁴⁵³ Білокінь С. Зізнання С.Глеваського про грабування української культурної спадщини за більшовиків // Пам'ятки України. 2001. Ч. 4 (133). С. 99.

⁴⁵⁴ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 11. № 524. Арк. 1-4.

⁴⁵⁵ Там само. Арк. 19.

⁴⁵⁶ Там само. Арк. 17.

⁴⁵⁷ Там само. Арк. 18.

⁴⁵⁸ Там само. Арк. 11-12.

⁴⁵⁹ Там само. Арк. 14.

⁴⁶⁰ Там само. Арк. 13.

⁴⁶¹ Там само. Арк. 5-6.

⁴⁶² Там само. Арк. 9-10.

⁴⁶³ Там само. Арк. 7-8.

⁴⁶⁴ Там само. Арк. 20-21. На світлині бачимо рейд президії Спільки воєвничих безвірників до Києво-Печерської Лаври, під час якого було поставлено вимогу знищити саме стародавній шпильківський іконостас (Явдась Митрофан (3 червня 1903, с. Якимове Полтавської губ. - 29 грудня 1966, Вотербурі, Кон., США). Українська Автокефальна Православна Церква. Мюнхен; Інгольштадт, 1956. С. 133-134).

⁴⁶⁵ Там само. Арк. 22.

⁴⁶⁶ Там само. Арк. 25.

⁴⁶⁷ Там само. Арк. 28.

⁴⁶⁸ Там само. Арк. 41-44 зв.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 36-37.

⁴⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58152 ФП / кор. 1452. Арк. 16.

будинків (?) Поділля предметів, що мали науково-музейне значення, для передачі до Вінницького обласного музею. Внаслідок заходів Бориса Кас'яновича до музею надійшло бл. 6 тис. речей, серед них тканини, ікони, килими, шиття, метал, культові предмети тощо
471

Таким чином, проект, за яким збірку Потоцького думали розташувати в Музеї мистецтв УАН, відпав остаточно. До однієї з частин ліквідованого на той час Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка її приєднали згодом, багато пізніше. Поки ж що погодилися на тому, що з Ленінграда її перевезено до Лаври, де на основі збірок Потоцького засновано Музей України. Так в історії українського музейництва ім'я колекціонера Потоцького опинилося поруч славних імен Василя Тарновського, Богдана й Варвари Ханенків, Василя Щавинського, Терещенків, Скаржинської та ін. Їхні приватні колекції лягли в основу великих музеїв⁴⁷².

"Народному Комиссару Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики [А.Я.Шумскому]

Заявление

гражд. Потоцкого

Павла Платоновича [...]

28 Апреля с.г. представитель Наркомпроса тов. Астерман М.Л. заключил со мной договор, обуславливающий передачу моего научно-художественного собрания Украинскому Правительству в лице его Народного Комиссариата Просвещения.

Пункт 9-й этого договора предусматривает утверждение его Советом Народных Комиссаров У.С.С.Р.

Тов. Астерман заверил меня при тов. Ерецком и правозащитнике тов. Гущенко, что в начале Мая с.г. он вышлет мне как утвержденный Советом Народных Комиссаров договор, так и удостоверение о зачислении меня на службу с содержанием в размере полной ставки штатного профессора ВУЗ, согласно с п. 5-м договора. Ввиду этого я согласился на его предложение немедленно приступить к укладке Собрания, дабы подготовить его к перевозке в благоприятное еще для этого время. Началась самая усиленная в этом направлении работа. Однако я, несмотря на неоднократное обращение как к Вам, так и тов. Яворскому выслать мне утвержденный договор и удостоверение о зачислении меня на службу по настоящее время просимых документов не получил. Мало того – на все мои письма и телеграммы об высылке мне этих документов я ни разу не получил ответа.

Утвержденный договор слишком важен для меня как гарантия исполнения условий передачи моего Собрания, почему я и сообщал Вам неоднократно и ныне вынужден заявить, что не имея утвержденного договора, я не могу вывезти из Ленинграда моего собрания в Киев. Ныне вновь прошу Вас вручить этот документ как и зачисление меня на службу тов. Ерецкому для передачи их мне.

Ввиду поступления моего на службу в Наркомпрос Украины я был снят с занимаемой мною здесь должности в Ленинград. Отд. Главнауки, и не получая от Вас удостоверения о зачислении меня на службу, остался в неопределенном и неприятном положении. 13 Октября с.г. я получил переводом 1195 р. 35 к., которые я считаю присланы мне в счет следуемой мне субсидии согласно постановления коллегии от 24 Мая с.г. (1500 р.). Что касается содержания, то таковое выслано мне по 180 руб. в месяц, а по договору мне следует получить содержания в размере полной ставки штатного профессора ВУЗ.

⁴⁷¹ Борис Касьянович Жук: [Некролог] // Посев. 1960. 4 декабря. № 49 (760). Підп.: Група друзей.

⁴⁷² У публікації часів перебудови Я.Бердичевський назвав Потоцького поруч Ханенків, Щавинського, Третьякових, Щукіних та Румянцева (Бердичевский Я. Библиофильские редкости на Украине // Альманах библиофила. Вып. XXIII. Москва: Книга, 1987. С. 242).

Подписывая договор, я считал, что обе стороны будут выполнять его. Я с своей стороны дал все и значительно больше того, что обещал, оказал большое содействие в подготовке собрания к его перевозке. Не моя вина и не тов. Ерецкого, сделавшего все, что было в его силах, что упущено благоприятное время для перевозки собрания и что оно по настоящее время находится в Ленинграде в неопределенном положении. Неподготовленность помещения, назначенного в Лавре еще в Мае с.г. еще более ухудшает положение Собрания.

Вам виднее, где причина создавшегося неблагоприятного положения. Я же еще раз прошу Вас о зачислении меня на службу согласно п. 5-го договора с содержанием в размере полной ставки штатного профессора ВУЗ.

Прошу также сообщить тов. Ерецкому Ваше решение на предложение гр. Дашкова приобрести у него рукописи и графику согласно представленной Вам описи.

Павел Потоцкий.

Ноября 1-го
1926 г." ⁴⁷³.

11 листопада 1926 року Павло Платонович надіслав телеграму:
"Харьков Наркомпрос Шумскому

Жду от Вас утвержденного договора или Вашего письменного подтверждения об утверждении полностью договора Советом Народных Комиссаров. Вывоз собрания задерживаю до получения документа – Потоцкий" ⁴⁷⁴.

"Спешно.

Народному Комиссару Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики [А.Я.Шумскому]

Заявление

[...]

В дополнение телеграммы от 11 Ноября.

5-го Ноября с.г. тов. Ерецкий лично передал Вам мое заявление о вручении ему Ерецкому утвержденного договора для передачи его мне. Однако я такового от Вас и в этот раз не получил; а между тем я несколько раз просил о высылке мне утвержденного договора и уже полгода ожидаю его. Причем не имею даже объяснения причины, почему таковой не высылается. Не имея в руках утвержденного договора, я не могу считать, что наш договор утвержден Советом Народных Комиссаров и что условия, на которых передается мое собрание, изложенное в нашем договоре, приняты. (Т.п.п. 9-й нашего договора гласит: "Договор этот вступает в силу по утверждении его Советом Народных Комиссаров". Почему в будущем можно предвидеть ряд недоразумений, правонарушений, неприятностей и т.п. А между тем на предложенных Вам условиях Госуд.[арственный] русск.[ий] музей и высшие над ним учреждения охотно принимали мое собрание, находя мои условия целесообразными, а касающиеся меня и семьи моей – весьма умеренными.

Ваш представитель тов. Астерман заверил меня, что утверждение договора не встретит препятствий и обещал мне еще в Мае с.г. выслать утвержденный договор.

После этого Вам нужны были некоторые дополнительные сведения – я их немедленно представил; но тем не менее утвержденного договора не получил.

Я полагал, что мое последнее заявление, лично переданное Вам тов. Ерецким, будет удовлетворено и тов. Ерецкий привезет мне утвержденный договор – но это не оправдалось и без объяснения причин.

Вот почему 11 Ноября я Вам телеграфировал: "Жду от Вас утвержденного договора или Вашего письменного подтверждения об утверждении полностью договора Советом

---

⁴⁷³ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7766. Арк. 258 – зв.

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 261.

Народных Комиссаров. Вывоз собрания задерживаю до получения документа – Потоцкий".

Таким образом, вывоз Собрания задерживается за неполучением утвержденного договора или Вашего письменного формального подтверждения, что наш договор полностью утвержден Советом Народных Комиссаров.

Павел Потоцкий.

11-го Ноября
1926 г." ⁴⁷⁵.

П.Потоцкий одержав документ:

«Квітня 22 дня 1927 р.

Дійсно по 1 січня 1928 р.

Посвідчення

Цим Народній Комісаріят Освіти УСРР посвідчує, що гром.[адянин] Павло Платонович Потоцький дійсно знаходиться на посаді вченого охоронця бібліотеки та колекцій, які придбав у нього НКО УСРР в 1926 р. і які переховуватимуться на території Всеукраїнського Музейного Городка (б. Київ-Печерська Лавра) під науковим доглядом Української Академії Наук.

Гром.[адянинів] П.П.Потоцькому Наркомосом УСРР видається по цій посаді щомісячне утримання в розмірі 180 карб.

Заст. Наркома Освіти /Приходько/
Зав. Укрнаукою /Яворський/
Зав. Адм. Управ. /Рогозний/» ⁴⁷⁶

31 травня було складено акта, за яким П.Потоцький втратив права власності: «Акт приемки коллекций и библиотеки, принадлежавши (sic) Павлу Платоновичу Потоцкому и переданных им Наркомпросу У.С.С.Р. договором от 29 апреля 1926 года. Сдачу произвел бывш.[ий] владелец Павел Платонович Потоцкий. Принял уполномоченный Наркомпроса У.С.С.Р. Александр Андреевич Ерецкий» ⁴⁷⁷.

Спершу виїхали Потоцькі. Петро Курінний одержав телеграму: “Приезжаем третьяго вагон три Просим встретить - Потоцкие” ⁴⁷⁸. Таким чином, вони прибули 3 червня 1927 року, а слідом за ними було відправлено вантаж. 18 червня 1927 року на ім’я Курінного пішла телеграма: «Відправлено сім вагонів вагою 38 тонн адрес Академії наук тчк Приготовьте выплаты залізниці дві тисячі тчк Телеграфую за день прибутіє (sic) Київ тчк взяв [з] собою два распак[овані] ящики Єрецький» ⁴⁷⁹. 24 червня з Коростеня пішла ще одна: «Виїжджаємо сьогодні вісім годин. Єрецький» ⁴⁸⁰.

1928 року надіслав вітання йому навздогін пітерський україніст професор Василь Сиповський. Вибравши україніку з російської белетристики першої половини ХІХ ст., він уклав капітальну книжку про це. Вона стала підсумковою працею його життя. У маленькій передмові, датованій 15 січня 1928 року, зазначено: "Деякі невеличкі додатки до складеного списку пороблено завдяки вказівкам В.В.Дроздовського ⁴⁸¹ та почасти П.П.Потоцького. Дякую їм за це" ⁴⁸².

⁴⁷⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7766. Арк. 259 – 260.

⁴⁷⁶ Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. Од. зб. 56. Арк. 11.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 27.

⁴⁷⁸ Там само. Арк. 6.

⁴⁷⁹ Там само. Арк. 5 – зв.

⁴⁸⁰ Там само. Арк. 35.

⁴⁸¹ **Дроздовський** Василь Вікторович (18 березня 1900, Прилуки Полт. губ. – 4 березня 1938, Норильлаг). Літературознавець. Ув'язнений 17 вересня 1933. Розстріляний. Дж.: Наука и научные работники

Павло Платонович прибув до Києва у страшний момент, коли київські музейники, всі українознавці пережили трагедію. 6 червня 1927 року з розпуки відібрав собі життя геніальний і високозаслужений український мистецтвознавець Данило Щербаківський, якого Потоцький, як пригадуємо, знав особисто. Його зацькували ті, за ким стояла державна влада. У бентежному, різкому некролозі Президент України Михайло Грушевський підкреслив, як це страшно, коли «не лишилось далі інших форм протесту, як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством доказати завдану кривду! [...] дійсно неможливі обставини, в яких знаходився сей шановний, цінний, можна сміливо сказати – блискучий науковий діяч [...] довели його до самогубства як останньої форми протесту [...]»⁴⁸³. Оцінюючи ситуацію, академічна профспілка знайшла коректне формулювання: „Найтруднішими були конфлікти, що повставали не через звільнення робітника, а на ґрунті непорозуміннів між поодинокими робітниками або між робітником і адміністрацією. В двох з них Бюро винесло свою постанову й тим справу ліквідовано, одна справа й досі точиться, а одна – Д.М.Щербаківського – закінчилася трагічною смертю його”⁴⁸⁴.

Приємний син Василя Кричевського⁴⁸⁵, мистецтвознавець Вадим Павловський⁴⁸⁶ згадував: «Похорон відбувся 11 червня. Покійного проводжав кількатисячний натовп – друзі, рідні, учні, всі співробітники Академії Наук, яка на той день була закрита, представництва від громадських організацій і установ, від урядових установ і від влади»⁴⁸⁷. Обкладена гілками ямину труна стояла у трапезній. На похороні був присутній Грушевський. Мабуть, йому належав вінок з написом «Замученому другові»⁴⁸⁸. Самовидець похорону, виїхавши на еміграцію, дозволив собі пригадати: "На его (Щербаковского. – С.Б.) похоронах присутствовал весь ученый мир Киева и было произнесено множество весьма смелых речей против советской власти"⁴⁸⁹.

СССР. Часть V: Научные работники Ленинграда. Лгр., 1934. С. 119; Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. «Дело славистов». С. 197-198.

⁴⁸² Сиповський Василь Васильович (1872-1930). Україна в російському письменстві. Ч. I, 1801-1850 рр. К., 1928. С. [4]. Див.: Перетц В.Н. Список научных работ В.В.Сиповского // Изв. АН СССР. Сер. 7. 1931. № 3. С. 272-274.

⁴⁸³ Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934). Акад. Данило Щербаківський // Україна. 1927. Кн. 3 (22). С. 212.

⁴⁸⁴ Звіт Бюро Київської секції наукових робітників 1/III 1927 р. – 1/III 1928 р. [К., 1928.] С. 9.

⁴⁸⁵ Василь Григорович Кричевський був одружений із сестрою Щербаківського Євгенією Михайлівною (1881-1964). Починаючи з 1939 вона допомагала йому в роботі над монографією про українське народне мистецтво (Павловський В. В.Г.Кричевський. Нью-Йорк, 1974. С. 77). Див.: Дражевська Любов Артемівна. Пам'яті Євгенії Кричевської // Свобода. 1965. 21 січня. Ч. 13. С. 3.

⁴⁸⁶ **Павловський** Вадим Методійович (1907 – 10 лютого 1986, Нью-Йорк) - мистецтвознавець. До війни працював у судово-медичній експертизі, фотографував її співробітників. У мене збереглося 57 його листів до кол. колежанки, помічниці І.Моргілевського Катерини Олексіївни Данкевич (1975-81; мешкала на Гоголівській, 34, пом. 1). Автор монографії "Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість" (Нью-Йорк: УВАН, 1974), статей про Українську державну Академію мистецтв (Нові дні. Ч. 95. 1957. Грудень. С. 22-27; 4 іл.; Нотатки з мистецтва. Ч. 7. 1968. Травень. С. 45-56), Д.Щербаківського (Знищена й забута могила // Нові дні. Ч. 77. Торонто, 1956. Червень. С. 16) та ін. Архів в УВАН (Boshyk Yury. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., New York City: A Detailed Inventory. Edmonton, 1988. P. 91). Дж.: Ясь Ол. Павловський В.М. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. Вип. 2, ч. 2. К., 2004. С. 260-261.

⁴⁸⁷ Павловський Вадим. Знищена й забута могила // Нові дні. Ч. 77. Торонто, 1956. Червень. С. 16.

⁴⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 56788 ФП / кор. 1373. Том 2. Арк. 3 зв. 3 листа Петра Кубашка П.Ніпипенкові.

⁴⁸⁹ Жук Б.К. Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР. [Том] 1 (18). 1956. Январь-март. С. 87.

Жук Борис Кас'янович (13 травня 1878, Київ – 22 листопада 1960, Франкфурт-на-Майні) – музейник, археолог, фахівець із прикладного мистецтва. Закінчив московську Петровську с.-г. академію та Археологічний інститут у Петербурзі. Викладав у гімназії. Мешкав на Великій Житомирській, 18. 1921 запрошений на посаду експерта до Київського іст. музею. Курс прикладного мистецтва читав у Київ. археол. ін-ті (з 1923) та на муз. і текстильн. відділенні пед. фак-ту Київ. худ. ін-ту (1924-35; пор.: Мистецько-

За кілька днів, 27 червня представник харківської Укрнауки в Києві, отожд, словами С.Єфремова, „фактичний президент Академії”⁴⁹⁰ Л.М.Левитський доповідав у ГПУ: «Під час похорону проф. Щербаківського я чув промову т.Макаренка, в якій, між іншим, він, звертаючись до труни покійного, зазначив: «Кати⁴⁹¹ тебе замучили». На жаль, промову свою Макаренко виголошував дуже тихо, а я стояв позаду його, тому більш що-небудь почути мені не пощастило»⁴⁹². Зі свого боку, П.Курінний запам'ятав його останню фразу: „Тебе убив чекіст”⁴⁹³. Далі в спогадах Вадима Павловського читаємо: «Археолог Петро Курінний, товариш і приятель Данила Щербаківського, під час своєї промови кинув у могилу, за стародавнім звичаєм, монети, щоб датувати цей похорон для майбутніх віків – для майбутніх археологів...»⁴⁹⁴.

Українське громадянство виступило з організованим протестом. Удова великого історика Вол.Антоновича археолог Катерина Мельник-Антонович, академік О.Корчак-Чепурківський, діалектолог Вс.Ганцов, що пройшов невдовзі у справі СБУ, майбутній президент УГВР К.Осьмак, публіцист Г.Коваленко-Коломацький, Грушевський та багато інших (разом 79 вчених-українознавців) підписали яскраву антисоветську декларацію у формі листа до редактора київської газети «Пролетарська правда». Микола Скрипник назвав його «політичним наступом» певних громадян і рішуче засудив⁴⁹⁵. У газеті лист, природно, не з'явився. Не без помилок текст його опубліковано⁴⁹⁶. Велику теку з матеріалами про Данила Щербаківського і його загибель (архів П.Курінного) я тримав (2000) у руках в архіві УВАН у Нью-Йорку, але не зміг оглянути.

технічний ВИШ: Зб. КХІ. Вип. 1. К., 1928. С. 24). 15 зразків європ. тканин Людовіків XIV, XV та XVI, 2 паси східні, 2 слущькі та один козацький експонував у Музеї мистецтва ВУАН (Виставка тканини: Каталог. К., 1927. С. 24-27, 32-34). Після закриття пед. фак-ту КХІ викладав на іст.-філол. фак-ті Київ. ун-ту. 1937 працював у Вінницькому, Бердичівському, київських, Полтавському, Проскурівському, Маріупольському та ін. музеях з визначення речей, а також читав лекції з прикладного мистецтва музейникам. Українське управління мистецтв організувало під його керівництвом систематичне обстеження й вилучення з закритих молитовних будинків (?) Поділля предметів, що мали науково-музейне значення, для передачі до Вінницького обласного музею. Внаслідок заходів Ж. до музею надійшло бл. 6 тис. речей, серед них тканини, ікони, килими, шиття, метал, культові предмети тощо. Виступав на захист соборів і церков. У 1937-1938 особисте втручання Ж. врятувало 580 старовинних ікон Києво-Печерської Лаври, призначених до спалення. 1938 проф. Київ. театр. ін-ту. 1938-43 заст. директора з наукової частини у Музеї укр. нар. мистецтва та наук. консультант при іст.-культ. заповіднику. Перед війною разом з В.Кричевським та П.Курінним запрошений до Ін-ту фольклору для участі у великій праці "Українські килими" (запланована з ініціативи директора В.Петрова; Полонська-Василенко Нат. Українська Академія Наук, Ч. II. Мюнхен, 1958. С. 95, 114). Автор наукових праць „Керамічний пам'ятко Київського Дитинця” (К.: Музей мистецтв ВУАН, 1930. 11 с. 300 прим.), "Метода виображення натури на народних килимах Центральної України в XVIII столітті: Спроба дослідження. К., 1931. 21 с.). Виїжджаючи 1943 на еміграцію, вивіз свою колекцію, до складу якої входили ювелірні вироби часів Київської Русі (предмети зі скарбу 1842, знайденого біля Десятинної церкви). Мешкав у Західній Німеччині. Частину предметів продав музеєві Dumbarton Oaks у Вашингтоні (Пекарська А. Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодення, перспективи. К., 1999. С. 64-65). Місцезнаходження решти невідоме. Праці емігр. періоду: Пояси східного походження // Наша культура. Winnipeg, 1952. Січень. Ч. 3 (168). С. 2 обкл. (резюме ширшого тексту); Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР. [Том] 1 (18). 1956. Январь-март. С. 84-92; Пожары в Киеве в 1941 году // Вестник Института по изучению СССР. [Том] 2 (19). 1956. Апрель-июнь. С. 106-110. У рукопису монографії „Український килим” (докторська дис.), “Про староукраїнські хрести й енкаліптіони» (здано до друку у 1951-52), розвідки „Французькі тканини XVII-XVIII ст.”, “Про килим, що був на домовині гетьмана Данила Апостола, коли большевики відкрили її”, тощо. Літ.: Борис Касьянович Жук: [Некролог] // Посев. 1960. 4 декабрия. № 49 (760). Підп.: Група друзей.

⁴⁹⁰ Єфремов С. Щоденники. С. 761.

⁴⁹¹ В оригіналі: Палачи.

⁴⁹² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 5.

⁴⁹³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 48628 ФП / кор. 895. Арк. 48.

⁴⁹⁴ Павловський В. Знищена й забута могила. С. 16. Пор.: Гошкевич Виктор Иванович (1860-1928). Погребения, датированные джучидскими монетами // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. О., 1930. Ч. 4-5. Секція археологічна. С. 104-111.

⁴⁹⁵ Скрипник Микола Олексійович (1872-1933). Про події в історичному музеї ім. Шевченка в Києві // Прол. правда. 1927. 21 серпня. № 189 (1802). С. 5.

⁴⁹⁶ Репрессоване краєзнавство. С. 412-414.

Діяч еміграційного СВУ, чоловік Нат.Павлушкової, В.Лобуцький писав: „В надзвичайно гострій формі, від імені українських науковців, була поставлена перед харківським урядом вимога засудити дії ГПУ й дати можливість Академії наук організувати гідне поховання небіжчика. Уряд СРСР і саме ГПУ, в ті порівнюючо ліберальні часи, розгубилося, й щоб заспокоїти українську громадськість, уряд навіть взяв похорони на свій кошт”⁴⁹⁷.

Як слушно зауважив Іван Варфоломійович Дубинець, «більшевицька влада ніколи, нікому і нічого не прощала»⁴⁹⁸. 22 травня 1934 року уповноважений Київського облвідділу ГПУ Сафір запитав підслідного Миколу Макаренка:

«Вопрос: - Как об[ъ]ясните Вы заключительную часть Вашей речи на могиле, где Вы заявили, что: «Палачи тебя замучили. Строить культуру приходится под руководством людей с окровавленными руками»?⁴⁹⁹

Ответ: - Я не помню точно фразы, но допускаю, что мог сказать подобное, так как был уверен, что смерть Щербаковского явилась следствием неправильной деятельности Винницкого – человека неопытного и некультурного.

Вопрос: - Поручал ли Вам И-[нститу]т книгознанства подобного рода выступление?

Ответ: - Нет, часть моей речи была проникнута моими личными настроеннями, не отражавшими поручения И-[нститу]та книгознанства.

Вопрос: - С кем Вы говорили об организации антисоветской деятельности, направленной к изменению существующего строя?

Ответ: - Ни с кем я по вопросу об антисоветской деятельности не говорил»⁵⁰⁰.

Щербаківського поховали біля великої Лаврської дзвіниці, а Павло Платонович оселився від келій соборних старців з другого боку, - він не міг не прийти на похорон⁵⁰¹.

Більше того. Існують спогади покійної музейниці Надії Володимирівни Геппенер⁵⁰², де в розділах про Музейне містечко й Історичний музей кілька сторінок присвячено

⁴⁹⁷ Лобуцький Володимир Карлович (1908-1973). Українські націонал-комуністи. [Вид. 2]. Нью-Йорк та ін., 1983. С. 80. Підп.: Володимир Наддніпрянець.

⁴⁹⁸ Дубинець Іван Варфоломійович (1903-1954). Горить Медвин: Іст.-мемуарний нарис. Нью-Йорк: Добрус, 1952 (перевид.: Медвин в огні історії. К.: Просвіта, 2000. С. 7-31). С. 24. Про автора див.: Українська Революційно-демократична партія, УРДП-УДРП: 36. матеріалів і документів / Упор. Ол.Коновал. Чикаго; К.: Фундація ім. І.Багряного, 1997. С. 528-529; Багряний Іван. Листування, 1946-1963 / Упор. Ол.Коновал. Т. 1-2. К.: Смолоскип, 2002.

⁴⁹⁹ Правдоподібно, доноса до ГПУ написав не один Левитський.

⁵⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 16 зв. - 17.

⁵⁰¹ Невдовзі могилу зрівняли з землею, але вона не загубилася завдяки скляному негативові фото, що зберігся у фондах Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Згодом його було опубліковано: Наука і культура: Україна: Щорічник. Вип. 24. К., 1990. С. 281. Тримаючи світлинку в руках, я знайшов місце, де стояв фотограф. Розташування дерев допомогло визначити місце поховання з точністю до півметра, - усе збіглося.

⁵⁰² **Геппенер** (за чоловіком Лінка) Надія Володимирівна (25 серпня 1896, Кронштадт – 18 травня 1981, Київ) – музейний працівник, археолог. Дочка лікаря. Рідна сестра Миколи Володимировича Геппенера (1901-1971; див.: Дубровіна Любов Андріївна. М.В.Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України // Український археографічний щорічник. Вип. 2. К., 1993. С. 32-37; Ульяновський Василь Іринарович (нар. 1958). Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина // Київська старовина. 2002. Березень-квітень. № 2 (344). С. 143-175). Закінчила київську гімназію Ол.Дучинської (1914), яку заснувала рідна сестра її бабусі Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко. У 1923-24 навчалась на мистецтвознавчому відділі Київського археологічного інституту. Закінчила історичний факультет Київського ІНО (1928; у свідоцтві два підписи декана Ол.Оглоблина). 14 травня 1930 (згідно одного особового листка з обліку кадрів – у грудні 1929, згідно іншого – 2 травня 1930) поступила до Музейного містечка на посаду екскурсовода, з 27 травня 1933 в.о. завідувачою музею історії Лаври, з 26 червня 1935 завідувач відділом пам'яток (церкви XI-XII ст., печери. 15 березня 1937 “за власним бажанням” перейшла на посаду старшого наукового працівника, 15 квітня 1939 (згідно особового листка з обліку кадрів – у січні, згідно іншого – 15 травня) звільнилася, теж за власним бажанням. З 16 січня 1939 старший науковий працівник, з січня 1940 до вересня 1941 завідувач відділом “Київська Русь” і з 20 вересня до 15 грудня 1942 науковий співробітник Центрального історичного музею. З 15 квітня 1942 до 15 жовтня 1943 технічний працівник Археологічного музею (у приміщенні нинішнього Музею вчителя). З 12

безпосередньо Потоцькому⁵⁰³. Якщо читати ці місця уважно, можна зробити несподіване спостереження. Виявляється, живучи неподалік, Павло Платонович часто приходив на могилу свого замордованого товариша й там сидів. Про що він розмірковував? Можливо, він відчував, що спокійно вмерти не дадуть і йому? Ось ця розповідь:

«Он (Потоцкий. – С.Б.) сам разбирал и приводил в порядок свои материалы, но пользоваться ими можно было только по особым разрешениям свыше. Работа над материалами коллекции была недоступна. Поэтому никто из сотрудников Музейного городка и Исторического музея с Потоцким не работал и не использовал его огромной эрудиции. Мешал также страх быть причисленным к друзьям генерала. «Как бы чего не вышло». (Сейчас, в 1978 году, когда я переписываю свои старые заметки, это звучит смешно, а сорок лет тому назад это действительно было страшно). Музейные работники ограничивались болтовней с умным стариком, часто сидевшим во дворе, при входе в центральный корпус Музгородка, где **в прошлом находились покои митрополита**»⁵⁰⁴. Тут можна зупинитись. *При вході до митрополичих покоїв* – це ж те саме, що *на могилі загиблого Данила Михайловича*. Закінчу тільки перервану думку мемуаристки: «Некоторые сотрудники понимали, как много они теряют, отказываясь от сотрудничества с Потоцким, а более молодые были еще очень мало подготовлены для того, чтобы уметь использовать его знания».

Скільки ми переговорили з Надією Володимирівною про Щербаківського і ті часи! Якби привернути було її увагу до цього місця, вона сама його б розшифрувала. Їй, видно, не спало на думку або вона не захотіла написати всього. Щастя, що вона писала дуже чесно – отак, як запам'ятала, хоч тепер її покалічений світогляд справляє часом (зрідка!) просто моторошне враження.

А тепер знову зазирнем у спогади Ол.Семененка: «В 1943 році в піднімецькому Києві, як я був там недовго, пішов до Лаври. Успенська велика церква лежала в руїнах. З того подвір'я, де ми сиділи часом з Потоцьким, і Потоцький частував дітей з коробочки маленькими цукерками драже, було видно кістяк престольної церковної стіни. Недалеко могила Столипінна, що хотів створити індивідуальне, міцне селянство і стримати революцію [...]»⁵⁰⁵. Кістяк престольної церковної стіни, а одночасно й могилу Столипінна добре видно знов же таки з того самого місця, - з-над могили Данила Михайловича. Десь наприкінці 1927 року вийшов з друку розкішний збірник – одна з вершин української науки й поліграфії - «Український музей», який колеги присвятили пам'яті Щербаківського й незадовго перед ним померлого Біляшівського. У цьому коштовному виданні, яке, на жаль, ніколи не було продовжене, було зроблено докладний огляд музейних структур України. Для моєї розповіді це видання особливо цікаве тим, що кінець 1927 року - це був саме той момент, коли щойно збірка Потоцького увілллялася до лаврських музейних структур. Головним редактором збірника «Український музей» став

листопада 1943 працювала в Історичному музеї. З 12 листопада 1943 до 1951 року працювала в Історичному музеї. У 1957-63 роках завідувала архівним відділом Інституту археології АН УРСР. Як археолог досліджувала слов'янські пам'ятки I тисячоліття, а також давньоруські. Брала участь у багатьох археологічних експедиціях у Київській, Черкаській та Кіровоградській областях. Написала огляд архівного фонду Федора Вовка. Мешкала на Гоголівській, 34, пом. 1 (В.М.Артоболевського). У 1971-80 працювала над спогадами. Довідку складено за матеріалами з архіву автора.

⁵⁰³ Див.: Геппенер Н. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади // Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 112-145 (31 приміток; укр. переклад Ол. Неживого); Її ж. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929-1939 рр. // Лаврський альманах: Зб. наукових праць. Вип. 11. К., 2003. С. 142-175 (70 прим.; рос. оригінал).

⁵⁰⁴ Рукопис спогадів у моєму архіві. Останнє речення виділив я. Те, що адміністративний корпус Музейного містечка перед війною містився не там, де тепер дирекція заповідника (біля колишньої друкарні), а біля бібліотеки Флавіана, підтвердила 5 червня 2001 колишня співробітниця Історичної бібліотеки – ще з довоєним стажем - Ніна Сергіївна Селівачова (Нікольська, 20 лютого 1916, Київ – 8 лютого 2005, там само). Бібліотекарем Лаври її було зараховано у серпні 1933. До неї там працювала Ганна Володимирівна Щербина, третя дочка відомого історика Києва.

⁵⁰⁵ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. С. 145.

теж не хто інший, як директор Всеукраїнського музейного містечка Петро Петрович Курінний. Він і поінформував читача, які саме наукові установи розгорнули свою діяльність на терені заповідника:

Музеї

Лаврський музей культур та побуту із сімома відділами:

- а) Шиття й тканини. Керували Марія Новицька та Михайло Рудинський.
- б) Металу й каменя,
- в) Письма та друку. Був розташований у двох залах Флавіанівської бібліотеки. Видав ним Павло Попов⁵⁰⁶.
- г) Станкового малярства. Був розташований у Михайлівській церкві. Завідувач Кость Мощенко⁵⁰⁷, співробітниця Любина Терещенко.
- г) Історії Лаври,
- д) Порівняльної історії релігій та
- е) Нумізматичний. Завідував ним Василь Ляскоронський (1860-1928), потім Валентин Шугаєвський.

Музей староукраїнської будівельної техніки. Містився за трапезною церквою на терасі в будинку Малярської школи. Завідував ним Іполит Моргилевський.

Музей Української старовини (збірка Потоцького)⁵⁰⁸.

Український театральний музей УАН⁵⁰⁹.

Архіви

Архівні фонди Старої Лаври.

Архівні фонди Центрального архівного управління й архіви культурові й військові.

Архівні фонди Округового архівного управління.

---

⁵⁰⁶ Див.: Відділ письма та друку Лаврського музею // Бібліологічні вісті. 1925. № 1-2. Хроніка. С. 151-153.

⁵⁰⁷ **Мощенко** Кость Васильович (1876, Суми – 16 вересня 1963, Дорнштадт) – мистецтвознавець. Оздобив концертний зал та їдальню полтавського Українського клубу (Ілюстрована Україна. Львів, 1914. 15 лютого. Ч. 3. С. 45-47. Наприкінці 1920 – на поч. 1921 перебував в ув'язненні. 1924 знятий з роботи у Полтавському музеї "як антирадянський елемент". 3 червня 1925 очолив відділ станкового живопису Лаврського музею. У липні 1926 - відділ народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею. Листувався з М.Біляшівським (ІР. XXXI, 387-409, 1456-73), про якого написав статтю "Академик Микола Біляшівський як музейний робітник" (Укр. музей. Зб. І. К., 1927. С. 1-12). Експонував декоративні й архітектурні мотиви в АХЧУ (Каталог першої Всеукраїнської виставки художників Червоної України. [X.] 1927. С. 27). Виконував доручення ВУАК'у з охорони пам'яток архітектури. 13 березня 1930 Упрнаука запропонувала дирекції Музейного містечка його звільнити. У вересні 1930 звільнений також з Історичного музею. 22 листопада 1933 заарештований. Засланий до Казахстану. 1943 емігрував до Німеччини. Видав нарис "Український будинок Г.П.Галагана" ([München], 1962. 32 с., 15 табл.). Помер у дорнштадтському старечому домі біля Ульма. Див.: Рідна Церква. Карлсруе, 1963. Жовтень-грудень. Ч. 56. С. 16; Нестуля О.О. Служив натхненно і широ // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К.: Рідний край, 1991. С. 64-72; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 183.

⁵⁰⁸ У довіднику «Уся Київщина», який вийшов невдовзі, повідомлялося: «Музей-збірка має завданням вивчення історії українського життя та побуту та військових справ, що так чи інакше впливали на історичне життя України» (Музей-збірка П.П.Потоцького // Уся Київщина на 1928 рік: Довідна книга. К., 1928. С. 185).

⁵⁰⁹ Виріс зі спадщини музейної комісії "Березоля" (засн. 30 січня 1923, у її складі В.Василько-Міляїв, Л.Гаккебуш, Л.Сердюк та ін.; адреса: Київ, вул. Воронського, 29; з осені 1924 у приміщенні театру кол. Соловцов), переданої УАН 29 травня 1926. Як оповідав П.Рулін, "на двох підводах всеняке майно Театрального Музею перевезено до приміщення "Музею діячів науки й мистецтва на Україні", де й переховувалось мало що не рік" (Звіт, 1926-1929 / ВУАН; Театральний музей. К., 1930. С. 6). Під час організації Музейного містечка (Академії припадав корпус № 24 на 70 кімнат) там було розгорнуто ці обидва музеї. Див.: Рулін Павло Іванович. Український театральний музей: Завдання й перспективи. К., 1927. 21 с.; Звіт, 1926-1929 / ВУАН; Театральний музей. К., 1930. 23 с.; Рулін П. Театральний музей Всеукраїнської Академії наук // Сов. музей. 1932. № 5. С. 109-116; Михальова А. Забутий музей // Веч. Київ. 1955. 11 жовтня. № 241 (1346). С. 3; Руліна І. Спогади про батька // Зона. 1992. № 2. С. 136-143; фотогр.

Бібліотеки

Старо-Лаврська бібліотека XVII-XIX ст.
Бібліотека митрополита Флавіана.

Допоміжні заклади

Реставраційна майстерня. Заснована 1 травня 1924 року⁵¹⁰.
Картотека та фототека музею.
Друкарня УАН-ДВУ.
Низка майстерень.
Будинок екскурсанта та екскурсбаза Київської Окрполітосвіти⁵¹¹.

Не можна не звернути уваги, як злагоджено й чітко – попри деякі, ясна річ, винятки – працювали чиновники доби українізації. Скоро колекція прибула до Києва, заступник наркома освіти й голова Укрнауки Ряппо 21 червня дав телеграму уповноваженому Укрнауки Л.М.Левитському: "Складіть комісію прийому колекцій Потоцького". У порозумінні з ВУАН та партійним комітетом Левитський склав таку комісію: Петро Курінний (голова), та члени - проф. Василь Ляскоронський (від УАН) та аспірант катедри марксизму-ленінізму Черняк⁵¹² - його було оформлено як представника округового виконавчого комітету [ОВК]⁵¹³. На прохання Левитського "дати вказівки про початок та напрямок праці комісії" Ряппо такі вказівки дав.

8 липня 1927 року комісія оглянула привезені ящики, довкола яких ходило стільки розмов. Після опису ще нерозпакованого музейного майна в акті записали: "VII. Заслухано інформацію голови Комісії директора Всеукраїнського Музейного Городка П.П.Курінного про спостереження над загальним станом переданої т.Єрецьким до Всеукраїнського Музейного Городка збірки. П.Курінний відзначає, що збірка прибула в якнайкращому стані без поломок, пошкоджень і погублень. Пояснюється це тим, що упаковку зроблено з належною пильністю, акуратністю, а в деяких випадках – з артистичною умілістю. Збірка лише потребує освіження, незначної реставрації і відповідного монтажу, що дасть їй змогу в найближчому часі зробити приступною якнайширшим колам суспільства і дослідників"⁵¹⁴.

Тоді слово узяв "іменинник". В акті записано: "VIII. П.Потоцький доповів Комісії про величезну роботу, яку поклали т. Угаров і т.Єрецький на охорону і збереження для України збірки, а другий [ще й] на фактичний її перевіз на Україну. Робота т.Єрецького по упаковці, перевозці і постановці речей збірки на місці є виключною в напрямкові ощадности витрати коштів, що виходить далеко за межі звичайного виконання ним своїх обов'язків і свідчить про любовне і предане відношення до справи. Отже, таке відношення

---

⁵¹⁰ Курінний Петро. Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок, 1924-1927 // Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 159-168.

⁵¹¹ Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 214.

⁵¹² Можливо, та сама особа: **Черняк** Євген Йосипович (1895, с. Чехи Бродівського пов., Галичина – 3 листопада 1937, Сандормох) – авантюрист. У 1926-27 співробітник ГПУ. Запропонував Н.Суровцовій за гроші працювати сексотом, стежачи за Ю.Коцюбинським, В.Ауссемом та Мих.Левицьким. Її відмова призвела до її арешту (Суровцова Надія Віталіївна [18 березня 1896, Київ – 13 квітня 1985, Умань]. Спогади. К., 1996. С. 202). Заст. директора харківського інституту матеріальної культури (історії укр. культури). Ув'язнений 11 травня 1933 у справі "УВО". Рішенням судової трійки при колегії ГПУ УСРР 23 вересня 1933 одержав 10 років ИТЛ (Архів СБУ. № 36546 ФП. Том 11. Арк. 206-207; Роженко Микола, Богацька Едіт. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства, Кн. 1. К., 1999. С. 449; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. Том 1. Вид. 2. К., 2003. С. 130, 249; Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). К., 2004. С. 369, 383, 428, 476).

⁵¹³ Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. Од. зб. 56. Арк. 36, 38. Пор.: Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. К., 1992. С. 270.

⁵¹⁴ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7764. Арк. 6.

до справи не повинно залишатися в невідомості, а навпаки, повинно підкреслюватися для підтримки стремління до безкорисної ініціативної праці для користі громадянства" ⁵¹⁵.

Зайшовши попід Троїцькою надбрамною церквою на територію Лаври, відвідувач бачив праворуч на арці, що єднала келії соборних старців із церквою, вивіску: "Музей України. Збірка Потоцького". Пройшовши під арку, відвідувач опинявся перед корпусом митрополичих півчих (тепер там фонди заповідника, поруч – надгробок Іпсіланті). Цей ось 6-й корпус і було передано Потоцькому під його збірки ⁵¹⁶ - разом 14 залів і кімнат ⁵¹⁷. Інший журналіст, що так зворушливо живописав "ненастанне піклування радянської влади" збіркою Потоцького, проговорився, що й у серпні 1927 року ремонт був далекий від завершення: "Тепер цей будинок ремонтують, і незабаром в ньому буде відкрито музей для всіх" ⁵¹⁸. 15 грудня 1927 року горішній поверх ще займали мешканці Інвалідного городка ⁵¹⁹.

Наводжу два листи Павла Платоновича до Дмитра Яворницького, написані уже в перші місяці його перебування у Києві (від 24 січня і від 16 лютого 1928 року):

1) Здравствуйте, дорогой Дмитрий Иванович!

От сердца обнимаю Вас. Вот и я в Киеве, и не один, а со своим собранием, которое я принёс в дар Украине на известных условиях. Под собрание отведено отдельное здание (корпус № 6), примыкающее к св. воротам Лавры, в котором собрание разворачивается в отдельный Музей, имеющий целью дать возможность изучать Украину. В этом же здании живу и я с небольшой семьёй моей, весь погруженный в устройство Музея, который уже частично открыт для обозрения не широкой публики.

Давно собирался я писать Вам, но, надеясь, что будете в Киеве, и я буду иметь возможность лично повидать Вас, всё откладывал это намерение. Как Вы поживаете? Всё так же бодры и энергичны? Как хочется мне повидать Вас. Я надеюсь, что когда Вы будете в Киеве, Вы навестите меня, чем очень обрадуете меня. Да и в музее моём Вы найдёте немало интересного и близкого Вам.

Напишите мне, дорогой Дмитрий Иванович, несколько строк о себе, когда предполагаете Вы быть в Киеве, и где Вы обыкновенно останавливаетесь.

В ожидании от Вас весточки остаюсь уважающий и любящий Вас

П.Потоцкий ⁵²⁰.

2) Спасибо Вам, дорогой Дмитрий Иванович, за Ваше хорошее письмо, которое глубоко тронуло меня.

Если бы здоровье моё было немного получше, то я бы давно уже был бы у Вас, чтобы обнять Вас и поблагодарить за Вашу ласку и трогательно радушиное приглашение.

Но беда в том, что простуда для меня слишком опасна, а убережись от неё в это время года нелегко. Но я не теряю надежды быть у Вас и душевно побеседовать с Вами, а также осмотреть Ваше Детище, столь ценное для Украины.

---

⁵¹⁵ Там само. Угарову було надіслено від наркома Шумського подяку: Наркомос "спешит выразить Вам искреннюю благодарность за содействие культурному строительству и обогащению Украинской Советской Социалистической Республики" (Арк. 29).

⁵¹⁶ Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста. К.: ВУАН, 1930. С. 533-534.

⁵¹⁷ Коллекция Украинской старины, собранная Потоцким, перевезена в Киев // Веч. Киев. 1927. 1 июля. № 106. С. 3.

⁵¹⁸ Сіманцев Б.А. Музейна збірка Потоцького. С. 4.

⁵¹⁹ Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. № 46. Арк.17.

⁵²⁰ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І.Яворницького. КП-83178, Арх-18987. Адреса: "Заказное. В г. Екатеринослав. Историко-Археологический Музей. Директору Дмитрию Ивановичу Эварницкому. От П.П.Потоцкого. Киев. - Печерск. Лаврский Музейный Городок. Музей Потоцкого, корпус № 6".

Не знаю почему, но мне казалось, что Вы нередко навещаете Киев, на это я много рассчитывал, и как жалко, что я лишен возможности почаще видеть Вас!

Скоро начнётся Ваша кипучая деятельность. И меня влекло и теперь ещё влечёт к подземным памятникам нашего прошлого, но этому не суждено было свершиться. Да будет же удача в Вашем столь важном и интересном деле.

В письме Вашем Вы пишете о Гамченке⁵²¹. Он с семьёй (жена, сестра и мать жены) живёт в Лавре и очень близко от меня. Мы знакомы. Он очень занят. Его хвалят и как человека, и как археолога. Если я мог бы Вам пригодиться для переговоров с ним, то располагайте мной. Конечно, я без Вашего согласия ничего ему не скажу насчёт того, что Вы предполагаете его пригласить на раскопки.

Только что я оправился от несносного гриппа. Эта болезнь очень распространена в Киеве. Надеюсь, что весна прогонит её; хотя у нас, после недолгого таяния, снова наступили морозы.

Ещё раз сердечно благодарю Вас за ответ, от души обнимаю Вас и остаюсь уважающий и любящий Вас

П.Потоцкий⁵²².

Хоч це й парадоксально, але, можливо, саме в ці роки Павло Платонович Потоцький зазнав найбільшого життєвого щастя, осівши в одному з найсвятіших місць на землі. Читач, мабуть, пригадує спогад Ол.Семененка про “старого пана з доброзичливим виразом обличчя”, якого він зустрічав у Лаврі в ті жорстокі часи. Ось що писав Семененко далі: “Павло Платонович Потоцький, цей старий пан, любив сидіти на лавці при вході до Ближніх Печер. То чарівний куток на схилі київських гір із затишною церквою, збудованою козацьким полковником Герциком на початку XVIII сторіччя.

“А найчастіше цього пана можна було побачити ближче до Лаврських воріт. Прийшовши з вулиці попід надбрамною Троїцькою Церквою, що її збудував князь Микола Святоша, будши ченцем Манастиря в XII столітті, вступаємо на подвір'я, оточене невисокими келіями граціозного і некричущого українського барокко. В глибині була Велика Успенська Церква.

“Небагато є на світі місць, де архітектура так гармонійно зростається з природою. Поєднання лаврських церков і будівель з природним тлом дає тут людині глибоке душевне заспокоєння, радість, довгождану рівновагу. В Києво-Печерській Лаврі і нерелігійна людина, ще не заходячи до церкви, може відчутти радісну тональність цих місць”⁵²³.

Семененко пригадував старих козарлюг, що після гарячих боїв “матнею вулицю мели”, ідучи у ченці. Тут, у Києво-Печерській Лаврі отаборився зрештою й старий генерал з Полтавщини – разом із своїми скарбами, тут він провів останні роки свого важкого життя.

---

⁵²¹ **Гамченко** Сергій Свиридович (1859-1934) – археолог. З 1919 завідував археологічним відділом Волинського музею. 1926 запрошений до Києва, обраний на віце-президента ВУАК. Відкрив 45 пам'яток трипільської культури на Південному Бузі. Проводив розкопки на Волині, Поділлі, Київщині, Харківщині. Помер від голодування. Праці здебільшого не опубліковані. Архів – у Наук. архіві Інституту археології (Ф. 3 – 229 од.зб.). – Дж.: Miller M. Archaeology in the U.S.S.R. (1956). P. 30, 51, 53, 176; Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 104-105; С.С.Гамченко // КСИА УССР. Вып. 10. 1960. С. 141-143; Кузнецова С.М. и Линка [Гепенер] Н.В. Научный архив С.С.Гамченко // МИА. № 108. 1963. С. 102-113; Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України (1997). С. 138. Його молодший брат Євген Спиридонович (sic; 1878-1931), генерал-майор рос. армії, розстріляний у справі «Весна» (3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2002. № 1 (18). С. 377).

⁵²² Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І.Яворницького. КП-83177, Арх-18986. Адреса: “Заказное. В г. Екатеринослав. Историко-Археологическ. Музей. Директору Дмитрию Ивановичу Эварницкому. От П.П.Потоцкого. Киев. Печерск. Лаврский Музейный городок. Музей Потоцкого, корпус № 6”.

⁵²³ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. С. 141.

Колишня співробітниця Музейного містечка, чи не остання бібліотекарка бібліотеки митрополита Флавіана, Ніна Сергіївна Селівачова додає ще таку побутову рисочку: “Пам'ятаю, як він (П.Потоцький. – С.Б.) прогулювався від 6-го корпусу, де розміщувався його музей (біля Троїцької надбрамної церкви) широкою доріжкою, що провадила до Успенського собору. Високий, з військовою виправкою, одягнений у чорне, в білих рукавичках і з моноклем. Був дуже привітним і радо спілкувався з молоддю. При зустрічі полюбляв частувати цукерками, коробочку яких завжди мав при собі”⁵²⁴.

У пізнішій автобіографії П.Потоцький писав: “Передавши мою збірку, посвятив я себе зовсім улаштуванню, описуванню, забезпечуванню, доповнюванню, популяризації і допомозі в праці многочисельним представникам науки і мистецтва та науково-мистецьким установам, і то як вказівками, так і користуванням експонатами збірки. Користь із збіркою віддзеркалюється як не можна краще в записках у книзі відвідувачів Музею”⁵²⁵.

Журналіста Б.Сіманцева вразило, що П.Потоцький збирав свою колекцію сорок років⁵²⁶. Інший не побоявся сказати про всі 50⁵²⁷. 50 років нараховував сам Павло Платонович⁵²⁸.

Протягом багатьох десятиліть найдокладнішим оглядом музею Потоцького лишився той, що його зробив, репрезентуючи цей музей українському громадянству, археолог Гнат Стеллецький⁵²⁹. Цей огляд з'явився в березневій книжці “Червоного шляху” за 1927 рік. За сімдесят років вийшов докладний огляд Музею Тамари Лазанської. В архівному фонді П.Потоцького збереглися недатовані огляди “Обозрение собрания”, “Музей Украины – собрание П.П.Потоцкого” та ін.⁵³⁰. Збереглися акти з переліком експонатів, пізня інвентарна книга. Окремі експонати, на які вказував сам збирач, називають у своїх дописах журналісти. У різних збірках зберігаються книжки, що колись Потоцькому належали. Зіставляючи всі ці джерела, можна дістати менш-більш повне уявлення про збірку.

Бібліотека.

Вважається, що книгозбірня Павла Потоцького складалася з понад 14 тисяч томів. Насправді, як відзначав згадуваний не раз Олександр Єрецький, “при переведенню обліку книжок з'ясувалось, що кількість їх значно більша, ніж зазначено в договорі й досягає 20 тисяч томів. Взагалі, - писав Єрецький, - річей значно більше, ніж було зазначено в договорі”⁵³¹.

Що до книжок, то це були видання польською, французькою, англійською, німецькою, російською, українською та іншими мовами світу⁵³². З них 4419 безпосередньо стосувались України, Галичини, Польщі й суміжних країн з боку археологічного, етнографічного й соціального. Крім того, 408 книжок проходили за списком “Книги особо ценные и редкие”⁵³³. Тут зберігалось багато описів мандрівок по Україні, описів пам'яток старовини й мистецтва, сила життєписів, спогадів, портретів, альбомів, автографів. Часто-густо траплявся коштовний іконографічний матеріал. Гн.Стеллецький відзначив, що ці твори “містять в собі портрети славнозвісних українців”

⁵²⁴ “Спогади з передвоєнних років” Н.С.Селівачової написано у 1992-93 роках. Машинопис у моїй збірці.

⁵²⁵ Косаренко-Косаревиц Василь. Пропаші скарби // Краківські вісті. 1942. 7 березня. Ч. 47 (494). С. 3.

⁵²⁶ Сіманцев Б.А. Музейна збірка Потоцького. С. 4.

⁵²⁷ Коллекция Украинской старины, собранная Потоцким. С. 3.

⁵²⁸ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 1. № 1 в. Арк. 1.

⁵²⁹ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького // Червоний шлях. 1927. № 3 (48). С. 180.

⁵³⁰ ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Ці рукописи датуються, правдоподібно, 1925 роком.

⁵³¹ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6. № 7766. Арк. 204.

⁵³² Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5.

⁵³³ Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. № 56. Арк. 27.

⁵³⁴. Поважну частину бібліотеки становили закордонні видання з україніки XVII-XVIII ст.ст. Траплялися дивовижні перегуки часів. У Палласовій книзі про його мандрівку (1804), що спершу вийшла німецькою мовою ⁵³⁵, згадувалась авторова зустріч у Кобеляках з майором Ганджею (англ. вид. - с. 506), - Павло Потоцький знав його особисто.

Принагідно зверну увагу на те, як цікаво розгортався власний досвід збирача у його коментарях взагалі. У його збірці зберігалась гравюра Паннемакера “Смерть кн. Г.А.Потьомкіна-Таврійського” з гравюри Скородумова, де поміж присутніми було зображено отамана Гавриленка. Потоцький коментував: “У Александры Дмитр.[иевны] Гавриленко, вдовы Дмитр.[ия] Петров.[ича] Гавриленко, сына атамана Гавриленко, я видел серебр.[яную] позолоченную миску с крышкой, диаметром не менее ¼ аршина и глубиной вершка 1 ½ чеканной отличной работы, которую получил атаман Гавриленко от Потемкина, напол[нен]ную червонцами. Гавриленко начальствовал конвоем Потемкина. Эта миска после смерти А.Д.Гавриленко перешла по наследству к Дмитр.[ию] Петр.[овичу] Бутовскому, унаследовавшему и усадьбу Гавриленковой в м.Озерах Кобеляк.[ского] уезда Полтав.[ской] губ., купленную у Степана Трофим.[овича] Потоцкого, моего дяди. Эту миску я видел последний раз в 1913 году в Озерах у Д.П.Бутовского” ⁵³⁶.

Фатальним нещастям Потоцького як збирача було те, що з його багатючими матеріалами, крім нього самого, ніхто систематично не працював. У працях сучасників поклики на його матеріали та його знання можна легко перерахувати на пальцях однієї руки (це Михайло Гніп, Іван Крип'якевич і, здається, все). Працюючи над розлогим нарисом про Кишеньку, переглянувши праці М.Арандаренка й А.Богдановича, П.Бодяньського та Я.Забіли, М.Макаренка, В.Модзалевського й Л.Падалки, до родинного архіву Потоцьких Дмитро Соловей не звернувся ⁵³⁷. У Музеї України, навіть вже державному, не пощастило домогтися штату наукових співробітників та аспірантури, як це було зроблено в Музеї Ханенків. Ця його особиста біда згодом обернулась нещастям для всієї української культури. Збірки Потоцького мали безмірно великий науковий потенціал, але в совєцьких умовах цей потенціал не міг реалізуватись. Політичний режим його не потребував.

В чому особлива вага книгозбірні Потоцького, вишуканий добір якої досі не втратив своєї актуальності? Літописи Самійла Величка, Грабянки й Самовидця – пам'ятки Гетьманщини XVII-XVIII ст., по суті кажучи, її руїни. У пізнішій історіографії не мають собі безпосереднього продовження. Курси української історіографії будуються у нас таким чином, що початки історії як науки залюбки виводять з петербурзьких видань XVIII ст., себто з системи нової, російської державності. Українознавчий репертуар П.Потоцького впроваджує нас у загальноєвропейський контекст. Тут є багато Петербурга, але тут і Єна, Ляйпціг, Варшава, Франкфурт-на-Майні, Нюрнберг.

Як впливає з опису, що належить самому збирачеві, ядром збірки “Музею України” були книжки, що репрезентували широке коло давнього українознавства ⁵³⁸ – праці

⁵³⁴ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182.

⁵³⁵ Pallas P.S. Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794. Bd. 2. Leipzig, 1801.

⁵³⁶ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 32. Арк. 9 зв.

⁵³⁷ Соловей Дм. Село Кишинька (sic), Кременчуцька округа // Красзнавство. 1930. № 1-5. С. 36-53.

⁵³⁸ Пор.: Кордт Веніамін Олександрович (1860-1934). Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. К., 1926. [2], 208 с.; Січинський Володимир Євтимович (1894-1962). Чужинці про Україну. Друге випр. і значно доп. вид. Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1942. 243 с.; История исторической науки в СССР: Дооктябрьский период: Библиография. Москва: Наука, 1965. 703 с.; Вінтоняк Олекса. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої пол. XVIII ст. Львів, 1995. 141 с.; Жарких Микола Іванович (нар. 1956). Бібліографія Старої України, 1240-1800 рр. Зошит 1. К., 1998. 240 с.

Палласа⁵³⁹ й Енгеля, Георгі та Зуєва⁵⁴⁰, Сумарокова⁵⁴¹ й Рехберга, Гейслера та Гуна, Бекетова й Бантиша-Каменського, Рігельмана й Вісковатова, Свіньїна й Пассека, Закревського й Тімма, Скальковського й Жемчужникова, Ровинського та Грушевського, інших вчених, письменників та митців⁵⁴².

“Твори цих авторів, - відзначив Гн.Стеллецький, - часто-густо оздоблені малюнками з українського побуту, історичних місцевостей, пам'яток архітектури, археології тощо”⁵⁴³. Не може не впасти в око, що перелік українознавчих видань “Обозрения”, навіть сам їхній порядок, збігається з переліком, вміщеним у цій же самій статті Гн.Стеллецького. Неважко припустити, що автор “Червоного шляху” безпосередньо користувався цим рукописом, доповнюючи його подекуди вказівками самого збирача.

Цей перелік наводить на роздуми. Дуже цікаво було б уявити бібліографічний огляд українознавчої літератури в історичному розвитку за етапами, скажімо, на 1700-й рік, на 1800-й – ще коли не було не тільки що Грушевського, але й задовго до Шевченка, ще до появи “Енеїди”. Цікаво було б дослідити на кожен окремий період співвідношення рукописного українознавства з друкованим, вітчизняного з іноземним, з'ясувати, яка була на той чи інший момент структура цієї літератури як інформаційного комплексу, які розділи були в ній докладніші, яка була динаміка розвитку цієї структури. Цікаво, далі, як змінювався від століття до століття образ нашої Батьківщини і, з другого боку, що лишалось у ній, навпаки, стабільного.

З особливим сентиментом збирав генерал Потоцький все, що торкалося Шевченка. У журнальній хроніці, що оповідала про придбання збірки Потоцького, трапилася звістка: “Між книжками є бібліотека Шевченка [...]”⁵⁴⁴. На жаль, це було велике перебільшення, але окремі видання, які тримав у руках Шевченко, збирачеві таки пощастило розшукати й набути. Тож точніше було б висловитися, як сказав сам Потоцький Стеллецькому, що це були “рештки книгозбірки Т.Шевченка”⁵⁴⁵ - три книжки. По суті це навіть і не перебільшення, адже йшлося хоч і про невеличкий, але все-таки комплекс Шевченкових книжок. Інші комплекси відтоді не впливали.

Тут варто зробити спеціальний екскурс. У списку Потоцького “Книги особо ценные и редкие” першими номерами йде, ясна річ, Шевченкіана:

---

⁵³⁹ Паллас Петр Симон (22 вересня 1741, Берлін – 8 вересня 1811, там само). Краткое физическое и топографическое описание Таврической области, соч. на фр. яз. [...] и пер. Иваном Рижским. СПб., 1795. [4], 72 с.; Його ж. Путешествие по Крыму акад. Палласа в 1793 и 1794 годах / Пер. Федор Томанский // ЗООИД. Т. 12. С. 62-208; Його ж. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Пер. с нем. М. Савич // ЗООИД. Т. 13. 1883. С. 34-107 (окр.: Одесса, 1883. 73 с.). Дж.: Кеппен Федор Петрович. Ученые труды П.С.Палласа // ЖМНП. 1895. Апрель (окр.: СПб., 1895. 54 с.); Маракуев Владимир Николаевич. Петр Симон Паллас, его жизнь и ученые труды и путешествия. Москва, 1877. X, 62 с.; Маркевич Арсений Иванович (1855-1942). Академик П.С.Паллас: Его жизнь, пребывание в Крыму и ученые труды // Известия Таврич. ученой архивной комиссии. № 47 (окр.: Симферополь, 1912. [1], 76 с.); Лигнау Николай Георгиевич. Паллас как золог // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. Т. 40 (окр.: Од., 1914. 16 с.); Люткевич Эразм Францевич. Памяти Петра Симона Палласа // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. Т. 40 (окр.: Од., 1914. 17 с.).

⁵⁴⁰ Зуев Василий Федорович (1754-1794). Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 года. СПб.: при Имп. Акад. наук, 1787. 273 с.: илл. – Див.: Січинський Вол. Чужинці про Україну. С. 164-165.

⁵⁴¹ Сумароков Павел Иванович (1760-1846). Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С ист. и топогр. описаниями всех тех мест. М.: универс. тип., 1800. 238 с.; Его же. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду. СПб.: Имп. тип., 1803-1805. Ч. 1. [14], 226 с.: 21 л. илл.; Ч. 2. [10], 244 с., [15] с.: 35 л. илл., карт.

⁵⁴² ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6.

⁵⁴³ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182.

⁵⁴⁴ Цінний набуток для української науки. С. 246.

⁵⁴⁵ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182.

- “1. Шевченко. Гайдамаки. СПб. [1]841. 12 °. С автографом Н.А.Маркевичу. 1”
- Першодрук Шевченкових “Гайдамаків” (1841) з написом “N: Андреевичу Маркевичу Т:Шевченко”, що належав Потоцькому, виявлено в наші дні у Державному музеї Т.Шевченка ⁵⁴⁶.
- “2. Шевченко. Кобзарь. СПб. [1]860. 8 °. С автограф.[ом] Н.А.Белозерской ⁵⁴⁷. С пустыми страницами, не пропущен.[ыми] цензурой ⁵⁴⁸ 1
3. Шевченко. Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки. СПб. 1844 и 1841 в одном пер.[еплете]. 12 °.
4. Гайдамаки с облож.[кой]. 1
5. Шевченко. Чигиринский Кобзарь. СПб. [1]844 с обл. 2
6. Лукашевич [Платон Якимович]. Малороссийския и червонорусския народныя думы и песни. СПб. [1]836. 8 °. Экз.[емпляр] из книг Шевченки. 1
7. Libelt K. Estetyka. Petersburg [1]854. 8 °. Экз.[емпляр] бывший у Шевченки во время его ссылки. 1.
8. Poezye Antoniego Sowy. Petersb.[urg], 1858. 8 °. С автографом Шевченка 1».

Після поетової смерті фактор Кулішевої друкарні й етнограф Данило Каменецький склав реєстр книжок, що належали Шевченкові, де 110 записів включали понад 150 одиниць. Вартість бібліотеки 26 квітня 1861 року петербурзька громада сплатила родичам, а самі книжки 4 червня М.Лазаревський передав військовому інженерові-архітекторові Федорові Черненку ⁵⁴⁹, у помешканні якого петербурзька громада збиралась. Відколи громада розсіялась, а Черненко помер, сліди книгозбірні загубились. До речі, смерть Черненка збігається з датою Емського указу. Розпорошення українських сил як ще одна, неврахована досі мішень, по якій вдарив царський указ, очевидно, й призвело до загибелі Шевченкової книгозбірні.

Відомости про каталог Шевченкової бібліотеки вперше оприлюднив Павло Зайцев. У 1910-х роках цей список перебував у збірці завідуючого канцелярією Удільного округу в Нижньому-Новгороді Сергія Васильовича Лазаревського. У ювілейній статті про Шевченка у змісті четвертого розділка Зайцев підкреслив: “Важная опись вещей и библиотеки Шевченка”. Відкладаючи цей матеріал для пізнішої публікації, дослідник відзначив: “Друзья поэта – художник Честаховский и братья Лазаревские, составили опись его вещей, картин и библиотеки. Эти описи представляют очень ценный материал, но для опубликования их понадобилось бы слишком много места. [...] Библиотека, составляющая лишь 110 №№, собранных в значительном большинстве после возвращения

⁵⁴⁶ Відоняк Надія. “Гайдамаки” знайшлися // Веч. Київ. 1993. 17 липня. № 143 (14756). С. 3.

⁵⁴⁷ **Білозерська** Надія Олександрівна (дівоче прізвище Ген; 29 березня 1838, садиба Софіївка Білозерського пов. Новгородської губ. – 25 лютого 1912, СПб.) – історик літератури, перекладач, історик. Дружина (1856-67) Василя Михайловича Білозерського (1825-1899). У 1868-73 літературний секретар М.Костомарова. Автор історичних та історико-біографічних нарисів та монографії “В.Т.Нарежный” (СПб., 1896), нагородженої 2-ою Уваровською премією АН (Русские писатели, 1800-1917: Биограф. словарь. Том 1. Москва, 1989. С. 222; Пінчук Юрій. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об'єднаний випуск. Ч. 2. К., 2000. С. 52-71).

⁵⁴⁸ Про особливий примірник видання 1860 писала преса (В музее Потоцкого // Веч. Киев. 1929. 5 январа. № 4 (578). С. 4).

⁵⁴⁹ **Черненко** Федір Іванович (1818-1876) – військовий інженер-архітектор. Шевченко познайомився з ним у 1840-х роках. У 1856-61 роках вони зустрічались майже щонеділі на зібраннях петербурзької української громади на помешканні Черненка (будинок Ник.Ханова на Спаській вул., потім К.Рилєєва, 26). Шевченко подарував йому офорт “Свята родина” з автографом вірша “Сон” (“На панщині пшеницю жала”) на звороті та присвятив йому (1859) поезію “Ой по горі роман цвіте”.

из ссылки, заключала в себе много подарков с автографами авторов-дарителей. Назовем из них П.Якушкина, С.Т.Аксакова, И.С.Тургенева, А.Ф.Писемского, Марка Вовчка, П.Кулиша, М.Максимовича. Имена эти лишний раз напомнят современным отрицателям положительных личных качеств и значения деятельности славного поэта, чьим уважением был окружен он при жизни. С ними вместе разделяет он и уважение потомства”⁵⁵⁰. Міркування не втратило, на жаль, актуальності.

Час від часу впливали окремі книжки. До Музею Тарновського надійшов примірник “Кобзаря в переводе русских поэтов”, виданий 1860 року за редакцією Гербеля з написом: “Тарасу Григорьевичу Шевченко от почитателя его таланта и переводчика и издателя его сочинений Николая Гербеля”⁵⁵¹. 1956 року від лєнінградця М.А.Яковлева до бібліотеки Інституту літератури НАН України надійшло ще дві книжки з автографами поета на авантитулі – це «Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов» (1846) та «Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке / Составил Самоил Величко. Т. 2» (К., 1851)⁵⁵². У пізніші роки в бібліотеці Лєнінградського університету С.Рейсер виявив примірник брошури А.В-к-ва (А.Вєліканова) “Городищенский сахарный завод потомств. поч. граждан. К.М.Яхненка и

---

⁵⁵⁰ Зайцев Павел Иванович. Новое о Шевченке: К столетию со дня рождения // Русский библиофил. СПб., 1914. № 1. С. 27. Еміграційні умови, відірваність від джерел перешкодили Зайцеву зробити відповідну публікацію, - ця честь випала літературознавцеві, що лишивсь на території: Айзеншток Ієремія Якович. Замітки й матеріали про Шевченка // Червоний шлях. 1923. № 8. С. 236-240. Не маючи змоги назвати вченого-емігранта на ймення, але бажаючи вказати на його пріоритет, пізніший харківський дослідник-книгознавець І.Я.Каганов 1962 наважився дати поклик на згаданий у Зайцева список Шевченкових книжок у такому вигляді: “Одно из первых упоминаний об этом списке см. в журн. «Русский библиофил», 1914, № 1, стр. 25” (Каганов И.Я. Шевченко и книга // Книга: Исследования и материалы. Сб. VII. Москва, 1962. С. 265). Фахівцям цієї вказівки було досить. Втім, саме так чинили і деякі інші вчені, хто хотів вказати читачеві на ту справді коштовну статтю, наприклад, Олександр Білецький (див.: Опис рукописів Т.Г.Шевченка. К., 1961. С. 309, 310, 312, 313, 319, 320, 323, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 454).

Зайцев Павло Іванович (псевдоніми Лупа Гарбузов, Л.Гарбузов, Лупа Грабузович, Слободський та ін.; 23 вересня 1886, Сумщина – 2 вересня 1965, Мюнхен) — гром. і культ. діяч, шевченкознавець. Син гімназійного вчителя. Закінчив Сумську гімназію (1904). Вступив до юр. факультету СПб. ун-ту, після закінчення якого (1909) пройшов курс іст.-філол. ф-ту (1913). Член укр. громади в Петрограді і ТУПу. Випустив 1-й вип. „Кобзаря” (СПб., 1914. V, 162 с.). У березні 1917 обраний до Петрогр. “Укр. Нац. ради”. Комісар Тимчас. уряду в Косівському пов. (поч. травня – 11 липня 1917). З 8 квітня 1917 член ЦР від петрогр. громади (тер. представництво). З 15 вересня 1917 очолював канцелярію ген. секретарства освіти, викладав в Укр. нар. ун-ті. 1918 — дир. деп-ту заг. справ мін-ва освіти Укр. Держави, 1919 — нач. культ.-освітнього відділу Армії УНР. Друкувався у „Книгарі” (Відродження. 1918. 19 травня. № 42. С. 5. Шп. 4). У 1918-19 — гол. ред. журналу “Наше минуле” (П-о С. „Наше минуле” // Народна воля. 1918. 21 вересня. № 16 (87). С. 4. Шп. 3-4), де вперше опублікував „Книги бігтя укр. народу” (Ч. 1. 1918. Липень-серпень. С. 7-35). Надрукував також листи Куліша до Надії Білозерської, „започаткувавши добу наукової публікації Кулішевого епістолярію, апогей якої припав на 1920-ті роки” (Куліш Пант. Листи. Том I. К., 2005. С. 332). Співроб. ВУАН, ред. “Записок Історично-філологічного відділу ВУАН”. 1920 – нач. культ.-освітнього відділу Армії УНР. У 1920-21 головноуправляючий справами мистецтва і нац. культури, т.в.о. керуючого справами Мін-ва преси і пропаганди УНР. Виїхав до Варшави як секретар дипломатичної місії УНР. 1922-24 секретар Укр. ЦК. Працював в Укр. наук. ін-ті, викладач в ун-ті. Ред. (1934–39) повн. збір. творів Т.Шевченка у Варшаві (вийшло 13 тт.; вид. 2. доп. Чікаго: М.Денисюк, 1959-63. 14 тт.). Від 1941 у Берліні, працівник наук. і освітніх установ та видавництв. З 1958 викладав в УВУ (Мюнхен). - Дж.: Про деякі рідкі[сні] видання // Наші дні. 1943. Ч. 1. С. 12; 65 років життя і 40 років літературно-наукової праці проф. Павла І.Зайцева // Сучасна Україна. 1951. 30 вересня. Ч. 20. С. 12; Дорошенко Вол. Добре заслужений ювілей // Свобода. 1956. 8 лютого. Ч. 24. С. 3; Павло Зайцев // Укр. правосл. слово. 1961. Грудень. С. 15; Полонська-Василенко Н. Проф. П.І.Зайцев // УВУ / Наукові записки. Ч. 8. Мюнхен, 1965-66. С. 225-228; Суровцова Н. Спогади (1996). С. 51; УЦРада (1996-97). Том I. № 20, 30, 94, п. 295; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. довідник. К., 1998. С. 94-95.

⁵⁵¹ Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. Вып. I. Шевченко. К.: К.Н.Милевский, 1893. С. 16; Гринченко Б.Д. Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. Т. II. Чернигов, 1900. С. 160. (Приложение к № 7 “Земского Сборника Черниг.[овской] г.[убернии]” 1900 г.). Розділ називався «Книги Шевченка». Макет передбачав, що на спуску дальші набутки можна буде дописувати від руки. Тарновському більше не трапилося жодна Шевченкова книжка.

⁵⁵² ІЛ ім. Т.Шевченка НАН України. Ф. 1. №№ 823, 824. Див.: Опис рукописів Т.Г.Шевченка. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 349.

Ф.С.Семиренко (sic)” з дарчим написом. Поет дістав її від Олексія Хропаля, зятя Федора Симиренка⁵⁵³.

Окремо зупинюся на трьох книжках збірки П.Потоцького, що походили з бібліотеки Тараса Шевченка:

21⁵⁵⁴. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни / Платон Лукашевич (СПб., 1836).

94. Libelt Karol (1807-1875). Estetica czyli umnictwo piękne. T. I. Pb., 1854⁵⁵⁵.

96. [Żeligowski Edward; Желіговський Едвард; 1815-1864.] Poezye Antoniego Sowy. Petersburg: B.Wolff, 1858⁵⁵⁶.

Третю з цих книжок 3 квітня 2001 року я тримав у руках. Вона має дарчий напис: “Bratu Tarasowi od Edwarda Z. SPetersburg 28 marca 1858 r.”⁵⁵⁷ На форзаці власницький напис українською мовою: “Павло Потоцький 1918 р.”⁵⁵⁸. На титульному листку збирач проставив її вартість – “100 р.”⁵⁵⁹, - свої ініціали (навхрест латинські літери “P”) і печатку своєї книгозбірні⁵⁶⁰. Коли Музей України П.Потоцького розгромили, коли його самого арештували й він відбув свій строк у таборі, цю реліквію врятував із небуття видатний шевченкознавець Михайло Новицький⁵⁶¹. Свого часу, у розпалі червоного терору, Новицький (у побуті – “Мих.Мих.”) набув автограф Шевченкового вірша «Іван Підкова». Його перша дружина Лариса Павлівна вивезла цю реліквію за кордон і передала на сховок до УВАН В.Міяковському⁵⁶². У супровідному листі від 5 грудня 1948 писала йому: «Прикладаю до цього листа, дорогий Володимир Варлаамович, два аркуші з «Івана

---

⁵⁵³ Каганов И.Я. Шевченко и книга // Книга: Исследования и материалы. Сб. VII. Москва, 1962. С. 264-265. Див. також: Ніковський Андрій. Бібліотека Т.Шевченка // Книгарь. К., 1917. Листопад. Ч. 3. Ствп. 107-113; Норкин. Библиотека на родине Ленина // Красный библиотекарь. 1935. № 3. С. 51-52; Громов В. Книги орловцев в библиотеке Шевченко // Орловская правда. 1964. 14 марта. № 63 (13561). С. 4; Услышев Б. Шевченко и книга // В мире книг. 1964. № 10. С. 39. Громов писав про журнальні публікації та окремі видання творів Тургенєва, Марка Вовчка, Тютчева та ін.

⁵⁵⁴ Тут і далі наводжу номери за реєстром Д.Каменецького. На книжках їх проставлювано на авантитулах.

⁵⁵⁵ Попов Павло Миколайович (1890-1971). Шевченко і наука його часу // Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 168-169; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. Москва: Наука, 1964. С. 89-95.

⁵⁵⁶ Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. К.: Дніпро, 1964. С. 50-67; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. С. 69-72, 114-116; Гаско Мечислав. Е.Желіговський про Шевченка і Міцкевича // Рад. літературознавство. 1965. № 10. С. 71-73; Павлюк Микола Миколайович (нар. 1934). З літературних взаємин оренбурзьких засланих: Шевченко – Желіговський – Плещеев // Збірник праць дев'ятнадцятої наукової шевченківської конференції. К.: Наукова думка, 1972. С. 108-126.

⁵⁵⁷ Цей напис дав привід тодішньому бібліотекареві ЦДАМЛМ написати на картці анотацію: “Автограф сестри Т.Шевченка” (sic).

⁵⁵⁸ Примірник “Гайдамаків” із шевченківським автографом Потоцький придбав у Петрограді 1920, як він зазначив на ньому рукою власною (Відоняк Н. “Гайдамаки” знайшлися. С. 3)

⁵⁵⁹ Видно сліди підчистки – 60? 160?

⁵⁶⁰ Зараз її перекреслено штампом. Див.: Книжкові знаки киян / Упор. Михайло Андрійович Грузов (нар. 1943) та Анатолій Петрович Кончаковський (нар. 1935). К.: Київ, 2000. Без паг.

⁵⁶¹ **Новицький** Михайло Михайлович (20 вересня 1892 – 29 березня 1964) – шевченкознавець. Його архів надійшов до ЦДАМЛМ як фонд 1 (495 од. зб.; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник. Вип. 2. К., 2005. С. 408). Дж.: Міяковський Володимир Варлаамович (1888-1972). Михайло Новицький // Шевченко. Річник II. Нью-Йорк: УВАН, 1953. С. 43-47 (Підп.: В.Порський; додано список “Праці М.М.Новицького”, 33 №№); Кравців Богдан. Доля українського шевченкознавця в УРСР // Сучасність. 1964. Липень. Ч. 6 (42). С. 61-72; Шевченко Л.В. Новицький М.М. // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К.: Рідний край, 1991. С. 346-347; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 115.

⁵⁶² **Міяковський** Володимир Варлаамович (6 липня 1888, Ковель - 22 березня 1972, Нью-Йорк) – історик, культуролог. Арештований 21 серпня 1929 у справі СВУ. Засланий на 5 років до Карелії, де працював статистиком. 1943 виїхав до Праги, 1950 – до Нью-Йорка. Один з головних фундаторів УВАН. Див.: Білокінь С. Володимир Міяковський, 1888-1972 // Вісті УВАН. Ч. 2. Нью-Йорк, 2000. С. 201-267.

Підкови», писані рукою Тараса Григоровича Шевченка, які ще в [19]19-му році придбав М.М. в Петербурзі. Збірився сам М.М. надруковать цей варіант (до цього часу ніде не друкований) і написати відомості, які про нього зібрав... Прикладіть ці аркуші до своїх скарбів»⁵⁶³. Цей лист особливо зворушує тим, що після арешту Міяковського саме Новицький очолював Будинок-музей Т.Шевченка, і це не зіпсувало ані їхніх власних стосунків, ані стосунків їхніх родин⁵⁶⁴.

Після повернення з таборів, 1964 року до рук М.Новицького потрапила ще одна шевченківська пам'ятка – спадщина по загиблих українознавцях доби Розстріляного Відродження. Це були 12 аркушів цензурного примірника “Кобзаря” 1860 року, про які Всеволод Ганцов оповів так: “Про існування пропонуваніх нижче автографів я довідався торік від колишньої співробітниці Комісії для складання словника живої української мови УАН Яременко Антоніни Митрофанівни [нар. бл. 1894⁵⁶⁵]. Вона повідомила мене, що у неї зберігаються деякі документи, передані їй разом з власними літературними матеріалами Ольгою Трохимівною Андрієвською (яка протягом десяти років була секретарем тієї ж Комісії). [...] З Хмельницького, де проживає А.М.Яременко, я привіз рукописи до Києва і зараз же передав їх М.М.Новицькому. Михайло Михайлович гадав опублікувати новознайдені автографи спільно зі мною, але передчасна смерть його стала цьому на перешкоді. Яким чином ці автографи потрапили до О.Т.Андрієвської, невідомо. [...] Можна думати, що ці 12 аркушів Шевченкових автографів вона одержала на зберігання влітку 1929 року і згодом доручила А.М.Яременко – своїй небозі”⁵⁶⁶. Імовірно, що вказівкою на літо 1929 Ганцов натякає на те, що шевченківський рукопис походить з матеріалів С.Єфремова. Чи треба нагадувати, що О.Т.Андрієвську було розстріляно⁵⁶⁷, а Ганцов повернувся до Чернігова після десятиріч таборів і заслання? Я мав честь бути знайомим з В.М. – ми зустрічалися у його родичів на бульварі Лесі Українки. Мій примірник журналу “Рад. літературознавство” з його статтею має інскрипт: “Рідній і любій сестрі Олечці від брата - В.Ганцов. 4.V.1966”.

Де і як добув Новицький цей скарб, на жаль, невідомо, але, як видно, вчений секрету з цього не робив⁵⁶⁸. На авантитулі попід корінцем - напис атраментом: “Из биб-ки Мих. Миха Новицкого ДПБ (?)”. Придбати цю книжку до війни він навряд чи міг. У недатованому листі до Хрущова й Ворошилова Мих.Новицький розповідав: “В 1937 году я был репрессирован органами НКВД по обвинению в террористической деятельности и

⁵⁶³ Лист в архіві В.Міяковського. УВАН. Нью-Йорк, США. Пор.: Автограф Шевченка 1860 року. Шевченківська конференція УВАН. [Нью-Йорк, 1951]. 15 с.

⁵⁶⁴ Новицький М. Будинок-Музей Т.Шевченка // Звіт про науково-дослідну роботу Київської філії Інституту Т.Шевченка за 1929/30 академічний рік. К., 1931. С. 25-26.

⁵⁶⁵ Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 103. Дочка священика. У ВУАН працювала з 1926. 1930 бібліотекар Інституту мовознавства.

⁵⁶⁶ Ганцов Всеволод Михайлович (1892-1979). Новознайдені Шевченкові автографи // Рад. літературознавство. 1966. № 3. С. 57-58.

⁵⁶⁷ **Андрієвська** Ольга Трохимівна (1876, Чернігівщина – 11 грудня 1937, Саратов) – філолог. Дочка священика. Науковий співробітник, учений діловод (1919-21), бібліотекар (1922-27) Комісії для складання словника української живої мови ВУАН. У помешканні, де вона жила (Нестеровська, 17, пом. 24), була вільна кімната, там нелегально оселився С.Єфремов (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484. Арк. 3). Передала збірку програмок “театру корифеїв” до Театрального музею (Звіт, 1926-1929 / ВУАН; Театральний музей. К., 1930. С. 10, 15). 4 лютого 1930 одержала 7 років концтабору, 15 лютого 1935 внаслідок перегляду справи заслана до Саратова. Там знову ув'язнена, ішла в одній справі з Й.Гермайзе та Нат.Коцюбинською. Викликає сумнів, принаймні вимагає з'ясування багато пізніша дата смерті Гермайзе, що трапляється в новій літературі – 22 вересня 1958 (Брега Галина Степанівна [нар. 15 квітня 1935]. Гермайзе О.Ю. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. К.; Львів, 2003. С. 63). Рішенням судової трійки при Управлінні УНКВД по Саратовській області 8 грудня 1937 усіх їх розстріляли. Алла Чумак називає дружину Ол.Шумського Євдокію Гончаренко, Наталю Коцюбинську, Гліба Дорошкевича та Петра Палька (Чумак Алла. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 122). Дж.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка. 1993. С. 141; Історія Національної Академії Наук України, 1924-1928: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 526.

⁵⁶⁸ Шевченкознавець В.С.Бородін згадує, що йому цієї книжки Новицький не показував.

принадлежности к подпольной националистической организации, ст. 58, п. 8-11. В результате этого дикого, совершенно необоснованного обвинения я все же пробыл в местах заключения 5 лет на общих работах в отдаленных лагерях. Разрушилась семья, перечеркнута была вся моя работа. Инвалидом в 1946 году я наконец вернулся в Киев на научную работу”⁵⁶⁹. Виходить, вчений розшукав Шевченкову книжку, - правдоподобно, на руках, - не раніше 1946-го.

Після смерті Мих.Мих.Новицького (29 березня 1964), якому й на “волі” довелося зазнати всіляких поневірянь⁵⁷⁰, у складі його бібліотеки (№ 1084 Нов) книжка надійшла до Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України. 5 серпня 1967 року начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при РМ УРСР І.Бутич повідомляв директора ЦДА УРСР В.Кузьменка, що рукописну спадщину [187 тек] і бібліотеку [1311 книжок] Новицького одержав від його другої дружини Раїси Павлівни Товстухи-Новицької⁵⁷¹, давши їй такі зобов'язання:

- Рукописна спадщина і бібліотека зберігатимуться у ЦДАМЛМ у вигляді окремої колекції.

- Рукописна спадщина буде використовуватися дослідниками тільки з дозволу Р.П.Товстухи-Новицької або її довіреної особи Ф.К.Сарани⁵⁷².

1968 року книжки ЦДАМЛМ оцінювали. На виданні Желіговського з'явився штамп із заповненими графами, - реліквію національної культури оцінили у 2 карбованці (sic). Тут знову не можна не зупинитись: цікаво-бо, навіщо це зробили?

Ф.Сарана ввів цей примірник у літературу, вказавши його місцезнаходження після 1964 року⁵⁷³.

---

⁵⁶⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Оп. 1. № 389. Арк. 36. В чернетках одного з листів (уривок без дати) прочитується: “Я требую и думаю, что имею право на это как советский ученый, проработавший честно и добросовестно более 30 лет, чтобы мне наконец сказали, в чем заключается моя вина, на основании чего я все время нахожусь в подозрении” (Арк. 39).

⁵⁷⁰ Максим Рильський, Євген Шаблійовський, Михайлина Коцюбинська, Анатоль Костенко та інші підписали 1962 відкритого листа про те, що директорка музею Т.Шевченка Катерина Дорошенко привласнила собі підготовку до друку понад півсотні листів до Шевченка його друзів і знайомих, яку виконав Новицький. Листи було виявлено в архіві Михайла Чалого й надруковано у журналі “Советская Украина” (1962. № 10). Див.: Лист до редакції “Літературної України” // Літ. Україна. 1962. 16 листопада. № 92 (1854). С. 2. Пор.: Слідами наших виступів: Так, факти підтвердилися... // Там само. 7 грудня. № 98 (1860). С. 4.

⁵⁷¹ 10 березня 1965 вона писала Іванові Георгійовичу Спаському (1904-1990): “Простите мне великодушно, что я Вас беспокою. Дело в том, что я не только жена Мишуни, но и сестра Ивана Павловича Товстухи”. І 11 січня 1965: “Нам не надо мраморных пьедесталов и чугунных плит. Нам нужно бы слово правды о хрустальной чистоте человека, чтобы слово правды бросить в лицо наглецам, всей этой мрази, присмоктавшейся (sic) к Шевченко, торгующей оптом и в розницу. Но кто его скажет, ведь «тех уж нет, а те далече» (листи в архіві автора). “Далече” були, ясно, Володимир Дорошенко, Павло Зайцев, Міяковський та інші справжні шевченкознавці. Товстуха був за секретаря в Йосифа Сталіна, з травня 1931 заступник директора Інституту Маркса-Енгельса-Леніна. Коли 9 серпня 1935 він помер, його поховали в кремлівській стіні. Докладніше про його кар'єру див.: Ковалевський Микола. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук, 1960. С. 45-46, 49; Бажанов Борис (1900, Могилів-Подільський – не раніше 1976). Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 46, 53, 85, 87, 127-133.

⁵⁷² ЦДАМЛМ України. Справа фонду № 1 М.Новицького. Арк. 3. Місія Сарани здається на разі трохи дивною. Офіційному дослідникові з “еполетами” він би не посмів відмовити, - проти кого тоді було спрямоване його право “не підтримати” і як мала ставитись до цього права влада? Ще одна деталь до характеристики часу – із найдрібніших. Натякаючи в розмові на “причетність” одного вченого, Микола Сиваченко (а я його навіть ледве знав), проілюстрував свою думку яскравим жестом - підняв обидві руки й важко поклав собі на плечі.

⁵⁷³ Сарана Федір Кузьмович (1921-1995). Бібліотека Т.Г.Шевченка // Шевченківський словник. Т. 1: А-Мол. К., 1978. С. 69. Великою несподіванкою для дослідника було виявити у книгозбірні Мих.Новицького повний комплект еміграційного зайцевського видання Шевченкових творів, тобто всі томи, що вийшли, – 2-4, 6-12, 14-16. Треба думати, він роздобув їх теж не раніше 1946 року, тільки де і в кого? Опис виданих томів див.: Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930-1938. Варшава, 1938. С. 37-40. Не

Де поділися ще дві книжки з Шевченкової бібліотеки, що зберігались у Музеї України Потоцького, – невідомо. У Музеї Шевченка принаймні їх немає.

П.Потоцький зібрав майже вичерпну на той час збірку Шевченкових “Кобзарів” - до сорока примірників. Для порівняння вистачить сказати, що в Білоцерківському археологічно-етнографічному музеї (завідувач С.Л.Дроздов) 1927 року зберігалось 19 “Кобзарів”, щоправда, починаючи з раритетного - 1840 року⁵⁷⁴.

Після Шевченкіани каталог “Книги особо ценные и редкие” складається здебільшого з винятково підібраної україніки. Перед нашими очима пройшли бібліотеки Григорія Коляди у Ташкенті, Федора Максименка у Львові, Григорія Кочура в Ірпіні. Зараз існують гарні колекції україніки (Івана Олійника, Євгена Поповича, Валерія Шевчука, Василя Яременка, зрештою, моя). У кожній із цих бібліотек є свої цимелії⁵⁷⁵, але нічого подібного до збірки Потоцького – та ще й у такій кількості й повноті – немає і не може бути ні в кого. Його книгозбірня була одна з найвидатніших за всю історію українського бібліофілства.

У Музеї України були книжки з автографами Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Капніста, Костомарова, Марка Вовчка:

- “8. Котляревский [Иван Петрович]. Енеида. Рукопись. СПб. [1]798. 4 °.
9. Котляревский [И.П.]. Енеида. СПб. [1]798. 8 °.

16 квітня 1974 відомий книгознавець Григорій Коляда (1896 - 1977) писав мені: «У мене безумовно збереглося книг 20 (200? – С.Б.) – вони переховуються в Ташкенті в одній з моїх учениць – серед них «Енеїда» 1798 р. з збірки Потоцького. Перші, пам'ятаю, 20-30 сторінок її безбожно зачитані – «до дір» буквально. Решта має пристойний вигляд – зокрема добре збереглася титульна сторінка»

10. Котляревский [И.П.]. Енеида. СПб. [1]808. 8 °.
11. Котляревский [И.П.]. Виргилиева Энеида. СПб. [1]809. 8 °. С автографом Н.А.Маркевичу.
12. Марко Вовчок [Вилинская-Маркович Мария Александровна]. Народні оповідання. СПб. [1]858. 8 ° С автограф.[ом] Н.А.Белозерской⁵⁷⁶.
13. Маркович Яков. Записки о Малороссии, ея жителей и произведениях. Ч.[асьт] первая (единств.[енная]). СПб. [1]798. 8 °. Посвящена Д.П.Трощинскому⁵⁷⁷.
14. Гун [Оттон] фон. Путешествие в Малороссию. М. [1]806. 8 °. С гравюрами⁵⁷⁸.
15. Срезневский И.[змаил Иванович]. Запорожская старина. Харьков [1]833. 16 °. Полный экз.
16. Рубан В.Г.[Василий Григорьевич]. Землеписание Малыя России. СПб. [1]777. 16 °.

вийшли: томи 1 (Передмова від видавництва; Зайцев П. Літературна біографія Т.Г.Шевченка), 5 (Поезії 1857-1861 рр.), 13 (Зайцев П. Т.Шевченко в його польських взаєминах).

⁵⁷⁴ Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 247.

⁵⁷⁵ Cimetelia (пол., множина) – коштовні старовинні видання чи рукописи.

⁵⁷⁶ Примірник “Народних оповідань” Марка Вовчка мав автограф Пантелеймона Куліша: “Надежде Александровне Белозерской. 1859 г. 29 марта” (Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182).

⁵⁷⁷ Див. про нього: Судьба просветительных учреждений Киева // Киевская старина. 1890. Ноябрь. С. 317-322; Брянский А.М. О "Журнале драматическом" 1811 года // Русский библиофил. 1912. № 2. С. 5-29.

⁵⁷⁸ Автор праці – лікар, секретар гетьмана Розумовського: Гун Оттон фон (1764-1832). Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Пер. с нем. Москва: тип. П.Бекетова, 1806.

Часть первая, содержащая в себе путешествие от Москвы до Почепа. 60 с. с илл.

Часть вторая, содержащая в себе путешествие от Почепа к Киеву. 124 с. с илл.

Часть третья, содержащая в себе возвратный проезд от Яготина до Москвы. 39 с. с илл.

Автор називає Лубни «великою аптекою Росії» (с. 82). Малюнки зображають селян надзвичайно вишнженими.

17. Рубан В. Краткия географ.[ические], политич.[еския] и историческия известия о Малой России. СПб. [1]773. 12 °.
18. Рубан В. Любопытный месяцеслов на 1775 год. СПб. [1]775 г. 8 °.
19. Его же. Любопытный месяцеслов на 1778 год. СПб. 12 °.
20. Устав Имп. Харьковского университета. Утвержденный ноябр.[я] 5-го 1804 года в СПб. 8 °. Из книг вел. кн. Констант.[ина] Павловича.
21. Левшин Алексей. Письма из Малороссии. Харьков [1]816. 8 °.
22. Арандаренко Николай [Иванович]. Записки о Полтавской губернии, составленыя в 1846 году в 3-х частях. Полтава, [1]848. 8 ° (в двух томах).
23. Бодянский Павел [Ильич]. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава [1]865 г. 8 ° с гравюрами.
24. Его же. Достопримечательности Полтавы. Полтава [1]850. 8 ° с гравюрами.
25. Шафонский Афан.[асий] Филимонович. Черниговского наместничества Топографич.[еское] описание. Киев [1]851. 4 ° с географ. картами.
26. Боплан [Гийом-Левассер де]. Описание Украины. СПб. 1832. 8 °. С рисунками.
27. Скальковский А.[поллон] Александрович. Наезды гайдамак на Западную Украину 1733-1768. Одесса [1]845. 8 ° с рисунк.[ами] и картой. С автограф.[ом] Ф.П.Вронченко ⁵⁷⁹.
28. Его же. История Новой Сечи или последняго Коша Запорожского. Одесса [1]846. 8 ° с рисунками.
29. Маркович Яков [Михайлович]. Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального. М. [1]859. 8 ° с портр. 2 части с автографом издателя (А.Марковича) Ф.Д.Крассовскому.
30. Ригельман А.[лександр] Иванович. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. М. [1]847. 8 °. С отлично раскрашенными рисунками.
31. Бекетов П.П. Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. М. [1]844. 8 °. 42 портрета.
32. Х.К.О. Kozaczyzna w Turcyi. Paruz. [1]857. 8 ° с цветн.[ыми] и черн.[ыми] гравюрами.
33. Псалтырь, посвященный Мазепе Архимандр.[итом] Иосафом Кроковским и братией Печерской Лавры ⁵⁸⁰. 2 °.
34. Haendlovich F. Ausfuhrliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger Kosacken. in Franken [Pappraenheim]. 16 ° с гравюрой, 1789. 4, 22 S.”

За словами самого збирача, другий (інший?) примірник цієї надзвичайно рідкісної книжки зберігається у Відні ⁵⁸¹, тож він показував її всім і писав про неї в начерку концепції свого музею (див. нижче). Нарешті, у своєму огляді музею П.Потоцький занотував: «Редчайшая книжка Хандловска на немецком языке, описывающая наших

---

⁵⁷⁹ **Вронченко** Федір Павлович (1779, м.Копиш Могилівського намісництва – 6 квітня 1852, СПб.) – державний діяч. Син протоієрея. Закінчив Московський ун-т. Сенатор, почесний член АН. Дійсний таємний радник, граф, міністр фінансів (1844-52), член Державної Ради (з 17 березня 1845). Зберігся лист до нього А.Гумбольдта від 6 червня 1845 (Переписка Александра Гумбольдта с учеными и государственными деятелями России. Москва, 1962. С. 165-166). Див.: Сборник РИО. Том 60. СПб., 1887. С. 119; Даневский П.Н. История образования Государственного Совета в России. СПб., 1859. Приложения. С. 42; Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи, 1802-1917: Изд. 2. СПб., 2002. С. 164-166; Щербакова А.А. Министры дореволюционной России: Краткий биограф. справочник. Москва, 1975. Машинопис у моїй збірці.

⁵⁸⁰ Нині відомі два Йоасафові видання Псалтиря часів Мазеপিного гетьманування: Псалтирь блаженнаго пророка и царя Давида (К.: КПЛ, 1697) та Псалтир (К.: КПЛ, 1708). Див.: Петров Степан Осипович (1917-1974), Бирюк Я.Д. и Золотарь Т.П. Славянские книги кирилловский печати XV-XVIII вв. К.: Изд-во АН УССР, 1958. С. 90. № 348; Запаско Яким Прохорович (нар. 1923), Ісаевич Ярослав Дмитрович (нар. 1936). Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1: 1574-1700. Львів: Львів. держ. ун-т, 1981. С. 701-703. № 716; Кн. 2. Ч. 1: 1701-64. С. 24. № 841.

⁵⁸¹ Стародуб К. Біля скарбів: Музей України // Комуніст. 1928. 21 липня. № 168 (2552). С. 6.

запорожцев, ушедших в Австрию и живших в Банатском округе»⁵⁸². Бачив у нього цю книжку й уважний відвідувач Музею України Ол.Семененко: «Опис України» Бопляна, - згадував він, - різні старі карти України, рукопис історії Бантиша-Каменського, книжка Хандльовська з описом запорожців, що емігрували до Австрії»⁵⁸³. Правдоподібно, Семененко мав із собою у своїх мандрівках і використав там свої давні київські нотатки.

Попри таку підкреслену вище раритетність, брошура Фенріха Гендльовіка (Handlowick) в українській науці була давно й добре відома. Про неї висловлювався, причому доволі скептично, ще Володимир Антонович. А одеський історик Іван Линниченко (1857-1926) для „Записок” НТШ зладив копію, яку й опублікував 1911 року Грушевський⁵⁸⁴.

Кількома роками пізніше інший дослідник нашої минувшини, львівський філолог Василь Щурат, „збираючи від довшого часу друковану всячину, яка про Україну появлялася в останній четвертині XVIII ст. поза межами Росії, в Західній Європі, [...] завдяки каталогови віденського книжного антикваріату Гільгофера і Раншбурга [...], попав на німецьку статтю [...], уміщену в „Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1788”. Сам календарик, – провадив далі Щурат, - то незвичайно рідк[існ]ий примірник першого річника мініатурного видавництва Валлісгавзена, високо цінений задля своїх 16 картин з Австро-Угорщини і 12 побутових картин Мальвіє (Malvieux), ритих на міді, а стаття про запорожських козаків (ст. 68-74), на жаль, анонімна, – то, як зараз показується, єдине жерело звісток Гендльовіка про банатських запорожців. Гендльовікова брошура, порівняна зі статтею віденського календарика, являється попросту безсоромним плягіятом”⁵⁸⁵.

Ще дальший аналіз призвів Щурата до вірогідного припущення, що автором цієї статті міг бути не хто, як радник російського посольства у Відні Григорій Іванович Полетика, кузен славетного Григорія Андрійовича Полетики.

Цей короткий екскурс виявляє ті колосальні технічні труднощі, з якими довелося стикатись українським дослідникам, і ті попросту величезні успіхи, яких досягали вони у своїх студіях. У різних містах Європи здобували вони винятково рідкісні друки, якщо там траплялось будь-що про рідну землю, а ретельне студіювання цих пам'яток ставило науку на тривкий науковий ґрунт, без жалю відкидаючи увесь принагідний мотлох.

Дальші експонати музею Потоцького такі:

„35. Kampenhaus Fr. Bemerkungen über Russland... nebst einer Kurzgefasten Geschichte der Saporoger Kosaken. Leipzig [1]807. 8 °.

36. Ehrmann Theophil. Neueste Kunde vom Russischen Reiche. Weimar. [1]807. 8 ° с гравюр.[ами].

37. [Квитка-Основьяненко Григорий Федорович.] Шельменко волостной писарь. Комедия в 3-х действиях. М. [1]834. 8 ° с грав.[юрой] Шельменка (Щепкина).

38. Историческое известие о главном правлении в Малороссии и о судах, какие прежде утверждены были и какие ныне находятся в Малой России и притом экстракты, собранные из статута прав Малороссийских. Старинная рукопись. 4 °.

39. Бантыш-Каменский Дм.[итрий Николаевич]. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. М. [1]810. 8 ° с гравюрами”.

⁵⁸² ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 6-7.

⁵⁸³ Семененко Ол. Харків, Харків... С. 143.

⁵⁸⁴ Записка Гендльовіка про банатських запорожців // ЗНТШ. Т. СІ. 1911. Кн. 1. С. 134-141: вкл. Підп.: М.Г. На відміну від „Змісту” цього журналу, у тексті невеличкого вступного слова Грушевського Линниченкові ініціали переплутані з ініціалами його батька Андрія. За роками життя це міг бути тільки Іван Андрійович Линниченко. У тому самому розмірі, з того самого кліше репродукована в „Записках” ілюстрація відразу ж потрапила й до популярної „Ілюстрованої історії України” М.Грушевського (К.; Л., 1912. С. 507, 551).

⁵⁸⁵ Щурат Василь (1871-1948). Жерело звісток Гендльовіка про запорожців // ЗНТШ. Т. СХХVIII. 1919. С. 39-50.

Як відзначив Гн.Стеллецький⁵⁸⁶, у цьому виданні Шведська могила в Полтаві виглядає дуже занедбаною (автор здійснив свою мадрівку 1804). Як видно з малюнка 1809 року, коли було зафіксовано урочисту на ній службу (такий малюнок теж зберігався у Музеї), могилу відновили.

„40. Бантыш-Каменский Дм.[итрий Николаевич]. История Малой России. Ч. 1. Рукопись с портр.[етами] Богдана и Юрия Хмельницких, рисов.[анными] Аргуновым⁵⁸⁷ и с заглав.[ным] листом, рис. Дм. Сплиттессером в красном марокене. Уника. 2 °⁵⁸⁸.

41. Жемчужников [Лев Михайлович]. Живописная Украина. Офорты в папке. 2 °. Большая редкость и ценная.

42. Русския сказания. Первое о главном и великом кн. Рюрике. М. [1]824. 4 °. Гравирована Афанасьевым».

У щойно опублікованому списку книжок і плакатів з фондів нацистської робочої групи „Київ” (2 лютого 1943 року) зафіксовано авторський примірник „Описания Киева” Миколи Закревського (Москва, 1868) з власноручною коректурою автора для передбачуваного другого видання, - він теж свого часу „був власністю царського генерал-майора Потоцького”⁵⁸⁹.

Складається враження, що П.Потоцький прагнув відтворити увесь репертуар українки XVII-XIX ст. У сукупності цих видань “на приваті” взагалі не буває. Бо якщо ці книжки являють собою винятково повний добір української бібліофільської класики, із Бантишевим рукописом вкупі, то й далші сторінки реєстру вражають своєю добірністю:

“61. Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века. Текст Ф.Аделунга. СПб. [1]903. Альбом in folio, текст 8 °. Экз. б. вел. кн. Андр.[ея] Влад.[имировича].

62. Материалы для истории инженерного искусства в России. Акварельные чертежи крепостей, из них много украинских. Верность чертежей засвидетельствована. Б.[ольшая] редкость.

63. Napoleon Orda. Album widoków gubernii Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej, Mogilewskiej. Warszawa 1876 in folio. Оч.[ень] ред.[кая] цен.[ная]⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Стеллецький Гнат. Українська збірка П.Потоцького. С. 180.

⁵⁸⁷ З родиною Бантишів Николай Иванович **Аргунов** (1771 – після 1829) був тісно зв'язаний. Виконав портрети М.М.Бантыша-Каменського (1737-1814; 1813, Астраханська обласна картинна галерея) та Є.І.Бантыш-Каменської (Художники народов СССР: Биобиблиогр. словарь. Том 1. Москва: Искусство, 1970. С. 188). Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского. М.: тип. Имп. Медико-хирург. акад., 1818. 79 с.

⁵⁸⁸ Книжку було написано за дорученням полтавського воєнного губернатора (1816-34; Наше минуле. 1993. Ч. 1. С. 208) М.Г.Репніна. Рукопис датувався 1822 роком. Як відомо, Аргунов був вчителем Левицького. Характер рукопису наводить на думку, що, правдоподібно, у Музеї України зберігався не список Бантыша, а все-таки оригінал. 1993 текст перевидано за 4 виданням 1903 (див.: Гуржий Александр Иванович (нар. 1955). Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К.: Час, 1993. С. 5-16).

⁵⁸⁹ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). К., 2004. С. 669.

⁵⁹⁰ Не виключено, що П.Потоцький набув цей примірник від Ф.Г.Шилова, з яким був тісно пов'язаний (Книжный магазин «Антиквариат» Ф.Г.Шилова. Каталог № 3. Лгр., 1928. С. 36. № 415). У цьому каталозі він описаний: „Album Widoków Historycznych naszego kraju. Lit. w lit. M.Fajansa. W Warszawie. 9 тетрадей. 2 °. Картонаж. 60. –”. - П.Потоцький не обмежився розшуком і придбанням цієї коштовності. У звіті за 1928-29 рік записано: “Выявлен полный состав альбома видов замечательных мест на Украине, Галиции, Польше, Белоруссии и Литвы – Наполеона Орда” (НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. Ф. 285. № 2060. Арк. 3). Вважається, що “повний комплект літографій Наполеона Орди з красвидами Польщі, Галичини, України, Литви й Білої Русі” зберігався у петербурзькій бібліотеці Георгія Нарбута (Ернст Федір. Георгій Нарбут: Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. [К.:] ДВУ, 1926. С. 52). Нарбутова бібліотека

64. Puffendorf. Histoire du Regne de Charles Gustave Roy de Svede. Nuremberg 1697. 2 °. Со многими гравированными рисунками.
65. Historia di Leopoldo Cesare. Vienna. 1670. 2 °. Со многими гравир.[ованными] портретами. Здесь Богдан Хмельницкий, Алекс.[ей] Мих.[айлович], Шереметьев, Потоцкий и др. Б.[ольшая] рд [редкость] ⁵⁹¹.
66. Nova orbis Tabula in lucem edita A.F.Wit. Атлас 18 века in folio, в конце приклеена акварельная карта марша Ген.[ерала]- Лейт.[енанта] Леонтьева в Крым и театра войны при реках Днепре, Днестре и Дунае в 1738 году. Б.[ольшая] редк.[ость].
67. Russischer Atlas. Special Charten das gesamte Russische Reich St.Petersb.[urg]. 1745. in folio. Здесь вклеены отличн.[ые] карты Украины, Ладожск.[ого] канала, план Москвы, баталии при Ствуч..., виды набережной СПб – всего 41 лист (карт). Б.[ольшая] редк.[ость].
68. Атлас чертежей из Марсовой книги ⁵⁹².
69. Атлас российский, состоящий из 19 специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничн.[ыми] землями. С генер.[альной] картой Империи. Изд. Академии Наук. СПб. 1745 г. in folio. Рд [редкость].
70. Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. СПб. 1737. 2 ° со многими гравюрами.
71. Siemienovitz. Du grand Art d'Arte Clerie. Franckfurt am Mayn 1676. 2 ° со многими гравюрами.
72. Рикот [Поль]. Монархия Турецкая. СПб. 1741. 2 ° со многими гравюрами.
73. La Pologne historique, litteraire Monumentale et pittoresque. Paris 1836-37. 4 ° со многими гравюрами. Важно для Украины. 4 тома рд [редкость], цн [ценная].
75. Die Europaische Fama [“Хроніка”], 1704-1729. 16 °. Части 3, 4, 8, 9, 27. Здесь в III части портрет Мазепы 1704 года ⁵⁹³, а в 27-ой портр.[ет] Даниила Апостола и изображение печати Войска Запорожского (1728 года) ⁵⁹⁴.
- “119. Молитвослов изд. Киево-Печерской Лавры при Архимандрите Тимофее ⁵⁹⁵. 18 века. 16 °. Пожалован Екатериной II, в бытность ее великой княгиней. Здесь много

лишилась у Петербурзі, коли він повернувся до Києва. Орда Наполеон (1807-1883) – польський живописець і графік. Залишив 1001 малюнок. Видано 260 краєвидів, з яких 124 мають акварельні відповідники. 877 акварелей до альбому не увійшло. Оригінали зберігаються в Національному музеї у Кракові. Див.: Федорук Олександр. Кам'яна пісня митця // Наша культура. Варшава, 1973. № 7 (183). С. 6-7; Кучеренко Валерій, Швець-Машкара Сергій, Юрченко Сергій. Наполеон Орда – майстер вестути // Хроніка 2000. К., 1995. Кн. I. С. 153-162. Від Юрія П'ядика я маю шість видів (Рівне, Заслав, Володарка, Переп'ятиха, Остріг і Шпичинці), але ж повного альбома у приватних збірках навіть не бачив!

⁵⁹¹ “Історію” Леопольда Австрійського прикрашав рідкісний на той час портрет Богдана Хмельницького (1670) та портрет козацького полковника Лемішенка (Дорошенка? Див.: Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 181). Портрет Хмельницького у пишному оточенні європейських володарів – польського короля й королеви, Радзивілла, цісаря Фердинанда й інших - було вміщено у німецькій “Хроніці європейській” (1685). Стеллецький згадує також якийсь збірник французькою мовою, присвячений Польщі (1836-37), з мистецьки виконаним ще одним портретом Хмельницького у весь зріст. На с. 391 там містився також характерний для тих часів малюнок: голі кріпачки збирають у садку ягоди, а поміщики ними милуються (Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182)

⁵⁹² “Книга Марсова или воинских дел”. СПб., 1713 (збірка реляцій та “журналів” про перемоги російських військ у Північній війні). 10-та гравюра – Полтава, 1709. Див.: Быкова Т.А. Книга Марсова // Быкова Т.А. и Гуревич М.М. Описание изданий гражданской печати, 1708 – январь 1725 г. Москва; Лгр., 1955. С. 515-523. Пор. с. 136-138.

⁵⁹³ Інший портрет Мазепи вміщено у XXV томі за 1706 рік (Мацьків Теодор. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709. Мюнхен: УВУ, 1988. С. 251). В інтерпретації журналіста – “Ось комплект “Fama” з XVIII століття з рідк[існ]ими малюнками осіб та загинулих недавно тварин, рослин з України” (Набуття колекції П.Потоцького Україною. С. 4).

⁵⁹⁴ За словами Гн.Стеллецького, портрет Данила Апостола мав “гетьманське тавро” - “Малой России В.Е.И.В. Запорожского” (Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 181).

⁵⁹⁵ Архимандрита Тимофія Щербацького 14 квітня 1740 було переведено з Києво-Михайлівського монастиря. 10 березня 1748 його хіротонісали у митрополита Київського (Строев Павел. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. СПб., 1877. Стлб. 14). Свого часу у придбав у Тетяни Павлівни

пометок из придворной жизни – о графе Алексее Григор.[ьевиче] Разумовском и др. Рд [редкость].»

«137. Русский художественный листок, издаваемый Василием Тиммом. СПб. 1853-1862. Альбомы 2°. Текст 4°. Полный экземпляр с 1851 по 1862 включит.[ельно]. Это высокохудожеств.[енное] издание – отлич.[ный] экз.[емпляр] альбомов – 8, отд. текста – 4. В полном виде встречается редко».

У бібліотеці Потоцького зберігались і інші рукописи. У травні 1926 року під № 327 він з О.Єрецьким описали "Українські вірші" Шкроба⁵⁹⁶.

Відвідавши лаврський музей Потоцького, учень М.Грушевського, згодом сам академік Іван Крип'якевич⁵⁹⁷ пройнявся великим до нього пієтизмом. В одній із пізніших праць він назвав збірку "незвичайно цінною", оскільки виявив у ній силу раритетів, видання, яких він не зустрічав ані у Львові, ані у Відні. Серед таких "білих круків" він назвав книжку, що стосується минулого України – "Cyanaeae oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen" (Augsburg, 1687) – наклад Якова Ендерліна, друк Томаса Асталера. Це був географічно-природничий опис чорноморських країн, Кандії, Кипра тощо з ілюстраціями й картами. України стосується мапа Чорного моря й низка краєвидів – план Кодака, Терехтемирів, Очаків, Перекоп, Білгород, Кам'янець-Подільський та ін.⁵⁹⁸ Видання, що зберігалось у Потоцького, у сховищах сучасної України Яр.Дашкевич не виявив взагалі. Досить докладний опис України містився у Потоцького ще в одному рідкісному виданні – "Bemerkungen über fon Campenhausen" (1807)⁵⁹⁹.

Як відомо, в Росії з краєзнавства перший склав анкету (на 30 питань) Ломоносов, але жодної відповіді на неї він не одержав. Видана трохи пізніше, 1765 року, перша книжка "Трудов Вольного экономического общества" містила анкету з краєзнавства на 65 запитань⁶⁰⁰. Отже, у «Трудах» було надруковано «Экономические вопросы, касающиеся до земледелия по разности провинции», пера Т.Клінгштета. І перша озвалась на них

Глаголевої примірник «Каменя віри» (КПЛ, 1730) з написом: «Зъ книгъ Библіо(т)еки великаго г[ос]п[од]и[н]а ясне в Б[о]гу Преосвященн(е)йша[го] К(и)р Тімофея Б[о]жією Милостію Православнаго архієп[ис]к[о]па Митрополита Кієвскаго, Галицкаго и Малья Р(о)ссіи. 1754 года Марта 25 дня». У П.Потоцького могли бути видання: Молитвослов (К.: КПЛ, 1742) та Молитвослов со Псалтирем (К.: КПЛ, 1742). Див.: Петров Степан Осипович (1917-1974), Бирюк Я.Д. и Золотарь Т.П. Славянские книги кирилловский печати. С. 136. № 595; Запаско Яким Прохорович (нар. 1923), Ісаєвич Ярослав Дмитрович (нар. 1936). Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1. С. 63. № 1423-24. У НБУ ім. В.І.Вернадського примірника Музею України не виявлено.

⁵⁹⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 70.

⁵⁹⁷ Він збирався приїхати на малі вакації наприкінці січня 1929 (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського, 1894-1932 рр. Львів; Нью-Йорк: М.П.Коць, 1998. С. 235). Прибув у квітні – на запрошення М.Грушевського на археографічну нараду (Крип'якевич Роман. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич // Український історик. Ч. 108-109. 1991. С. 28; Крип'якевич Іван Петрович (1886-1967). Із спогадів // Крип'якевич Роман. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич // Український історик. Ч. 116-119. 1993. С. 174; Рубльов Олександр Сергійович (нар. 1957). З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: Відвідини УСРР львівськими істориками М.Кордубою та І.Крип'якевичем // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. Вип. 14. К., 2001. С. 312-346). Пам'яткою його відвідин Музею України стала окрема відбитка праці "Серби в українськiм війську 1650-1660 рр." з дарчим написом "Музесві П.П.Потоцького від автора", що потрапила до моєї колекції. Рукою Потоцького тут написано: "Дар Крепакевича 1929", нижче чийсь німецький переклад: "Die Serben in der Ukrainische Arme 1650-1660. Iwan Kripjakewitsch".

⁵⁹⁸ Див.: Січинський Володимир Євтимович (1894-1962). Подорожна книжка 1687 року про Україну // Календар для всіх на 1934 рік. Л.: І.Тиктор, 1933. С. 59 – 62; Крип[']якевич Іван. Забуті види України XVII-XVIII ст. // Українська книга. Львів, 1937. Кн. I. С. 18-20; Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. "Cyanaeae" – немецкое сочинение конца 17 века и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. Т. 3. Москва, 1975. С. 137-146; Дашкевич Ярослав Романович (нар. 1926). Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: 36. наук. праць. К.: Наукова думка, 1991. С. 43-54.

⁵⁹⁹ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182.

⁶⁰⁰ Гн.Стеллецький назвав її чомусь "першою анкетною з українознавства" (Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 181). У книжці "Трудов" Потоцький виявив таку цікаву характеристику українців – "всегдашние вольности искатели, почему и трудолюбивыми их назвать нельзя" (1794. С. 99).

Слобідська Українська губернія – провінції Ізюмська, Острогозька, Сумська й Охтирська. Історії цієї анкети було присвячено спеціальну статтю П.Потоцького “Краєзнавство в Росії у другій половині XVIII ст.”⁶⁰¹.

Окреме місце займала в Музеї України П.Потоцького збірка видань з історії військової справи (5699 назв⁶⁰²), серед них нариси історії козацьких повстань, історії флоту, окремих полків, описи військових музеїв, місцевостей та пам'яток боїв, мундирів та озброєння – як російських, так і закордонних військових частин з найдавніших часів починаючи. Звертаючись 15 жовтня 1925 року до Укрнауки, збирач підкреслював, що головною його метою було “собрать возможно больший материал для всестороннего исследования Украины, Галиции и соседних с нею государств и народностей”. Тож підводячи ідеологічну базу під свою збірку за нових умов, старий генерал підкреслював, що й військовий розділ його книгозбірні має велике значення для історії України⁶⁰³. Він писав: “Народ украинский много пролил крови за свою свободу. Сыны его много сражались в составе польской и русской армий, и эта сторона еще мало исследована. На Украине нет такого военного собрания”⁶⁰⁴. Прослухавши його пояснення, харківський газетяр теж писав про Музей України: “А там ціла кімната, одна й друга, й третя, повна книжок – унікатів нині – і всі вони в зв'язку з культурою України. Така колекція Потоцького, набуття її для української культури – неоцінен[н]ої вартости справа. Потоцький дарував її всю, вимовивши собі тільки одно за це: право жити з нею в Києві і працювати в ній, як довго ще стане сили”⁶⁰⁵.

У цьому розділі Музею теж були виняткові раритети. П.Потоцький посідав комплект (на жаль, не цілком повний) знаменитої праці російського військового історика Александра Васильевича Висковатова⁶⁰⁶ (1804-1858) “Историческое описание одежды и вооружения российских войск” (т. 1-30. СПб., 1841-62; вид. 2. Ч. 1-19, т. 20-34. СПб.; Новосибирск; Ленинград, 1899-1948)⁶⁰⁷, що містила понад 3 тисячі літографованих малюнків одягу й форм збройних сил від IX ст. до часів Александра II. Її продовжували “Перемены в обмундировании русской армии» (понад 1000 аркушів кольорованих літографій). У вишуканому виданні Івана Лазаревського⁶⁰⁸ «Среди коллекционеров» знаходимо докладний коментар: «Среди иллюстрированных изданий начала прошлого века отличались художественной работой военные книги. Тут первое место занимает по степени своей редкости и художественности всего издания и по своему обширному объему капитальное издание Висковатого (sic) – «Историческое описание одежды и

⁶⁰¹ Потоцкий П.П. Краеведение в России во второй половине XVIII века // Краеведение. Т. 3. Лгр., 1926. № 3. С. 333-343. Див.: Борjak Олена. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм, друга половина XVIII-XX ст. К.: Українознавство, 1994. С. 11.

⁶⁰² Національний художній музей України. Науковий архів. Оп. 1. № 56. Арк. 27.

⁶⁰³ Такої думки дотримується і Тамара Лазанська (Нащадок кишенського сотника. С. 138).

⁶⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 1-2.

⁶⁰⁵ Набуття колекції П.Потоцького Укрнаукою. С. 4.

⁶⁰⁶ Його архів придбав Ф.Шілов (Шілов Ф. Записки старого книжника. С. 69).

⁶⁰⁷ Повний опис див.: Справочники по истории дореволюционной России: Библиогр. указ. Изд. 2, пересмотр. и доп. Москва: Книга, 1978. С. 245-248.

⁶⁰⁸ **Лазаревський** Іван Іванович (4 травня 1880, Петербург – 19 серпня 1948, Москва) – видавничий діяч, колекціонер. Син Івана Матвійовича Лазаревського. До 1906 завідував відділом російських мистецьких видань Імп. Публічної бібліотеки у СПб. під керівництвом В.Стасова, у 1910-17 – у видавництві Суворіна. Організував журнали «Столиця и усадьба» та «Среди коллекционеров» (1921-24; див.: Журнал "Среди коллекционеров": Указ. содерж. Лгр., 1986). Серед статей – «Б.И.Ханенко и его собрание» (Солнце России. 1913. № 7). У 1919-20 роках як заручник перебував у концтаборі, влаштованому в Москві у Іванівському монастирі на Солянці (Жуков Ю.Н. Операція Ермитаж. С. 10). Потім експерт *Наркомвнешторг*'у. Працював в Учпедгиз'і, видавництві АН СРСР. Видав «Полиграфический справочник для художника, автора и редактора» (1934, 1944, 1946). Автор численних статей і спогадів – про Д.В.Григоровича, Стасова, Ровінського, Блока та ін. (За життєписом пера удови Лазаревського Валентини Миколаївни, - вона надіслала мені його разом із листом від 15 січня 1970). Пор.: Переписка Э.Ф.Голлербаха с И.И.Лазаревским // Минувшее. Т. 16. 1994. С. 357-404; Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 127-130, 264.

вооружения российских войск». Оно было начато в 40-х годах и продолжалось печатанием довольно долго. Текст и рисунки обнимают свыше 30 больших фолиантов. В полном виде это издание имеется лишь в очень небольшом количестве экземпляров, и даже Императорская публичная библиотека не может похвастаться тем, что это издание хранится у нее полностью. Известны только три полных экземпляра этого издания, а именно: в Петрограде у Ф.Г.Козлянинова⁶⁰⁹ и генерала П.П.Потоцкого, и в провинции – у полковника Потемкина. Все это издание отпечатано литографским способом с большой тщательностью и внимательным подбором бумаги. Некоторые экземпляры этого издания имеют с раскрашенными от руки рисунками. Неизвестный художник так тонко справился со своей задачей, что некоторые листы представляют собой большое художественное значение. Цена полного экземпляра с картинками в черном виде доходит до трех-четырёх тысяч рублей. Определить ценность полного раскрашенного экземпляра трудно, потому что в продаже его никогда не встречается; что же касается отдельных томов с раскрашенными листами, то они продавались по цене от трехсот до восьмисот рублей за том»⁶¹⁰.

Іншою окрасою збірки Потоцького була праця Миколи Зарецького, який виконав альбом акварелей з військовими формами «Русская армия в 1812 г.: Описание воинских частей, принимавших участие в Отечественной войне 1812 г.» (текст Г.С.Габаева та М.В.Зарецького; малюнки Зарецького, розфарбовані від руки)⁶¹¹. У Парижі 1912 року було видано чотири іменні примірники цього твору. «Ни одно государств.[енное] учреждение России не озаботилось приобрести это прекрасное издание», - хвалився своїм набутком Потоцький. Один примірник потрапив свого часу до Лондона, другий (за 550 франків) – до рук приватного збирача, третього придбав сам Потоцький. За відомостями завідувача бібліотекою ленінградського Ермітажу О.Е.Вольценбурга⁶¹², один примірник

⁶⁰⁹ Козлянинов Фьодор Григор'евич – гвардії полковник. Мешкав у Петрограді, вул. Алексєєвська, 10 (Весь Петроград на 1917 год. Пг.: А.С.Суворин, 1917. С. 525).

⁶¹⁰ Лазаревский Ив. Среди коллекционеров. Изд. 3. Пб.; Берлин: З.И.Гржебин, 1922. С. 22-23. Мій примірник має печатки бібліотеки російсько-американської поетки Ольги Анстей (1912-1985, дівоче прізвище Штейнберг), киянки. Див. про неї: Dictionary of Russian Women Writers (1994). P. 33-35 (Vadim Kreud); Струве Глеб Петрович (1898-1985). Русская литература в изгнании. Изд. 3, испр. и доп. Париж; Москва, 1996. С. 281-282.

⁶¹¹ **Зарецький** Микола Васильович (1876-1959, Париж) – маляр, графік, мистецтвознавець. 1920 емігрував, до 1931 у Берліні. З 1920 голова „Союза живописцев, ваятелей и зодчих“. У 1931-51 жив у Празі, зав. Рос. культ.-іст. музеєм у Збраславі (1941-45). З 1951 у Парижі. Дж.: Муленкова В. Библиофильские зарубежные издания Пушкина 1920-х годов // Альманах библиофила. Вып. XXIII. Москва: Книга, 1987. С. 247; Северюхин Д.Я., Лейкинд О.Л. Художники русской эмиграции, 1917-1941: Биогр. словарь. Пб.: Чернышев, 1994. С. 205-206; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918-1945 гг. Том I, часть 1. Praha, 1996. С. 266-267.

⁶¹² **Вольценбург** Оскар Едуардович – бібліограф мистецтва. В СРСР були заборонені уже його праці 1921, 1924 та 1925 (Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. II. Москва: Всесоюзная кн. палата, 1961. С. 64). Як розповідала його дочка, ненароком вступив до партії. Оговтавшись, два місяці не платив внесків, а потім заявив, що, за партійним статутом, механічно вибув. Тоді це обійшлося. Я ще застав його незадовго до його смерті. Він уже не працював. Я бачив, як він прогулювався біля дому, - батько й дочка мешкали в старовинній будівлі XVIII ст. (стелі – метрів 4-5) на площі Мистецтв, 3, пом. 6 – поруч із Російським музеєм. Мене вразила виразно дореволюційна ванна, що стояла у величезному приміщенні змішаного призначення далеченько від стіни, з фіксованим душем. Серед матеріалів впали в око лапідарні біографічні нотатки (відповідь на анкету) Ярослави Музики 1939-41 років. О.Е. посідав два комплекти нарбутівської “Української абетки”, - один із них він подарував мені. Маю від нього й кілька нарбутівських фотографій петербурзького періоду (фотокопії). Потім я зрідка постачав Вольценбургам поточні київські мистецькі каталоги групових виставок, які дочка, Ольга Оскарівна, розписувала для їхнього словника “Художники народов СССР”. Вона передавала чи надсилала мені не потрібну їм стару україніку, наприклад, ледве не всю знамениту харківську серію “Українське малярство”, включно з монографією Сліпко-Москальцева про Михайла Бойчука – винятково рідкісне видання, в ідеальному стані. Одного разу при зустрічі я одержав – трапилася комусь під руку - брошурку Анатолія Доброхотова “Деспотія комуністического строя” (Москва, 1906. 32 с. Див.: Русская интеллигенция: Автобиографии и библиографические документы в собрании С.А.Венгерова: Аннотир. ук.: В 2 т. / Под ред. В.А.Мыслякова. Том 1. СПб.: Наука, 2001. С. 378. Доброхотов друкувався під псевдонімами "Друг

(другий чи четвертий) надійшов до Національної бібліотеки в Парижі. “Цілковитий унікал”, - назвав це видання Гнат Стеллецький⁶¹³.

Як писав О.О.Петровський, у бібліотеці Потоцького була майже повна збірка полкових історій і пам'яток⁶¹⁴. Зберігався також розкішний примірник твору Кіля (1823) з кольорованими малюнками військових (зокрема ізюмців, охтирців та павлоградців), піднесений Аракчєєву. На багато оздобленій оправі було вміщено його відомий герб з девізом “Без лести предан”⁶¹⁵.

Невелику збірку становили матеріали з історії революційного руху. Крім рідкісних герценівських видань, на той час ще не перевиданих, тут були свої раритети:

“133. Часослов. М. 1825. 12 °. Принадлежал Настасье Алексеевне Каховской⁶¹⁶ с надписью на нем, которую возможно считать за надпись (прощальную) декабр.[иста] Каховского незадолго до его казни».

«135. 6 силуэтов: Желябова, Кибальчича, Перовской, Геси Гельфман, Михайлова и Рысакова, вырезанных Генер.[алом] Александр.[ом] Петр.[овичем] Энгельгардтом во время одного из заседаний суда над первомайцами. Уника.

136. 182 листа с портретами русских революционеров, главным образом народовольцев, из которых многие не были напечатаны, а также и несколько документов, в том числе – все цинкографии и одна фотография, снятая в Цюрихе у J.Ganz – группа (4 женщины и 2 мужчины) и между ними сестра моя Мария Платоновна Потоцкая. Группа снята в начале семидесятых годов 19 века. Эта коллекция приобретена мною от Дм.[итрия] Як.[овлевича] Дашкова, а к нему перешла от его брата Павла Яковл.[евича]. Собрание чрезвыч.[айно] редкое и вероятно – единственное».

Увесь цей величезний матеріал було зібрано й освоєно відповідно до тодішніх музейно-бібліотечних уявлень. Бібліотечну частину Музею можна зіставити з бібліотекою митрополита Флавіана⁶¹⁷. Складена персональними заходами відданої книжці людини, вона теж перейшла у громадську власність, - її було передано святій обителі в особі її братії. Владика сподівався, що його бібліотека збережеться цілком недоторканою, і їй так само було надано ім'я її фундатора. Обидві збірки були розташовані у Лаврі неподалік одна від другої. На жаль, дечим схожа і їхня доля, - місцезнаходження бібліотеки Флавіана так само досі невідоме. Можна припустити, що під час війни вони рухалися разом і десь в одному напрямку. Збірка Потоцького була менша за бібліотеку митрополита Флавіана приблизно на третину, зате була без порівняння коштовніша. Церковний Владика збирав поточні видання, здебільшого богословської тематики, дуже систематично, але старих, рідкісних і коштовних видань у нього було обмаль. Головні розділи його книгозбірні – Біблійна історія, Церковна історія та Цивільна історія

Офелии" та "Мечтательный рыцарь"). У розповідях О.Е. інколи виплескувалося щось із підсвідомости. Без конкретного зв'язку з попереднім вихопилась у нього якась фраза виразно непохвальна про росіян. Здається, він був німець. Його працю продовжувала дочка, незабутня Ольга Оскарівна, з якою я потім листувався до самісінької її кончини. Дж.: Острой О.С. Оскар Эдуардович Вольценбург – книговед и библиофил // Вопросы истории советской книги и библиографии. Лгр., 1978. С. 52-82. Пор.: Ольга Семеновна Острой: Библиограф. указатель / Сост. И.Х.Саксонова. СПб.: РНБ, 1999. 44 с. 150 прим.

⁶¹³ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182.

⁶¹⁴ Петровський А.А. П.П.Потоцький. Машинопис. Див.: Григорович А. Перечень історій і пам'яток військових частей. Ч. 1. Изд. 2, доп. СПб., 1913.

⁶¹⁵ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 182.

⁶¹⁶ З архіву Тетяни Львівни Модзалевської (Петербург) я тимчасово позичав рукопис родослівного розпису Каховських – працю її батька Л.Б.Модзалевського.

⁶¹⁷ **Флавіан** (Городецький Николай; 26 липня 1840, м. Орел – 4 листопада 1915, Київ) – митрополит Київський і Галицький (з 1 лютого 1903). Див.: Manuil (Lemeševskij), Metropolit (1884-1968). Die Russischen Orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie. Teil VI. Erlangen, 1989. S. 448-453.

(здебільшого історія Росії). Лаврський бібліотекар ігумен Михаїл (Тростянський) ⁶¹⁸ відніс до “более редких и ценных изданий” його бібліотеки “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Архив Юго-Западной России”, “Сборник Имп. Русского исторического общества” (128 томів), “Полное собрание русских летописей” і навіть “Энциклопедический словарь» Брокгауза та Ефрона ⁶¹⁹.

Окремий розділ Музею України становили “усі мапи України”, як розгонисто висловився Стеллецький ⁶²⁰. Велика збірка географічних атласів та мап починалася, природно, з Боплана (XVII ст.) і закінчувалась “трехверсткою” 1915 року, що в державних бібліотеках у повоєнні роки аж до перестройки перебували на спеціальному збереженні ⁶²¹. Німецьку “Мандрівку по Росії” 1677 року прикрашали численні українські краєвиди. 1820 роком датується цікава “Мандрівка” Джонсона, що вийшла англійською мовою, рясно прикрашена малюнками з українського побуту. У пітерському Російському музеї зберігалось 150 таких малюнків, але там не знали їхнього автора, поки їх не атрибутував український збирач ⁶²².

Особливу цінність мав відділ рукописів Музею. Невеликий за обсягом, він мав однак виняткові речі – універсали гетьманів Богдана і Юрія Хмельницьких, Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, листи Полуботка до коменданта містечка Почапа, інструкції Малоросійської колегії.

Музей.

Гравюри й картини Музею України починалися від XVI ст. ⁶²³. Дехто з журналістів казав про XV ст. ⁶²⁴. Окрасою Музею України були портрети гетьманів. До них прилучався портрет генерала Єрмолова, якого відома громадська діячка й меценатка Єлизавета Іванівна Милорадович (Милорадовичка; з дому Скоропадська, рідна тітка пізнішого гетьмана; 1832-1890) припрошувала взяти булаву на випадок революції ⁶²⁵. Вважалось, вона очолювала таємне товариство, метою якого була реставрація гетьманського правління в Україні. З цього приводу провадилося окреме слідство. Вони, видно, листувалися. Єрмолов написав їй на своєму портреті: “Желание иметь портрет

---

⁶¹⁸ 12 листів митрополита Флавіана до нього (1908-13) опубліковано: Письма Митрополита Флавиана к лаврскому библиотекарю // Венок на могилу Высокопреосвященного Митрополита Флавиана. К., 1915. С. 135-141.

⁶¹⁹ Див.: Систематический каталог книг библиотеки высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого. К., 1910. За 1910-14 роки вийшло 5 щорічних додатків. На момент виходу каталога у збірці Владики нараховувалось понад 8000 назв і понад 15000 томів книжок.

⁶²⁰ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 181.

⁶²¹ Пригадую, як загнула таку “трехверстку” з усіх боків, немилосердно зім'явши її, співробітниця відділу картографії ЦНБ, показуючи мені околиці Нарбутівки, мастки Георгія Нарбути (Глухівський повіт, Чернігівська губернія). Відмовити мені, тодішньому співробітникові бібліотеки (1978-81), їй було незручно, а нормально показати, переступивши формальні приписи, вона теж не могла.

⁶²² Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 181, 182.

⁶²³ Коллекция Украинской старины, собранная Потоцким. С. 3.

⁶²⁴ Коллекция Потоцкого перевезена в Киев. С. 3.

⁶²⁵ Набуття колекції П.Потоцького Укрнаукою. С. 4. Див.: К.[ониський] О.[лександр Якович]. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. 1894. № 3. С. 70; Модзалевский Вадим Львович. Малороссийский родословник. Том IV. К., 1914. С. 675; Дорошенко Дмитро. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. Кн. V. Відень, 1925. С. 284-288; Гніп М. Громадський рух. С. 44-49; Золоті імена Україною: Народжені Україною: Меморіальний альманах. Том II: Л-Я. К., 2002. С. 166-167; Саприкіна Людмила Іванівна. До проблеми створення довідника “Полтавський некрополь” // Інститут української археографії. Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 9. К., 2002. С. 411-412.

старика 78 лет, незнакомого, был бы только каприз женщины, - но прелестной и милой - есть могущественная власть, повелевающая к повиновению. Ермолов”⁶²⁶.

У залі верхнього поверху експонувалось п'ять олійних портретів Стороженків. Не може не інтригувати вказівка Н.Полонської-Василенко, що сам П.Потоцький належав до роду Стороженків. Не виключено, що це деформований слід їхньої розмови у зв'язку з цими портретами⁶²⁷. Насправді, як занотував Модзалевський, один з Потоцьких був одружений з Ганною Григорівною Стороженко (нар. бл. 1791), яка 1811 року мала 4 чоловічої статі душі⁶²⁸.

- Н.Стороженко.

- Іченський сотник Стороженко. Уточнити, кого саме зображено на цьому портреті, важко, оскільки посада була спадкова у чотирьох поколіннях Стороженків. Це міг бути 1. Іван (+ 1693), 3. Андрій Іванович (+ 1715), 4. Григорій Андрійович (+ 1745) або 7. Андрій Григорович (+ 1753).

- Інспектор студентів Харківського університету. 41. Володимир Андрійович Стороженко (1820-1895) – з 1857 інспектор студентів Харківського університету. Син таємного радника Андрія Яковича Стороженка (див. нижче), батько істориків Андрія Володимировича (1857 – після 1925) та Миколи Володимировича (1862-1942) Стороженків.

- Н.Кассієвський. Портрет Ушакової з дому Стороженків. Єлисавета Андріївна Стороженко (1818-1897). Чоловік (з 1839) Николай Іванович Ушаков (+ 1860), генерал-лейтенант. Сестра попереднього⁶²⁹.

У Києві не пізніше 1 січня 1934 року Потоцький набув також олійний портрет ще одного (32) Андрія Стороженка⁶³⁰.

Визначні українські збірки задокументовані каталогами:

- це колекції 567 стародавніх гем Турвонта Кибальчича⁶³¹,
- 76 ікон V-XVIII ст. Порфирия Успенського⁶³²,
- 681 творів російського живопису XIX-XX ст. Александра Руссова⁶³³,
- 2115 писанок музею Катерини Скаржинської⁶³⁴,
- 396 творів західноєвропейського живопису XIV-XIX ст. та давньоруського й грецького живопису XIV-XVII ст. Богдана та Варвари Ханенків⁶³⁵,
- 150 творів західноєвропейського, здебільшого фламандського й голандського живопису XVI-XVIII ст. Василя Щавинського⁶³⁶.

⁶²⁶ Гніп М. Громадський рух. С. 49.

⁶²⁷ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Ч. II. Мюнхен, 1958. С. 25.

⁶²⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. Том IV: П - С. К., 1914. С. 782.

⁶²⁹ Уточнення за вид.: Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. Том IV. С. 772-776, 786, 789.

⁶³⁰ **Стороженко** Андрій Якович (1791-1858) – з 1833 голова слідчої комісії, створеної при наміснику у Царстві Польськiм, а також в.о. віце-президента (згодом обер-поліцаймаїстера) Варшави, таємний радник (1842).

⁶³¹ Кибальчич Т.В. Каталог гемм (драгоценных резных камней), собранных преимущественно в Южной России. К.: И.Крыжановский и В.Авдющенко, 1896. 32 с.; Его же. Южнорусские геммы: Неизданные материалы для истории гравировального искусства древних народов в Южной России. М.: Н.Бутковская, 1910. 66 с., илл.

⁶³² Петров Николай Иванович. Коллекция древних восточных икон и образчиков древней книжной живописи, завещанных преосвященным Порфирием (Успенским) Церковно-археологическому обществу при Киевской духовной академии. К.: Г.Т.Корчак-Новицкий, 1886. 41 с.

⁶³³ Картинная галерея А.П.Руссова: Ил. каталог. Одесса, 1905. 72 с., 30 л. илл.

⁶³⁴ Кулжинский С.К. Описание коллекции народных писанок. Вып. 1. М.: А.А.Левенсон, 1899. 176 с., илл.

⁶³⁵ Ханенко Богдан Иванович, Ханенко Варвара Николовна. Собрание картин итальянской, испанской, фламандской, голландской и др. школ. К.: ун-т, 1896. 74, XIV с.

⁶³⁶ Собрание картин В.А.Щавинского. Пг.: Община Св.Евгении, т-во Р.Голике и А.Вильборг, 1917. VIII, 184 с., 96 табл.

Музейні інвентарі дають безліч відомостей до розуміння концепції українки, яку розробив П.Потоцький на своєму матеріалі протягом багатьох десятиріч збирання. Цікаво зіставити його музей із музеєм Тарновського.

У Музеї Василя Тарновського⁶³⁷ зберігались 44 портрети історичних діячів Гетьманщини в оригіналах і копіях, а також князів Острозьких, отамана Гонти та його дружини, Раїни Вишневецької та інших. У цій портретній галереї зберігалися старовинні портрети гетьманів Данила Апостола, Івана Самойловича, Богдана Хмельницького, полковників, сотників. У родині Новицьких у їхньому маєтку в Гурбинцях Прилуцького повіту Тарновський придбав портрети полковника Іллі та ще котрогось Новицького. У маєтку Стороженків у Мармизівці Лохвицького повіту він зняв також копію з портрета сотника Іченського Григорія та полковника Прилуцького Івана Стороженків. У Києві в помешканні Л.П.Томари⁶³⁸ - з портрета Київського полковника Степана Томари⁶³⁹. Гравюр у збірці Тарновського було обмаль. Натомість у другому томі "Каталога" в розділі "Портреты лиц, по рождению или по своей деятельности относящихся к Украине", вміщено ще 346 номерів. Тут переважали портрети з журналів "Всемирная иллюстрация", "Зоря", "Нива" та альбомів "Изображения людей знаменитых" та "Собрания портретов" Бекетова, "Исторические деятели Юго-Западной России" (1888) та "Альбум заслуженных русыниев"⁶⁴⁰.

Видання збірки Тарновського передбачалось у трьох відділах. Перший відділ, присвячений портретам, мав з'явитись у п'яти випусках. На жаль, вийшов лише перший випуск (9 біографій написав В.Антонович і одну – Богдана Хмельницького - Орест Левицький). Про решту автор передмови (датується 8 лютого 1883) Володимир Бец мріяв: "Второй отдел, - писав Бец, - если обстоятельства нам не помешают, будет содержать описание и изображение старинных предметов, домашней утвари, одежды и оружия. В третий отдел могут войти факсимиле различных местных документов 17 и 18 века и 1-й половины настоящего столетия"⁶⁴¹.

---

⁶³⁷ Губернське земство відкрило його 1901 як Музей української старовини ім. В.В.Тарновського. За большевиків перейменованій на І-й радянський (Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 250). 1919 за панування в Чернігові большевиків з музею було вкрадено багато речей великої історичної цінності (Музей Тарновського в Чернігові // Промінь. 1919. 9/22 жовтня. № 17. С. 2. Шп. 4). Ще більше втрат завдано йому під час Другої світової війни. Дж.: О прийнятті в дар Черніговским губернским земством музея украинских древностей В.В.Тарновского // Киевская старина. 1899. Т. 64. № 3. Отд. 2. С. 159-160; Музей имени В.В.Тарновского в Чернигове // Киевская старина. 1904. Т. 85. № 6. Отд. 2. С. 125; Т. 86. № 7/8. Отд. 2. С. 25-28; Могилянський Николай Михайлович (1871-1933). Музей українських древностей В.В.Тарновського Черніговського губернського земства. Петроград, 1915. С. [2], 395-408 (окрема відбитка з журн. "Живая старина". 1914; про автора див.: Книга. [Т.] І. Відень; К., 1921. Грудень. С. 37; Серков А.И. Русское масонство. С. 554-555); Довженко Ол. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941-1956). К.: Веселка, 1995. С. 368-369; Коваленко Олександр Борисович. Археографічна діяльність В.В.Тарновського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. С. 195-205; Його ж. Тарновський В.В. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. 1. К., 1999. С. 314-316.

⁶³⁸ Правдоподібно, Лев Павлович Томара (нар. 11 січня 1839, Ніжин), Волинський (1881-85) і Київський (1885-98) губернатор, таємний радник, сенатор, гофмейстер (Наше минуле. Ч. 1 (6). К., 1993. С.201, 205). Прапраправнук Степана Івановича Томари (+ 1715) – не Київського, а Переяславського (1707-15) полковника (Gajecy George. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1. Cambridge, Mass., с 1978. P. 296-297; Модзалевський Вадим Львович [1882-1920]. Малоросійський родословник. Том V. Вип. 1. К., 1996. С. 59).

⁶³⁹ Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського. К.: Тип. К.Н.Милевського, 1898. С. 70-77.

⁶⁴⁰ Гринченко Б.Д. Каталог Музея українських древностей В.В.Тарновського. Т. II. Чернігов, 1900. С. 33-81.

⁶⁴¹ Антонович Владимир Бонифатьевич (1834-1908) и Бец Владимир Алексеевич (1834-1894). Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вип. 1. К., 1885. С. III.

Особливо потерпів музей на початках Другої світової війни. Запис про це у щоденнику Олександра Довженка (21 вересня 1944 року) наводжу повністю за виданням "Веселки" (1995), оскільки у п'ятитомнику видавництва "Дніпро" (1966)⁶⁴² його вилучено: "Над Десною музей-в'язниця."

У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані "змивателями золота" музеї. Єдине, що впадало в очі, - шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі – "Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Україні в 1648 році".

Під музеєм у льоху під замком брудний "заарештований" музей. А в ньому під замком з сургучними печатями в'язні – портрети 17 і 18 століть і речі. Тут гетьмани й полковники, митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів замок важкий мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивилися Богдан з Іваном один на одного, дивилися щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

- Нехай горять к такій матері, - сказав я своїм хлопцям. – Не гасить.

- І згоріло все?

- Все, - зареготав секретар Чернігівського обкому...⁶⁴³ розповідаючи мені про загибель малярства українського народу 17 і 18 століть.

Я пригадав се в повісті "Україна в огні", і мені дорікали, і били мене нещадно, і називали ворогом народу за те, що я образив пам'ять великого Богдана. І я зрозумів, що таке діалектика⁶⁴⁴. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом в пізнанні світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця"⁶⁴⁵.

Збірки Тарновського та Потоцького взаємно доповнювали одна другу. Якщо в першій переважали портрети родовитих українців, то в другій були ширше представлені росіяни та німці, чия діяльність так чи інакше відбилась на історії України. Біографічні довідки, які складав П.Потоцький для своїх каталогів, мають велике значення для історії українських біографічних словників та енциклопедій.

---

⁶⁴² Довженко Олександр. Твори в п'яти томах. Том п'ятий. К.: Дніпро, 1966. С. 197-320.

⁶⁴³ Федоров Олексій Федорович (17 березня 1901 - 9 вересня 1989, Київ) – перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У (1938-41), підпільного (1941-43), генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). З 21 вересня до 30 жовтня 1938 входив з посади до складу "трійки" по Чернігівській обл. (Ростальний Віталій. Робота "трійок" на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 1996. Листопад-грудень. № 6 (12). С. 84-85). Відколи у Корюківці було поширено зіркові копії протоколів з його підписами, там активізувався рух за встановлення йому пам'ятника. Активісти заявляли: "Ми не віримо в нісенітницю, які приписують партизанському командирі. Для нас він був і залишається героєм" (Павленко Сергій. Пам'ять і пам'ятник // Голос України. 1993. 19 березня. № 51 (551). С. 4). Пор.: Ємельянов В. Украдена слава: [До історії книжки "Підпільний обком діє"] // Сіверянський літопис. 1995. № 1. С. 15-23; Студьонова Л. Генерал, про якого говорять // Сіверянський літопис. 1995. № 5. С. 82-87; Левенок Ігор. Віхи партійної кар'єри О.Ф.Федорова довоєнної доби // Сіверянський літопис. 2002. Листопад-грудень. № 6 (48). С. 89-92.

⁶⁴⁴ Пор.: Полонська-Василенко Наталя. Українська Академія Наук: Нарис історії, Ч. II: 1931-1941. Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1958. С. 43.

⁶⁴⁵ Довженко Ол. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941-1956). К.: Веселка, 1995. С. 368-369. Приношу найщирішу подяку Тамарі Павлівні Демченко за вказівку на це видання.

Серед паперів П.Потоцького зберігся список “Продолжение описания украинских портретов в папке У от № У / 103 до № У / [174]”. Судячи з нової орфографії і якості паперу, нотатки в цьому зошиті зроблено після 1917 року, - можливо навіть, у Києві після 1927 року. Тут знаходимо такі записи:

«Мелиссино, Алексей Петрович, сын Петра Ивановича (начальника всей артиллерии в 1790). Род. 1761. Ген.[ерал]-майор; был женат на знаменитой красавице Роксандре Мих.[айловне] Кантакузен (+ 1828), дочери кн. Мих.[аила] Матв.[еевича] Кантакузена, который положил основание конским заводам в Новорос.[сийском] крае»⁶⁴⁶.

«Мельников, Иван Андреевич род. 1773 + 17 сент.[ября] 1850. 1821 Малоросс.[ийский] почт-директор. [...] Портрет его гравирован и писан 1815. С пометкой Гассинга: Ив.[ан] Андр.[еевич] Мельников, инспектор почт в Чернигове»⁶⁴⁷.

«Меньшиков Кн. Александр Данилович. Род. 1673 г. Друг, любимец и постоянный сотоварищ Петра I во всех его воинских делах и пирушках. Он был очень корыстолюбив, что особенно проявил на Украине, за свое корыстолюбие нередко был бит Петром дубинкой. + 22 окт.[ября] 1729 в Березове в ссылке. На Украине оставил по себе плохую память»⁶⁴⁸.

«Митрофан, святой. [...] В Украине особо почитаем»⁶⁴⁹.

«Мордовцев, Даниил Лукич. Автор многих исторических монографий и романов. Много писал о прошлых деятелях Украины. Любил Украину. На украинских вечерах часто читал свои произведения на народном языке, вызывая проявления искренней к нему симпатии посетителей этих вечеров. Сидящий, ниже колен, в престарелом возрасте, очень схожий»⁶⁵⁰. Останні слова наводять на думку, що оцінка портрета "очень схожий" належить самому збирачеві, отже він сам бував на тих вечорах.

«Мюних, граф Бурхард-Христофор. Род. 9 мая 1684; 1721 перешел в русскую службу ген.[ерал]-майором; при Петре I проводил Ладожский канал (оконч.[ен] 1732), на работах которого погибло много украинцев; [...] мечтал быть герцогом украинским, хотя украинцев и не любил»⁶⁵¹.

«Ордин-Нащокин, Афанасий Лаврентьевич; ближний боярин и замечательный государственный деятель; воевал с шведами; заключил с ними Вальесарский мир (в 1658 и 1659 г.г.); с Польшей Андрусовский мир (30 янв.[аря] 1667), которым возвращены России Смоленск, Украина и Киев [...]»⁶⁵².

«Ренне барон Карл Эвальд; немец; вступил в русскую службу 1702; участвовал в Полтавской битве; + 1716»⁶⁵³.

«Репин Илья Ефимович; один из талантливейших русских живописцев нашего времени; род. 1844; 1876 – Академик; много писал из истории и быта Украины»⁶⁵⁴.

«Репнин Князь Аникита Иванович (1688 + 1726). Один из храбрейших сподвижников Петра I. 5-ый русский Ген.[ерал].-фельдмаршал. Действовал в Украине [...]»⁶⁵⁵.

«Свиньин Павел Петрович, Академик Академии Художеств – живописец. Член Моск.[овского] общ.[ества] любителей истории; писатель; любитель всего русского; издатель-основатель «Отечеств.[енных] записок». Род. 1787; Владелец большого музея, составленного преимущественно из русских достопримечательностей. + 9 апр.[еля] 1839.

⁶⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 32. Арк. 9 зв.

⁶⁴⁷ Там само. Арк. 10.

⁶⁴⁸ Там само. Арк. 10.

⁶⁴⁹ Там само. Арк. 12 - зв.

⁶⁵⁰ Там само. Арк. 15.

⁶⁵¹ Там само. Арк. 14.

⁶⁵² Там само. Арк. 17.

⁶⁵³ Там само. Арк. 3.

⁶⁵⁴ Там само. Арк. 3.

⁶⁵⁵ Там само. Арк. 2.

В его книге «Картины России», СПб. 1839, отведено место и Украине. Здесь же и его портрет»⁶⁵⁶.

«Теплов Григорий Николаевич [...] Имел большое влияние на дела Украины»⁶⁵⁷.

«Уваров, граф Алексей Сергеевич [...]. Устраивал Археологич. съезды в Москве, СПб., Киеве, Казани, Тифлисе и Одессе»⁶⁵⁸.

«Феодор Алексеевич, Царь; род. 30 Мая 1661; 1 Сент.[ября] 1674 объявлен наследником престола; 30 Янв.[аря] 1676 вступил на престол; коронован 18 И[ю]н[я]; + 27 Апр.[еля] 1677 принял в подданство запорожцев, разбил турок. Любил науки, искусства, лошадей и театральные зрелища. Его портрет на картинке, приложенной в книге «О пяти ранах Иисуса Христа», соч. Черниговского Архиепископа Лазаря Барановича; Чернигов 1680 (40-41 л. и 355 стр.), на славянском и польском языках»⁶⁵⁹.

«Хмельницкий Богдан [...]. Наконец, 16 окт.[ября] 1653 г. Московский государь, к которому Хмельницкий обратился с предложением подданства, решился принять Украину под свое покровительство; 8 янв.[аря] 1654 г. созвана общая рада в Переяславле, и утверждены условия, по которым Украина сохранила независимое управление, а число реестровых козаков увеличено до 60 000. Полякам объявлена война. После того всю вражду свою Хмельницкий обратил против Польши и восстановил против нея и Ракочи, и короля Густава Шведского. Русские взяли Смоленск и часть Литвы; король Ян Казимир бежал из Варшавы; Польша была на краю гибели. Ее спас царь Алексей Михайлович, которого поляки прельстили обещанием выбрать в короли после смерти Яна Казимира. Он приказал козакам остановиться и дал полякам время оправиться. Хмельницкий, уже больной до этого времени, впал в тяжкий недуг от озлобления и умер 27 июля 1657 в Чигирине [...]"⁶⁶⁰. Портретів Хмельницького Потоцькому пощастило зібрати багато. Він встановив їхню генеалогію, характер взаємовідносин, дійшовши висновку, що найдостовірніший, зразковий, первісний портрет Хмельницького (гравюра різцем на міді) виконав 1651 голландський гравер Вільгельм (Гільом) Гондіус (1597 – 1652). Нині цей експонат Музею України перебуває в постійній експозиції Національного художнього музею⁶⁶¹.

«Черкасов, барон Иван Антонович; умный украинец; род. 27 янв. 1690; Кабинет-секретарь Петра I-го; сослан при Анне и возвращен при Елизавете Петровне; 1742 барон; + 21 ноября 1757»⁶⁶².

«Шебуев Василий Кузьмич – историч.[еский] живописец (современники называли его русским Пуссенем). Род. 1777 + 1855. За картину «Петр I в сражении при Полтаве» назначен Адъюнкт-профессором. Картина эта подарена Н[иколаем] I Полтавскому Кадет.[скому] корпусу, а ея эскиз находится у меня»⁶⁶³.

«Шевченко Тарас Григорьевич. Украинец; поэт, писатель, гравер и живописец; крепостной человек помещика Энгельгардта; род. 25 февр.[аля] 1814 в Звенигородском уезде Киевской губернии. Благодаря его земляку художнику Сошенку, принявшему в нем самое живейшее участие и определившему в нем большой талант к живописи, он был выкуплен на волю 22 апр. 1838 г. на деньги, вырученные розыгрышем в лотерею (2400 р.) портр.[ета] Жуковского, написанного К.П.Брюл[л]овым. В выкупе Шевченка приняли большое участие – Сошенко, Венецианов, Граф Виельгорский, Брюл[л]ов и Жуковский. Ученик и друг К.П.Брюл[л]ова. 1844 свободный художник, 1847 сослан в Орскую крепость за свои мечты о независимой Украине без права писать и рисовать. 1858 прощен;

⁶⁵⁶ Там само. Арк. 7.

⁶⁵⁷ Там само. Арк. 35 зв. – 36.

⁶⁵⁸ Там само. Арк. 38 зв.

⁶⁵⁹ Там само. Арк. 57.

⁶⁶⁰ Там само. Арк. 40 зв. – 41 зв.

⁶⁶¹ Амеліна Лариса. Колекція Павла Потоцького в Національному художньому музеї України // Вісник / Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. 1999. № 1 (3). С. 99.

⁶⁶² ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 32. Арк. 49 зв. - 50.

⁶⁶³ Там само. Арк. 50 зв.

1860 в Акад.[емии] Худож.[еств] займався гравіруванням. Известен своїм “Кобзарем”, літературними произведениями, гравюрамаи кр.[епкой] водкой, рисунками и портретами. Лучшая его биография – О.Я.Кониський. Тарас Шевченко-Грушевський, а о его художественных работах труд “Ол.Новицький. Тарас Шевченко як маляр. Львів-Москва 1914”⁶⁶⁴.

“Шереметев, граф Борис Петрович, род. 25 Апр.[еля] 1652 [...] до 1715 Главнокомандующий в Малороссии. Никогда не принимал участия в придворных интригах. Петр I очень любил его и называл его своим Тюренем. О портрете, выдаваемом за его портрет и изображающем несомненно Мазепу см. портр. Мазепы”⁶⁶⁵.

«Шереметев, Василий Борисович; род. около 1622; стольник, рында и воевода в Тобольске. 21 мая 1653 боярин; 1654 участвовал в переговорах с Хмельницким [...]»⁶⁶⁶.

“Шумский Яков; украинец; род. 1732; из главных актеров в труппе Волкова в СПб.; отличался в комических ролях лакеев, жидов и пр.; был очень любим публикой; + в царств.[ование] Павла I. Его портр.[ет], поясной с книгой в руках, читающий Сенеку в комедии “Игрок” писан К.Головачевским, грав.[ирован] И.Лапиным. См. Слов.[арь] Ровинского”⁶⁶⁷.

Як бачимо, матеріали Потоцького мають виразний україноцентричний характер. Відношення імперських діячів до України щоразу підкреслено (за Мініха на каналах “погинуло багато українців”; про Мордовця сказано, що він “любив Україну”, а про Меншикова, - що він “лишив по собі погану пам'ять”). По суті, Потоцький складав довідник українознавчий. Вистане пригадати “УРЕ” та “УРЕС”, щоб побачити між ними відміну. Останні, охоплюючи матеріал цілого світу, були, крім усього іншого, двоцентричні. Методичну вагу має загальний інтерес Потоцького до особистісних характеристик (“жадібний на гроші”, “не брав участі у двірських інтригах”). Упорядники совєцьких енциклопедій вважали, що такі подробиці несуттєві, - чи не впливає з цього, що й енциклопедії були в точному сенсі цього слова аморальні, себто перебували поза мораллю? Чи можна уявити, щоб в енциклопедичній статті про В.Маланчука визначалось, любив він Україну чи не любив? Ці виписки мають великий інтерес і для розуміння історичних поглядів Потоцького. Цікаво, що, на думку царського генерала, переяславські статті закріпили в Україні незалежне управління, а Шевченко мріяв про незалежну Україну.

У єфремовському “Повному зібранні творів” Шевченкових вийшло, як відомо, лише два томи – “Щоденні записки (Журнал)” (1927) та “Листування” (1929). Восьмий том, присвячений Шевченковій малярській спадщині, 1932 року був віддрукований, але в світ не вийшов. Наклад було знищено. Від бібліографа Федора Пилиповича Максименка я маю найповніший з усіх відомих нині примірників цього видання⁶⁶⁸. У цьому томі, що його готував не раз згадуваний акад. Ол.Новицький - добрий знайомий П.Потоцького - жодної згадки про Павла Платоновича та його збірку чомусь немає.

Тим часом 1938 року в журналі “Малярство і скульптура” (редактор Г.Радіонов) з'явилась репродукція з текстівкою “Невідома акварель Т.Г.Шевченка “На березі Аральського моря”. Належить П.Потоцькому”⁶⁶⁹. Оpubлікований по війні в Ташкенті

⁶⁶⁴ Там само. Арк. 51 - зв.

⁶⁶⁵ Там само. Арк. 55.

⁶⁶⁶ Там само.

⁶⁶⁷ Там само. Арк. 56 зв.

⁶⁶⁸ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів. Том 8: Малярські твори / Репродукції; Коментарій акад. О.П.Новицького. [К.:] ДВУ, 1932. Про мій примірник див.: Тарахан-Береза Зінаїда. Олекса Новицький — дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво. 1987. Вересень-жовтень. № 5. С. 23; Білокін С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 554-602.

⁶⁶⁹ Малярство і скульптура. 1938. № 3. С. 18.

щоденник А.І.Бутакова дав можливість уточнити атрибуцію ⁶⁷⁰. Отож у повоєнному виданні “Малярської спадщини” акварель відтворено з точнішою назвою - “Острів Чикита-Арал”, причому з точною датою - 17 травня 1849 року. Виходить, Шевченкову акварель, - яка впливла вже напередодні загибелі збирача, щоб потім знову зникнути, - Потоцький набув або атрибутував уже після 1932 року, принаймні, мабуть, не раніше цього року. Треба думати, у непевний час люди прагнули передати свої скарби у надійні руки, несучи їх до Музею України. На жаль, згодом твір загубився. У коментарі 1963 року сказано: “Сучасне місцезнаходження оригіналу не встановлено” ⁶⁷¹.

Як пригадуємо, у другому листі Потоцького до Єфремова, що датується кінцем квітня – початком травня 1927 року, йшлося про його доповідь у Ленінградському товаристві [2 березня] 1925 року. Павло Платонович оповів тоді про своє надзвичайне придбання – «неизвестный до этого загадочный рисунок Шевченка 1850 г. с несколькими скрытыми портретами с автопортретом в центре». Уже в Києві в начерку концепції Музею він писав: “Акварель Шевченки, рисованная им в ссылке 1850 г. в Оренбурге – это род загадочной картинки, при внимательном рассмотрении которой можно увидеть в центре голову автора и много других, которых нужно еще определить” ⁶⁷². Крім того, на цей твір збирач звернув увагу відвідувача-журналіста, тож у газетному дописі знаходимо докладніший опис: “Ось невідома дотепер оригінальна картина Шевченка – ландшафт, де крізь листя дерев, як приглянешся, бачиш лице Шевченка та інших невідомих мені (sic) і Потоцькому осіб” ⁶⁷³. У восьмому томі “Повного зібрання творів” (1932), не кажучи вже про повоєнне видання “Малярської спадщини”, цього твору знов же таки - не знаходимо. Пояснити це не берусь.

Якщо говорити про Шевченкіану Потоцького, треба згадати нарешті портрет Шевченка у труні роботи Верещагіна, на китайському папері (розміром 36,5 x 27, 3 см) ⁶⁷⁴.

Чималу групу експонатів Музею України - колекцію фаянсу - становили вироби Межигірської фабрики, що ілюстрували український побут “пізнього феодалізму”, як тоді писали й думали ⁶⁷⁵. Ще 1796 року в околиці Межигірського монастиря було знайдено фарфорову й фаянсову глину. Тут було засновано фабрику, яка діяла до 1877 і де виробляли найрізноманітніші предмети столового й чайного посуду, вази. Але чи не найбільшою популярністю користувались декоративні тарілки у вигляді виноградного листя або з портретами українських діячів. Вироби Межигірської фабрики поруч із порцеляною волокитинського заводу Миклашевського стали найулюбленішими предметами колекціонування українських збирачів, широко увійшли у побут ⁶⁷⁶.

---

⁶⁷⁰ Дневные записки плавания А.И.Бутакова на шкуне “Константин” для исследования Аральского моря в 1848-1849 гг. Ташкент, 1953. С. 33.

⁶⁷¹ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів в 10 томах. Том 8: Живопис, графіка, 1847-1850. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 26. Тексти видання як слід не вчитано. У Бутакова острів зветься Чиката-Арал.

⁶⁷² ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 6-7.

⁶⁷³ Набуття колекції П.Потоцького Укрнаукою. С. 4.

⁶⁷⁴ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 180.

⁶⁷⁵ Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5; Коллекция Потоцкого перевезена в Киев. С. 3.

⁶⁷⁶ Полное собрание законов Российской империи. Том XXV. № 18571; Нисселович Л.Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи. СПб., 1883. Ч. 1. С. 134-135; Селиванов А. Фарфор и фаянс Российской империи: Описание фабрик и заводов с изображением фабричных клейм. Владимир, 1903. С. 132-133; Яремич Степан Петрович (1869 – 1939). Строения Межигорской фабрики // Искусство; Живопись; Графика; Худ. печать. 1911. № 6-7. С. 274-292; Оглоблин Александр Петрович (1899 – 1992). Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки Історично-філологічного відділу [ВУАН]. Кн. IX. К., 1926; Його ж. Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби // Архівна справа. Кн. 7. 1928. С. 3-15; Онацький Никанор Харитонович (28 грудня 1874 – 2 липня 1940). Межигірський фаянс. Суми, 1931. 8 с.; Петрякова Фаина Сергеевна (1931-2002). Украинский художественный фарфор, конец XVIII – начало XX ст. К.: Наукова думка. 1985. С. 177-179; Ферчук Антонина. История "киевских" тарелок // Киевский альбом. 2002. Вып. 2. С. 110-118; Петрякова Фаина Сергеевна (1931-2002). Украинский художественный фарфор, конец XVIII – начало XX ст. К.: Наукова думка. 1985. С. 177-179; Ферчук Антонина. История "киевских" тарелок // Киевский альбом. 2002. Вып. 2. С. 110-118. На початку 1930-х років співробітниця Комісії

Наприклад, говорячи про загиблу збірку Михайла Грушевського, Федір Ернст зазначив: "Около 100 номеров русского, саксонского и украинского фарфора – среди последнего межигорский с видами Киева и Межигорья и прекрасный сервиз Миклашевского"⁶⁷⁷.

Серед зброї в музеї були зразки, якими користувались запорожці⁶⁷⁸. Можливо, це ті булави й запорізька рушниця, які Потоцький спершу переховував у Російському музеї.

Доволі рідкісною річчю були польські карти для гри історичного змісту з гравірованими зображеннями королів, гайдуків, різних пам'яток, трофеїв тощо⁶⁷⁹.

Живописних полотен у Музеї України налічувалося 345. До збірки Потоцького входили твори Боброва, Владимірова, кн. Гагаріна, Каразіна, Мазуровського, Маковського, Самокиша, Максютова, Орловського, Трутовського, Шарлеманя, Шебуєва, Шукаєва та інших мистців⁶⁸⁰. Здебільшого вони мали батальні сюжети, багато речей було присвячено японській війні⁶⁸¹.

Як видно з "Інвентарної книги Центрального Історичного музею (Збірка Потоцького)", 1938 року все було перемішано:

1. В.К.Шебуєв. Полтавська перемога. Полотно, олія. Без рами. 154 x 106.
2. Невідомий. Портрет І.С.Мазепи. Полотно, олія. Без рами. 74 x 58.
31. А.Орловский. Козаки. Б.р. 16, 5 X 19, 5.
39. Айвазовський. Севастополь за часів Східної війни 1853-56 рр. Твір 1863. Полотно, олія. Б.р. 35 x 75.
96. М.Самокиш. Кінний загін Міщенка (Російсько-японська війна 1904-5 рр.). Акварель, папір. Б.р. 48 x 60.
99. М.Пимоненко. Козаки на Дніпрі. Полотно, олія. 20 x 33.
101. Лагоріо. Український краєвид. Полотно, олія. 1868. 22 x 29.
107. Портрет генерала Милорадовича. Олія, бляха. 24 x 18, 5.
179. Ікона архангела Гавриїла 1780. Олія на дереві. Зі склепу Т.В.Потоцького. 55, 5 x 46, 5.
181. Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Погрудний. Полотно, олія. 59 x 48.
182. Портрет гетьмана Скоропадського. Полотно, олія. 58,5 x 48. Внизу пробоїна.
183. Портрет гетьмана Мазепи. Полотно. Погрудний. 59 x 47.
194. Портрет поясний Феофана Прокоповича. Полотно, олія. 71, 5 x 56.
200. Поясний портрет гетьмана Самойловича. 6 x 49, 5. 10 пробоїн.
205. Портрет Богдана Хмельницького. Полотно, олія. Погрудний. 58,5 x 47,5.
309. Мамай. Полотно, олія. Автор козак Петро Рибка. 70 x 82. У каталозі ч. 26 П.Потоцький дав такі відомості про цей експонат: "Запорожец с конем, бандурой и прочими атрибутами. Сидит и поет, в него стреляют люди с деревьев в фуражках. На полотне маслом. 16 x 19 вершк.[ов]. Внизу большая подпись на украинск.[ом] языке и подпись рисовальщика: "1855 года Июля 21. А рисуваль Козакъ Петро Федоровъ Рыбка". Это изображение известно в народе под назв.[анием] "Мамай". Картина без подрамника и прибита к черной раме. На обороте кр.[асным] каранда.[ашом]: "№ 9. РР". На полотне и раме. Куплено мною у козака в Переволочно[й] в 1889 году"⁶⁸². Як відзначила Лариса

соціально-економічної історії України ВУАН Наталя Полонська-Василенко склала розвідку на 4 друкованих аркушів "Робітництво Києво-Межигірської фаянсової фабрики". У звіті про роботу Другого, Соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 рік, сказано: "Роботу не закінчила і звільнена з ВУАН" (Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 304, 314. Пор.: Верба І.В. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко, 1884-1973. К., 2000. С. 113-115. Рукописи: Полонская-Василенко Н. Киевская Межигорская фаянсовая фабрика // ЦДАВОВ України. Ф. 3806. Оп.1. № 7. Арк. 1-90; Ї ж. Нарис історії Києво-Межигірської мануфактури // НБУ. ІР. Ф. 42. № 14. Арк. 1-104.

⁶⁷⁷ Ернст Федор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. К.: Гуро, 1918. С. 12.

⁶⁷⁸ Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5.

⁶⁷⁹ Стеллецький Гн. Українська збірка П.Потоцького. С. 180.

⁶⁸⁰ Коллекция Украинской старины, собранная Потоцким. С. 3.

⁶⁸¹ Коллекция Потоцкого перевезена в Киев. С. 3.

⁶⁸² ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 37. Арк. 5.

Амеліна, цей Мамай перебуває нині в постійній експозиції Національного художнього музею, так само як і інший, XVIII століття, “вирізаний із стіни хати”⁶⁸³.

315. Гопак. Полотно, олія. 28,5 x 19.

316. Річка Ворскла. Картон, олія. 15 x 32,8.

379. Краснопер. Ранений запорожець. Полотно, олія. 36,5 x 26,5.

406. Кубанський козак. Копія. Полотно, олія. 28,5 x 21.

411-425. Гравюри Л.Жемчужникова з малюнків І.Соколова.

426-439. Гравюри Михальцевої.

491. Ральян Ф. Побачення козака з дівчиною. “Доки рибко моя, ясочко, ти плакала”. 27 x 25, 5.

497. Шарварок Петро⁶⁸⁴. Із малоросійських пісень: Як послала мене мати. Олія. 26 x 18, 5.

502. Дівчина. Малюнок пером.

514. Райлян Ф. Група селян слухають лірника. Малюнок пером. 1900.

515. Старий козак грає на кобзі. Малюнок пером. 1900.

536, 538, 544-567, 572-575, 580-607, 609-623. Наполеон Орда.

568-571. Бірзинська. Види парка Браницької в Олександрії. Літографії. 1822⁶⁸⁵.

Зразки меблів (101 одиниця) починалися від XV ст. П.Потоцький зібрав добірні зразки буль⁶⁸⁶, жакоб тощо.

Своє місце в Музеї займала невеличка колекція військових мундирів⁶⁸⁷. Ол.Петровський відзначав у своїх нотатках колекцію настільних годинників XVIII-XIX ст.⁶⁸⁸

Експонати Музею цікаво переглядати за авторами й тематичними групами. З другого боку, можна відтворити, яку композицію склали вони реально на реальних стінах. Нехай ми не маємо тематико-експозиційного плану, маєм начерк концепції:

“В настоящее время, - писал генерал, - в верхнем этаже здания Музея устроены два показные залы, в центре которых в витринах выставлены имеющие громадное значение для Украины редкие ценные иллюстрированные издания, показывающие, насколько Европа интересовалась Украиной и насколько она лучше знала Украину во времена Хмельницкого и Мазепы, чем перед нашей революцией. Здесь же выставлены изображения украинцев 18 и 19 века, писанные с натуры лучшими художниками и путешественниками, прекрасно изданные цветной гравюрой, раскрашенной литографией и офортом. Здесь же видим виды украинских городов в высокохудожественных и ценных цветных гравюрах (Полтава, Киев), художеств.[енная] литография [Наполеона] Орды – города Правобережья Украины и оригинальных уникальных рисунках старины – Каменец-Подольска. Карты 17 века Украины – Боплана⁶⁸⁹ художественно раскрашенные, последнюю карту с заголовком "Украина" и за нею уже "Область Киевская". Рукопись истории Украины Бантыш-Каменского с чудными портретами гетманов Хмельницких,

⁶⁸³ Амеліна Л.О. Колекція Павла Потоцького. С. 99.

⁶⁸⁴ Син селянина з Полтавщини. Навчався у петербурзькій академії мистецтв у Репіна. Робив обкладинки для видавництва "Вік", зокрема для трьохтомової антології та серії "Українська бібліотека". Див.: Лотоцький Ол. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 223, 229, 235.

⁶⁸⁵ Національний музей історії України. Ф. 3. № 1.

⁶⁸⁶ Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5. Буль Андре-Шарль (1642-1732) – французький меблевий майстер. Його меблі були характерні для т.зв. стилю Людовіка XIV. Широко застосовував інтарсію, техніку маркетрі (інкрустацію з використанням перламутра, слонової кістки тощо).

⁶⁸⁷ Колекція Потоцького перевезена в Киев. С. 3.

⁶⁸⁸ Петровский А.А. П.П.Потоцкий. Машинопис.

⁶⁸⁹ На околиці Нью-Йорка в чудовій збірці Миколи Лебеда у 1990-91 я бачив кілька таких самих Бопланових мап, першорядні олійні речі Любослава Гуцалока та ін. Збирач казав, що мапи хоче подарувати українському посольству у США для піднесення його престижу. Політика постсовєцької адміністрації завадила йому реалізувати цю мрію.

рисов.[анными] Аргуновым. Редчайшая книжка Хандловска на немецком языке, описывающая наших запорожцев, ушедших в Австрию и живших в Банатском округе. История Леопольда Австрийского с наиболее достоверным портретом Богд.[ана] Хмельницкого работы его современника худ.[ожника Вильгельма] Гондиуса. Европейская [Fama] с современными портретами Мазепы (1704) и Даниила Апостола, с рисунком печати Войска Запорожского (1727 г.). История Украины Энгеля и др.

Отдельный шкаф-витрина включает в себе книги, принадлежавшие Шевченке, из которых История Либерта (точнее, Карла Либельта. – С.Б.) была с ним в ссылке, которой он посвятил много мест в своем дневнике – я бы с ума сошел, если бы не эта книга, писал он; сочинения польского поэта Сова, поднесенное Шевченке с трогательной надписью. Первое издание Гайдамак и третье издание Кобзаря с чистыми листами взамен запрещенного цензурой, отчего книга сильно распухла – обе книжки с подписью Шевченки для историка Украины [Н.А.Маркевича] и куме Белозерской. Акварель Шевченки, рисованная им в ссылке 1850 г. в Оренбурге – это род загадочной картинки, при внимательном рассмотрении которой можно увидеть в центре голову автора и много других, которых нужно еще определить. Акварель д.[еревни] Лысянки, в которой Шевченко учился у маляра – раб.[оты] Трутовского. Сюда же приносят друзья Музея фотографии с родины Шевченки Кирилловки. По тем номерам, которые поставлены на книгах, принадлежавших Шевченке, мы имеем право сказать, что библиотека Шевченки заключала в себе не менее 98 книг. Здесь же выставлены рукопись и первые три издания Энеиды Котляревского, причем на третьем издании автограф Котляревского Н.А.Маркевичу (из Полтавы). Соч.[инения] Марка Вовчка с автографом [Надежде] Белозерской, ["Запорожская] Старина" Срезневского, "Полтава" [Павла] Бодянского и др.[угие] редкие книги”⁶⁹⁰.

Маємо тут деякі повтори⁶⁹¹, але я спеціально наводжу цей огляд, оскільки він не лише жодного сумніву щодо характеру музею. Це не був військовий музей, як впливає з деяких публікацій. Профіль його як Музею України визначився цілком однозначно.

Зберігся окремих список речей, експонованих у залі нижнього поверху. Тут глядач знайомився з жанровими творами, частково творами на історичну тематику, ілюстраціями до Гоголя. Експонувалися гравюри, офорти Михальцевої й Жемчужникова, літографії з творів Трутовського, Рєпіна, Каразіна, олеографії, фото, акварель Агіна⁶⁹².

У коридорі нижнього поверху панував Наполеон Орда – 22 літографовані краєвиди Києва й Київщини, 20 краєвидів Поділля, 26 – Волині. Крім того, тут експонувалось 4 автолитографії Вол. Гагенмейстера⁶⁹³ з краєвидами Поділля⁶⁹⁴.

У четвертій кімнаті біля бібліотеки знову експонувався Наполеон Орда:

⁶⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 6. Арк. 6-7. Фото цієї шафи на початку 1970-х я виявив та ідентифікував у фототеці лаврського заповідника, коли там працював.

⁶⁹¹ Начерк цікавий і тим, що тут простежуються різночитання, з яких видно, як саме скорочував назви експонатів Потоцький. Напр., "Полтава Бодянского" – це "Бодянский Павел Ильич (1809-1867). Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии или умерших в ней, известных своєю служебною или літературною діяльністю // Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. Полтава, 1865. С. 433-464".

⁶⁹² Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 1. № 2 А. Арк. 15-17.

⁶⁹³ **Гагенмейстер** Володимир (Карл-Ріхард) Миколайович (Едуард-Янович; 30 травня 1887, Виборг – 20 січня 1938) – графік, педагог, мистецтвознавець. Після ліквідації Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, де він директорував, 1936 Гагенмейстер переїхав до Києва. Тут він завідував Експериментальними художніми майстернями при Музеї українського мистецтва, мешкав у 19-му корпусі Музейного містечка. Заарештовано його вночі проти 12 грудня 1937. Постановою трійки Київського облуправління НКВД від 31 грудня був звинувачений за статтями 54-6, 54-7, 54-8 та 54-11 КК УРСР за участь в українській націоналістичній організації та шпигунство на користь буржуазної Польщі. Розстріляний. Дж.: Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства // Пам'ятки України. 2000. Ч. 3-4 (128-129). С. 33-45.

⁶⁹⁴ Національний музей історії України. Ф. 6. Оп. 1. № 2 А. Арк. 17 - зв.

- 30 літографованих краєвидів Галичини Наполеона Орди,
- 6 літографованих краєвидів Київщини Наполеона Орди,

Крім того, було виставлено:

- 4 літографовані ілюстрації до Гоголя роботи Трутовського,
- “Перебендя”, гравюра Василя Штернберга,
- “Бандурист”, кольорова літографія Трутовського
- “Сільський вчитель”, кольорова літографія Білоусова,
- 3 літографовані ілюстрації до “Гайдамаків” Опанаса Сластіона,
- Ілюстрація до Гоголя, рис. Голембійовського ⁶⁹⁵.

Екскурсанти Музейного містечка були тим типом людей, зустрічатися з яким Потоцькому раніше не доводилось. Це вже була нова людська порода – homo sovieticus ⁶⁹⁶. Дочка старого київського професора Б., завідника імпрез Будинку вчених, ще коли він – до війни – містивсь на розі Прорізної й Пушкінської в домі Зайцева, ставилась до своїх родичів, надто вже совєцьких людей, трохи специфічно. Одного разу зайшла мова про якісь побутові недоліки, - братова з притиском проголосила: “А мы ЛЮБИМ советскую власть!» Моя знайома, про яку мова, написала спогади про Лук'янівську тюрму, де перебувала 1938-го року ⁶⁹⁷. Братову родину вона називала *печенігами*. Але треба було подобатись тим відвідувачам, які були. Ідучи назустріч їхнім інтересам, П.Потоцький любив звертати увагу журналістів на щось атракційне. Охоче показував Потоцький погруддя негра з чорного мармуру ⁶⁹⁸, мрамур з італійською мозаїкою. Для журналістів тодішніх газет треба було підбирати речі, які могли справити на них особливо сильне враження. Один автор захоплювався великим саксонським сервізом на кілька десятків осіб, де на кожен особу припадало до 50 предметів посуду (!) ⁶⁹⁹. Цей сервіз справді був незвичайний.

“Музей України. Збірка Потоцького” відкрився для відвідувачів не раніше 10 вересня 1927 року ⁷⁰⁰ - можливо, 1 жовтня ⁷⁰¹. Але дуже швидко він завоював і популярність, і прихильність киян. До фундатора музею вдавались як до авторитетного знавця старовини. Наприклад, звернулась до нього по довідку письменниця Людмила Старицька-Черняхівська ⁷⁰², що працювала тоді над історичним твором з початку ХІХ

⁶⁹⁵ Там само. Арк. 20.

⁶⁹⁶ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Табл. XXXII.

⁶⁹⁷ Див.: Б., І. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна. 1989. 14 травня. № 20 (1684). С. 15-17: іл.; 21 травня. № 21 (1685). С. 14-16: іл.

⁶⁹⁸ Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5.

⁶⁹⁹ Сіманцев Б.А. Музейна збірка Потоцького. С. 4; Коллекція Потоцького перевезена в Київ. С. 3.

⁷⁰⁰ Коллекція Потоцького перевезена в Київ. С. 3.

⁷⁰¹ Звіт Музею за 1 жовтня 1928 – 1 жовтня 1929, який я часто цитую, - правдоподібно, відбивав другий рік його діяльності. Цей документ зберіг колега П.Потоцького з відділу письма та друку, Павло Попов. Попов Павло Миколайович (16/28 липня 1890, с. Миколаївка, тепер Буринського району Сумської обл. – 4 квітня 1971, Київ) – літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Університет Св.Володимира (1916). З 1920 працював в УАН, з 1934 – одночасно професор Інституту народної освіти. Паралельно завідував відділом письма та друку “Лаврського музею культів та побуту”. Зібрав коштовну бібліотеку і архів досекулярної української культури, що надійшли до Національної бібліотеки України. Див.: Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Павло Миколайович Попов. К., 1961.

⁷⁰² **Старицька-Черняхівська** Людмила Михайлівна (29 серпня 1868, Київ - друга пол. 1941) - драматург, прозаїк, громадська діячка, історик театру. Друга дочка М.Старицького, по матері племінниця М.Лисенка. 1917 вступила до партії автономістів-федералістів (у травні 1918 на загальних партійних зборах обрана до постійного комітету), на Національному Конгресі 21 квітня 1917 обрана до складу Центральної Ради від просвітніх та ін. організацій м.Києва (обрана також до «Малої Ради»). Увійшла до комітету т-ва «Укр.нац.театр» (засн. 17 травня н.ст. 1917 для ведення справ нац.театру) та його репертуарної комісії, була одним із фундаторів т-ва «Вільний театр», входила до театральної ради «Молодого театру». Відчуваючи перспективи мистецтва кіно, у листопаді 1918 увійшла до т-ва «Українфільму», написала сценарій фільму «Вітер з півночі (Руйнування Січі)», що здобув першу премію на конкурсі. Працювала над розробкою

століття⁷⁰³. Рукопис датується 21 листопада 1929 року. У звіті за 1928-29 рік у рубриці "Листування з різними особами" П.Потоцький подав, що відписав Людмилі Михайлівні у справі записок Дениса Давидова⁷⁰⁴ й відповів на її питання про Левицьких, що перебували на військовій службі наприкінці XVIII – на початку XIX ст.⁷⁰⁵ За кілька місяців чи тижнів - 14 січня 1930 року - її арештували у справі СВУ.

Про те, як сердечно й широко прийняло Павла Платоновича у Києві українське громадянство, свідчать об'єктивні цифри. З 1928-го до 1 січня 1934 року кияни подарували музеєві Потоцького 2306 експонатів. Докладніші відомості маємо лише за 1928-1929 рік. Тоді було подаровано 214 експонатів – 5 рукописів, 2 альбоми, 1 офорт, 1 гравюру, 169 літографій, 25 книжок тощо. Дарували археолог Михайло Рудинський та його сестра – кустос Музею діячів⁷⁰⁶ - Євгенія (Ївга) Рудинська⁷⁰⁷, мати Лесі Українки Олена Пчілка, а

програми гуманітарного ф-ту Укр. ун-ту. З 1918 її вірші увійшли у читанки. Як голова «Укр. клубу» 19 травня 1918 вітала гетьмана, у листопаді 1919, при вступі до Києва Директорії - С.Петлюру. Разом з урядом виїхала до Вінниці, Кам'янця-Подільського, де була членом президії «Союзу українок». Перебуваючи у Варшаві, добивалась поліпшення умов життя військовополонених українців у польських таборах. 1920 повернулася до Києва. Дуже бідувала, працювала на трикотажній фабриці на Деміївці. Завідувала театральною секцією Дніпросоюзу. 25 лютого 1925 у «Березолі» відбулась прем'єра п'єси «За двома зайцями» (текст В.Ярошенка) з окремою вставленою до неї сценою С.-Ч. (Голохвостого грав Й.Гірняк). Написала іст. п'єси «Богдан Хмельницький (Перед бурею)» (1918), «Розбійник Кармелюк» (1926) та «Іван Мазепа» (1927, вид. 1929), переклала трагедію Фр. фон Унру «Рід» (1924) та низку оперних лібретто («Фауст» [1921], «Мадам Батерфляй», «Ріголетто», «Аїду» тощо), що матеріально її забезпечило. У її господі відновився «салон». Була одним з ініціаторів Музею діячів при ВУАН (засн. 1925). Брала участь у засіданнях Старої Громади останнього періоду її існування. 15 січня 1930 була заарештована у справі СВУ. Засуджена до 5 років ув'язнення з поразкою у правах на 3 роки, але з політичних розрахунків за два місяці разом з чоловіком була звільнена. Вони виїхали до м.Сталіна, де Ол.Черняхівський завідував кафедрою. Відтоді писала й друкувала спогади й дитячі твори від імені сестри Оксани Стешенко. 1935 подружжя повернулось до Києва. 8 січня 1938 була ув'язнена, а 22 вересня розстріляна їхня дочка. Не знаючи правди, дезінформована, С.-Ч., розшукуючи дочку, відбула подорож до Томська. 1940 за своїм прізвиськом надрукувала спогади про батька (Театр. 1940. № 11-12). 20 липня 1941 була ув'язнена. Померла, правдоподібно, коли її вивозили на схід. Твори Л.С.-Ч. підпадали під заборону царської, денікінської, більшовицької та польської цензури, нарешті, гестапо. – Дж.: Білокінь С. Із родини велетнів // Літературна панорама 1989. К.: Дніпро, 1989. С. 227-236.

⁷⁰³ Старицька-Черняхівська Людмила. Діамантовий перстень // Зона. Вип. 5. 1993. С. 40-95; Вип. 6. 1994. С. 47-115.

⁷⁰⁴ Давыдов Денис Васильевич. Сочинения / Со статьей и примеч. А.О.Круглого. Т. 1 (Стихотворения), 2 (Проза), 3 (Проза. Письма). СПб., 1895; Його ж. Военные записки / Ред. Вл. Орлова. М.: Госполитиздат, 1940.

⁷⁰⁵ НБУ ім. В.І.Вернадського. IP. Ф. 285. № 2060. Арк. 3.

⁷⁰⁶ **Музей діячів науки та мистецтва України при ВУАН** фігурує уже в звіті ВУАН за 1924, але посправжньому розпочав свою діяльність 20 вересня 1926 із систематизування збірок музею Укр. Наук. Т-ва та нових надходжень. За перші два роки існування зібрав понад 10 тис. експонатів. Збирав меморативні матеріали: речові (речі, якими користувались діячі науки та мистецтва в своїй творчості і в житті, речі, які їх оточували, речі, якими їх ушановано, реліквії по них, їхні малярські та різьбярські твори, шкідці, архітектурні проекти), іконографічні (портрети, бюсти діячів, та репродукції з них, іконографію їхніх сучасників, що зробили на них той чи інший вплив, зображення місцевостей та будівель, зв'язаних з їхнім життям і творчістю), рукописи (автографи, листи, мемуари, документи) та друки. Серед надбаних матеріалів – архіви Дан. Щербаківського (+ 1927; та вся обстановка), Бориса та Марії Грінченків (+ 1928) та Оп. Сластьона (+ 1933), художні частини архівів Мик. Біляшівського, Аристарха Терниченка, колекція Василя Громашевського, численний іконографічний матеріал О.Кониського, Ів.Рудченка та Марії Башкирцевої (В музеє українских деятелей науки и искусства // Веч. Киев. 1929. 27 марта. № 70 (644). С. 3), твори Ол.Мурашка, Г.Нарбута й багатьох ін. Музей фотографував окремі будинки, де мешкали укр. діячі, їхні могили, речі, з якими не хотіли розлучитися їхні власники. Не маючи жадних коштів, набував експонати шляхом пожертв, серед них портрети Лесі Українки, Ів. Стешенка й К. Широцького пензля Ф.Красицького, речі П.Куліша, П.Грабовського, Ів. Карпенка-Карого. Улаштував виставки: Мик. Лисенка (1927, 830 експонатів) та Ів. Нечуя-Левицького (1928, 670 експонатів), до яких випущено каталоги, а також Ганни Барвінок, Д.Щербаківського (1927) та ін. Видав "Збірник Музею діячів науки та мистецтва України" (Т. І. К., 1930), присвячений Лисенкові, який грубо скоротила цензура (див.: Вільхивець Анатоль. Ювілей [М.Лисенка] наближається: Розмова з професором Д.М.Ревуцьким // Укр. слово. 1941. 30 листопада. Ч. 71. С. 3). 14 травня 1928 відбувся спектакль – реконструкція опери "Андрашіада" (муз. М.Лисенка, худ. оформлення Ант. Середи). Директором музею був акад. Ол.Новицький, консерватором (штатна посада з

також приїжджі – харківський письменник Олекса Слісаренко ⁷⁰⁸, Володимир Гагенмейстер з Кам'янця-Подільського, львів'яни Іван Крип'якевич та Іларіон Свенціцький. Ленінградець Степан Яремич подарував офорт Штернберга з “Кобзаря” 1840 року і шевченківську гравюру 1858 року з картини Рембрандта ⁷⁰⁹. Із штабу 15 стрілецького корпусу заходами С.В.Дурова та О.О.Петровського надійшло з книжкових завалів понад 1500 книжок і брошур, розбитих журналів тощо. Директор львівського Національного музею Іларіон Свенціцький передав Потоцькому факсимільне перевидання “Кобзаря” 1840 року, здійснене у Львові 1914-го. У книжечці ніде не зазначено, що це передрук, і навіть співробітники музеїв часто-густо приймають його за першодрук, тим більше, що примірників видання 1840 року у світі не буде, здається, й десятка. Знавець

січня 1928), потім директором - Євг. Рудинська. Поза штатом тут працювали Надія Куниця-Романенко та Михайло Кістяківський (1909 – квітень 1934; див.: ДАМК. Ф. р-871. Оп. 18. № 904). 7 листопада 1928 Рада ВУАН затвердила статут Товариства друзів музею. Розташовувався спершу на вул. Трьохсвятительській, 23 Вас. Симиренка (тепер Десятинній, 9; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. 1: А – Л. К., 1999. С. 353), з 1929 - у 24 корпусі Музейного містечка (Звіт, 1926-1929 / ВУАН; Театральний музей. К., 1930. С. 6). Українофоби повинні були ненавидіти цей Музей. Після арешту й заслання Рудинської музейне майно поневірялось по горищах та підвалах Музейного містечка (Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк: УВАН, 1970. С. 25). 1934 постановою президії ВУАН музейну структуру ліквідовано, а її фонди передано до Всеукр. іст. музею ім. Т.Шевченка (Вісті Всеукраїнської Академії Наук. 1934. Липень. № 4. С. 51). Музейні видання протягом кількох дальших десятиріч перебували на т. зв. спецзбереженні. Див.: Аф-ий Дм. Музей українських діячів науки та мистецтва // Життя й революція. 1927. Травень. Т. II. Ч. 5. С. 259-261; Літ. газета. 1928. 1 листопада. № 21 (39). С. 8; Веч. Киев. 1929. 6 лютого. № 30 (604). С. 4; Літ. газета. 1929. 1 червня. № 11 (53). С. 8; Курінний П. Музей діячів // Київ: Провідник / За ред. Ф.Ернста. К., 1930. С. 536; [Белоконь С.] Музей діячів // Київ: Енци. справочник / Под ред. А.В. Кудрицького. Изд. 3, доп. К.: УСЭ, 1986. С. 403; Білокінь С. Спогади С.Єфремова про М.Лисенка // Український музичний архів, Вип. 1. К., 1995. С. 177-188; Бонь Ол. Академік О.П.Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. 1999. Листопад-грудень. № 6 (330). С. 123-132.

⁷⁰⁷ **Рудинська** Євгенія (Ївга) Яківна (12 лютого 1885, Охтирка – 1 липня 1977, Київ) – музейний працівник, перекладачка. Вперше була заарештована 1921, - її випустили без пред'явлення звинувачення. Працювала в Полтаві (Центральний пролетарський музей Полтавщини // Література, наука, мистецтво. 1924. 1 травня. № 17. С. 3), потім переїхала до Києва. Кустос, згодом директор Музею діячів. Прийняла 2500 експонатів, залишила понад 40 тисяч. Видала “Листи Василя Горленка до Панаса Мирного” (К., 1928; рец.: Кирилук Є. // Критика. 1928. № 9. С. 134-136), написала передмову до „Вибраних творів” Грицька Григоренка (К.: Час, 1929). На похороні Данила Щербаківського на пропозицію акад. Ол.Новицького (її обрали також інші співробітники) сказала промову над труною. Мешкала за адресою: Цитадель, № 9, помешк. 3. Притягувалась у справі СВУ (перебувала в ув'язненні чотири з половиною місяці; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 117). Втретє заарештована 1934. 31 березня того року було вирішено заслати її до Котласа (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 26867 ФП / кор. 138. Арк. 15-16). Повернувшись до Києва, вона клопоталась збереженням родинного архіву. Переклала „Завоювання Пласана” Еміля Золя (К., 1972; відгук був гарний: Савченко Борис. Буквалізм ще не подоланий // Літ. Україна. 1973. 24 серпня. № 66 (3073). С. 3). Вона померла у Пущі-Водиці в будинку для ветеранів сцени. У моєму примірнику датований 8 серпня 1970 зворушливий інскрипт завершується виразом “Ad majorem Ukrainae gloriae” (змінене гасло ієзуїтів “Ad majorem Dei gloriae” - для більшої слави Божої). Зараз мені дуже гірко: я знав Євгенію Яківну близько і часто з нею зустрічався, але мої інтереси ще не настільки спеціалізувалися, щоб я розпитував її про Павла Платоновича, якого вона, поза сумнівом, прекрасно пам'ятала. Маю 24 її листи до мене 1969-75. Дж.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962). С. 32, 68, 98, 233-234; Ротач Петро Петрович (нар. 24 січня 1925). Євгенія Рудинська // Український календар 1985. Варшава: УСКТ, б.р. С. 91-93; Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами. Полтава: Верстка, 2005. С. 45-50; Ханко В.М. Полтавський період життєвої долі М.Рудинського (1917-1924 рр.) та епістолярій його сестри Є.Рудинської // Полтавська Петлюріана: Матеріали шостих петлюрівських читань. [Кн.] 5. Полтава, 2003. С. 191-224.

⁷⁰⁸ **Слісаренко** Олекса Андрійович (28 березня 1891, хут. Конівцов Вовчанського пов. на Харківщині – 3 листопада 1937, Сандормох) – прозаїк. Ув'язнений 29 квітня 1934. 8 квітня 1935 одержав 10 років ИТЛ. Перебував на Соловках. Розстріляний до 20-літнього ювілею большевицького режиму (... 3 порога смерті... Вип. 1. С. 402-405; Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 23 липня. № 29 (4490). С. 8; Ленинградский мартиролог, 1937-1938. Том 3. СПб., 1998. Ілюстр. 173).

⁷⁰⁹ У цьому самому звіті П.Потоцький зазначав, що писав Яремичеві про сучасні портрети Хмельницьких, які в Яремича зберігалися, про офорти Шевченка та так само сучасний, тобто старовинний гравірований портрет козака Плахти (НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 3).

старої української книги Яків Бердичевський пояснив мені, що їх відрізняє лише Штернберґів фронтиспіс: у Шевченковому виданні це офорт ⁷¹⁰. П.Потоцький писав у звіті: “Вышеозначенным лицам, принесшим дары, была выражена письменно благодарность от Всеукраинского Музейного Городка» ⁷¹¹.

Сам Потоцький із своїх коштів докупив ще 2461 експонат. Серед них була така рідкість, як альбом Жемчужникова “Живописная Украина” 1861 року (25 офортів) ⁷¹², якого в нього у Пітері не було, далі знаменита книжка Й.Гербінія про лаврські печери ⁷¹³ 1675 року, “Галерея киевских достопримечательных видов и древностей» (вид. Миколи Сементовського та Гамершмідта) тощо.

У звіті Музею за 1928-29 рік зазначено: “Был в реставрационной мастерской 15 раз, следя за реставрацией портретов Музея и работами и докладами [Микола] Касперовича ⁷¹⁴ по восстановлению старинных икон. Был на показных работах Лаврского мастера гравера по левкасу Кузнецова” ⁷¹⁵. З фондів і реставраційних майстерень, якими у 1927-30 роках керував Микола Касперович, Музей України одержав ще 432 експонати ⁷¹⁶.

У тому самому звіті П.Потоцький задокументував ще одне джерело комплектування свого Музею: “Осмотрел, определил и отобрал для Музея из фонда Лаврского Музея 97

---

⁷¹⁰ У відділі стародруків НБУ ім. В.І.Вернадського примірник «Кобзаря» 1840 зберігається у складі компактум разом з другим виданням «Енеїди», «Думами» Платона Лукашевича та збіркою Цертелева (Р. 5914). Невідомий бібліофіл мав справжній скарб. На жаль, власницький підпис не щастить вчитати.

⁷¹¹ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 1.

⁷¹² Культура й мистецтво: Збірка Потоцького. С. 5. Перші аркуші “Живописної України” розсилалися передплатникам разом з четвертою книжкою “Основи”, датованою квітнем 1861 (у самому журналі давалися лише пояснення до малюнків). Виходила “Живописна Україна” до вересня 1862. За цей час було опубліковано 49 офортів, включаючи титул до альбома. Жемчужников награвірував 44 дошки, Верещагін – 4, Бейдеман – 1. 22 аркуші Жемчужников виконав за своїми рисунками, решту – за рисунками І.Соколова (14), О.Бейдемана, К.Трутовського та ін. (Попова Лідія Іванівна (нар. 1925). Лев Михайлович Жемчужников. К., 1961. С. 34). Колись я виявив альбом таких офортів, розбираючи для музею Лесі Українки макулатуру в обмінно-резервному фонді ЦНБ. Там, бачте, не було титульного листка. Не пригадую вже, куди пішов цей примірник під час розподілу між кількома музеями України, яку я тоді зібрав.

⁷¹³ **Гербіній** Йоган (не пізніше 1633 на Шлеску - 1679) - мандрівник. Вивчав “катаракти”, себто “замішання”, випадки якоїсь суміші різних стихій чи елементів – води й повітря, землі й вогню. До його інтересів входили водоспади, вулкани, печери, пороги тощо. На запрошення Інокентія Гізеля побував у Києві. Залишив працю “Religiosae Kijovensae Cryptae” (Сна, 1675), де містяться цікаві відомості про становище Церкви. Див.: Чижевський Дмитро Іванович (1894-1977). Магістер Йоган Гербіній і його книга про кївські печери 1675 р. // Книголюб. Прага, 1927. Кн. III. С. 20-34; Гончарук В.М., Кабанець Є.П. Західноєвропейські ремінісценції киево-печерських гравюр у книзі Йогана Гербінія // Могилянські читання: Зб. наук. праць. К., 2002. С. 57-62.

⁷¹⁴ **Касперович** Микола Іванович (1886 – 7 травня 1938) – мистець-реставратор, учень М.Бойчука. У Козельці організував філію чернігівської «Просвіти». Відомі 7 листів К. до М.Коцюбинського (1907-10; Листи до Михайла Коцюбинського. Т. III. Ніжин, 2002. С. 6-18). На прохання письменника збирав гроші на допомогу хворому І.Франкові. Перед від'їздом на Капрі у травні 1909 до нього приїздив Коцюбинський (Зленко К. Мої спогади про М.М.Коцюбинського // Архіви України. 1965. Вересень-жовтень. № 5 (73). С. 61). Жив у Парижі, де належав до групи бойчукістів. Зарисував шаблю Мазепи, булаву, пернач Полуботка та козацьку корогву Домонтовської сотні (1762) в чернігівському музеї для „Ілюстрованої історії України” М.Грушевського (К.; Л., 1912. С. 417, 443, 445, 509). 1912 промив і закріпив без застосування фарб портрет Петра Войцеховича (олія на залізній дошці), що зберігався в музеї В.Тарновського (ІР. Ф. XII. № 36). Найвідоміший його оригінальний твір – “Христос-архітект” (темпера, 1910; репр.: Нотатки з мистецтва. Ч. 5. Філядельфія, 1966. С. 60). Здійснив репарацію розпису на мурах чернігівського Спасу (Макаренко Мик. Найдавніша стінопись княжої України // Україна. 1924. Кн. 1-2. С. 8-9). Ув'язнений 3 березня 1938. Листи Коц-го до К-ча загинули. Розстріляний (Білокінь С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. 1992. Липень. Ч. 2. С. 49-54). Дж.: Бачинський Євген Васильович (1878-1878). Мої зустрічі та силвети українських малярів та різьбярів на чужині: Спомини старого емігранта за роки 1908–1950 // Нові дні. Торонто, 1952. Вересень. Ч. 32. С. 20; Тимченко Тетяна Ростиславівна (нар. 1966). Микола Касперович – перший реставратор колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка // Матеріали ювілейної наукової конференції “Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку”. [К., 1999]. С. 70-75; Ї ж. Київська школа реставрації станкового малярства, 1920-1930 рр. // Пам'ятки України. 2001. Ч. 4 (133). С. 48-71.

⁷¹⁵ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 4.

⁷¹⁶ Національний музей історії України. № 2 А. Арк. 32.

експонатів, которые и перенес в Музей, составил на них акт”⁷¹⁷. Цей акт зберігся. Він датується 12 лютого 1929 року. Як впливає з нього, лаборант Музею Василь Григорович Іщенко здав, а завідувач Музеєм України П.Потоцький прийняв “из музейных фондов в корпусе II-м те экспонаты, которые имеют отношение к Музею Украины”⁷¹⁸. Тут були два Мамаї:

- Мамай. Масло на глине с соломой [вирізано із стіни]. 40 x 34 см

- Мамай. Масло на полотне на подрамнике. 84 x 69 см

Козацький спис і прапор:

- Казацкая пика на древке времен Богдана Хмельницкого. Указатель Петрова № 1715. 266 см.⁷¹⁹

В акті читаємо: "Козацкое знамя Сенчанской сотни XVIII века (по ярлычку на нем) на голубой двухстор.[онней] материи с изображением маслом с одной стороны козака, а с другой креста – в арматурах. Знамя на дер.[евянном] черном древке. Размер полотнища 163 x 102 см. Материя и живопись сильно попорчены. С двух концов древка железн.[ые] наконечники. Длина древка 260 см”⁷²⁰.

Як уже зазначено, цей прапор вивчала сучасна дослідниця, директор київського Музею гетьманства Галина Ярова. Вона писала: “У 20-х роках нашого століття з церковно-археологічного музею прапор потрапив до Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка (так у 20-ті роки називався Державний історичний музей УРСР). Документи про його передачу втрачено, зберігся лише акт про повернення його в 1947 році з Уфи, куди його відправили разом з іншими збірками музею 1941. Прапор був реставрований, але, на жаль, невдало. Після реставрації на 80 % втрачено (фактично закрито) зворотну його сторону”⁷²¹.

При цьому, на жаль, розпорошувався Церковно-археологічний музей, що існував у рамках Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії⁷²². За умов СРСР він не мав жадних перспектив, тож Павло Платонович міг із чистим сумлінням погодитись на речі із збірки М.О.Леопардова⁷²³, інші експонати, що проходили через покажчик М.І.Петрова, всього 97 експонатів:

- [Бронзовый] бюст Румянцева-Задунайского [из Киевской Духовной Академии], по указателю [Н.И.]Петрова № 4894.

- 20. № 1750 по указателю [Н.И.]Петрова – замшевая перчатка Александра Благословенного 1825 г.

- 21. № 1751 по указателю [Н.И.]Петрова. Записка об этой перчатке.

⁷¹⁷ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 4.

⁷¹⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 11. № 524. Арк. 41 – 44 зв.; Національний музей історії України. № 2 А. Арк. 24 – 26 зв.

⁷¹⁹ Петров Николай Иванович (1840-1921). Указатель Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. Изд. 2, испр. и доп. К., 1897. С.19, № 1756; С. 17, №№ 1713-15.

⁷²⁰ ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 11. № 524. Арк. 41. Пор.: Ярова Галина Іванівна (нар. 1951). Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура: Україна; Щорічник. Вип. 24. К., 1990. С. 206-209, після с. 384.

⁷²¹ Ярова Г.І. Прапор сотні Лубенського полку. С. 208.

⁷²² Крайній Костянтин Костянтинович (нар. 23 лютого 1972). Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872-1920. К., 2001. С. 1-95 (= Лаврський альманах. Спецвипуск 1).

⁷²³ **Леопардов** Микола Олександрович (1820, Вологодська губ. – 12 серпня 1895) - відомий київський колекціонер-аматор. Збирав здебільшого церковну старовину. Мав ікони (60 од.), хрести, потири, дарохранительниці, енколпіони, рукописи (з XV ст.), портрети (29 од.), картини, монети (9000 од.) тощо. Усю збірку передав Церковно-археологічному музею при КДА. Дж.: Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 48; Друг Ольга Миколаївна. М.О.Леопардов – почесний член Церковно-археологічного товариства // Могилянські читання 2002: 36. наукових праць. К., 2003. С. 189-192.

- 27. № 15542 по каталогу [Н.И.]Петрова. Медная груша или дуля – орудие пытки, с магдебургским гербом, XVI в. Получена из с. Грушевки, Херсонск. губ. от Л.С.Мацевича⁷²⁴.

На денці моїх спогадів лежала розповідь Ол.Петровського, що в Музеї Потоцького були гармати. Щойно в акті 1929 року я виявив підтвердження:

- 2 чугунные пушки с дельфинами.
  - 1 медная и чугунная казацкая мортира⁷²⁵.
- Виходить, справді, були й гармати.

Тридцять роки

Разом за 6 років Музей збагатився 5199 експонатами (серед них книжки, порцеляна, зброя, - щодня понад два експонати)⁷²⁶. Збирацький ентузіазм Потоцького не пригасав ні на хвилину. Ол.Семененко поділився своїми враженнями: “Були зібрані величезні джерела до історії України, щось із 17 000. Книжки, видані європейськими мовами з XVII-XVIII століття про Україну незвично дивували своїм багатством. Павло Платонович бувало витягав якусь свою книгу, а потім показував мені німецький історичний журнал, де історик, згодом перший Президент Української Вільної Академії Наук у США Дмитро Дорошенко писав про українську історіографію чужими мовами тих саме часів⁷²⁷. Я міг почути горду заяву, що Дорошенко не знає про цю книгу. А Потоцький її має. Усмішка і гордість дослідника і колекціонера разом світилася в його розумно-лукавих очах”⁷²⁸.

Окремий захоплений уступ присвятив Музеєві України у своїх споминах Григорій Костюк⁷²⁹, - він відвідав його у роки свого студентства, а вступив до ВІНО 1925 року⁷³⁰. Розгорнувши газету, читачі й там могли прочитати про нього: “Сталинская делегация, побывавшая недавно в Киеве, пригласила Потоцкого приехать на Сталинщину и прочесть ряд докладов о музее”⁷³¹. Музей оглядали Ворошилов, Г.Петровський, наркоми Орджонікідзе (“недоучившийся фельдшер”⁷³²), Балицький, якого називали “гілйотиною України”, комсомольські діячі Косарев та Андреев.

Цікаві записи з'являлись у музейній книзі відгуків. Готуючи звіт за 1933 рік, П.Потоцький переписав відгук якогось члена ЦК КП(б)У (на жаль, на прізвище він не звернув уваги). Чоловік надолужував виразний брак культури нахабством і самовпевненістю: “Хороший кусок достаточно отдаленной Украины. Порядок хорош”⁷³³.

Сергій Єфремов знайшов час, щоб ознайомитися зі збіркою Потоцького щойно 18 листопада 1928 року. Лише тоді у його щоденнику з'явився запис: “Оглядав у Лаврі збірку П.Потоцького. Дуже цікава, хоча чисто аматорська. Цей генерал, з теперішнього погляду людина одіозна, зробив величезні послуги культурі, зберігши цінні речі, часто уніки. Ще

⁷²⁴ Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея. С. 171, 18, 225.

⁷²⁵ Національний музей історії України. № 2 А. Арк.24 – зв.

⁷²⁶ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 28. Арк. 11; Національний музей історії України. № 2 А. Арк. 32.

⁷²⁷ Йдеться, правдоподібно, про працю: Dorosenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der west-europaischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jahrhunderts. Sonderdruck der Abhandlungen des Ukrain. Wissenschaftlichen Instituts, Berlin. 1927. Bd. I. S. 1-70.

⁷²⁸ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. С.142-143.

⁷²⁹ **Костюк** Григорій Олександрович (нар. 25 жовтня 1902, с.Боришківці Подільської губ. - 2002)– літературознавець. Ув'язнений у Києві 25 листопада 1935. Одержав 5 років. Перебував на Воркуті. Емігрував до США (Костюк Гр. Окаянні роки. Торонто, 1978. [6,] 165 с.; Його ж. Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. І. Едмонтон: КІУС, 1987; Кн. 2. Edmonton; Toronto: КІУС, 1998).

⁷³⁰ Костюк Гр. Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. І. Едмонтон, 1987. С. 102.

⁷³¹ Культурная жизнь Украины // Веч. Киев. 1929. 26 июля. № 170 (744). С. 3.

⁷³² Жуков Ю.Н. Операция Эрмитаж. С. 79.

⁷³³ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 28. Арк. 11.

один приклад до ролі старої буржуазії. Теперішня не тим цікавиться. Вона служить “аккумуляції”⁷³⁴.

З фондами Музею знайомилися численні вчені. У звіті за 1928-29 рік П.Потоцький назвав багатьох із них. Наприклад, “Проф. Эрнст и Артюхова”⁷³⁵ детально ознайомились с роботами художника Трутовского, рисунками типа и быта украинцев, видами местностей и городов Украины”⁷³⁶. У провіднику по Києву, який він невдовзі підготував до десятиріччя ВУАН, Федір Ернст вмістив нотатку про Музей України пера Петра Курінного. Україну лихоманило процесом СВУ. Головним фігурантом був на цьому процесі добрий знайомий Потоцького Віце-Президент УАН Сергій Сфремов, роль якого у його переїзді на Батьківщину, як пам’ятаємо, була дуже значна. У вересні 1929 року було заарештовано директора Звенигородського музею старовини Софію Терещенко, яка одержала 10 років концтабору⁷³⁷. 1 жовтня 1929 року було заарештовано Петра Одарченка, ще раз його арештували 1933 року⁷³⁸. Отож П.Курінному довелося подати відомости про збірку з таким додатком: “Збірка є наслідок сорокалітньої праці сучасного її завідувача П.П.Потоцького над колекціонуванням речей української старовини в несприятливих умовах царської Росії. Допіру лиш як настала Жовтнева Революція й простелився перед УСРР вільний шлях до соціалістичного розвитку, П.П.Потоцький зміг

⁷³⁴ Сфремов С. Щоденники. С. 692.

⁷³⁵ **Іванова-Артюхова** Аделаїда Володимирівна (1903 - ?) – мистецтвознавець, музейний працівник. Дочка вчителя. Із дворян. Закінчила КІНО 1924. Працювала у Всеукраїнському Історичному музеї ім. Шевченка. Промоційна робота «Соціальні коріння паралелей і розходжень між українською літературою і малярством доби промислового капіталізму» (КОДА. Ф. р-742. Оп. 1. № 175. Арк. 11). Вивчала українську графіку ХІХ-ХХ ст. - твори Трутовського, про якого видала монографію, та Ол.Кравченка. Друкувалась у журналі «Бібліологічні вісті». Виконала екслібрис Ол.Оглоблина. Чоловік - Сергій Григорович Титаренко (19 жовтня 1889, Ічня - 30 січня 1976, Бофало, США). Після конфіскації його друкарні на розі Хрещатика й Фундуклеївської головний редактор видавництва «Книгоспілка». 1919 подружжя мешкало на вул. Боричів Тік, 33, пом. 4. У них бували письменники-неокласики та мистецтвознавці (Ф.Ернст та ін.). У «Неокласичному марші» є таке місце:

Багато є у нас імен.
В нас Голоскевич, Титаренко,
Сковорода і де-Бальмен.

С.Титаренко був ув’язнений 1929 у зв’язку зі справою СВУ, засланий до Воронежа. Під час війни виїхав на еміграцію (Зозуля Ол. На вигнанні // Нові дні. Торонто, 1982. Червень. С. 6-8). Остання адреса подружжя – вул. Франка Івана, 26, пом. 10. Артюхова була ув’язнена 3 листопада 1935. Свідок Ол.Гайденко 13 листопада 1935 розповідав: «Я говорив о том, что украинцы должны знать своих людей и поддерживать один другого. Артюхова в знак согласия со мной вынула какой-то кусочек материала и показала мне, как она передавала передачи арестованным украинцам и как они переписывались. На этом лоскутке материи была написана благодарность за беспокойство» (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 64684 ФП / кор. 1818. Том 1. Арк. 48 зв.). У постанові помічника прокурора у слідчих справах УСРР Диковського від 3 лютого 1936 зазначено, що справу Артюхової не можна передати до суду з оперативних міркувань – «свид.[етель] Гайденко в прошлом секретный сотрудник» (Там само. Арк. 70). Разом з тим на допиті 11 січня 1936 Артюхова оповіла про виявлений у неї лист, що написала його до вигаданої особи: «Этим письмом я хотела скрыть от [Полины Тимофеевны] Николаенко свою службу и показать ей на свою близость к украинским националистическим кругам» (Там само. Арк. 36). Рішенням Окремої наради при НКВД СРСР від 9 березня 1936 ув’язнена в ІТЛ на 3 роки. Відправлена до Маріїнська. Дальша її доля невідома. У 1960-70-х роках ніхто з моїх численних знайомих українознавців 20-х років не згадував її ні серед живих, ані мертвих. Тим-то мене вразила звістка, ніби вона померла 1993 (Історія Національної Академії наук України, 1924-1928: Док. і мат. К., 1998. С. 615). Думаю, що це помилка.

⁷³⁶ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 2. Творчістю Трутовського спеціально займалась Аделаїда Артюхова, яка залишила праці: К.О.Трутовський – ілюстратор (К., 1929; Відбитка з журналу “Бібліологічні вісті”. 1929. Кн. 2/3. С. 66-83); Трутовський ([Х.:] Рух, 1931. 23 с., 18 табл.) та ін. Передмову до книжки написав Ф.Ернст (ІМФЕ. Ф. 13-1. Од.зб. 6. Арк. 11 зв.), але видання з’явилося без цієї передмови.

⁷³⁷ Борисенко Валентина Кирилівна (нар. 7 липня 1945). Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. К., 2002. С. 64-65.

⁷³⁸ Там само. С. 55-56.

здійснити своє давнє бажання і подарував цю збірку Радянській Україні в особі НКО УСРР⁷³⁹.

Протестуючи проти дій комісії Центрального історичного музею, Павло Потоцький характеризував свою роботу коло своєї збірки: «Хотя мое собрание и не имеет общепринятого инвентаря, но оно в значительной его части научно обработано. Книги разбиты по отделам и описаны. На 8060 сочинений по общей библиотеке написаны подробные карточки, часто с указаниями значения их для Украины⁷⁴⁰. Отделы в общей библиотеке: общий, справочный, редких и ценных книг, журналы, описания населенных мест, детские книги, [художественная] литература, мемуары, каталоги, Наполеон и его время, художеств.[енные] издания, альбомы картин, портретов, сооружений, собрание географических карт и смесь. В военной библиотеке: описание войн, веденных Россией, военное искусство и военная история, история войсковых частей и военных учреждений, описание форм одежд и вооружения, уставы, списочное состояние воинских чинов, портреты военных, военные музеи и справочники, коневодство и коннозаводство. [...] Гравюры более или менее разобраны по сюжетам и величине. Наиболее редкие и ценные научно описаны. Остальные имеют сум[м]арный посюжетно подсчет с пометками. Картины имеют список и частично подробно описаны. Мебель, обстановочные вещи, фарфор, бронза, оружие имеют списки, характеризующие их. Архив Потоцких разбит по папкам и связкам в хронологическом порядке»⁷⁴¹.

Багатство збірки дозволяло збирачеві влаштовувати перемінні виставки – “Українське місто”, “Церква та війна”, “Капіталістичні війни та їхнє художнє зображення”, “Від козака до дідича”⁷⁴², 1933 року - “Історія України й класової боротьби в ній”, “Побут українського народу із вказівкою на від’ємний вплив релігії”⁷⁴³. Трохи незрозуміло хіба, хто їх оглядав.

У колективі заповідника П.Потоцький тримався незалежно. Як оповідала мені Н.Геппенер, виступав проти нахабних нікчем Ф.Лобкова⁷⁴⁴ й Левковича.

25 червня – 14 липня 1931 року Всеукраїнське Музейне містечко обстежила бригада з 13 осіб (Шманай, Самойлович, Золотарьов та ін.). Їхній звіт, датований 16 липня 1931 року, охарактеризував Музей України доволі приязно. У зв’язку з тим, що Потоцькому доводилось часом водити екскурсії, тут зазначено: “На думку бригади, Потоцького краще використати виключно на упорядкування та складання опису своєї збірки – без цього ніхто сторонній не може оволодіти матеріалом. [...] Порівнюючи з іншими відділами збірка Потоцького щодо складу експонатів в кращому вигляді”⁷⁴⁵.

⁷³⁹ Курінний Петро. Музей України (збірка П.П.Потоцького) // Київ: Провідник / За ред. Ф.Ернста. К.: ВУАН, 1930. С. 533-534.

⁷⁴⁰ Місцезнаходження цієї картотеки невідоме.

⁷⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 10 – зв.

⁷⁴² Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста. К.: ВУАН, 1930. С. 534.

⁷⁴³ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 28. Арк. 10.

⁷⁴⁴ **Лобков** Фьодор К. – старший охоронець печер. Карикатурна постать, якій Н.Геппенер присвятила у спогадах чи не найколеритніші сторінки (Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко. С. 153-156, 173). Вступивши до партії, Лобков робив добру кар’єру. У штатному розкладі ВМГ, датованому 15 квітня 1933, значиться як лектор-доцент Музею історії Лаври зі ставкою 250 карб., тоді як П.Потоцький одержував 300 (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 50). 27 червня 1933 року комісія для обстеження Всеукраїнського Музейного містечка доповідала секторові науки Наркомосу (підписали голова Ф.Козубовський та члени М.Криворотченко, Л.Калениченко та Драклер): “Лобков Ф.К. – робітник, [член] КП(б)У, [освіта] вища (незакінчена), зав.[ідувач] госп.[одарством], лектор – заступн.[ик] зав.[ідувача] ком.[ісії?] мас.[ової] осв.[іти], тимчасово виконує обов’язки пом.[ічника директора] по госп.[одарчій] частині. Систематично п’є. До роботи по госп[од.] [арчій] частині зовсім не придатний. На лекторську роботу потрапив випадково. Сам студент Пром.[ислової] Академ.[ії], контужений, хворіє, бувають випадки, треба дати іншу роботу” (ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 51).

⁷⁴⁵ ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 678. Арк. 3. Поруч знаходимо запис про відділ історії Лаври: “Відділ знаходиться в антисанітарному стані, що веде до псування музейних речей (одна щітка на весь музей, немає ганчірок для стирання пороху)” (Арк. 1 зв.).

Як авторитетного музейника адміністрація Всеукраїнського Музейного містечка залучала Потоцького до роботи в різних комісіях. Він головував у комісії для вибирання з канцелярського архіву непотрібних паперів. Брав участь у комісії, що визначала, які картини Музею (Музейного містечка? – С.Б.) підлягають реставрації. У ремонтній комісії для ремонту й обладнання. Узяв участь у колегіальних експертизах – речей колекціонера Тадея Кундеревича ⁷⁴⁶, старовинних рушниць, ятаганів, пістолетів. Оглянув з Курінним колекцію годинників Трусевича ⁷⁴⁷. Доводилось витратити багато часу на всілякі засідання. Більше того, з часом розмаїті громадські доручення літню людину просто замучили. На початку 30-х років Потоцький склав “Памятную записку о нуждах Музея Украины (Собрания Потоцкого)”, де першим пунктом було висунуто виразно політичні вимоги: “Не отвлекать Потоцкого от главной его задачи – приведения Собрания в надлежащее состояние и ознакомления с ним как научных работников, так и трудящихся. Установить подчиненность Потоцкого и гарантировать его от недопустимых выходов. Освободить от разных комиссий, требований разных сведений, анкет, излишних отчетов, частых заседаний месткома, стенгазет...” ⁷⁴⁸.

У звіті Музею за 1928-29 рік знаходимо моторошний запис: “Присутствовал при выем[к]е из драгоценного отдела и передаче Внешторгу золотой чаши – дар Гагарина” ⁷⁴⁹. Влада хотіла пов'язати музейників комплексом провини за вилучені речі, тож до роботи Госторгу залучали Федора Ернста ⁷⁵⁰, Всеволода Зуммера і, як бачимо, Потоцького. У згаданому щойно музейному звіті генерал занотував: “Розыскание разных сведений по просьбе научных работников и для Музея [...] П.П.Куриному – по видам Лавры, по мастерам по металлу (украинск.), справки о гербах, о кремнях. Сведения о Гагарине, принесшем в дар золотую чашу Лавре” ⁷⁵¹. Конкретизує цей запис “Географічний опис міста Києва” поручика Василя Івановича Новгородцова (1775-86). У докладному описі ризниці Успенського собору тут зафіксовано золотий потир і дискос, які вклав схимонах Феодор кн. Феодор Петрович Гагарін за архимандрита Іоанікія Сенютовича 1717 року ⁷⁵².

⁷⁴⁶ **Кундеревич** Тадей Тадейович (1854-1932). Перед революцією разом із братами Лукою та Віктором Тадейовичами володів будинком ч. 8 по Софійській вулиці, де й мешкав (Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1911 г. К.: С.М.Богуславский, 1911. Адресный указатель. Стлб. 359). Тут зберігалась колекція англійських, французьких і російських гравюр (історичні теми, жанр і портрети). У бібліотеці були розділи: мистецтво, археологія, нумізматики, масонство, французькі книжки XVIII ст. (Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. С. 55). Атракцією збірки Кундеревича були два олійні портрети роботи Шевченка. Від Василя Горленка (Киевская старина. Том VI. 1888. С. 82) він набув олійний портрет Маєвської (1843) та один з його автопортретів (у чорному кашкеті; щоправда, вважається сумнівним) часів Аральської експедиції. Цей автопортрет Всеукраїнський історичний музей Т.Шевченка придбав потім на кошти Київського губвиконкому (Шевченко Т. ПЗТ. Том 8: Малярські твори / Репродукції; Коментарій акад. О.П.Новицького. [К.:] ДВУ, 1932. С. 50, 103, 177; Шевченко Т. ПЗТ в 10 томах. Том 7. Кн. 1. К., 1961. С. 31. № 79; Том 8. К., 1963. С. 68. № 193). Мав також археологічні збірки (Пастернак Яр. Археологія Україна. Торонто, 1961. С. 21). У зізнаннях агента Госторга С.К.Глеваського-Гольдфарба від 15 березня 1930 Т.Кундеревича названо серед осіб, хто продавав йому окремі речі (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 54059 ФП / кор. 1219. Арк. 34; Пам'ятки України. 2001. Ч. 4 (133). С. 92-109). Помер 1932, похований на київському Лук'янівському кладовищі (Проценко Людмила Андріївна, Костенко Юрій. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. [К., 1998.] С. 20). Збірку Кундеревича придбала Секція ІМК при УАН, що існувала з 13 квітня 1933 до 15 листопада 1934 (Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 117-118). Перші два видання моєї праці про Музей Потоцького з відомостями про Кундеревичів з'явилися 2002. За кілька років вийшла добра публікація про колекціонера, хоч її авторка з якихось міркувань вирішила працю свого попередника просто проігнорувати: Друг Ольга. Київський колекціонер Ф.Ф.Кундеревич // Київ і кияни. Вип. 4. К., 2005. С. 167-176. Кундеревич Лука Тадейович (1861-1937) – старшина Київського купецького зібрання, гласний міської думи, 1906-08 член (1909-10 голова) комітету міської публічної бібліотеки (див.: Літопис Національної парламентської бібліотеки України. Ч. I. К., 1996. С. 111).

⁷⁴⁷ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 4.

⁷⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 21.

⁷⁴⁹ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 4.

⁷⁵⁰ Див.: Акинша К. Печальная история “Адама и Евы» // Огонек. 1988. № 51. С. 32-33.

⁷⁵¹ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 3.

⁷⁵² Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. К.: Наукова думка, 1989. С. 27-28.

Хотілося б приділити хоч трохи уваги дружині Потоцького, адже досі про неї не було сказано майже нічого. Після смерті його першої дружини Павло Платонович одружився вдруге 1915 року ⁷⁵³, і це був дуже щасливий шлюб. Усі випробування, яких зазнав Потоцький відтоді, вони пройшли удвох. Оскільки вірним стала вона йому другом, можна бачити з його офіційного подання як директора Музею у звіті за 1928-29 рік: “В продолжении не только истекшего года, но со дня заключения договора о передаче моего собрания Наркомпросу, жена Завед.[ующего] Музеем Е.[лизавета] Д.[енисовна] Потоцкая является самым деятельным и надежным его помощником, как по охране собрания, так и при его развертывании в Музей, по охране Музея как внутренней, так и внешней, содержания здания в надлежащем состоянии со стороны его отопления, проветривания, должной чистоты, наблюдением за водопроводом, электричеством, очисткой дымоходов, должным содержанием экспонированных вещей и складов, сама убирала экспонаты, требующие особо бережного к ним отношения, всегда была наглядячем (sic) при посещении Музея и давала об“яснения в мое отсутствие, владея, кроме русского, французским и немецким языками. Ее трудами и при помощи ее сестры [Любови Денисовны Давыдовой] развертывалась библиотека, без всякой посторонней помощи. Всецело отдавая свой труд Музею, она не имела ни одного свободного дня (за исключением 7 дней поездки в Чернигов для осмотра его Музея и древностей), и Музей не мог бы так развертываться и функционировать, а Зав.[едующий] Музеем не мог бы выполнять те обязанности, которые сопряжены с его должностью. Почему я ходатайствовал как перед коллегией, так и перед Народным Комиссаром по просвещению [Миколой Скрыпником], о назначении ее помощником Заведующего Музеем, обязанности которого она фактически несет со дня заключения договора о передаче собрания Потоцкого Наркомпросу, т.е. с 1-го мая 1926 года и бесплатно” ⁷⁵⁴.

23 травня 1933 року датується останній з листів Потоцького до Д.І.Яворницького – цілком нейтральний, не без розрахунку на стороні око. Річ у тім, що того страшного року цим великим музейником було що сказати одне одному, але в листах це було вже неможливо:

*Киев, Печерск,
Музейный Городок
Музей Украины
Корпус № 6*

Глубокоуважаемый и дорогой Дмитрий Иванович!

Сегодня посетили Музей Украины наши киевляне, недавно приехавшие из Вашего города, побывавшие в Вашем музее и сообщившие мне, что на Ваш вопрос, «были ли они в музее Потоцкого», ответили Вам чистосердечно, что не были и не слышали о нём. На что Вы порекомендовали им посетить этот музей, что они и сделали, каясь в своём неведении.

Ваше отношение меня чрезвычайно тронуло – это мог сделать только истинный украинец и истинный музейист. Я часто, очень часто с любовью вспоминаю Вас. Моя мечта побывать в Вашем Музее вместе с Вами, обнять Вас и выразить Вам мою душевную благодарность за то великое дело, которое Вы сделали для нашей Родины. Чем

---

⁷⁵³ Ще 1884 генерал погодився, щоб Єлизавета Денисівна жила в його помешканні. Про це розповідає його онук Сергій Сергійович Потоцький (як він висловився, "из милости"). Тим часом на допиті 29 серпня 1938 молодший лейтенант ГБ Щербінкін записав: „Фактически с ним живу с 1884 года” (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 55963 ФП / кор. 1310. Арк. 17). Зміст ніби той самий і разом з тим зовсім відмінний. Кажуть, що диявол ховається в деталях.

⁷⁵⁴ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 5.

больше я живу, тем больше оцениваю я Ваши заслуги. Да будьте же здоровы, благополучны на пользу Родине и Вам близких!

*Сердечно обнимаю Вас, с чувством глубокого уважения. Любящий Вас
Потоцкий ⁷⁵⁵.*

Це був останній привіт одного щирого українця другому. Бо життя в Україні було тоді жахливе. Переможно закінчувалась колективізація, у Харкові пройшов процес Спілки визволення України. У 1930-31 роках у всесоюзному масштабі чекісти здійснили масові арешти військових спеціалістів (*военспецев*), що пішли на службу до большевиків і створили Червону армію. Тепер, коли потреба в них відпала, їх ліквідували. Ця операція звалась „Весна” ⁷⁵⁶. Поза сумнівом, серед ув'язнених було багато знайомих Потоцького. Але, як стверджує історик Яр.Тинченко (щиро дякую йому за цю вказівку), готуючи збірку документів, він виявив одним-єдину розповідь про старого генерала. Вона належала його колишньому ад'ютантові Дмитрієві Фьодоровичу Розену.

1931 року почали громити українські музеї. У квітні херсонська комісія із чистки звільнила директорку Херсонського історико-археологічного музею Ірину Василівну Фабріціус. Тоді існували навіть категорії звільнення, у неї була перша – як у родички царського військового міністра Сухомлінова й дружини царського полковника ⁷⁵⁷. 28 січня 1932 року відбулась чистка київського сільськогосподарського музею. (Був і такий, заснований як прообраз Виставки передового досвіду, він існував з 24 квітня 1925 року в Маріїнському палаці ⁷⁵⁸). 2 лютого 1932 року чистили Всеукраїнський історичний ім. Т.Шевченка ⁷⁵⁹. За чисткою пішли арешти, внаслідок арештів Всеукраїнський історичний музей було ліквідовано. Петро Курінний розповідав: "Року 1933-го у зв'язку з репресованням усіх старших наукових робітників Музею (боротьба з націоналізмом) Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка був скасований, а його будинок передано Музеєві народного мистецтва, що був утворений з Етнографічного відділу Музею" ⁷⁶⁰.

1933-й рік був особливо важким. Українське село виморювали голодом. Київський обласний відділ ГПУ (А.Розанов-Розенбардт) 12 березня доповів голові ГПУ УСРР, що на

---

⁷⁵⁵ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І.Яворницького. КП-83180, Арх-18989. Без конверта.

⁷⁵⁶ Кавтарадзе Александр Георгиевич. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917-1920 гг. М.: Наука, 1988. 297 с.; Тинченко Ярослав Юрьевич. Голгофа русского офицерства в СССР, 1930-1931 годы. М., 2000; 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2002. № 1 (18) – 2 (19).

⁷⁵⁷ Славин Л.М. И.В.Фабрициус // Сов. археология. 1966. № 3. С. 296-297; Острой О. С. Фабрициус И.В. // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биограф. словарь. Т. 3. СПб., 2003. С. 564-565.

⁷⁵⁸ Див.: Сташевський Є.Д. Київський краєвий сільсько-господарський музей // Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 224-233; Александрович Ю. Музей кустарної промисловости // Там само. С. 234-235; Спаська Євгенія Юріївна. Київський сільсько-господарський музей та постійна пром.[ислова] виставка ім. Г.І.Петровського // Київ: Провідник. К., 1930. С. 425-434.

Сташевський Євген Дмитрович (21 серпня 1884, с. Зінків Летичівського пов. Подільської губ. – 26 липня 1938) – історик. Заарештований 1930 у зв'язку зі справою СВУ, ще раз 12 червня 1938. Помер під час допиту. Дж.: Дело Е.Д.Сташевского в документах // Alma Mater: Університет Св.Володимира напередодні та в добу Української Революції. Кн. 1. К.: Прайм, 2000. С. 140-156; Історичний факультет Київського національного університету (2004). С. 296.

Спаська Євгенія Юріївна (20 грудня 1891, Ніжин – 12 вересня 1980, Алма-Ата) – мистецтвознавець, учениця Д.М.Щербаківського. 1934 заслана до Казахстану. Реабілітована посмертно 29 вересня 1989. Маю 18 її листів до мене 1973-74, 25 до К.І.Білоцерківської 1954-73, 100 до О.Є.Карнаухової 1970-78, 25 до В.Н.Смелової 1968-72, 127 до Н.Н. та В.І.Хмельових 1953-74 та ін. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 30353 ФП; Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю.Спаської // Народна творчість та етнографія. 1983. № 6 (184). С. 64-67; Акуленко В.І. Охорона пам'яток (1991). С. 142; Маньковська Руслана Вікторівна (нар. 25 лютого 1965). Музейництво в Україні (2000). С. 10; Мусаєва У.К. Подвижники крымской этнографии (2004). С. 19, 120-125, 187.

⁷⁵⁹ ІМФЕ. Ф. 13-1. № 7. Арк. 93.

⁷⁶⁰ Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 69.

вулицях міста у січні було підібрано 400 трупів, у лютому – 518, за 8 днів березня – 248⁷⁶¹. Відома архівна довідка від 29 березня 1934 року за підписом судово-медичного інспектора, що «трупним покоем г.Киева за 1933 г. всего принято подобранных по городу трупов 9472, из них зарегистрировано 3991, не зарегистрирован 5481 труп»⁷⁶². Важко сказати, як харчувались того року Потоцькі. Знаєм тільки, що взимку температура доходила в музеї до – 7 °. Помешкання щастило “зігріти” до + 5 °⁷⁶³.

Після арешту Петра Курінного штатний розклад Музейного містечка 15 квітня 1933 року як його директор підписав уже Яків Скрипка⁷⁶⁴. Далі посаду директора протягом двох місяців займав Василь Іванович Касій⁷⁶⁵. З 1927 року він викладав у Київському художньому інституті історію класової боротьби⁷⁶⁶. У серпні 1933 року вже як колишній директор Касій здійснив передачу музейних ювелірних виробів з Лаври до держбанку⁷⁶⁷. Тим і увійшов до історії. Потім – не набагато довше – директором Музейного містечка був Лука Калениченко⁷⁶⁸.

Лишається фактом, що родину поміщика й царського генерала Потоцького все ще не чіпали, хоч ішов уже 16-й рік революції. З цієї обставини влада намагалась витиснути найбільше дивідендів. “Музей України” показували всім іноземцям⁷⁶⁹, зокрема французькому прем'єрові Едуардові Ерріо⁷⁷⁰. Останнього приймали з особливою помпою.

⁷⁶¹ Сахно Анатолій Іванович (нар. 1952). Щоденник “контрреволюціонера”. К.: Бранк-Прес, 1999. С. 78.

⁷⁶² РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Од.зб. 132. Арк. 67. Див.: Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Население Советского Союза, 1922-1991. Москва: Наука, 1993. С. 46. Підрахунки голодних смертей 1933, здійснені у праці цих авторів, перевищують відомі дані ЦСУ СРСР на 63,4 %.

⁷⁶³ НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. Ф. 285. № 2060. Арк. 9 зв.

⁷⁶⁴ Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 52.

⁷⁶⁵ ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 16.

⁷⁶⁶ Мистецько-технічний ВИШ: Зб. КХІ. Вип. 1. К., 1928. С. 24.

⁷⁶⁷ Жук Б. Советские археологические музеи и их руководители. С. 85, 88; Полюшко Григорій Васильович (нар. 25 жовтня 1953). Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. К.: Абрис, 2001. С. 28.

⁷⁶⁸ **Калениченко** (Калиниченко) Лука Петрович (20 лютого 1898, с.Карлівка Полтавської губ. – 5 серпня 1968) – художник-реставратор. Член ВКП(б) з 1921. З 1923 політкомісар Інституту пластичних мистецтв, потім переформованого з нього Київського художнього інституту (закінчив його 1931). З кінця 1926 по червень 1929 працював директором і викладачем Миргородського художньо-керамічного технікуму. Газета “Правда” писала про нього: “Отдел искусства находится в руках буржуазного националиста Калиниченко, который был тесно связан с двумя недавно разоблаченными шпионами Онищуком и Розенбергом. Именно при Калиниченко был расхищен музей в Миргороде, обладавший уникальной коллекцией европейской, азиатской и местной керамики” (Вадимов Д., Лильченко Т. Кто хозяйничает в музеях Украины? // Правда. Москва, 1937. 25 сентября. № 265 (7231). С. 4). У недатованій автобіографії, що зберігається в родині, Лука Петрович розповідав: “Партийных взысканий не имею, хотя в прошлом были. [В] 1929 году, когда работал директором Миргородского художественного техникума, за излишний академизм и допущенную засоренность состава студентов проверткой по чистке был вынесен строгий выговор. В 1933 году я был временно командирован обкомом партии для восстановления работы Киевского музейного городка. Работая там, подписал бумагу о несдаче колоколов лаврской колокольни, подлежащих изъятию. Получил за это строгий выговор. В 1937 году я сделался объектом бешеной (sic) травли группы клеветников и провокаторов в Киеве. Первичная партийная организация исключила меня из партии. Решение было отменено, но вынесли партвзыскание – строгий выговор. Невдо[нрзб] группа клеветников была выкрыта (sic) и осуждена Верховным судом УССР, я был реабилитирован полностью. Партвзыскания с меня сняты” (Пор.: Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва // Комуніст. 1937. 2 жовтня. № 227 (5502). С. 3). Член Спілки художників з 16 жовтня 1938. У 1942-45 вчений секретар, потім заступник директора ІМФЕ. 1993 посмертно нагороджений архітектурною премією ім. І.Моргилевського (диплом № 2). Див.: ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 13; Врона І. Пам'яті Л.П.Калениченка // Укр. мистецтвознавство. Вип. 3. К., 1969. С. 194-195; Калениченко Ніна Лукивна. Митець і дослідник народної творчості Лука Калениченко // Народна творчість та етнографія. 1998. № 2-3 (261-262). С. 117-118; Крутенко Наталія. Лука Калениченко – реставратор і пам'яткоохоронець // Пам'ятки України. 2004. Ч. 4 (145). С. 42-50. За відомостями Г.Полюшка, з керівництва Музейним містечком його було знято за вимогою парторга ВМГ Поліни Миколаєнко (Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею. С. 286).

⁷⁶⁹ [Штепа К.] Пам'яті П.П.Потоцького. С. 4.

⁷⁷⁰ **Ерріо** (Herriot) Едуард (1872-1957) – лідер французької партії радикалів. З 1916 кілька разів міністр. Прем'єр-міністр у 1924-25, 1926, 1932. Його уряд 1924 встановив дипломатичні стосунки і 1932 підписав

Визначний політичний діяч Франції, давній прихильник зближення з большевицькою Росією, він мав цього разу спеціальну місію. Йому належало заявити на увесь світ: він ознайомився з життям СРСР особисто і свідчить, що голоду в країні немає. Що він і зробив ⁷⁷¹.

Хотілося б звернутись до мемуарів. Про тридцять роки сучасники розповідали здебільшого на еміграції, причому тут проходить як правило тільки дві теми – голодомор і масовий терор. Тим часом поїздка Ерріо викликала такий резонанс, що відбилась навіть у нашій не надто багатій мемуаристиці. Наприклад, у блискучій, виданій в Аргентині книжці журналіст Височенко (Величенко) викрив усю большевицьку аферу ⁷⁷². Приділяємо їй таку увагу з єдиної причини: серед того, що показували Ерріо, був і Музей Потоцького. 26 серпня 1933 року Ерріо приїхав до Одеси совецьким пароплавом “Чичерін”. Відвідавши колгосп у с.Біляївці, він глибокодумно промовив: “Я довідався, що колгоспники можуть мати худобу для свого користування, а також город і сад”. Ерріо повезли далі на хлібний завод, після чого він додав: “Я також відвідав Одеський хлібний завод, де розмовляв з робітниками. Людність скрізь мене привітно зустрічала, надто діти, які мене дуже зворушили. Я мав втіху безпосередньо стикатися з народом, розмовляти з чоловіками, жінками та дітьми. Для цих дітей ми повинні працювати, щоб вони не страждали, як довелося страждати нам” ⁷⁷³. Швидким поїздом 27 дня вранці його привезли до Києва. Його супроводжували депутати Жюльєн та Марген, Марсель Рейя та французький посол у СРСР Альфан, сенатор Серлен, кореспондент “Матен” та “Пті парізьєн” Люсіані, кінооператори ⁷⁷⁴. У Києві Ерріо висловив бажання оглянути мозаїки Софійського собору. Як на те, у соборі відбувалась церковна служба. Цей момент добре прокоментував, вийшовши на еміграцію, блискучий публіцист Василь Гришко, голова еміграційної УРДП: “Тут вони вже показали себе прямо-таки віртуозами декораторського мистецтва. Як було повідомлено, в Києві Ерріо відвідав Софійський собор, в якому саме... відбувалась служба Божа!.. В 1933 р., коли вже третій рік, як були закриті та перебудовані на клуби й музеї всі церкви, зокрема – був перебудований на музей Софійський собор, священослужителі якого ще в зв'язку з ліквідацією Української Автокефальної Церкви після процесу СВУ в 1930 р. були постріляні й заслані на радянську каторгу, - в цьому році раптом... служба Божа в Софійському соборі!.. Це був уже явний театр, влаштований виключно для Ерріо, і так це й сприйняли всі, навіть ті, що вірили радянським газетам” ⁷⁷⁵. До речі, газети сповістили, що у Лаврі Ерріо давав пояснення “керівник Депарма [...запам'ятаймо це ім'я: Де Парма. Павлові Платоновичу його невдовзі нагадають енкаведисти. – С.Б.]. У Лаврі гості відвідали музей історії релігії, **музей України, збірку Потоцького**”. У родині Луки Калениченка ⁷⁷⁶ збереглися дві світлини з перебування

угоду про ненапад з СРСР. Постійно виступав за співробітництво з большевиками. 13 червня 1934 в оперативному повідомленні соловецький чекіст відзначав, що укр. в'язні вбачали у його діяльності вихвалання нац. політики большевиків (Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. Том 1. Вид. 2. К., 2003. С. 344). У 1947-54 голова Національних зборів Франції. У 1905-55 мер Ліона (з перервами). Див.: Шейнин Лев. Брегет Едуарда Эррио // Шейнин Л. Записки следователя. М., 1962. С. 318-354; Иванов В.Ф. Русская интеллигенция и масонство. М, 1998. С. 477; Рудницька Мілена. Статті. Листи. Документи. Львів, 1998. С. 401, 404, 420-421, 571, 627; Соловьев О.Ф. Русские масоны от Романовых до Березовского. М, 2004. С. 325, 390.

⁷⁷¹ Пор.: Франко-радянське співробітництво в боротьбі за мир: Розмова спец. кор-та "Правды" з Ед.Ерріо // Прол. правда. 1934. 3 листопада. № 254 (3856). С. 2; Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. С. 75, 755, 776.

⁷⁷² Височенко А. СССР без маски. Буенос-Айрес: Перемога, 1951. С. 125-130.

⁷⁷³ Ерріо про свої враження // Комуніст. 1933. 28 серпня. № 212 (4271). С. 1.

⁷⁷⁴ У Музейному городку // Більшовик. 1933. 29 серпня. № 130 (169). С. 1.

⁷⁷⁵ Гришко Василь Іванович (нар. 1914). Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика. Том 1. К.: Смолоскип, 1999. С. 180. В.Гришко був заарештований у вересні 1936. Перебував на Колимі. Мешкає у США.

⁷⁷⁶ Хроніка його діяльності у Лаврі:

1933. 27 червня – акт комісії для обстеження ВММ,
27 серпня – візит Ерріо,

Ерріо в Лаврі. У групі Н.Геппенер, В.Де-Парма, Л.Калениченко, І.Моргілевський. О 9 годині вечора Ерріо виїхав до Харкова⁷⁷⁷.

В.Гришко дуже докладно оповів у спогадах про підготовку замаху на Ерріо⁷⁷⁸. В умовах залізної завіси іноземний туризм був в СРСР явищем доволі специфічним⁷⁷⁹. "Інтуристів" Іванові Зінківському вояк НКВД зауважив: "Пробачте, пане, але чужинцям заборонені розмови з місцевим населенням"⁷⁸⁰. Контакти з іноземцями, навіть цілком санкціоновані, були вищою мірою небезпечні для всієї родини Потоцьких. За кілька років його стареньку дружину, Єлизавету Денисівну, звинуватили в тому, що, працюючи в музеї, вона цих іноземців "інформувала о состоянии музея" - з усіма для неї наслідками, які з цього звинувачення випливали⁷⁸¹. Очевидно, вона показувала експозицію.

Розумієм також, що політичні нагінки мали не менш згубні й руйнівні наслідки для збірок і самого фундатора Музею України. В уже цитованому акті Комісії для обстеження Всеукраїнського музейного містечка від 27 червня 1933 року (підписали голова Ф.Козубовський⁷⁸² та члени М.Криворотченко⁷⁸³, Л.Калениченко та якийсь Драклер)

---

8 вересня – доповідь про чистку ВММ у
Всеукраїнському історичному музеї,
12 вересня – зачинив Музей України для масового
огляду,
1934. 10 червня – акт комісії,
28 липня – акт здачі збірки Потоцького.

⁷⁷⁷ Приїзд Едуарда Ерріо до СРСР: У Києві // Комуніст. 1933. 28 серпня. № 212 (4271). С. 1; У Музейному городку // Більшовик. 1933. 29 серпня. № 130 (169). С. 1.

⁷⁷⁸ Гришко Василь. Карби часу. С. 175-187.

⁷⁷⁹ Бліх М. Київ – центр чужоземного туризму // Соціалістичний Київ. 1934. № 7-8. С. 32-34; Величко (Гольберштат) Лев Ісайович (1879 – 1937). Іноземні туристи в Києві і про Київ // Там само. 1935. № 7-8. С. 19-24.

⁷⁸⁰ Зінківський Іван. Київ сьогодні // Наша культура. Львів, 1936. Кн. 6 (15). С. 410.

⁷⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 55963 ФП. Арк. 41 – зв.

⁷⁸² **Козубовський** Федір Андрійович (15 липня 1895, с.Богушево, потім Вінницького округу – 2 вересня 1938, Київ) – функціонер, археолог, музейник. Член ВКП(б) з 1926. З 1923 завідувач Коростенського округового музею, з 1926 ст.інспектор народівити Коростенського окрвиконкому (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 47912 ФП / кор. 855. Арк. 197 – зв.). Автор "Записок про досліди археологічні коло м.Коростеня" (500 прим.). Навчався в Одесі. Був аспірантом у Болтенка й Дложевського. Його ідеологічне кредо ще не з'ясоване. У листі від 5 січня 2002 Яків Ісакович Бердичевський розповідав: "Кстати, можно разыскать дочь инженера-геодезиста Козубовского [...], брата Федора (кстати, геодезист его иначе, как "подонком", не называл". Але 5 квітня 2003 Григорій Дем'янович Зленко писав мені: "Цей чоловік [Ф.Козубовський] з грудня 1929-го до весни 1932 року очолював Одеську державну наукову бібліотеку (якраз в часи, коли йшов погром української інтелігенції у зв'язку з фальсифікатом "СВУ"). Прислужництвом "силовиком" не заплямував себе. Знаю це гаразд, бо перегорнув бібліотечний архів за ті роки і написав про Козубовського" (див.: Зленко Г. Жертва двух терроров // Слово. Одесса, 1996. 12 апреля. № 14 (178). С. 6; Те саме // Вечерняя Одесса. 1998. 29 октября. № 169 (6901). С. 2). Після Одеси Козубовський став директором Інституту історії матеріальної культури в Києві. 17 квітня 1933 на виробничій нараді історичного циклу прочитав доповідь "Про роллю музеїв в системі Академії наук", побудовану на большевицькій схоластиці, що вело напряму до нищення музейних фондів (Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 279-289). Емігрант Борис Жук твердить, що Козубовський підписав постанову Сектора історії матеріальної культури, мовляв, Михайлівський Золотоверхий собор побудовано у XVII ст., і він нічого цінного в науковому відношенні не являє (Жук Борис. Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР. [Том] 1 (18). 1956. Январь-март. С. 89). Допитаний як свідок 16 червня 1936 парторг ПМК Віталій Теличко характеризував лінію К. як директора так: "Старался выживать молодых аспирантов, в большинстве партийцев, и брал курс на то, чтобы собрать в Институте материальной культуры старые националистические кадры" (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 47912 ФП / кор. 855. Арк. 48. Допитав Гапонов). 11 липня 1936 Євген Шаблювський висловився ще виразніше: "Из разговора с Гуслистым К.Г. (УАМЛИН) я узнал, что Козубовский Ф.А., будучи директором Института материальной культуры в Киеве, проводил большую работу по концентрации фашистских украинских кадров у себя в Институте. Среди них особенным покровительством Ф.Козубовского пользовались националисты В.Петров, [Владимир Осипович] Харьков, [Константин Феодосиевич] Штепа, которые проводили подпольную фашистскую работу, прикрываясь стенами Института, используя для связи с периферией различные экспедиции" (Там само. Арк. 57. Допитав Самохвалов). 5 лютого 1958 ці зізнання Ш-

зазначено: «Потоцький П.П. Освіта вища, кол.[ишній] генерал артилерії й відомий ліберальний поміщик-антиквар, власник збірки, що подарована й міститься в ВМГ. Настроєний реакційно, збірку бажано приєднати до історичного музею, а Потоцького перевести на пенсію»⁷⁸⁴. Звернімо увагу на стилістику документа. Не Павло Потоцький подарував свою збірку, а «власник збірки, що подарована і міститься в ВМГ», та й ця інформація нейтралізується повідомленням, що він «настроєний реакційно».

Тим часом – паралельно із здійсненням голоду провадився терор проти людей і пам'яток. У щоденнику Ф.Ернста під 26 січня 1933 року занотовано, що збиралася чинити влада з пам'ятками Нижнього міста – Подолу: “Засідання у проектно-планувальному відділі комгоспу з приводу реконструкції Червоної площі на Подолі (проект знесення старого й нового корпусів [духовної] академії з дзвіницею, гостиного двору, контрактового будинку і т.д.)”⁷⁸⁵.

Далі реорганізації тільки поглиблювались. У щоденнику Федора Ернста знаходимо запис від 15 грудня 1932 року: “Був у Музеї зав. сектором науки НКО т. Мінкевич, висловив побажання про перетворення музею на музей укр. мистецтва (огляд з 9 до 12 год.)”⁷⁸⁶. 27 грудня вчений записав: “Був у Врони і Калениченка в справі організації музею україн.[ського] мистецтва” (Арк. 106). Стали відомі матеріали обстеження Археологічного музею ВУАК, перенесеного 1931 року до Всеукраїнського музейного містечка. „Бригаду обслідування” склали комуністка Байорис, Костенко, Катерина Лазаревська та Феодосій Мовчанівський. Це обстеження започаткувало розгром

й відкливав (Там само. Арк. 132-133 зв.). К-й проредагував вісім книжок «Наукових записок Інституту історії матеріальної культури» (1934-37). Арештований 15 квітня 1936. Збожеволів під час слідства не пізніше 13 липня (слідство вели чекісти Гапонов і Самохвалов). Довший час вважалось, що Козубовського розстріляли німці разом з іншими психічно хворими 1943 (Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962). С. 35; Міллер Михайло. Доля українських археологів під Советами // Там само. С. 120). Насправді його доля склалась інакше. 29 липня 1937 ординатор Київської психіатричної лікарні Дунаєвська писала в акті: "В настоящее время Козубовский угнетен, мало спит по ночам. Очень раздражителен. Обращается к врачу с просьбой отравить его и тем прекратит его мученья" (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 47912 ФП / кор. 855. Арк. 70). 29 серпня 1938 трійка УНКВД по Київській області ухвалила натомість його розстріляти (Арк. 105). Див.: Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 260-261; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962). С. 35; Шовкопляс І.Г. До 75-річчя від дня народження Ф.А.Козубовського // УІЖ. 1970. № 8. С. 125-126; Маньківська Руслана. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № ½ (4/5). С. 269; Ї ж. Музейництво в Україні. К., 2000. С. 130-131.

⁷⁸³ **Криворотченко** Михайло Григорович (1892, Зіньків - ?) – один з організаторів, голова виконкому "Юнацької спілки", діяч УСДРП, потім КП(б)У. Директор Соціального музею в Харкові (1921). Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція (травень 1925) обрала його заступником голови Українського комітету краєзнавства. Його заарештували 10 лютого 1934. 9 квітня судова трійка при колегії ГПУ УСРР дала йому 5 років ИТЛ. Як склалась його доля після цього, невідомо. Дж.: Данилюк Ю.З. З любов'ю до рідного краю // Реабілітовані історією. К.; Полтава: Рідний край, 1992. С. 164-167; Бездрабко В. Криворотченко М. Г. // Українська журналістика. Вип. 6. Л., 1999. С. 157-159; Данилюк Ю.З., Юренко О.П. Один з організаторів українського краєзнавства // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. К., 1998. Вип. 3. С. 174-188.

⁷⁸⁴ ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 45. 3 грудня 1933 завідуючий сектором науки культпропвідділу ЦК КП(б)У М.Х.Орлов підготував доповідну записку для Політбюро. Для вилучення коштовностей з фондів Музейного містечка він пропонував створити комісію у складі Якіма Дудника, заступників голови Федора Козубовського та директора ВМГ Назарія Багрія, а також членів – представників облвідділу ГПУ Кирсти та київської контори Держбанку (Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею. С. 16).

Орлов (Каган) Михайло Хрисанфович (1899 – 22 жовтня 1936) – партійний функціонер, чл.-кор. АН УРСР (1934), згодом заступник культпропа ЦК КП(б)У. У своїх зізнаннях назвав секретаря ЦК КП(б)У М.М.Попова як троцькіста. Чекісти Рахліс і Брук заборонили брати такі зізнання (ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 374). Розстріляний. Дж.: Рубльов Олександр, Фельбаба Михайло. Доли співробітників „УРЕ” на тлі репресивної політики 30-х років // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 241-243.

⁷⁸⁵ ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. Ф. 13-1. Од. зб. 7. Арк. 108 зв. Див.: Білокін С. Щоденник Федора Ернста про боротьбу докола української культурної спадщини у 1920-1930-х роках: Публікація текстів // Пам'ять століть. 2005. Травень-серпень. № 3-4 (54-55). С. 70-71.

⁷⁸⁶ Там само. Арк. 105 зв.

Музейного містечка ⁷⁸⁷. 22 вересня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: “Про організацію Всеукраїнської картинної галереї (т.т. Затонський, Хвиля). – Погодитись з пропозицією Наркомосу, щоб тимчасово зайняти для картинної галереї (до збудування спеціального будинку) будинка, що будується для Інституту педагогіки” ⁷⁸⁸.

Після загибелі наркома освіти Миколи Скрипника ⁷⁸⁹ (7 липня 1933 року) наступний нарком, В.Затонський, почав загвинчувати гайки особливо енергійно. За офіційними підрахунками, з апарату НКО „було вичищено націоналістичних ворожих елементів та тих, що не виправдали себе на роботі”, 200 душ. В.Марочко і Х.Гьотц зазначають, що на початку 1928 року у штаті Наркомосу налічувалося 202 співробітники ⁷⁹⁰.

Отож на початку вересня 1933 року в Музейному містечку відбулась чистка радянського апарату Музейного містечка та дострокова чистка партосередку. З апарату було вичищено до 50 душ “ворожих елементів” та 6 душ виключено з партії ⁷⁹¹. 8 вересня у щоденнику Федора Ернста з'явився запис: “Ввечері засідання у В[сеукраїнському] І[сторичному] М[узеї] – наслідки чистки В[сеукраїнського] М[узейного] Г[ородка] (доповідь [Луки] Калениченка); з 10 до 12 год. засід.[ання] Оргбюро Співки художників, доповідь [Сергія] Томаха ⁷⁹² і [Євгена] Холостенка [травень 1904 – 1945, Югославія] ⁷⁹³ (“Фашизм в укр.[аїнському] мистецтвознавстві)” ⁷⁹⁴.

---

⁷⁸⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. Ч. II: 1931-1941. Мюнхен, 1958. С. 25-26.

⁷⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 61.

⁷⁸⁹ Див.: Білокінь С. Чисті зерна високої правди: Про народного комісара України М.Скрипника // Рад. школа. 1989. № 1 (712). С. 81-86.

⁷⁹⁰ Марочко Василь, Гьотц Хілліг. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору, 1929-1941. К.: Науковий світ, 2003. С. 10.

⁷⁹¹ ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 18 зв.

⁷⁹² **Томах** Сергій Іванович (21 вересня 1901, м. Велика Багачка, Полтавщина - ?) – ректор Київського художнього інституту початку 30-х років, член ВКП(б). В Ернстовому щоденнику С.Томаха стосується ще один запис: «О 12 год. був в Худ.[ожньому] інституті; з ½ 1 до ½ 3 – засідання у ректора в справі організації на Україні Укр.[аїнської] Академії Мистецтва (дуже погано складена доповідна записка Томаха)» (ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. Ф. 13-1. Од. зб. 7. Арк. 118). Бойчукістка Марія Володимирівна Трубецька (14 березня 1897 - 16 березня 1976) згадувала, що хтось із старих викладачів, зайшовши до нього на прийом, вийшов ошелешений. Ректор, відповідаючи йому, весь час повторював одне й те саме слово, якого той не розумів, – «Слабб». 1 жовтня 1935, допитаний як свідок у справі Бізюкова, сказав: "Впоследствии Билюков поддерживал связь с б. директором художественного института Вроной, активным украинским националистом-фашистом. [...] Формализмом Билюков маскировал украинский национализм" (Архів СБУ. № 30535 ФП. Арк. 88-89). Автор олійних творів «Молочниця» та «Родинний портрет», які експонувались на ювілейній виставці мистецтва народів СРСР (Москва, 1927). 1935 голова обласної секції наукових працівників мистецтва в Києві. – Тв.: За культурну революцію на селі // Прол. правда. 1928. 5 серпня. № 181 (2093). С. 3; Петлюровщина под вывеской советского издательства // Книга и пролетарская революция. 1933. № 7. С. 8. Подп.: Е.Холостенко, З.Толкачев, С.Томах, В.Овчинников. - Дж.: Ханко Віталій. Словник мистців Полтавщини. [Полтава,] 2002. С. 187.

⁷⁹³ Своєрідне враження складає реєстр його праць: Попівщина під забралом мистецької критики // Літ. газета. 1929. №№ 16-17; Музейные искусствovedы на Украине // Печать и революция. 1930. № 4; Об идеалистах из Украинской Академии и художественной критики // На литературном посту. 1930. № 15; Последние орхидеи из оранжереи идеализма // Книга и революция. 1930. № 23-24; Против возродителей и реставраторов // Молодая гвардия. 1930. № 5; Классовая борьба на фронте украинского искусства // Литература и искусство. 1931. № 5-6; Проти націонал-демократичної й троцькістської контрабанди на ділянці образотворчого мистецтва // Літ. газета. 1932. № 4-5; Викоренити петлюрівщину на фронті мистецтва // Пролетарська правда. 1933. 20 серпня; Викрити й розбити петлюрівщину на фронті критики й мистецтвознавства // Літ. газета. 1933. № 16; Кулацко-петлюровская вылазка на фронте искусствознания и археологии // Книга и пролетарская революция. 1933. № 4-5; Петлюровщина под вывеской советского издательства // Там само. 1933. № 7; Проти петлюрівської контрабанди на фронті мистецтвознавства // Пролетарська правда. 1933. № 93 та ін. Братів Євгена та Миколу Холостенків С.Таранушенко за звичкою називав "братами-розбійниками".

⁷⁹⁴ ІМФЕ. Ф. 13-1. № 7. Арк. 123. 8 жовтня 1933 чистили партосередок Київського художнього інституту (Арк. 126 зв.).

Восени 1934 року до Києва привезли делегацію ударників московських підприємств ("делегацію пролетарів червоної Москви"), - по Лаврі водив їх Ол.Михайловський⁷⁹⁵. Газета розповідала про враження туристів: "Замість "святих" мошей розглядають москвичі шматки тирси. Поруч з золотим убранством церков бачать вони замуровані в келіях-казематах черепи замордованих колись попами людей"⁷⁹⁶. Один з чергових директорів Музейного містечка (за словами О.Петровського, прийшов після Калениченка) Назарій Багрій⁷⁹⁷ писав: "Унаслідок чистки партійної організації та чистки радапарату шкідницький елемент, який заважав і шкодив в музейній роботі МГ, було вичищено, що дало можливість оновленому керівництву й науковому складу МГ розпочати ґрунтовну перебудовну роботу Музейного городка, перетворюючи його на могутнє знаряддя антирелігійної боротьби. [...] Також значним досягненням у роботі МГ є розвідки, проведені в ближніх печерах. Тут розкрито 4 підземні тюрми-камери з кільцями, до яких приковували в'язнів (!), розкрито ніші, де ховали в'язнів після смерті (!)"⁷⁹⁸. Покликаючись на піванонімного (існував чи не існував?) прочанина Федора Кирюшкіна з Мордовської автономної області, Ю.Лісневський навів його слова (говорив чи не говорив, - шукай його у Мордовії!): "Тут я вперше. Печери і мощі бачу перший раз. Видно, що тут монахи обманювали і катували (!) людей"⁷⁹⁹. Сумніваюсь, щоб Багрій сам додумався до такої грубої фальшивки, як ці самі кільця, ще й із кістками в них (правдоподібно, хтось йому підказав), але їхнє фото збереглося⁸⁰⁰.

Михайловський із заслання не повернувся, - Лісневський зробив добру кар'єру. За словами Марка Захаровича Петренка, це він постарався, щоб під час екскурсії дружини Брежнєва по Лаврі підказати їй, що колодязі Антонія та Феодосія треба засипати. Там, мовляв, збираються клікуші.

Звернувшись до архівного фонду Потоцького, я довідався, що мій учитель Олександр Олександрович Петровський з 1 травня 1931 року займав у Музеї України посаду лектора⁸⁰¹. Раз на шестиденку, коли музей відкривався для масового огляду, він читав лекції екскурсантам. Напередодні 12 вересня 1933 року директор Музейного містечка Лука Калениченко зачинив Музей України для масового огляду. З протесту і в зв'язку з ближче не відомими на нього нагінками Петровський залишив музей⁸⁰², але, очевидно, підтримував стосунки з генералом і надалі.

Загалом Петровському в заповіднику не велося. У звіті бригади з обстеження роботи Всеукраїнського Музейного містечка (16 липня 1931 року) зазначено: "До цього часу збірка [Потоцького] не використовується в належний спосіб, відкрита раз на п'ятиденку та не забезпечена належним екскурсиводом, через що іноді екскурсії переводить сам Потоцький, що ні в якому разі не припустимо. [...] Деякий лекторський склад не відповідає своєму призначенню (приклад – Потоцький)"⁸⁰³. У будь-якому

---

⁷⁹⁵ Михайловський Олександр Іванович (1892, Тульська губ. - 1946). З 1929 працював у Лаврському заповіднику. 1932 відряджений для створення експозиції Святогірського антирелігійного музею. 22 травня 1935 заарештований, ще раз у лютому 1938. Див. про нього: Пашенко В.О. Навіки в чужій землі // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К.: Рідний край, 1991. С. 287-290.

⁷⁹⁶ Бродська М. У музейному городку // Прол. правда. 1934. 23 вересня. № 220 (3822). С. 1.

⁷⁹⁷ Багрій Назарій Олексійович (1895, м. Крицеве, згодом Шепетівського району – не раніше 20 листопада 1937) – музейний працівник. Директор Музейного містечка. Арештований 12 червня 1937. Рішенням трійки КОУ НКВД від 20 листопада 1937 розстріляний (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 32754 ФП / кор. 259. Арк. 5, 9, 37). Дж.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 32754 ФП / кор. 259. Арк. 5, 9, 37.

⁷⁹⁸ Багрій Н.А. Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів // Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів. [К.,] 1935. С. 8-11.

⁷⁹⁹ Див.: Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів. С. 31; Лісневський Ю. Чим була і чим стала Києво-Печерська Лавра // Соціалістичний Київ. 1937. № 11. С. 38.

⁸⁰⁰ Репр.: Геппенер Н. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади // Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 130.

⁸⁰¹ Одержував 42 карб. 50 коп. на місяць (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 50). Наглядачем у музеї був К.Й.Данилюк зі ставкою 80 карб.

⁸⁰² ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 28. Арк. 9.

⁸⁰³ ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 678. Арк. 3, 7.

випадку кар'єра Петровського у заповіднику доходила кінця. В акті Комісії для обстеження Всеукраїнського музейного містечка від 27 червня 1933 року, що його я цитував вище, зазначено: «Петровський О.О. – службовець, позапарт.[ійний], осв.[іта] середня, лектор 2 раз.[ряду]. Звільнити з роботи як чужого»⁸⁰⁴.

Потоцький домагався протилежного. Можливо, саме в ці місяці він зі свого боку склав “Памятную записку о нуждах Музея Украины (Собрания Потоцкого)”, де можна прочитати:

“6. О лекторе Петровском – не только снять с него напраслину, но и сохранить его как оч.[ень] полезного работника.

7. Как будет функционировать Музей в связи с распоряжением Директора КМГ прекратить массовые посещения Музея?”⁸⁰⁵

Перемогли, ясна річ, большевики.

Успішне турне Ерріо пройшло на тлі не лише масового голоду на селі, а й терору по містах. Після арештів Якова Струхманчука (1 лютого 1933 року)⁸⁰⁶, Бориса Пилипенка (25 лютого)⁸⁰⁷, Анатолія Носова (лютий)⁸⁰⁸ та Івана Врони (13 липня) - 31 серпня 1933 року нарком освіти В.Затонський здійснив “чистку” Дніпропетровського музею і зняв з посади його директора Дмитра Яворницького, який очолював його протягом 31 року⁸⁰⁹. Пояснювалось це просто: “Дніпропетровський музей являє собою організацію, що здійснювала ворожу буржуазно-націоналістичну та клерикальну роботу”⁸¹⁰.

9 вересня у Ленінграді забрали українця Бориса Крижанівського, з яким П.Потоцький, як пригадуємо, зустрічався⁸¹¹. 14 жовтня було ув'язнено директора харківського (столичного на той час) Музею українського мистецтва Стефана Таранушенка. 23 жовтня 1933 року, пішовши вранці у видавництво Академії, не

⁸⁰⁴ ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 49.

⁸⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 21.

⁸⁰⁶ Бачинський Євген. Мої зустрічі та силуети українських малярів та різьбярів на чужині: Спомини старого емігранта за роки 1908–1950 // Нові дні. Торонто, 1952. Жовтень. Ч. 33. С. 28-29; Нестуля О.О. Київський крайовий інспектор // Репресоване краєзнавство. С. 267-272.

⁸⁰⁷ **Пилипенко** Борис Кузьмович (16 липня 1892, Чернігів – 3 листопада 1937, Сандормох) – музейник, графік. Завідував відділами Чернігівського та Всеукраїнського соціального ім. Артема у Харкові (з лютого 1926) музеїв. Підготував бібліофільське видання “Ксилографюри Чернігівського держмузею” (Чернігів, 1925. 50 прим.) У жовтні 1927 від музею ім. Артема відокремився Харківський історико-художній музей, куди він і перейшов. З 1 листопада 1928 вчителював на Чернігівщині. З весни 1929 працював у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка. Один з керівників АХЧУ. Ув'язнений 25 лютого 1933 (звільнений 11 травня), ще раз 20 квітня 1935. 21 квітня 1935 написав „заяву” нач. окремого відділу НКВД УСРР, у якій повністю зізнався й „роззброївся” (Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. Том 1. Вид. 2. К., 2003. С. 245-246). Став перед “судом” разом з М.Зеровим, П.Филиповичем, Марком Вороним та ін. Перебував на Соловках. У 1936-37 роках на сцені соловецького театру у його оформленні йшла п'єса М.Погодіна “Аристократи” (режисер Лесь Курбас). До річниці жовтневого перевороту 3 листопада 1937 у Сандормосі були розстріляні Марко Вороний (Ленинградский мартиролог, 1937-1938. Том 3. СПб., 1998. Іл. 162), Микола Зеров (Іл. 165), Лесь Курбас (Іл. 169), Борис Пилипенко (Іл. 179) та Павло Филипович (Іл. 181). Пор.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. №№ 48570 ФП. Том 4; 49438 ФП; ІМФЕ. Ф. 13-3. № 82. Арк. 1-2). Див.: Нестуля О.О. Мистецтво було його мрією // Репресоване краєзнавство. С. 238-244; Верба Ігор. Пилипенко Б.К. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. К.; Львів, 2003. С. 255-256).

⁸⁰⁸ Маньківська Руслана. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № ½ (4/5). С. 264.

⁸⁰⁹ Ситник А.А. Слово про «Запорозького характерника» // Репресоване краєзнавство. С. 158.

⁸¹⁰ Нестуля Ол. Доля церковної старовини в Україні. Ч. 2. С. 159. Спадкоємиця «запорізького характерника» Н.Ладижинська 7 липня 1936 писала до місцевого обкому, що в межичасі у музеї змінилося п'ять директорів, але жоден з них не налагодив роботи. Більшість набраних до музею співробітників не мали не лише фахової освіти, а й відповідного стажу роботи.

⁸¹¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. «Дело славистов». С. 233.

повернувся додому Федір Ернст: його теж арештували ⁸¹². Ернста було вивезено з України, й більше він до неї не повернувся. 1942 року його розстріляли в Уфі.

31 жовтня 1933 року в Пітері забрали Івана Спаського. Він одержав 5 років таборів, які відбув повністю у БАМЛагу ⁸¹³. 26 листопада забрали й за кілька років розстріляли Федора Шміта.

У листопаді було арештовано Василя Дубровського. Разом з Таранушенком і Дубровським в одній справі проходили інші харківські музейники. Це були Дмитро Гордєєв (арештований 10 жовтня) ⁸¹⁴, Олег Поплавський (15 жовтня) ⁸¹⁵, Всеволод Зуммер (21 жовтня) ⁸¹⁶, Олена Нікольська (21 жовтня) ⁸¹⁷, бібліограф Ярослав Стешенко (загинув на Колимі) ⁸¹⁸. 8 листопада в районі Ахалциха у прикордонній смузі затримали співробітника харківського Музею українського мистецтва, Таранушенкового учня Павла Жолтовського ⁸¹⁹. Незабаром його відправили до Харкова з документами про “нелегальний перехід кордону” ⁸²⁰.

У Києві 22 листопада 1933 року було ув'язнено іншого заслуженого музейника й пам'яткоохоронця - Костянтина Мощенка (мешкав у 24 корпусі Лаври, кімн. 57) ⁸²¹.

9 грудня 1933 року був заарештований колишній директор, а на час арешту науковий співробітник Вінницького історико-побутового музею Густав Вольдемар Брілінг ⁸²².

1933 року, а потім ще раз, 29 березня 1938 року було заарештовано наукову співробітницю Музею (Кабінету) антропології ім. Хв.Вовка Лідію Шульгину (Тартаковську). Її розстріляли 28 квітня 1938 року, разом з Ніною Заглодою ⁸²³.

---

⁸¹² Білокінь С. Щоденник Федора Ернста як пам'ятка української культури 1920-30-х років // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку ХХ століття. Суми, 1991. С. 49; Його ж. Щоденник Федора Ернста про діяльність Госторгу та пограбування українських музеїв // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 8-9. Част. 2. К., 2002. С. 35-53. (= Збірка наукових праць на пошану [...] Ярослава Івановича Дзири); Його ж. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920-1930-х роках: Публікація текстів // Пам'ять століть. 2005. Травень-серпень. № 3-4 (54-55). С. 61-137.

⁸¹³ Хранитель Эрмитажа: Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г.Спасского (1904-1990). СПб.: Гос. Эрмитаж, 2004. С. 6, 21, 32-34, 65.

⁸¹⁴ Олтар скорботи; Гордіїв Д.П. // Київська старовина. 1995. Травень-червень. № 3 (312). С. 96.

⁸¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 148. З Олегом Цеславовичем Поплавським ми трохи листувалися. Я одержав від нього два автобіографічні листи – від 27 лютого і 1 квітня 1974. Познайомився я з ним випадково. Читав сусідкам Н.Геппенер - “гоголівським старушкам” з общини св.Марії Магдалини о.Анатолія Жураковського Ернстову статтю “Герострат з Конотопу” (Пролетарська правда. 1927. 3 серпня. № 174 (1787). С. 2), коли раптом одна з них, Н.Я.Коробко, вигукнула: “Олежка!” Стаття була про нього, а Наталія Яківна, як виявилось, була його родичка. У сімдесятих роках Олег Поплавський жив у Сибіру, в Ангарську. Дж.: Побожій Сергій. “Необхідно пожити чесно” // Сумська старовина. 1998. № 3/4. С. 55–60; Кіяшко Любов. Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Інститут української археографії. Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 9. К., 2002. С. 184-190.

⁸¹⁶ Зуммер Всеволод Михайлович (15 вересня 1885, с.Тальне Уманськ. пов. Київ. губ. – 16 грудня 1970, Остер) – мистецтвознавець, проф. (1924). Його папери я перевіз із Остра до рукописного відділу ЦНБ АН УРСР. Дж.: Парнис Александр Ефимович (род. 18 апреля 1938). Заметки к теме “Вячеслав Иванов и Александр Иванов” // Вячеслав Иванов и его время / Сергей Аверинцев, Роземари Циглер (Ред.). Frankfurt am Main, etc., 2003. S. 293-305; Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии (2004). С. 37-38, 79-80, 122-124; Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст.; В.М.Зуммер (1885-1970). К., 2005. С. 38-301.

⁸¹⁷ Побожій Сергій Іванович. Олена Нікольська: Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 116-123.

⁸¹⁸ Див.: Білокінь С. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко, 1904-1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Вип. 2. К., 1999. С. 53-64.

⁸¹⁹ Жолтовський Павло Миколайович (25 листопада 1904 – 30 серпня 1986, Львів) – мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства (1981). Маю 10 його листів 1968-1981.

⁸²⁰ Побожій С. Олена Нікольська. С. 122.

⁸²¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61277 ФП / кор. 1604. Арк.?

⁸²² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 62089 ФП / кор. 1650. Том 1. Арк. 80-84; Том 2. Арк. 48 – 49 зв.; Кот Сергій Іванович (нар. 1958). Дослідник подільської старовини // Репресоване краєзнавство. С. 191-198; Нестуля Ол. Доля церковної старовини в Україні. Ч. 2. С. 161.

Поки довоколишне життя тривало, наче нічого не трапилось, слідчі мордували закріплених за ними в'язнів, провадячи з ними нескінченні нічні розмови й вигадуючи з одержаних прізвищ і реалій якісь свої, дикі комбінації. Для цього мали на руках "орієнтировки". Після цього вони примушували нещасних авторизувати те, що в них відтак виходило й що могло оскаржити тих, хто ще лишався на "волі". Так, 13 січня 1934 року у протоколі допиту Д.П.Гордеева з'явилося таке:

"В Киеве был наиболее мощный блок музейных к-р ячеек при Лаврском музейном городке (Куринный, Шугаевский, Мощенко, Моргилевский⁸²⁴, Потоцкий, Новицкая⁸²⁵).

В Музее искусств ВУАН к-р работу проводил Гиляров и Вязьмитина.

В сельхоз-музее – Спасская.

В Историческом музее им. Шевченко Эрнст, Пилипенко, Мощенко"⁸²⁶.

Лише в цьому протоколі перелічено 11 душ. Дехто з них уже сидів, кілька музейників було арештовано згодом. Крім Моргілевського (помер за німців - 1942 року), Новицької та Вязьміної, більшість названих уночі 13 січня 1934 року рано чи пізно опинилась у в'язниці. Для цього службовці ГПУ розмножували цей і подібні йому витяги з протоколів і розкладали їх у відповідні теки. Справи-формуляри, "дела оперативной разработки" (ДОР) - а їх було нагромаджено з величезним запасом, - лише чекали на сигнал. Так чи інакше, в архівах ГПУ відклались документи, потрібні для оскарження одинадцяти видатних вчених, які уже є або будуть в енциклопедіях, а за ними десятків, сотень і тисяч інших.

Я листувався й навідав у Ленінграді Дмитра Григоровича Чукина (1909 - 1978), учня С.Таранушенкового. На моє прохання він написав спогади про Харків і свою роботу в Музеї українського мистецтва. Я знав, що він сидів. Тепер знаю, що 26 жовтня 1933 року слідчий написав йому до протоколу й примусив Дмитра Григоровича підписати такий текст:

"Для этой цели было решено на местах создать повстанческие ячейки, под видом легальных кружков при краевых и районных музеях, которые официально назывались кружками "Друзья музея".

Постановление об организации таких кружков было вынесено еще в свое время I-ым Всесоюзным музейным съездом, который происходил в Москве зимой 1930-32 г.

---

⁸²³ Борисенко Вал. Нариси з історії української етнології (2002). С. 60.

⁸²⁴ **Моргілевський** Іполит Владиславович (12 вересня 1889, с.Радовка, тепер Оренбурзьк. обл. [14 червня 1889, ст. Абдуліно Самаро-Златоустівської залізниці?] – 7 грудня 1942, Київ) – історик архітектури, член-кор. Академії архітектури СРСР з 1941. Закінчив Київ. політехн. ін-т (1917). Викладав у київських архітектурному, художньому (з 1922), політехнічному та інженерно-будівельному ін-тах, з 1923 професор. У ВМГ з 1 жовтня 1926. З листопада 1927 до лютого 1928 перебував у відрядженні в Константинополі, де зфотографував численні пам'ятки візантійської архітектури, улітку 1928 – на Кавказі. У штатному розкладі ВМГ, датованому 15 квітня 1933, значиться як завідувач фондом архітектури зі ставкою 275 карб. (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 50). Розробив методикку архітектурних досліджень давньоруських споруд, яку опротестовувала Н.Полонська-Василенко (Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 153). Праці: "Київська Софія у світлі нових спостережень" (1926), "Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями", "Успенська церква Єлеського монастиря в Чернігові" (обидві - 1928). Літ.: Мистецько-технічний ВИШ: Зб. КХІ. Вип. 1. К., 1928. С. 25, 70; Пастернак Яр. Археологія України. Торонто, 1961. С. 22, 610, 631; Асеев Ю.С. И.В.Моргилевский // Строительство и архитектура. 1980. № 8. С. 30; Мезенцева Г. Дослідники археології України. С. 183; Мистецтво України: Біогр. довідник. К., 1997. С. 422; Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко. С. 148, 171. Фото: Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 147.

⁸²⁵ **Новицька** Марія Олексіївна (31 серпня 1896, Москва – 12 грудня 1965, Київ) – мистецтвознавець, музейник, археолог. Дочка акад. Н. Учениця Д.Щербаківського. У 1924-28 науковець Всеукраїнського музейного містечка. З 1925 аспірантка катедри мистецтвознавства у Харкові, потім – у Києві. З 1 лютого 1928 працювала у Всеукраїнському музейному містечку, де завідувала відділом тканин і шитва. На матеріалах цього фонду написала працю про гаптування XVII-XVIII ст. Див.: Шудря Євгенія Стефанівна (нар. 1941). Подвижники народного мистецтва: Біобібліогр. нариси. Зошит 1. К.: АНТ, 2003. С. 45-46; Студенець Наталя. Марія Новицька: Життєвий шлях і наукова діяльність // Студії мистецтвознавчі. Ч. 3 (11). К., 2005. С. 103-114.

⁸²⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61277 ФП / кор. 1604. Арк. 16.

Создавшаяся политическая обстановка на Украине зимой этого (1933! – С.Б.) года диктовала как можно скорее использовать указанное постановление для повстанческих целей организации" ⁸²⁷.

Як на те, 5 листопада 1933 року старший уповноважений КОУ ГПУ Спіноза провів трус у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка, причому "среди прочего имущества, не имеющего музейной ценности (заодно провів і експертизу! – С.Б.), обнаружил 12 единиц вполне годного нарезного оружия" ⁸²⁸. Технічний працівник музею Д.Галян пояснював, що в роки т.зв. громадянської війни співробітники Вукопмису Федір Ернст, Антін Середа, Юрій Красицький та інші звозили до музею речі з помешкань, що лишились без господарів. Серед них була і зброя, здебільшого старовинна. У 1924-25 роках музей уже передав партію непотрібної, сучасної зброї київській міліції.

У винувальному висновку проти Костянтина Мощенка Спіноза написав, що в такий спосіб перейняті повстанчими настроями контрреволюціонери нагромаджували зброю.

Арешт кожного з перелічених музейників став справою часу.

В одному з капітальних видань часів незалежності терор, спрямований проти українських мистецтвознавців, потрактовано звужено ⁸²⁹. У "Зводі пам'яток" статтю про Михайлівський Золотоверхий монастир підписано іменами шести авторів. Зараз уже не просто уточнити, хто конкретно писав відповідний уступ. Але тут сказано, що арешт провідних мистецтвознавців – киян Ернста й Макаренка та харків'янина Таранушенка - пояснюється бажанням влади запобігти протестам громадськості з приводу руйнування Михайлівського монастиря.

21 січня 1934 року датується ганебний наказ ч. 40 наркома освіти В.Затонського (призначеного ліквідувати набутки загиблого Миколи Олексійовича Скрипника):

"Ознайомившись із матеріалами договору Наркомосвіти з гром.[адянином] Потоцьким із 28 квітня 1926 року, - наказую:

1. Ухвалу Колегії НКО з 24 травня 1926 року про затвердження договору НКО з гром.[адянином] Потоцьким з 28 квітня 1926 року, зважаючи на явно протирадянський характер цього договору (sic) – скасувати" ⁸³⁰.

Скрипник теж був большевик, але він такого наказу не підписав би ніколи.

Згідно з цим наказом директор Історичного музею у лютому віддав свого. Потім вийшов ще один. Уся експозиція колекції Потоцького, картини та бібліотека передавались у розпорядження Історичного музею ⁸³¹. Замість звичайного переобліку утворювалась відповідна комісія у складі Луки Калениченка (голова), Бориса Пилипенка та Стана "при

---

⁸²⁷ Там само. Арк. 17. Автор праць „Виставка „Мистецтво Радянської України”: Каталог” (Х., 1930), „Василь Касіян” ([Х.:] Рух, 1931) та ін. 1930 у його помешканні (Харків, вул. Котляревська, 46) жив І.Г.Спаський (Лепехина Е.В. Формирование научных интересов И.Г.Спасского в конце 1920 – начале 1930-х годов // Хранитель Эрмитажа: Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г.Спасского (1904-1990). СПб.: Гос. Эрмитаж, 2004. С. 78, 80). Разом із Щепотьєвою Чукин, вважалось, належав до Таранушенкової "шкілки" (так хтось висловився, - чи не Хвиля). 20 січня 1958 В.М.Зуммер писав Спаському: "Чукин прислал мне открытку: "Мои странствия кончились. Собираюсь к пенатам, но толком не решил – в Лгр или в Харьков. Через месяц письмо уже не застанет меня в Воркуте" (лист у моєму архіві). Мені Чукин казав, що після звільнення з Таранушенком не мав більше жодних контактів. Він не пояснив тоді, яка тому причина, а я, зрозуміло, не розпитував. Тепер це стає менш-більш ясно. Маю 22 листи Дм.Гр. 1974-78.

⁸²⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61277 ФП / кор. 1604. Арк. 11 - зв.

⁸²⁹ Дегтярьов Михайло та ін. Михайлівський Золотоверхий монастир // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. II: М – С. К., 2004. С. 673.

⁸³⁰ Косаренко-Косаревиц Василь. Пропаші скарби // Краківські вісті. 1942. 7 березня. Ч. 47 (494). С. 3. Існує фото: Затонський оглядає звільнене від "ворогів народу" Музейне містечко у жовтні 1935 (Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів. [К.,] 1935. Після с. 10).

⁸³¹ Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Ганна Михайлівна (11 травня 1920 - 2001). Сторінки історії музею, 20-50-ті роки ХХ ст. // Національний музей історії України: Його фундатори та колекції. К., 1999. С. 17.

здатчику П.П.Потоцькому”. Цю роботу необхідно було закінчити протягом двох декад, але, запобігаючи ласки в начальства, уклались у півтори (25 травня – 10 червня)⁸³².

Як писав згодом Потоцький, комісія працювала поспіхом, чіпляючись до дрібниць і не зауважуючи важливого. Кращу в Ленінграді воєнну бібліотеку з багатим і рідкісним іконографічним матеріалом прийняли менш як за годину⁸³³. Описи були дуже побіжні, наприклад:

“12. Портрет церковника (Флавіян) олія”.

28 липня 1934 року датується ще один акт. Тут здатчиків двоє – П.Потоцький та партієць Іваненко⁸³⁴. Юридично вони цілком рівноправні – що один, що другий. Головував у комісії Лука Калениченко, входили до її складу співробітники Всеукраїнського історичного музею Антін Онищук⁸³⁵, Борис Пилипенко, Довженко (Василь Довженко⁸³⁶) та М.Стан⁸³⁷.

Свого часу, коли Онищук не для інших створював, а, навпаки, сам мав якісь проблеми, було організовано похвальну про нього публікацію⁸³⁸. У своєму передсмертному листі Д.Щербаківський оцінив її однозначно: «Досвідчені інтригани нашого Музею зуміють обробити ревізійну комісію так само, як обробили громадську опінію в справі виходу Онищука з Академії або обробили Семка⁸³⁹ в нашій справі. Семко не хотів навіть нас вислухати, а він входить до ревізійної комісії Укрнауки. Отже, результат який - ще більше обплюють, зганять, з білого зроблять чорне, з чесного чоловіка – подлеця. Цього пережити я не можу»⁸⁴⁰. Разом з А.Вінницьким та Є.Дзбановським

⁸³² ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 1.

⁸³³ Лазанська Т. Нашадок кишенського сотника. С. 142.

⁸³⁴ У другій половині 1933 разом з Браверман він перевіряв Музейне містечко щодо виконання постанови Президії МКК КП(б)У та колеги РСІ від 19 липня (ДАМК. Ф. р-323. Оп. 1. № 712. Арк. 6-8).

⁸³⁵ **Онищук** Антін Іванович (1883 – 19 жовтня 1937) – етнограф. Працював у Всеукраїнському Історичному музеї ім. Шевченка. Також викладав у Київ. худ. ін-ті (Мистецько-технічний ВИШ: Зб. КХІ. Вип. 1. К., 1928. С. 25). 3 травня 1933 завідував музейними фондами (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61277 ФП / кор. 1604. Арк. 11 зв.). Мешкав на Борисоглібській, 13 (КОДА. Ф. р-742. Оп. 1. № 175. Арк. 44). У музеї українського мистецтва Онищук завідував також спецфондом. Після загибелі його власної у пресі було пушено чутку, ніби він розкрадав полотна й ховав документи (зошит віршів Федотова, листи Репіна, Сурікова, Верещагіна й Айвазовського, альбом з автографами Пушкіна й Бальзака; див.: Музеї України // Малярство і скульптура. 1938. № 4. С. 19-21. Підп.: С. Кр-ць). Уже в роки незалежності відкрилося, що з 1934 А.Онищук співробітничав з НКВД (псевдо «Антоненко»), подавав звідома фальшиві донесення про контрреволюційні терористичні організації. Заарештований 30 липня 1937. Розстріляний. Реабілітований 1983. Див.: ДА СБУ. № 58220 ФП; ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 341 зв. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. С. 279, 301.

⁸³⁶ **Довженко** Василь Йосипович (24 квітня 1909, с. Кропивна Стародуб. пов. Черніг. губ. – 1976, Київ) – археолог, д-р іст. наук. Студент відділу музеєзнавства Київ. худ. ін-ту (вересень 1930 – березень 1934), мол. наук. співробітник Всеукраїнського Історичного музею ім. Шевченка (березень – вересень 1934), аспірант КДУ (вересень 1934 – січень 1938), с.н.с. Ін-ту археології (лютий 1938 – липень 1941). 3 жовтня 1954 зав. відділом слов'янської археології Ін-ту археології. За надані відомості приношу щиру подяку дочці, Галині Василівні Довженко.

⁸³⁷ Національний музей історії України. № 2 А. Арк. 32; КОДА. Ф. р-742. Оп. 1. № 175. Арк. 5.

⁸³⁸ Громадська подяка А.І.Онищуків: Лист до редакції // Пролетарська правда. 1927. 27 січня. № 21 (1634). С. 5.

⁸³⁹ **Семко-Козачук** Семен Михайлович (17 квітня 1889 - 1938) - активний член ВКП(б). Перед революцією служив офіцером царської армії. Ректор Київського ІНО (1926/7-1929), голова Бюро Київської секції наукових робітників 1/ІІІ 1927 р. – 1/ІІІ 1928 р. (Звіт Бюро Київської секції наукових робітників 1/ІІІ 1927 р. – 1/ІІІ 1928 р. [К., 1928.] С.1), потім заввідділом Держстраху Наркомфіну УСРР (Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 352). Ішов у справі разом з Левком Ковальовим, Миколою Кулішем, Юрієм Мазуренком, Валеріаном Підмогильним, Євгеном Плужником та ін. 28 березня 1935 Виїзна сесія ВК ВС СРСР на чолі з В.В.Ульріхом дала йому сім років ув'язнення з конфіскацією майна (Державний архів СБУ. № 36546; Остання адреса. Т. 2. К., 1998. С. 88-89). Перебував на Соловках, у невеличкому скиті Філітоні (Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939-41. Новий Ульм: Прометей, 1947. С. 50-51). За рішенням окремої трійки УНКВД Ленінградської області на чолі з Литвином від 14 лютого 1938 розстріляний.

⁸⁴⁰ Діло. Львів, 1927. 12 червня. Ч. 129 (11097). С. 1.

Онищук брав активну участь у переслідуванні Данила Щербаківського⁸⁴¹. Після загибелі останнього колеги піддали Онищука обструкції.

В акті 1934 року констатовалося, що наявність в цілому відповідала записам книги вступів з останнім записом на сторінці акту № 1531 від 5 вересня 1933 року. На основі уривчастих записів Потоцького (29-ої одиниці зберігання його фонду у ЦДІАК України) Тамара Лазанська писала: “[...] цькування тривало. Навколо нього створювалась атмосфера ворожості і погроз. Ще після наказу Затонського Павла Платоновича було знято з академічного пайка, виключено з секції наукових працівників. Пізніше до цього додалися систематичні погрози виселити з квартири, лишити без світла і опалення. Все це супроводжувалося в’їдлигим глузуванням у присутності відвідувачів музею, брутальними випадками на загальних зборах, поширенням чуток про те, що нібито він є графом або польським підданим”⁸⁴².

Протестуючи проти діяльності котроїсь із цих комісій, Потоцький відзначав: «Ввиду того, что все вышеназванные документы по приемке Собрания Потоцкого находятся в канцелярии В[сеукраинского] М[узейного] Г[ородка], в канцелярии Наркомпроса и у меня, казалось бы наиболее удобным способом приема был бы [прием] по этим документам. Этот способ и был мною предложен комиссии. Но комиссия избрала способ приема частично по названным документам, а частично по комнатам помещений, причем учитывались разные вещи, уже вновь поступившие в Музей, которые у меня на особом учете. В результате акты приема неясны, требуют особых раз[ъ]яснений, одна и та же вещь попадала в разные акты, мои личные вещи причислялись при подсчетах к вещам Музея. Большинство актов приобретений, как и вещей, поступивших из фондов ВМГ и в дар Музею, в актах совершенно не указаны, хотя мною были даны на это все данные. [...] Акты комиссии производят впечатление хаотического состояния Собрания Потоцкого, тогда как на деле последнее было разумно и строго распре[делено] и хранимо по помещениям согласно содержанию экспонатов. [...] А произошло это потому, что комиссия не имела плана работы и не приняла такового мной ей предложенного. Член комиссии, приходя на работу, не знал, что будет он сегодня делать, и часто, взявшись за одно дело, прерывал его и бросался на другое»⁸⁴³.

Починаючи десь із середини перебудови, українські історики почали завзято надолужувати згаяний час. Делікатно кажучи, все, що друкувалось від часів розгрому школи Грушевського⁸⁴⁴, потребує серйозних корективів, досить подивитись перші й останні абзаци навіть найкращих робіт, що друкувались під більшовиками. А якщо відверто, це великою мірою макулатура. Відтворення давнішої історичної традиції (десяти-двадцяти) не завдало багато труду, - вона була близька до традиції органічної. Тож ті самі десяти-двадцяти роки у загальних рисах ми вже менш-більш уявляємо. Натомість тридцяти роки документально досі не простежені. До речі, відтворення років п'ятидесятих-вісімдесятих завдасть неабияких труднощів уже в найближчому майбутньому.

Наприкінці глухих 1970-х років великого резонансу набула стаття про вандалізм у журналі "Москва"⁸⁴⁵. 22 жовтня 1979 року Федір Пилипович Максименко – другий мій великий учитель, – оглядаючись де-не-де на перлюстрацію, писав: "Статтю Ів.Белоконя в "Москве" прочитав. Справляє сумне враження, коли згадаєш, чого натворили у 30-х рр. в Києві (Михайлівський монастир, Великий Микола, Братський монастир – обидва якраз витвори москвитина Юсифа Старцева, нарешті Лавра...). Я пригадую, що якийсь герой з

⁸⁴¹ Курінний Петро. Вінок на могилу Д.М.Щербаківського // Український православний календар на 1951 рік. New York City, [1950]. С. 145-150.

⁸⁴² Лазанська Т. Нашадок кишенського сотника. С. 142-143. Кожне слово цього тексту спирається на документи архіву.

⁸⁴³ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 9 зв. - 11.

⁸⁴⁴ Заруба Віктор Миколайович. Розгром і нищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. Ч. 110-115. 1991/1992. С. 147-168.

⁸⁴⁵ Белоконь Иван Андреевич (1912-2002). Память и красота // Москва. 1979. № 7. С. 150-173.

тих, що в січні 1918 р. брали Київ, в своїх мемуарах в "Літопису революції" з насолодою згадував, як вони з-за Дніпра "садонули" кілька разів у Велику лаврську церкву, як у 1934-35 роках голова Київської міськради Петрушанський (здається, Ісаак Борисович ⁸⁴⁶) у "Пролетарській правді" давав комусь інтерв'ю, що вони зруйнували багато церков і будуть йти цим шляхом і далі... Пригадуєте, як П.Г.Тичина писав:

Що там горить: архів, музей?
А підкладіть-то хмизу!..
(Псалом залізу, III).

До речі, чи не знаєте Ви, в яких мемуарах (чи прокурора, чи адвоката) говориться про пожежу ЦН Б-[ибліоте]ки й про процес підпальовача ⁸⁴⁷? У "Истории Ц[ентральной] Науч.[ной] б-[ибліоте]ки" про це жодного слова немає..." ⁸⁴⁸.

Події 1934-36 років вкладаються у загальний контекст перетворення Києва на столицю УСРР – відповідно до тих процесів, що відбувалися в усьому СРСР. У конкурсному проекті реконструкції Москви (1932) французький архітектор Ле-Корбюзьє запропонував знести майже всю історичну забудову й на розчищених теренах спорудити нове місто. На першому Всесоюзному з'їзді совєцьких письменників 1934 року делегат московського метрострою (казали навіть - "Метробуду"!)) Коробов хвалився як переможець: "Снят Охотный ряд, нет Хитрова рынка, нет Китайгородской стены, нет Сухаревки, нет той старины, за которую многие цеплялись, той старины, которая нам мешала переделывать Москву старую в Москву социалистическую. Некоторые цеплялись за эту старину. Наш испытанный руководитель, Л.М.Каганович, инициатор нового архитектурного оформления Москвы, - дал отпор этому сопротивлению, и китайгородские камни, камни "Сорока-сороков" мы загнали в наши туннели и заставили служить делу социализма" ⁸⁴⁹.

Так само передбачалося зруйнування святинь тисячолітнього Золотоверхого Києва. Було знищено Михайлівський Золотоверхий монастир 1108-1113 років, Василівську (Трьохсвятительську) церкву 1183 року, Георгіївську церкву 1744-52 років, собор Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощі) 1132 року, Петропавлівську церкву поч. XVII ст., Воскресенську церкву другої пол. XVII ст., Братський Богоявленський монастир 1690-х років, Військово-Микільський монастир 1690-х років, Борисоглібську церкву 1692 років, Микільський Пустинний (Слупський) монастир 1715 року, церкву святих Костянтина і Єлени 1730-х років, Грецький монастир св. Катерини 1739-41 років, Петропавлівську церкву на Куренівці 1759 року, Всехсвятську церкву на горі Щекавиці 1782 року та інші храми ⁸⁵⁰. За підрахунками Руслана Кухаренка, у 1934-37 роках всього було знищено

⁸⁴⁶ Насправді Рафаїл Романович.

⁸⁴⁷ Головченко Іван Христофорович. Ефрем Цибуля: [Очерк] // Головченко І. Милицейские были. К.: Молодь, 1974. С. 45-50.

⁸⁴⁸ Див.: История Центральной Научной Библиотеки Академии наук Украинской ССР. К.: Наукова думка, 1979. 226 (+ 2) с.

⁸⁴⁹ Первый Всесоюзный съезд советских писателей 1934: Стеногр. отчет. Москва: ГИХЛ, 1934. С. 346. Див.: Козлов В. 1927 год: Первый штурм московской старины // Архитектура и строительство Москвы. 1990. № 11. С. 24-27.

⁸⁵⁰ Див.: Пачовський Василь (1878-1942). Розвал храмів у Києві // Життя і знання. Львів, 1938. Ч. 4 (127). С. 116-118; Каміненко В. Знищені пам'ятки українського мистецтва // Наші дні. Львів, 1942. Березень. Ч. 4. С. 9; Кульженко Поліна Аркадіївна (1891-1982). Церкви, знищені большевиками в Києві // Нове укр. слово. К., 1942. 5 квітня. № 77; Зеров Михайло Костянтинівич (1901-1963). Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах. Мюнхен, 1951. 21 с., 6 вкл. Підп.: Б.Микорський (укр. пер.: Микорський Б. Руйнування культурно-історичних пам'яток у Києві в 1934-1936 роках // Український православний календар на 1956 рік. [St.Bound Brook, N.J, 1955]. С. 121-126); Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес: Микола Денисюк, 1952. С. 12-19 ("Червона Москва руйнує Київ"); Килимник Степан (1890-1963). Зруйнування київських святинь // Віра й культура. Winnipeg, 1957. Листопад. Ч. 1 (49). С. 10-12; 1958. Січень. Ч. 3 (51). С. 17-20; Гребля В. Нищення большевиками культурно-історичних пам'яток у Києві // Український самостійник. Мюнхен, 1959. Ч. 4 (414). С. 9-14

разом 69 київських храмів ⁸⁵¹. А «Мартиролог утраченних культових сооруже́ний Православної Церкви в г.Киеве в годы борьбы против религии», що його склав Александр Анісімов, містить 150 позицій ⁸⁵². Це зрозуміло тепер, - у винувальному висновку (1946) в справі Поліни Кульженко зазначено: "В апреле 1942 г. она написала и опубликовала антисоветскую статью "Церкви, зныщени (sic) большевиками в Киеве", в которой клеветала на советскую действительность и указывала, что большевики, якобы (sic), уничтожили в гор. Киеве 12 церквей, имевших большое национально-историческое значение" ⁸⁵³. Кульженко була ув'язнена 31 серпня 1946 у Лаврському гуртожитку (корпус № 19). Відбула в таборах 8 років 5 місяців і 11 днів. Реабілітована 2 червня 1997 року, вона померла у Костромі ⁸⁵⁴.

У ці роки загинула й знаменита панорама „Голгофа”, відкрита 10 січня 1902 року на Володимирській гірці (у 1908-14 роках перебувала в Харкові, - у 1912 у її приміщенні експонувалась панорама В.Коссака та Ю.Фалата "Березіна"). Її автори – німецькі художники К.Фрош та Й.Крігер, предметний план виконав київський художник С.Фабіанський). Архітектор, що виконав проект самої будівлі, – В.А.Римський-Корсаков ⁸⁵⁵. Діаметр будівлі 32 м, розміри полотна 93,8 x 12,9 м ⁸⁵⁶. Не утруднюючи себе покликами на джерела, новітній історик К.Третяк розповідає: „До 1934 р. полотно панорами було сильно пошкоджене, знищений предметний план. Сам павільйон теж знаходився у напівзруйнованому стані. Після знесення „Голгофи” холст порізали, звернули в рулони й перевезли до Лаври...” ⁸⁵⁷. 1934 року з Володимирської гірки панораму було перевезено до Успенського собору. Зберігся спогад очевидця, київського журналіста Василя Федоровича Малакова (1902-1988), про те, що зкручене у рулон полотно не проходило у двері Успенського собору, тому робітники почали довбати наличник. Таку сцену побачив і рішуче запротестував саме Павло Платонович Потоцький ⁸⁵⁸. Дещо карикатурні деталі самого тексту насторожують, але його сюжетний стрижень міг мати реальну основу. Нарешті, О.О.Петровський розповідав мені, що перед війною в корпусі намісника у складеному вигляді панораму показував йому Чорногубов. Вона лежала в сухому приміщенні, - як він висловився, - "у порядку".

Тим часом на тому самому місці розбудовували інше місто – соціалістичний Київ. Майже дослівно те саме констатував «інтурист» М.Плечко: «Комуністи [...] намагаються зробити Київ зразковим соціалістичним містом. Та соціалізація Києва має за мету передовсім цілковите зруйнування всіх історичних пам'яток княжого Києва (добре заховані тільки Золоті Ворота)» ⁸⁵⁹. Що це жорстко й дослівно саме так і ніяк інакше,

---

(передр.: Календар «Рідна нива» на звичайний рік 1961. Вінніпег: Екклезія, [1960]. С. 107-114); **Геврик** Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Вид. 2. Нью Йорк, 1987. 64 с.; **Проценко** Людмила Андріївна (1927-2000). Пам'ятки Києва, знищені у ХХ столітті [: Картосхема. К.: Картінформ, 1991]; **Третяк** Кирило Олегович. Київ: Путівник по зруйнованому місту. К.: Київ. ун-т, 1998. С. 25-89 ("Вакханалія 20-30-х"); **Вечерський** Віктор Васильович (нар. 1958). Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002. 594 с. (Київ – с. 39-99).

⁸⁵¹ Руслан Кухаренко: «Гармонія города на Днепре – гармонія в наших душах...» // Столичные новости. 2001. 17-23 июля. № 27 (175). С. 10.

⁸⁵² Анисимов Александр. Скорбное бесчувствие: На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по городу, которого нет. К.: Tabachuk Ltd., 1992. С. 223-237.

⁸⁵³ Архів СБУ. № 74305 ФП. Арк. 76.

⁸⁵⁴ Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 134-148.

⁸⁵⁵ Тимофієнко Володимир Іванович. Зодчі України кінця XVIII – початку ХХ століть: Біогр. довідник. К.: НДІТІАМ, 1999. С.326.

⁸⁵⁶ "Голгофа" // Киевлянин. 1902. 11 января. № 11. С. 3; Петропавловский Виктор Петрович. Искусство панорам и диорам. К.: Мистецтво, 1965. С. 33-34.

⁸⁵⁷ Третяк Кирило. Київ: Путівник по зруйнованому місту. К.: Київ. ун-т, 1998. С. 79-80.

⁸⁵⁸ Малаков Дмитрий Васильевич. Как прятали панораму "Голгофа" // Зеркало недели. 2002. 3 августа. № 29 (404).

⁸⁵⁹ Плечко Максиміліян. Сучасний Київ: Вражіння самовидця // Наша культура. Варшава, 1935. Червень. Кн. 3. С. 185. Автор переказав київські чутки, що збиралися зруйнувати й Софійський собор.

видно з тієї знятої боротьби, яку провадили большевики проти архітектури української. Ідучи за кон'юктурою, професор Валеріан Риков писав: "Перший пленум оргкомітету спілки радянських архітекторів України відмітив, що розрив між кількісними показниками і якісною стороною є наслідок, з одного боку, низької якості проектної і будівельної роботи і, з другого, наслідок помилок, допущених архітекторами і їх колишніми об'єднаннями. [...] Націоналістичні ухили і прояви націоналістичної ідеології в архітектурі України відбилися у намаганні прищепити до пафосу наших днів форми мертвого церковно-феодалного стилю, відродити стиль гетьманщини XVII і XVIII століть. Реставратори церковно-феодалного стилю запевняли нас, що українські церкви XVIII століття і дальших століть виявляють не ідеологію паразитичних класів, що пригноблювали селянство, а ідеологію всієї нації"⁸⁶⁰. Їм підходила будь-яка архітектура, навіть мавританська⁸⁶¹, а ще краще космополітична, аби тільки не українська.

Натомість у джерелах, передусім діловодстві ЦК КП(б)У, збереглися дані про потужне нове будівництво. Як і в наші дні, йшлося про надбудови та руйнування старих будівель і спорудження на їхньому місці нових⁸⁶². Передусім це було цивільне й житлове будівництво, виконане в енкаведистсько-конструктивістських формах. 1935 року такі споруди зводили Наркомфін і Наркомгосп (Пироговська, 2/10), Наркомат здоров'я (ріг Мерингівської [Заньковецької] та Нової [Станіславського]), Держплан (Пироговська, 5 [-А] та К.Лібкнехта [Шовковична], 5), Партвидав (Леніна [Богдана Хмельницького], 21), Наркомос (Толстого, 15), ВУРПС [Всеукраїнська рада професійних спілок] (Радянська площа [Михайлівська], 5), Наркомторг (ріг Ворошилова та Гершуні [Ярославового валу та Олесья Гончара], 19-21), Головміліції (Рейтарська, 26) та Укркниготорг (Чудновського [Терещенківська], 11, надбудова)⁸⁶³.

Під назвою "Соціалістичний Київ" на гарному папері з червня 1933 року виходив журнал, присвячений якраз цій самій реконструкції міста. На обкладинці двох чисел репродуковано проект "перебудови" свята святих Києва - Ярославового міста. Петро Юрченко⁸⁶⁴, автор проекту, на якому урядова комісія зупинилась, запропонував знести не лише Михайлівський монастир, а й Присутствені місця і навіть Св.Софію⁸⁶⁵. Він був українець за походженням і помер уже в наші часи, 1972 року.

Коли ми згадуємо тодішній смерч, що змів старовинні храми багатостраждального Міста, перед нашими очима виникає постать чиновника, котрий безпосередньо керував цією сатанинською акцією, – постать голови київської міськради у 1934-36 роках Рафаїла Романовича Петрушанського⁸⁶⁶. Під керівництвом Косіора, Затонського та інших

---

⁸⁶⁰ Риков [Валеріан Микитович], Проф. (1874-1942). Високохудожню архітектуру – столичному Києву // Прол. правда. 1934. 3 липня. № 151 (3753). С. 3.

⁸⁶¹ Саме тоді Риков з Олександром Кобелевим добували споруду державного банку (1902-05), яку спроектували той самий Кобелев та Ол.Вербицький, – здається, це був єдиний випадок, коли будівельна гарячка пішла місту на користь (пор.: Гончаренко М. Практика реконструктивних робіт в Україні 1930-х років // Архітектурна спадщина України. [Том] І. К., 1994. С. 191).

⁸⁶² Забудувати центральні частини міст: Пільги за надбудову нових поверхів: Постанова Екнаради УСРР // Вісті ВУЦВК. 1930. 24 січня. № 19. С. 4; Посилити забудову центральних частин міста: Постанова Економради УСРР // Комуніст. 1930. 1 лютого. № 31. С. 4.

⁸⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 12. Арк. 78.

⁸⁶⁴ **Юрченко** Петро Григорович (22 серпня 1900, с.Медвин Київської губ. - 23 червня 1972, Київ) – архітектор і мистецтвознавець. У 1928-41 викладач Київського художнього інституту. Дж.: Ненашева О. Доля братів – зодчих: (До 100-річчя від дня народж. П.Г.Юрченка) // Нар. творчість та етнографія. 2000. № 5/6. С. 124–127: фотогр.

⁸⁶⁵ Проект урядового майдану в Києві // Прол. правда. 1934. 22 жовтня. № 244 (3846). С. 3; 1935. 15 січня. № 13 (3915). С. 5; Юрченко П. Урядова площа в столичному Києві // Соц. Київ. 1934. № 5-6. С. 14-20; Хаустов Павло Прокопович (1882-1949). Проектування урядового центру УСРР у Києві // Соц. Київ. 1934. № 9-10. С. 11-17, 20; Його ж. Шляхи реконструкції // Прол. правда. 1934. 23 листопада. № 269 (3871). С. 2.

⁸⁶⁶ **Петрушанський** Рафаїл Романович (24 серпня 1895, Мелітополь – 1937) – сов. функціонер. Син єврея-биндюжника. Член ВКП(б) з 1919. 1920 ув'язнений (служив начальником постачання пластунської бригади) "за незаконные реквизиции и превышение власти". 1924 зробив ставку на Троцького, під час всесоюзного з'їзду спілки будівельників разом з делегацією із 5-6 осіб відвідав його. На допиті 9-10 липня

маріонеткових вождів, що діяли в свою чергу відповідно до вказівок московського Політбюра й особисто товариша Сталіна, виконував він їхні настанови «на місцях». Наприклад, збереглося звернення до Політбюра ЦК КП(б)У від 14 березня 1936 року, яке він написав разом зі своїм особистим приятелем - секретарем київського міськкому партії І.А.Саповим ⁸⁶⁷: «За генеральним планом реконструкції міста Києва, затвердженим ЦК КП(б)У, Володимирський собор і Десятинна церква намічені до знесення, як об'єкти, які не мають великої історичної цінності, - тому міськком КП(б)У і міськрада прохають дозволити приступити до розібрання зазначених церковних будівель» ⁸⁶⁸. 5 квітня 1936 року Сапов пропонував Постишеву й Косіорові знести дзвіницю Софійського собору разом з монастирською стіною, а також будівлі Братського монастиря, "який не має історичної цінності" ⁸⁶⁹.

16 вересня 1934 року Київська міська рада прийняла обов'язкову постанову "Про впорядкування кладовищ м.Києва" (підписав заступник голови міської ради Гінзбург) ⁸⁷⁰. На підставі цієї постанови було знищено неповторне аристократичне кладовище на Аскольдовій могилі ⁸⁷¹. Лаври поки що не руйнували. Успенський собор підмінували щойно за кілька років, на початку війни. Але українські музеї в Лаврі зачиняли й нищили.

Невдовзі разом зі швидкою зміною директорів Музейного містечка і особового складу музейників його структури було взагалі розтрощено, а величезну кількість експонатів знищено або розікрадено. Для цього вдалися до перевіреного прийому – реорганізації тих структур, що існували, та перевезення майна з одного приміщення до іншого.

Буває, просте зіставлення документів призводить до винятково цікавих спостережень і висновків. 28 січня 1932 року Федір Ернст записав у щоденнику: «З 5-ої до 10-ої чистка співробітн.[иків] с.[ільсько]г.[осподарського] музею» ⁸⁷². А 2 лютого: «Інспектура одержала відомости про те, що наказано негайно о 17 год. дня переносити

1937 розповів оперуповноваженому Левіну: "Во время этого посещения Троцкого я сказал ему, что киевский губ'езд союза строителей послал ему приветственную телеграмму и просил его послать нам ответ. Этот ответ я получил после выступления Троцкого на с'езде и привез в Киев, где опубликовал его в печати – газете "Пролетарская Правда" (май 1924). Ответ Троцкого мною как председателем союза всячески популяризировался тогда среди строителей" (Архів СБУ. № 38037 ФП. Арк. 26). 1932 закінчив будівельний інститут у Москві. В анкеті записав, що за фахом [на будівництві московського метрополітену] працював два роки. У серпні 1933 приїхав із Москви, призначений заступником голови харківської міської ради. Займав цю посаду бл. 5 місяців. Був делегатом XII з'їзду КП(б)У (січень 1934). 3 лютого 1934 голова київської міськради. Пленум Київської міськради 28 березня – 1 квітня 1937 увільнив його з цієї посади та вивів зі складу президії (ДАМК. Ф. р-1. Оп. 2. № 9659. Арк. 99 зв.). За ініціативою заступника голови Раднаркому УРСР І.С.Шелехеса очолив трест "Укрстройместпром" (вул. Шолом-Алейхема, 22). Арештований 2 липня 1937 (трус і арешт провів Д.В.Коновалов – пор.: Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 60-64). Рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 1 вересня 1937 страчений. Оскільки він зробив свою справу, згодом його реабілітували, 2 жовтня 1956 – навіть у партійному відношенні (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 29; Керівник столичної міськради: Чистка партії // Прол. правда. 1934. 17 серпня. № 189 (3791). С. 3; Андрієнко Ю. Велика Руїна // Наступ. Прага, 1942. 22 лютого. Ч. 8 (133). С. 4-5; 1 березня. Ч. 9 (134). С. 3-4). Його фото див.: Київ: Енцикл. вид. К.: Альтернативи, 2001. С. 439.

⁸⁶⁷ Сапов Іван Андрійович (1897, с.Хохольня Московської губ. – 2 вересня 1937, Київ) – компартійний функціонер. Член ВКП(б) з 1917. 15 грудня 1934 президія ВУЦВК ухвалила настановити його на наркома внутр. торгівлі УСРР (Прол. правда. 1934. 16 грудня. № 288 (3890). С. 1). 3 серпня 1935 секретар Київського міського комітету партії. Ув'язнений 2 липня 1937. Рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 1 вересня 1937 розстріляний (Архів СБУ. № 36897 ФП. Арк. 92-97; № 38037 ФП. Арк. 21, 74-101, 156-165; ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 31629 ФП / кор. 197. Арк. 92-101). Тв.: Сапов І.А. Побільшовицькому підготуватися до широкої торгівлі хлібом // Прол. правда. 1934. 17 грудня. № 289 (3891). С. 2.

⁸⁶⁸ Нестуля Ол. Доля церковної старовини в Україні. Ч. 2. С. 179.

⁸⁶⁹ Там само. С. 180.

⁸⁷⁰ Прол. правда. 1934. 20 вересня. № 217 (3819). С. 4.

⁸⁷¹ Див.: Проценко Людмила Андреевна. Некрополь Аскольдова могила в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник. Москва, 1989. С. 498-507.

⁸⁷² ІМФЕ. Ф. 13-1. № 7. Арк. 92 зв.

с.[ільсько]-госп.[одарський] музей до Лаври в прим.[іщення] Музею діячів і театр.[ального] музею»⁸⁷³.

Тим часом збереглося відношення, написане на бланку «Урядової комісії по переводу столиці України до м. Київа» (1 червня 1934 р., № 1634):

«Директору Театрального музею
Копія: Директору Музея деятелей искусств и
зав. музеем «Потоцкого» гр. Потоцкому

В соответствии с предложением Народного Комиссара Просвещения тов. Затонского (письмо от 19.V. с.г.) предлагается Вам перевести имущество Театрального музея, музея Деятелей искусств в помещение музея «Потоцкого».

Срок – 3 дня.

Ответственный секретарь
правительственной комиссии < підпис> /[Я.]Письменный⁸⁷⁴ /с. 875.

Важко сказати, кому дали копію, призначену Євгенії Рудинській, адже сама вона була вже далеко від свого музею і Києва. У протоколі засідання президії ВУАН від 13 лютого 1934 року зазначено, що Музеї - діячів, етнології, театральний та мистецтв було вирішено передати Наркоматові освіти: "Просити НКО прийняти зазначені музеї не пізніше 1 березня 1934 р." ⁸⁷⁶. Сучасний дослідник Олександр Бонь вважає, що з кінця березня 1934 року Музей діячів "практично припинив своє існування" ⁸⁷⁷. Не знати також, хто персонально перетягував музейні фонди до приміщення Музею України і як реагував на цю акцію Потоцький. Сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк бачила, як виглядали фонди Музею діячів пізніше: "[...] майно поневірялося по горищах та підвалах Лаврського "Музейного містечка" після арешту та заслання завідувачки музею п.Рудинської" ⁸⁷⁸. Ольга Петрівна припускала, що це майно, "якщо не знищено", то

---

⁸⁷³ Там само. Арк. 93. 1935 сільськогосподарський музей фіксується на вул. Паризької комуни (Михайлівській). Див.: Шеремет І.Ф. Передвижная инструктивно-показательная хата-лаборатория и ее работа // Сов. музей. 1935. № 5. С. 89-91.

⁸⁷⁴ **Письменный** Яков Вульфович (1902-1937) – чекіст, льотчик. Мав юридичну освіту. Голова правління аероклубу "Динамо". Член правління макарєнківської колонії ім. Горького, один з найзатятіших опонентів педагога-письменника. Газета "Правда" 18 серпня 1935 писала: "6 київських динамівців – товариші Письменный, Ворончук і Семенов, які вивчили льотну справу без відриву від своєї роботи (sic) [...] вивершують до дня авіації великий спортивний переліт Київ-Памір-Москва-Київ довжиною понад 9 тисяч кілометрів" (Письменный Я. Київ-Памір. К.: Комуніст, 1936. Суперобкладинка). Саме цьому Письменному 11 червня 1934 писав нарком В.Затонський: "Т.Письменный! По поводу Михайловского Собора любители старья подымают шум, будто там на стенках (частью на виду, частью в замазанном виде под слоем штукатурки) имеются древние картины (мозаика и фрески). Я направил в Киев нашего заведующего Музейным отделом т.Макаревича с тем, чтоб он без шума организовал обследование, поковырял где надо стенки и т.п. [...] "Музейщики" будут, разумеется, тянуть волюнку. В этом деле в дальнейшем нам придется разбираться вместе в Всеволодом Аполлоновичем [Балицким]" (Міяковський Володимир Варлаамович (1888-1972). Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві // Наші дні. Львів, 1943. Ч. 10. С. 2). 24 червня 1937 Письменный був ув'язнений. Його розстріляли. Посмертно реабілітований (Шаповал Юрій Іванович (нар. 1953), Пристайко Володимир Іванович, Золотарьов Вадим (нар. 1961). ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 532; Абарінов Александр, Хиллиг Гетц. Испытание властью: Киевский период жизни Макаренко, 1935-1937 гг. Марбург, 2000. С. 84-87 (= Opuscula Makarenkiana. № 22).

⁸⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 24. Арк. 15.

⁸⁷⁶ Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 335. Підписали Президент ВУАН О.Богомолець і вчений секретар Президії І.Адамович.

⁸⁷⁷ Бонь О.І. Академік О.П.Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. 1999. Листопад-грудень. № 6 (330). С. 131.

⁸⁷⁸ Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877-1945). Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк: УВАН, 1970. С. 25.

потрапило до київського історичного музею⁸⁷⁹. Наприкінці 60-х років Євгенія Яківна казала мені, що, повернувшись до Києва, так і не довідалася, куди експонати її музею зрештою поділись⁸⁸⁰. Здебільшого це невідомо й досі.

Але ще більше вражає інше. Виходить, у лютому 1932 року сільськогосподарський музей перекинули до Музею діячів і Театрального, - у червні 1934 року фонди саме цих двох музеїв - Музею діячів і Театрального - опинились у приміщенні Музею України Потоцького. Чи знали ті, хто керував цими реорганізаціями, що невдовзі буде заарештовано самого Павла Платоновича?

Розповідаючи про нищення музейних фондів, не можна не згадати про музеї Інституту історії матеріальної культури, заснованого 15 листопада 1934 року. Петро Курінний розповідав: "Археологічний та етнографічний музеї, як зазначає звіт Інституту, були "законсервовані". Останнім словом було задекоровано той факт, що Археологічний музей Академії наук та Кабінет антропології й етнології з Етнографічним музеєм було викинуто з їх помешкань та схованок до підвалів 19-го корпусу К.П.Лаври, де вони поступово аж до 1938 року руйнувалися"⁸⁸¹.

Навесні 1934 року пройшла нова хвиля арештів. У березні забрано музейника Михайла Рудинського, який, як ми пам'ятаємо, подарував Музеєві України якісь експонати. 20 березня 1934 року заарештували археолога й завідуючого відділом Херсонського краєзнавчого музею Олександра Тахтая⁸⁸². 28 березня ув'язнено ученицю Данила Щербаківського Євгенію Юріївну Спаську. 31 березня вирішено заслати її до Казахстану на три роки⁸⁸³. 1 квітня заарештовано Михайла Павленка, який, як пригадуємо, лишив гарну статтю про П.Потоцького і його музей. 11 квітня заарештовано його товариша з Товариства дослідників української історії, письменства та мови Володимира Перетца (помер у Саратові 23 вересня 1935), 26 квітня – Миколу Макаренка (4 січня 1938 року у Новосибірську його розстріляли). 21 травня забрали завідувачку відділом Харківського музею Ксенію Берладину⁸⁸⁴. 1934 року було заслано директора музею Слобідської України Корнія Черв'яка⁸⁸⁵. Усунуто від завідування Бахчисарайським музеєм Усеїна Абдуредієвича Боданінського. 1937 року його було арештовано, а невдовзі – розстріляно⁸⁸⁶.

---

⁸⁷⁹ Там само.

⁸⁸⁰ Дещо з того (силуетні портрети роботи Георгія Нарбута) я виявив у нинішньому Національному художньому музеї України.

⁸⁸¹ Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С. 119-120.

⁸⁸² Граб Василь Іванович, Супруненко Олександр Борисович (нар. 1957). Археолог Олександр Тахтай. Полтава, 1991. С. 23.

⁸⁸³ В обліково-наглядній справі зберігається довідка, датована 25 квітня 1947: «В первые годы ссылки продолжала поддерживать связи с высланными и ссыльными украинскими националистами». 13 травня 1947 було вирішено: «В связи с тем, что Спасская проходит по учетно-наблюдательному делу, ходатайство о снятии судимости оставит без последствий» (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 30 353. Т. 1. Арк. 2 – зв., 4 – зв., 17; Т. 2. Арк. 19, 21; Маньковська Р. Музейництво в Україні. С. 130). Вона померла 12 вересня 1980, - влада реабілітувала її щойно 1989-го. Її ім'я викарбувано у меморіалі пам'яті репресованих мистців України, відкритому 16 грудня 1996 біля Академії мистецтва (Пам'яті загиблих // Мистець. К., 1997. Ч. 1. С. 1; Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 111). Пор.: Борисенко Вал. Нариси з історії української етнології (2002). С. 62.

⁸⁸⁴ Побожій Сергій. Олена Нікольська. С. 122; Шудря Євг. Подвижники народного мистецтва. Зош. 1. С. 40-42.

⁸⁸⁵ **Черв'як** Корній Григорович (13 вересня 1894, с.Млинів Дубенського пов. - ?) – краєзнавець, музейник. Заснував музей у Коростені 1923. Очолював музейний сектор Наркомосу. Див.: Наука и научные работники СССР. Ч. VI. С. 467; Міллер Михайло Олександрович (1883-1968). Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С. 121; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 234-235.

⁸⁸⁶ Мусаева Улькера Кязимовна. Подвижники крымской этнографии 1921-1941: Историографические очерки / Под ред. А.А.Непомнящего. Симферополь, 2004. С. 46.

Чекістам дуже розходилося про ліквідацію Музею діячів у Лаврі, отже, ще заздалегідь, у березні, вони подбали про вилучення Євгенії Рудинської. 27 березня 1934 року датується постанова про обрання запобіжного заходу проти неї, того самого дня її допитали, і вона дала підписку про невіїзд. Прикрі для неї свідчення дав колега – співробітник Історичного музею Федір Демидчук⁸⁸⁷. Її вирішили заслати до Котласа, відправляючи туди «одиночним порядком»⁸⁸⁸.

Як відзначав, уже виїхавши на еміграцію, Михайло Міллер, у Дніпропетровському музеї із 22 службовців було заарештовано 20: "З них секретар музею Садовий умер у в'язниці, Греків був розстріляний, а всі інші – зникли і їхня доля – невідома. Звільнили пізніше хіба одного А. Добровольського⁸⁸⁹. З усіх службовців було залишено на місці лише двох найменших – доглядачку Червяцову (sic) та прибиральницю Дузь"⁸⁹⁰. За відомостями сучасного дослідника А.Ситника, двоє службовців (прибиральниця Дузь та доглядачка Червецова) лишилось із 17. Ситник називає ув'язнених - етнографа Василя Кравченка⁸⁹¹, історика Василя Грекова, Аркадія Добровольського⁸⁹² та ін. Інакше кажучи, увесь персональний склад музею було розгромлено так, як це сталось у харківському Музеї українського мистецтва. Тут доречно нагадати формулу, яку чули з вуст Кагановича: "Мы снимаем людей слоями"⁸⁹³.

Слідом за цими музеями було розгромлено запорізький (Дніпрельстанівський) музей – ув'язнено Миколу Філянського⁸⁹⁴, Генріха Мартенса, Петра Смолічева. Тодось Кіранів⁸⁹⁵ повісився у музейному приміщенні⁸⁹⁶.

У Всеукраїнському музейному містечку (7 корпус, помешк. 2) 23 травня 1935 року було арештовано визначного бойчукіста Онуфрія Терентійовича Бізюкова⁸⁹⁷. 15

---

⁸⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 26867 ФП / кор. 138. Арк. 5 - зв. Демидчук Федір Іванович (нар. 1903, Ломжа) – співробітник, потім заступник директора Всеукраїнського історичного музею (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 27). 1931 "Пролетарська правда" призначила його ("виділила") для обстеження роботи музеїв.

⁸⁸⁸ Там само. Арк. 3 зв., 12, 15-16.

⁸⁸⁹ Добровольський Аркадій Вікторович (1885 – 1956) – археолог. У 1925-32 працював у Херсонському, 1932-38 – Дніпропетровському, 1938-39 – Одеському археологічному музеях. З 1939 н.с., потім зав. відділом Ін-ту археології. Архів – у Наук. архіві Інституту археології (Ф. 14 – 38 од.зб.). Дж.: Лагодовская Е.Ф. А.В.Добровольский // КСИА АН УССР. Вып. 7. 1957. С. 113-114; Пастернак Яр. Археологія Україна. Торонто, 1961. Пок. (фото – с. 23); Мезенцева Г. Дослідники археології України. С. 39; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 141-142.

⁸⁹⁰ Міллер Михайло. Дніпропетровський (Катеринославський) Крайовий Музей // На слідах. Ontario, California, 1956. Ч. 1 (5). С. 11; Його ж. Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С. 121.

⁸⁹¹ Шевчук Мирослава Валеріївна, Титов Володимир. Відоме і невідоме «Товариство дослідників Волині» // Наука і культура. Вип. 24. К., 1990. С. 76; Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і «ворог народу» // Репресоване краєзнавство. С. 84-93; Малюк Михайло. Василь Кравченко: Спроба життєпису // Наука і культура. Вип. 25. К., 1991. С. 183-190.

⁸⁹² Ситник А.А. Слово про «Запорозького характерника» // Репресоване краєзнавство. С. 158. Пор.... З порога смерті... Вип. 1. С. 158-160.

⁸⁹³ Восленский М. Номенклатура - господствующий класс Советского Союза. Москва: Октябрь, Сов. Россия, 1991. С. 95.

⁸⁹⁴ Філянський Микола Григорович (6 грудня 1873, с. Попівка Миргородського пов. Полтавської губ. – 12 січня 1938, Київ) – поет, музейник. Організатор і директор музею Дніпробуду. Його силуетний портрет (туш, акварель) виконав Б.Пилипенко (Каталог виставки «Художник сьогодні». Х., 1927. С. 16). Заарештований 11 жовтня 1937. Розстріляний. Див.: Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920-1945 / Вибір, передмова й довідки Богдана Кравцева. Нью-Йорк: НТШ, 1955. С. 41-52; Славутич Яр. Розстріляна муза: Сильвети. [Detroit:] Прометей, 1955. С. 25-28; Шевчук Валерій Олександрович. Сковорода - Філянський і явище українського неobarocco // Наука і культура. Вип. 22. К., 1988. С. 388-395; Граб Василь Іванович. За відсутністю складу злочину // Репресоване краєзнавство. С. 255-258; Його ж. Нерозривно пов'язаний з Україною // Реабілітовані історією. К.: Полтава: Рідний край, 1992. С. 112-116; Шевчук Валерій. Ліричні одкровення // Репресоване «відродження». С. 322-331.

⁸⁹⁵ Пастернак Яр. Археологія Україна. Торонто, 1961. С. 313, 339.

⁸⁹⁶ Міллер Мих. Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С. 122; Ситник А.А. Слово про «Запорозького характерника». С. 158.

листопада спеціальна колегія Київського обласного суду "засудила Бізюкова до 3 років ВТТ за те, що серед художників проводив антирадянську агітацію, вихваляв мистецтво буржуазних країн". Він рано сів, тож Великий Терор 1937-38 років прокотився Україною за його відсутності, й він повернувся й дожив уже до наших часів (помер 15 березня 1986 року). Павло Платонович не міг його не знати.

У ці місяці з'явилась моторошна стаття Андрія Хвилі: «Майже з перших років революції, - писав він, - до 1931 року в апараті НКО саме музейною ділянкою керували такі махрові контрреволюціонери-націоналісти, як Яворський, Коник⁸⁹⁷, Озерський⁸⁹⁹, Червяк, Дубровський, Криворотченко і т. ін. Зрозуміло, яку «лінію» вони проводили в керівництві музеями [...]. Ці контрреволюціонери, використовуючи музейну ділянку для своєї шкідницької роботи, [...] порозставляли своїх людей майже у всіх музеях, особливо у найголовніших. У Всеукраїнському Музейному Городку заправляв націоналіст Курінний. У Київському Історичному музеї сиділи націоналісти Ернст, Щербаківський. У Київському музеї західного мистецтва працювали контрреволюціонери Врона, Христовий⁹⁰⁰. У Харківському музеї українського мистецтва був контрреволюціонер Таранущенко

---

⁸⁹⁷ Архів СБУ. № 30535 ФП. Арк. 5.

⁸⁹⁸ **Коник** Клим Йосипович (1888, Санок, Галичина – 3 листопада 1937, Сандормох) – функціонер, правознавець. На 1 червня 1916 підхорунжий 2 сотні 1 полку УСС (Українські січові стрільці, 1914-1920. Другий наклад. Львів, 1936. С. 147). Член ВКП(б) з 1920. Ректор Житомирського ІНО. Заступник завідуючого Управлінням науковими установами НКО УСРР (1928-30). Його як заст. Упрнауки, заст. наркома освіти Полоцького та зав. Упрліту Фалькевича підписи стоять під розпорядженням Наркомосу від 18 грудня 1929 „Про вилучення з сучасної літературної мови слів „жид”, „кацап”, „хохол” (Бюлетень Народнього комісаріату освіти. 1929. Грудень 24-31. № 51 (190) – 52 (191). С. 8). Керівник групи планування науки Держплану УСРР. Ар. 5 травня 1933 у справі УВО. 23 вересня 1933 одержав 5 років позбавлення волі. Перебував на Соловках. В агентурній записці СПО ІІ частини 8 Соловецького відділення ББК НКВД від 27 березня 1936 зазначено: «Коньк – бывший работник полевой жандармерии Галицкой Армии. Для настроенный показательна его оценка ВКП(б) как партии сталинского фашизма. Стрелков ВОХР'а – Коньк называет сталинскими жандармами». Розстріляний до 20-літнього ювілею большевицького режиму. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 52281 ФП / кор. 1139; Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 16 липня. № 28 (4489). С. 8; Остання адреса. Т. 1. К., 1997. С. 40, 173; Т. 2. К., 1998. С. 226; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 342; Ленинградский мартиролог, 1937-1938. Том 3. СПб., 1998. Ілюстр. 166.

⁸⁹⁹ **Озерський** (Зебницький) Юрій Іванович (1896, с.Смяч Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. – 3 листопада 1937, Сандормох) – сов. чиновник. Син священика. Боротьбист, член КП(б)У (1920-33). Член Колегії Наркомосу, з грудня 1928 – завідувач Упрнауки (Управління науковими установами Наркомосвіти), член Колегії Упрнауки. Автор праць з проблем педагогіки. Голова ДВОУ. Мешкав у Харкові на Садово-Куликівській, 8, пом. 19. Ув'язнений 23 листопада 1933. Перебував на Соловках. Рішенням судової трійки при колегії ІПУ від 26 лютого 1934 одержав 10 років ИТЛ за статтею 54/11 КК УСРР. 9 жовтня 1937 було вирішено його розстріляти. Див.: Архів СБУ. № 36546 ФП. Том 11. Арк. 196-200; Білокін С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 23 липня. № 29 (4490). С. 8; Суровцова Н. Спогади (1996). С. 50; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. К.: Сфера, 1997. С. 42, 185; Том 2. К., 1998. С. 180; Історія Національної Академії Наук України, 1924-1928: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 531;... 1929-1933. К., 1998. С. 62-63; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. Том 1. Вид. 2. К., 2003. С. 310, 381-382; Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). К., 2004. С. 120, 327-328, 427-428, 492, 500-501, 505.

⁹⁰⁰ **Христовий** Микола Федорович (1894, с. Лютецька Гадяцького пов. Полтавської губ. – 27 квітня 1938, Вологда) – функціонер; з боротьбистів. У 1924-29 очолював відділ мистецтва при Наркомосі. З 1929 директор Київського оперового театру. Директор Музею мистецтв ВУАН. 13 травня 1933 арештований. 23 вересня його заслали на три роки до Вологди, де він працював за економіста на металообробному заводі. Коли скінчився строк, завод його затримав. 16 грудня 1937 він від'їздив до дружини, але на вокзалі його знов заарештували і 27 квітня 1938 винесли вирок - ВМН. У ті роки матеріально допомагав родині співак Михайло Донець (Донця розстріляли 1941). Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 69; Ф. 263. Оп. 1. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 9, 64, 149, 153, 158-159; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 362-363.

(sic)»⁹⁰¹. Ця страшна стаття формувала суспільну свідомість, щоправда, ніде не випереджала подій.

Переглядаючи погромні статті тодішньої преси, варто звертати увагу, що чому передувало – стаття арештові чи навпаки. В екстремальних умовах Андрій Хвиля відчайдушно закликав оберігати ті самі музейні коштовності, зрештою, ті самі ідеали, за які українські музейники віддавали життя. У роки випробувань, коли це від нього залежало і він ризикував не тільки своєю кар'єрою, а й самим життям, Хвиля виявив своє українство - систематично опікувався бойчукістами, народними митцями й майстринями, ініціював видання народних пісень в оздобленні Василя Кричевського, запроваджував гобелени, ескізи яких творили найкращі тодішні митці, розпочав видання словника Б.Грінченка, долучився до академічного видання Шевченка.

22 вересня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: “Про організацію Всеукраїнської картинної галереї (т.т. Затонський, Хвиля). – Погодитись з пропозицією Наркомосу, щоб тимчасово зайняти для картинної галереї (до збудування спеціального будинку) будинка, що будується для Інституту педагогіки”⁹⁰². Заступник наркома освіти Андрій Хвиля ініціював наведення ладу в музеях – проведення повної інвентаризації музейних цінностей України⁹⁰³. Було віддруковано бланки інвентарних карток, які передали музеям. На них у правому горішньому кутку було вміщено напис „Затверджено 26 лютого 1935 р. Заст. НКО – УСРР Хвиля”.

11 вересня 1935 року РНК України прийняв постанову про створення на базі Музейного містечка нового загальнореспубліканського культурно-освітнього закладу. Фонди Інституту історії матеріальної культури Академії наук, Етнографічного музею, Музею діячів, історичні колекції Всеукраїнського історичного музею Т.Шевченка⁹⁰⁴ та Музейного містечка, експонати Музею західного мистецтва, матеріали розкопок в Ольвії за 1935-36 роки було передано новоствореному Центральному історичному музею⁹⁰⁵. У лютому (вересні?) 1938 року усі давньоруські фонди Державного українського музею було передано Софійському заповідникові⁹⁰⁶.

Після Калениченка директором Музейного містечка став Назарій Багрій. Останнього заарештували разом з Іваном Михайловичем Скуленком. За рішенням трійки КОУ НКВД від 20 листопада (оскільки трійка була органом позасудовим, я не можу вимовити слово – засудила) його було розстріляно⁹⁰⁷. І.М.Скуленка влітку 1939 року звільнили. За німецької окупації тимчасовий науковий працівник (2 травня 1942) Музею-Архіву переходової доби⁹⁰⁸. З 1947 року і до виходу на пенсію (1961) він працював вченим секретарем Історичного музею⁹⁰⁹.

---

⁹⁰¹ Хвиля [Олінтер] Андрій Ананійович (1898-1938). Про музеї // Образотворче мистецтво. К.; Х., 1934. Альманах 2. С. 19-20.

⁹⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 61.

⁹⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. № 6457. Арк.80.

⁹⁰⁴ Матеріали до історії цього музею мали увійти до великого збірника, присвяченого його ювілею (Ювілейний збірник Всеукраїнського історичного музею // Прол. правда. 1930. 10 січня. № 8 (2523). С. 4). На жаль, він не вийшов у світ у зв'язку з посиленням політичного терору.

⁹⁰⁵ Нестуля О.О. Сплондрована доля // Репресоване краєзнавство. С. 206.

⁹⁰⁶ Кот Сергій. Один рік з історії Державного українського музею (1937-1938): від відкриття до розгрому // Матеріали ювілейної наукової конференції "Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку". [К., 1999.] С. 31.

⁹⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 32754 ФП / кор. 259. Арк. 5, 9, 37.

⁹⁰⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп.1. Спр. 1. Арк. 9.

⁹⁰⁹ Скуленко Іван Михайлович (1 червня 1901 – 13 лютого 1990) – музейник. Дружина – Ксенія Йосипівна Киркевич. Тв.: Всеукраїнський музейний городок на безбожном фронті // Сов. музей. 1932. № 4. С. 90-93; 2 іл.; Інтернаціональна робота Всеукраїнського музейного городка // Там само. С. 88-90; 3 іл. - Дж.: Войналович В.А. На ниві українського музейництва // Репресоване краєзнавство. С. 306; Киркевич Віктор Геннадійович (нар. 1945). Перший директор Софійського заповідника // Веч. Київ. 1998. 4 серпня; Преловська Ірина Миколаївна (нар. 9 жовтня 1966). Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // Пам'ятки України. 2003. Ч. 1-2 (138-139). С. 146-152.

Працюючи після університету у Лаврському заповіднику, я познайомився з учнем Олександра Оглоблина ⁹¹⁰, колишнім директором Історичного музею Іваном Васильовичем Бондарем ⁹¹¹. 1946 року він одержав у Москві й перевіз до Києва кілька тисяч експонатів, що лягли в основу Музею історичних коштовностей. Опинившись 31 липня 1961 року на допиті в КГБ, нехай і в ролі свідка, Бондар намагався пригладити гострі кути. За його словами, Всеукраїнський Історичний музей Т.Шевченка 1935 року було просто реорганізовано. Було утворено Київський центральний історичний музей, який перевели з вул. Кірова, 29, [Олександрівської, потім Революції, - де "леви",] на територію Музейного містечка.

Новоствореному історичному музею було й підпорядковано колекції Потоцького, а сам він був зарахований до складу його співробітників.

Тим часом кожен рік приносив страшні втрати. За відомостями Ігоря Гирича, 1936 року у Лаврському заповіднику надзвичайно потерпів відділ шитва й тканини – тисячу його експонатів було продано через антикваріат "на індустріалізацію країни", частину передано в оперовий театр на реквізит акторам, ще три тисячі загинули, коли 1941 року стався вибух в Успенському соборі. Відділ срібла було здано в утиль, а частково розпродано ⁹¹².

Восени 1936 року було заарештовано Андрія Хвилю. Під час VIII Надзвичайного з'їзду Рад СРСР його допитали Єжов та Каганович. Звільнили його ненадовго, 13 серпня 1937 року його було ув'язнено знову. 8 лютого 1938 року Хвилю було вирішено розстріляти ⁹¹³.

Внаслідок масових репресій діяльність культурно-наукових установ було паралізовано. Скрізь відчувалася гостра нестача кадрів. Численні вакансії, що відкривалися буквально скрізь, займали зовсім нові люди, що не мали зв'язків ані з давнішими структурами, ані не знали їхніх фондів. Так, в.о. директора Центрального

---

⁹¹⁰ **Оглоблин** (Мезько) Олександр Петрович (24 листопада 1899, Київ – 16 лютого 1992, Лудлов, Масс.) – історик. Проф. ВІНО (з 27 квітня 1922). 19 грудня 1930 ув'язнений. Звільнений на зламі березня-квітня 1931 (Верба Ігор. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999. С. 66, 192, 199). Під час війни емігрував. Помер у США неподалік Гарварду.

⁹¹¹ Пригадую, - про свого вчителя, якого й ім'я тоді (у 1971-74 роках) страшно було вимовити, - він висловився однозначно й рішуче: "Це справжній вчений!"

Бондар Іван Васильович (13/26 листопада 1901, Бориспіль – 6 вересня 1984, Київ) – музейний працівник. Походив з бідняцької родини. 1921-26 навчався в КІНО. Близько трьох років жив в одній кімнаті з Сергієм Жигалком (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 50008 ФП. Арк. 12), котрий ішов в одній справі з Мик. Зеровим. Працював 1925-27 у семінарі вищого типу з історії України при КІНО під кер. проф. Ол.Оглоблина, зробив дві доповіді з історії України часів "Континентальної системи" та збирав матеріал для теми "Укр. промисловий ринок за передреформної доби". 1927-29 працював в архівному семінарі при Київ. Центр. іст. архіві теж під кер. Оглоблина. У 1931-32 аспірант Всеукр. іст. музею. З грудня 1933 до 1935 І.Бондар завідував відділом феодалізму іст. музею. У зв'язку з його закриттям 20 грудня 1935 Бондар уже – науковий співробітник Центр. іст. музею (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 84-85), потім його директор. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 142; Верба Ігор. Науково-педагогічна діяльність Олександра Оглоблина, 1920-і роки // Архівознавство; Археографія; Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3. К., 2001. С. 401, 403, 407, 409, 416, 419; Суховарова-Жорнова Олена Борисівна. Географія походження та придбання портретів Національного музею історії України // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. Число 5. К., 2001. С. 254; Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею. С. 17. Копії з кількох документів Б. одержано від його дочки О.І.Селіваненко, за що висловлюю їй щире вдячність.

⁹¹² Гирич Ігор Борисович (нар. 1962). Архів-музей переходової доби про руйнацію київських пам'яток у 1918-1942 роках // Старожитності. 1992. Січень. Ч. 1 (17). С. 5. Тут згадано й знищення Музею України П.Потоцького. За відомостями Г.Полюшка, у фонді срібла заповідника зберігалось бл. 50 000 експонатів загальною вагою до 6 тонн (Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею. С. 14).

⁹¹³ Войналович В.А., Юренко О.П. Щоб трагічне не повторилося // Репресоване краєзнавство. С. 332.

історичного музею, до складу якого перейшов Музей України, став Володимир Автономович Грінченко⁹¹⁴.

Він щойно прогримів знахідкою т.зв. Кічкаського скарбу, – мабуть, найбільшого в Україні після Перещепинського⁹¹⁵. Заступник голови Дніпрельстанівської археологічної експедиції (Д.Яворницького) Михайло Міллер уже на еміграції докладно описав цю подію: "На маківці гори, що підлягала вирівнюванню, площею до 4-х кв. км, знаходилося до 80 великих і менших могил. [...] Працювало тут коло 2500 грабарів з понад 1000 грабарських однокінних хур". Під час робіт було виявлено складений з каменя-дикуна вал, що обмежував площу у формі прямокутника з однією вигнутою стороною розміром бл. 3000 кв метрів. Цю площу "було розподілено на квадратні метри і поступово досліджено всю". В одному місці було виявлено низку великих каменів, що лежали у формі кола, діаметром до 10 м. У лінії цього кола було знайдено скарб. "Ця яма була всуціль забита металевими речами, і ті речі згори проткнуто наскрізь трьома шаблями. Отже, скарб був заворожений. Скарб було вирізано цілком і в спеціальній скрині приставлено до Дніпропетровського музею, де він і був розібраний. В скарбі виявилось коло 50 залізних стремен, коло 20 залізних удил, [...] понад 1500 золотих речей у вигляді, найбільш, золотих блях орнаментованих, прикрас на ремені – зброю, пояси тощо та грудочки від стоплених золотих речей. Поміж золотими бляхами були й кільця та обійми піхов до шабель. Була також широка золота смуга, прикрашена орнаментом, очевидно, обкладина на сайгак. [...] Увесь скарб яко пам'ятка являє собою рештки поховання якогось варварського князя, що вертав з наскоку на Візантію. Загальні обставини остільки збігаються з літописними відомостями про загибель біля порогів князя Святослава, що дехто з археологів вважали цю пам'ятку за могилу князя Святослава [...]"⁹¹⁶.

Але ця знахідка не принесла щастя ані Грінченкові, ані Дніпропетровському музеєві. Епоха була надто вже жорстока, тож несподіваною стороною обернувся і сам Володимир Автономович.

Можливо, я несправедливий до Грінченка, але за всі довоєнні роки, включно зі своїм директоруванням у музеї, цей дослідник спромігся написати лише одну статтю - "Зі старої культури"⁹¹⁷ – про бронзовий казан з Більського городища на Полтавщині⁹¹⁸. Для

---

⁹¹⁴ **Грінченко** Володимир Автономович (15 липня 1900, с. Мохурівка Диканського пов. Полтавської губ. – 19 квітня 1948, Полтава) – археолог, музейник. Працював лаборантом археологічного відділу в Центральному пролетарському музеї Полтавщини. З 1925 навчався у Катеринославському ІНО (Ін-ті нар. освіти), паралельно брав участь у Дніпрельстанівській археологічній експедиції разом з Д.Яворницьким, М.Міллером, М.Макаренком та М.Рудинським. Одержавши диплом про вищу освіту, вступив до аспірантури при Інституті матеріальної культури. Завідував відділом рабовласницького суспільства Харківського історичного музею. З 1936 завідував відділом рабовласницького суспільства Центрального історичного музею в Києві. Вчений секретар, спочатку був звільнений, а з лютого 1937 став в.о. директора музею (Вескер А. Хаос в музеях // Комуніст. 1937. 3 березня. № 51 (5926). С. 4). Стан музею було піддано критиці в партійній пресі (Баумштейн В. Кладовище історичних цінностей // Комуніст. 1937. 5 серпня. № 179 (5454). С. 4; Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва. С. 3). Звільнений 5 жовтня 1937. А.Гріншпон писав: "Унаслідок шкідництва український історичний музей приведено до розвалу. Директор музею Грінченко та його "ад'ютант" – науковий працівник [Трохим] Тесля зробили все, щоб розвалити цей важливий заклад" (Гріншпон А. Вороги в музеях // Комсомолец України. 1937. 9 вересня. № 207 (3579). С. 3). 18 квітня 1938 заарештований. Працював на лісоповалі у Красноярському краї. Під час вантажних робіт зламав ключицю. До України повернувся 1947. Архів (?) – у Наук. архіві Інституту археології (Ф. 11 – 11 од.зб.). – Дж.: Miller M. Archaeology in the U.S.S.R. (1956). P. 65, 103, 162; Нестуля О.О. Сплюндрована доля // Репресоване краєзнавство. С. 204-209; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 140.

⁹¹⁵ Пастернак Ярослав. Археологія України. Торонто, 1961. С. 339-340; Міллер Мих. Доля українських археологів. С. 120; РЕІУ. Том 1 (1969). С. 342 (А.Т.Сміленко).

⁹¹⁶ Міллер Михайло. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України, 1927-1932 // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Ювілейне вид. Том VI. Мюнхен, 1956. С. 158-159. Пор.: Курінний П. Історія археологічного знання (1970). С.100-103. В Україні кандидатську дисертацію про цю експедицію 1971 захистила Ірина Федорівна Ковальова (Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 159).

⁹¹⁷ Знання. 1925. № 4. С. 17.

директора це ніби малувато. А невдовзі Грінченко показав себе і як адміністратор, віддавши наказ, яким визначив новий статус П.Потоцького і його музею:

“Наказ № 51
по Центральному Історичному Музею від 19 червня 1937 р.

§ 1.

НАКАЗУЮ: пом.[ічнікові] директора по адм.[іністративно-] госп.[одарчій] частині тов. ЧЕВЕРДІ О.І. закрити ход (sic) з квартирі П.П.Потоцького до експозиційних приміщень на 2-му поверсі.

§ 2.

НАКАЗУЮ охоронникам 6-го к[о]рпусу не пропускати відвідувачів П.П.ПОТОЦЬКОГО до експозиційних приміщень, без спеціальних перепусток, виданих ученим секретарем Музея ⁹¹⁹.

§ 3.

Пом.[ічнікові] директора по адм.[іністративно-] госп.[одарчій] частині тов. ЧЕВЕРДІ О.І. наказую зробити ванну для миття зброї, згідно заявки П.П.ПОТОЦЬКОГО.

Т[имчасово] В[иконуючий]
О[бов'язки] ДИРЕКТОРА /ГРИНЧЕНКО/
З оригіналом згідно:

Учений секретар Музея <нідпис> /МЕТРИК/ ⁹²⁰”

Третій параграф був призначений на те, щоб психологічно змазати убивчі параграфи попередні. Виглядало, ніби в стосунках з дирекцією музею нічого не змінилося. Потоцький зробив заявку, - її виконують. Тільки ж старий музейник чудово розумів, що його музей арештовано. Щоб побачити експозицію, відтепер потрібний був не квиток, а спеціальна перепустка. Навіть йому самому – фундаторові, колишньому власникові Музею - доступ до нього було обмежено: на дверях, що вели до експозиції, поставили печатку.

Грінченко заявив, що музей Потоцького – на той час, власне, уже підвідділ відділу капіталізму – не повинен обслуговувати працівників кіно, театру й мистців, а бібліотеку й художню збірку треба розподілити по відділах ⁹²¹. Сказавши по совісті, ще лєнінградська комісія Ісакова 1926 року схилилась до думки, що збірка Потоцького не цільна: “Собрание распадается на 2 крупные части: а) Украина, б) Военная история. Обе представлены прекрасно, но связь между ними далеко не настолько сильна, чтоб ее можно было принять основанием для неделимости их” ⁹²². Разом з тим лєнінградці пропонували розбити збірку лише на три частини: “[...] Комиссия полагала бы правильным ограничить часть предназначенную для [Русского] Музея лишь собранием материалов по Украине,

⁹¹⁸ Шовкопляс Иван Гаврилович (8 квітня 1921 – 13 червня 1997), Дмитренко Надежда Григорьевна. Археология Украинской ССР: Библиографический указатель, 1918-1980. К.: Наукова думка, 1989. С. 192. Відомі також його популярна стаття 1926 "Охороняйте пам'ятки старовини" (Знання. 1926. № 8. С. 6) та розвідка 1930 «Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі», що вийшла посмертно (Археологія. 1950. Т. 3. С. 37-63). Див.: Кононенко Ж.А. Неизвестные страницы жизни археологов А.К.Тахтая и В.А.Гринченко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Ч. 2. Полтава, 1991. С. 21-23.

⁹¹⁹ Якись проблеми з пропусканням людей виникали й по інших музеях заповідника, причому ще задовго перед тим. 12 вересня 1931 ВУАН спеціальною ухвалою вирішила негайно відкрити для відвідувачів музеї ВУАН, розташовані на території Музейного містечка (Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 429).

⁹²⁰ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 2.

⁹²¹ Там само. Арк. 3 зв.

⁹²² Там само. № 7. Арк. 3 зв.

Военную же часть передать Военной Секции, а детские книги – в Публичную библиотеку”.

У Києві пізніших, 30-х років запанувала інша концепція, принципово інакша якісно. Те, чого не вкрали, поділили не на дві чи три частини, а розпорошили. Розпорошення цих решток означало цілковиту й остаточну ліквідацію Музею України.

Збереглися писані рукою Потоцького моторошні пам'ятні записки, у яких відбилася важка психологічна напруга. Ці документи втілюють втомлений потік збентеженої свідомості Потоцького.

"I.

1. Что предположено сделать с Музеем?
2. Что предполагали сделать со мной.
3. О недопустимо[сти] разбития комплекса признано и Затонским, а раз это так, то почему я могу быть снятым с Заведующего Собранием, которое я создал, описываю, популяризирую, дополняю, углубляю и заканчиваю его оформление.
4. Считаетесь ли Вы с высказанным мне заключением т. Затонского, что “я обдумаю этот вопрос”, или нет, т.к. я ожидаю результат его заключения, а потому считаю это дело со стороны Наркомпроса нерешенным.
5. Я имел дело с Комиссаром народного просвещения УССР, единый истор.[ический] музей можно сделать и идеологическ[им]^{923?}

II

1. Как понимать наказ т.Затонского?
  2. Разве можно отнимать научный труд гражданина?
  3. Как должен я понимать его в отношении себя?
  4. Что вызвало этот наказ? кто инициатор?
  5. Как можно разбить комплекс Собрания, в цельности которого его особая цена. Ленинградские научные учреждения высоко ценили это Собрание и его цельность.
  6. Музей Украины заслужил самые хорошие отзывы общественности, печати, правительств.[енных] лиц и иностранцев – зачем же его закрывать, тем более, что он может еще много развернуться. Он стоил государству ничтожных средств. Два человека в штате и лектор на один день в 6-тидневку – а пропускал 25 000 посетителей. А сколько содействовал он работникам науки и искусства? Какой Музей на Украине может в этом сравниться с ним? Здесь тратят сотни тысяч в год, а продукции мало!
  7. Если была преступная информация, то необходимо ее вскрыть – недопустимо, чтобы невежество и вредительство безнаказанно действовало. [...]
- Я с любовью и охотой работаю на пользу трудящимся и научных работников.
За что же я отстраняюсь от моей 50 л.[етней] работы и лишаюсь возможности закончить ее?

Кто может сделать это лучше меня?

Я не преступник и не рамолик⁹²⁴.

Неужели возможно так поступить с человеком, который принес в дар Государству такое ценное в научном и материальном отношении Собрание и отдал этому делу всецело себя и самого близкого человека? [...]

Переезд Музея сгубит его и меня.

Мое имение в полном порядке было передано государству. Моих капиталов я не только не вынимал и[з] Госуд.[арственного] Банка, а после Революции еще внес бывшие у меня на руках суммы. Также внес и оставшиеся у меня на дому ценные вещи. О хранившихся в банке капитал[ах] и ценных веща[х] в Ссудной казне [в] свое время поставил в известность⁹²⁵.

⁹²³ Там само. № 29. Арк. 20 зв.

⁹²⁴ Рамолік, рамолі' - старечо розслаблена, немічна, близька до недоумства людина.

⁹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 19 - 19 зв.

III

За что я снят с должности заведующего или хранителя б.[ывшего] моего Собрания?
Кем я снят и по чьему представлению?

Если отрицательный ответ, то кто может мне это сказать или в каком учреждении я могу это узнать?

Кто я такой в настоящее время?

Что предположено по отношению меня и кто это решит и по чьему представлению?
и когда?

Какое мое положение до решения этого вопроса?

Будет ли перевезено Собрание, куда и когда и от кого это зависит?

Какое решение относительно моей квартиры, и если она остается за мной, то на каких условиях?

Если меня лишат квартиры, то что дадут?

От кого и до каких пор я буду получать содержание и какое?

Относительно моих соб.[ственных] вещей.

Говорили ли Вы с Затонским после его посещения Музея Украины?

Полагаю, что насчет меня нужно решать со мной.

У кого я могу получить ответ на эти вопросы" ⁹²⁶.

Чистки й арешти продовжувались протягом усіх тридцятих років, ставши постійною прикметою тієї страшної доби. Преса нагнітала істерію, вишукуючи ворогів. Київська “Пролетарська правда” писала про нелад у музеях: “Найбільшого лиха зазнав Історичний музей, у якому довгий час сидів і діяв Костюченко” ⁹²⁷. Цей Костюченко довів музей до цілковитого розвалу і закриття його. Музеєм тепер керує Грінченко, який продовжує вже відому лінію Костюченка. Маючи завдання цілком розгорнути роботу музею до ХХ роковин Великої пролетарської революції, Грінченко, однак, робить усе, щоб зірвати це завдання. Найцінніші експонати і досі лежать у купах, псуються і гинуть. У такому стані перебуває зокрема і передана сюди збірка експонатів колекціонера Потоцького, яка має світове значення. Діставши ці експонати, Грінченко сховав їх від глядачів, а потім просто звалив до купи, щоб вони швидше псувалися. Грінченко увесь час зриває і організацію

---

⁹²⁶ Там само. Арк. 18.

⁹²⁷ **Костюченко** Андрій Максимович (нар. 17 жовтня 1902, с. Біленьке Сталінського району Запорізької міськради - ?) – совєцький функціонер. Син селянина-середняка. Навчався в Херсонському ІНО (вступив 1924, закінчив 1926). На початку 1924 вступив у кандидати, у середині 1926 – у члени партії. Завідував черкаським педтехнікумом. 1929 перебував у Корсуні під слідством за звинуваченням у дискредитації та перевищенні влади. У 1930-32 викладав політекономію й діалектичний матеріалізм у Херсонському педагогічному інституті. У квітні 1932 очолив Всеукраїнський історичний музей. 14 квітня Ф.Ернст занотував у щоденнику: “14-го прийомка золотарського фонду новим директором тов. Костюченком (комісія)” (ІМФЕ. Ф. 13-1. № 7. Арк. 97). За три тижні новий директор зняв з роботи мистця Якова Струхманчука, трохи згодом – історика Пилипа Клименка. Струхманчука було заарештовано 1 лютого 1933 (Нестуля О.О. Київський крайовий інспектор // Репресоване краєзнавство. С. 271), Клименка – 20 травня 1938 (Дивний Іван. Український історик Пилип Клименко: Документальний біографічний нарис // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 1. К., 1996. С. 375). Директор закрив експозицію відділу «Старий Київ», частину відділу українського мистецтва, експозицію історії гут. У щоденнику Ф.Ернста знаходимо запис від 12 жовтня 1933, згідно з яким Костюченко перевів його, класика українського мистецтвознавства, на півставки (ІМФЕ. Ф. 13-1. № 7. Арк. 127). А за два тижні Ернста було арештовано. Костюченко провів до 17 виставок, що склали основу майбутніх відділів. Організував чотири експедиції. За його правління на початку 1934 Всеукраїнський музей було згорнуто. За наказом А.Хвилі Костюченка було звільнено з посади директора 5 листопада 1934. Після цього він працював науковим співробітником бібліотеки АН УРСР. Під час перевірки партійних документів 1935 його виключили з партії. Мешкав на вул. Кірова, 29, пом. 1 (у приміщенні музею). Арештований 3 листопада 1935. Окрема нарада при НКВД СРСР від 16 березня 1936 дала йому мінімальний строк – 3 роки ИТЛ (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 15, 20, 26, 29, 133, 135; Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. Сторінки історії музею. С. 16).

збройової палати, яка має велике оборонно-виховне значення. Дуже цінна і рідкісна зброя лежить по різних кутках, вкривається порохом, псується”⁹²⁸.

Київська міськрада сформувала комісію з актора Гната Юри та М.Бірінбаума, яка у присутності нового директора музею М.Овчаренка перевірила стан музею і в акті обстеження від 28 лютого 1938 попереднє згорання музею засудила: “На протязі (на сквоньяке. – С.Б.) 4 років музей не міг бути відкритий через шкідницьку роботу керівників НКО, а пізніше Управління мистецтв (зокрема ворога народу Хвилі), а також і в самому музеї. Музей цілий час викидали з приміщень, а других не давали”⁹²⁹. На момент роботи комісії було заінвентаризовано 25 тисяч експонатів Історичного музею, - не заінвентаризовано 475 тисяч.

Директора Всеукраїнського історичного музею А.М.Костюченка, якого у пресі почали лаяти, Павло Платонович знав надто добре. Коли арештували самого Костюченка, і йому було пред'явлено звинувачення, 7 лютого 1936 року він зробив дещо і для нас, майбутніх істориків. Він написав заяву: “Виновным в пред'явленном мне обвинении себя не признаю. Никакой контрреволюционной работы я никогда не проводил и с к.р. элементами связей не имел. Уклонов от генеральной линии партии не имел. Допущенные мной ошибки при преподавании в конце 1931 года из-за низкой квалификации, отсутствия практик[и] и отсталости [от текущих политических событий] в связи с длительной командировкой на село [по делам коллективизации], я исправил с помощью парторганизации и больше не повторял их. Будучи членом партии и имея ближайшего родственника – брата матери – красноармейца-большевика, расстрелянного немецко-гайдамацкими войсками, я проводил борьбу против различных контрреволюционных элементов. По материалам моего обследования был опечатан органами НКВД Херсонский музей”⁹³⁰. В Киеве по моим заявлениям и материалам обследования была чистка от классово враждебных элементов всех музеев Киева, закрыты выставки музеев как националистические, одновременно подавал различные письменные материалы и фотографии органам НКВД, с которыми согласовывал отдельные свои действия”⁹³¹.

В архівно-слідчій справі Костюченка зберігся документ, доволі цікавий для характеристики тодішньої суспільно-політичної атмосфери, що нагніталась у київських музеях:

"Список основных співробітників
Всеукраїнського історичного музею в м. Київі,
що їх було звільнено з роботи в музеї як нацдемівців, троцькістів (sic) тощо
за час з 1932 р. до 16/X – 34 р. наказом директора т.Костюченка.

1. Струхманчук звільнено як нцд 1932 кап.
2. Оглоблін О. нцд 1933 феодал
3. Артюхова нцд 1933 кап-феод
4. Снігур нцд 1933 феодал

⁹²⁸ Дунаєв Г. Музейні звалища // Пролетарська правда. К., 1937. 15 серпня. № 187 (4691). С. 4.

⁹²⁹ ДАМК. Ф. р-1. Оп. 1. № 11616. Арк. 4.

⁹³⁰ Пор.: Шамша П. Справа ворожих рук // Наддніпрянська правда. Херсон, 1937. 17 грудня. № 288 (2938). С. 2. Шп. 1.

⁹³¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 61 – зв. Готуючись до арешту, Костюченко склав текст своєї характеристики від імені колишнього секретаря Корсунського РПК Тітєвського, який знав його по роботі, як свідка. Ця характеристика потрапила до речових доказів: “[...] неодноразово виконував низку відповідальних завдань РПК на селі, виступав по завданням РПК на сесіях облсуда як представник звинувачення” (Там само. Арк. 5). Костюченків арешт, хоч це й парадоксально, поставив його в одну шеругу з тими, кого він переслідував. З періодики читачі довідалися, що “саме тут (у музеях. – С.Б.) “працювали” такі представники оскраженілого фашизму, як Щербаківський, Таранушенко, Ернст, Жолтовський, Артюхова, Костюченко, Багрій та ін., під “керівництвом” досвідчених, витончених зрадників революції троцькістів Кілерога, Гуревича, Ашрафяна” (Калениченко Лука. Державний український музей // Соціалістичний Київ. 1937. № 5. С. 17).

5. Граніт	трцьк 1933	мас. сектор
6. Мовчан Д.	нцд 1934	завгосп
7. Магура С.	нцд 1934	феодал
8. Адольф Г.	нцд 1933	капітал
9. Клименко П.	нцд 1933	феодал
10. Ернст Ф.	нцд 1933	феод-кап
11. Данілов	нцд 1933	С.Б.
12. Фаворський	нцд 1934	феод.
13. Слуцький	1934	С.Б.
14. Поночовний	1933	
15. Кременецька	1934	
16. Демидчук з посади помдирект.	1934	
17. Іванова	1934	феодал
18. Бакуменко	1934	
19. Лисогорко	прогульник і зривник	1933
20. Гриншпон	те ж	1933
21. Базилевич	нцд	1933" ⁹³² .

Винувальний висновок прокоментував цей список так: "Обвиняемый КОСТЮЧЕНКО составил обнаруженный у него при обыске фиктивный список лиц, которые якобы были уволены как националистические и троцкистские элементы, в то время, как эти лица были уволены по собственному желанию и по другим причинам административного характера. Обвиняемый КОСТЮЧЕНКО признал фиктивность указанного списка, однако отрицает, что этот фиктивный список составлен им (л.д. 63, 129, 120-123, 131, 67-74, 51-53)"⁹³³.

Доходив кінця 79-й рік життя Павла Платоновича Потоцького. Старого генерала мордували за музей надто довго. В атмосфері терору публікація Дунаєва з критикою Костюченка й Грінченка, правдоподібно, його вразила і вселила якісь сподівання, тим більше, що вона з'явилась у зв'язку з доволі-таки радісною подією.

17 квітня 1937 року, після виснажливих літ, коли його фонди було згорнуто й вони поволі нищились, відкрився нарешті музей українського мистецтва з відділами: 1) народного мистецтва, 2) живопису, гравюри та скульптури та 3) художньої промисловості⁹³⁴. Експозиція складалась із семи відділів⁹³⁵. Історик Сергій Кот ствердив: "Для кривавих 30-х років концепція музею була абсолютно унікальною. Унікальною та актуальною по своїй масштабній змістовній суті вона залишається і сьогодні як певний ідеал методологічного підходу до побудови мистецької музейної експозиції. Державний Український музей поставив перед собою завдання комплексно показати історію мистецтва на теренах України як єдиний безперервний процес його багатотисячолітнього розвитку від кам'яного віку до сучасності. Тим самим експозиція музею за своїм загальним задумом концептуально спиралася на досягнення історичної школи М.Грушевського⁹³⁶, яка на той час вже офіційно зазнавала переслідувань і була розгромлена під гаслами боротьби за впровадження марксистської методології в історичну науку"⁹³⁷.

⁹³² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 51-53.

⁹³³ Там само. Арк. 125.

⁹³⁴ Калениченко Л. Державний український музей. С. 17. Пор.: Бурлака Ф. В музеї українського мистецтва // Україна. 1946. № 10 (43). С. 19-21.

⁹³⁵ Молодняк. 1937. № 4. С. 140-141; Культурне будівництво в Українській РСР, 1917-1927: 36. документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1979. С. 250-251.

⁹³⁶ Юркова Оксана Віталіївна. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського, 1924-1930. К., 1999. 433 с. Тираж 100 прим. Див.: Ковальчук Ол. Юркова О.В. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. К.; Львів, 2003. С. 372-373.

⁹³⁷ Кот Сергій Іванович (нар. 1958). Один рік з історії Державного українського музею. С. 29.

Павло Платонович Потоцький ніколи не зміг ознайомитися з таємним рішенням ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року “Об антисоветских элементах”, тим більше з оперативним наказом Єжова № 00447, що означали початок Великого терору. Але критика пройдисвіта Костюченка зворушила збирача до глибини душі. Доведений до відчаю, він вдався до найвищої в тодішньому СРСР інстанції (чи була в СРСР вища?). Старий царський генерал звернувся до Сталіна.

Довший час я журився, що до нас не дійшов автентичний текст, тож доводиться використовувати стилістично недоладний переклад з “Краківських вістей” часів німецької окупації. Але вихід знайшовся.

У газеті листа до Сталіна ніяк не датовано. Дату його другою половиною серпня 1937 року, оскільки Потоцький прямо покликається на статтю Дунаєва, надруковану в “Пролетарській правді” 15 серпня. Тим часом зіставлення тексту, опублікованого в “Краківських вістях”, з текстом одного з листів Потоцького серед його зацілілих паперів у ЦДІА показало, що це той самий лист, можливо навіть, відпуск листа надісланого.

В оригіналі лист не має жодного заголовка, не зазначено й адресата. Не надавши йому більшого значення, К.Климова від себе склала заголовок: “Записка Косиору С.В., Петровському Г.И., Любченко А.П. о недопустимости распыления бывшего Музея Украины” (С. 76. № 136). Цього опису у квадратні дужки не взято, - так, ніби в документі імена адресатів десь вказано. Насправді заголовок документу мав би виглядати інакше: “Потоцький Павло Платонович. [Лист до Й.В.Сталіна]. 15-31 серпня 1937 року”⁹³⁸.

Ось цей лист:

«Я обращаюсь к Вам потому, что если не будут приняты необходимые меры в самый кратчайший срок, то редкая по полноте и систематичности коллекция, имеющая крупное научно-историческое значение, будет распылена и вряд ли когда-либо вновь восстановлена.

Речь идет о моих бывших коллекциях, принесенных в дар Правительству Украины, получивших название «Музей Украины – собрание Потоцкого» и хранящихся в городе Киеве.

Еще в 1926 году я передал по договору (копию прилагаю) Украинскому Правительству св.[ое] собрание.

Согласно смысла договора, я назначался пожизненным хранителем этого собрания для обеспечения как сохранности, так и его надлежащего научного использования и изучения.

Это было понято, так как мое бывшее собрание насчитывает 17 000 томов книг, более 300-т картин, 15 000 старинных гравюр и репродукций, а также громадное количество других экспонатов.

Это собрание, труд всей моей жизни, а мне сейчас 80 лет, по всеобщему признанию, обладает ценнейшими и единственными в своем роде материалами для изучения истории, быта и культуры Украины.

Громадная работа по разработке и описанию этого материала продолжается много-много лет и займет еще немало времени.

Однако в 1934 году приказом Наркома Просвещения (копию прилагаю) был аннулирован договор Украинского Правительства со мной как явно антисоветский.

Тем не менее до настоящего времени два важнейших пункта договора продолжали действовать. Я, как и раньше, был единственным хранителем музея, и собрание оставалось в прежнем своем виде, то есть не производилось из него какой-либо выемки и из[“]ятия.

---

⁹³⁸ Треба сказати, що Потоцький писав і київському начальству (ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 13, 17), але підстав сумніватися в атрибуції В.Косаренка-Косаревича щодо конкретно цього тексту у нас немає.

При заключении договора это было обусловлено мно[ю], так как в противном случае вся ценность и исключительность собрания была бы нарушена.

Я по прежнему проводил большую работу как по описанию собрания, так и по обслуживанию посетивших музей художников, театральных деятелей, кино-работников, писателей, архитекторов и т.п. лиц, что дало им возможность в своей работе создавать вещи большой художественной ценности по теме «Украина».

До настоящего времени Нарком Просвещения Украины заверял меня, что несмотря на расторжение договора, все остается в основном по прежнему, но однако сейчас принято решение о распылении музея и о передаче его по частям в различные отделы исторического и других музеев.

Указанное постановление тем более непонятно, что исторический музей закрыт уже четыре года и по справедливому замечанию автора статьи, появившейся в киевской прессе, представляет собою кладбище исторических ценностей.

Я утверждаю, что распыление музея приведет к уничтожению его исключительной и неповторимой ценности, и никто, кроме меня, отдавшего десятилетия на его собрание и устройство, не знает и не может знать всей его значимости. Это становится вполне понятным, если принять во внимание, что до настоящего времени ни один из часто менявшихся директоров Лаврского музея на территории которого находится мое бывшее собрание, не смог как следует объять его колоссальный материал.

В свое время, как это видно из прилагаемой копии, Государственный Русский музей г. Ленинграда, указывая на исключительно крупное значение музея, считал необходимым включить меня в штат своих научных работников как человека, сросшегося с этим материалом и до мелочей его изучившего, имея в виду продолжение научного описания собрания и исследовательской работы. Конечно, Русский музей при этом считался с моей эрудицией и большим стажем моей музейной и исследовательской работы, отразившейся в большом количестве печатных трудов.

Оставляя сейчас в стороне вопрос о том, был ли заключенный Правительством Украины со мною договор антисоветским по своему содержанию, хотя такая постановка вопроса чрезвычайно странна, оставляя также в стороне вопрос о всех незаслуженных обидах и притеснениях – я как гражданин страны, принесший этой стране в дар музей большой исторической и громадной материальной ценности, собиравший его на протяжении десятилетий, проделавший громадную работу как музейный работник ряда музеев, комиссий и тому подобных учреждений Ленинграда, а затем как работник «Музей Украины – бывшее Собрание Потоцкого» - указываю Вам на готовящееся этими днями разрушение музея, ценность которого лицами, вынесшими это постановление, не понимается в силу их полного незнания с материалами музея, указываю на уничтожение огромных культурных ценностей.

И до настоящего времени, несмотря на все мои ходатайства, обстановка моей работы была весьма неудовлетворительна и могла быть во много раз продуктивней. Но все же бесчисленные отзывы как работников графического искусства, театра, кино и литературы о проведенной мною с ними работе, так и отзывы тех видных членов Правительства Украины и Союза, а также иностранцев, которые музей посетили, свидетельствуют о том, что все же музей дал и может дать очень много для изучения истории Украины.

Обращаясь сейчас с ходатайством о приостановлении принятого решения о распылении музея, единственного в своем роде, и о создании специальной комиссии компетентных лиц, указываю опять-таки на готовящееся уничтожение больших культурных ценностей, собираную которых я посвятил десятки лет своей жизни и отдал все свои силы, знания и опыт – я прошу о немедленном вмешательстве в это дело»

939

---

⁹³⁹ ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 29. Арк. 3 – 4 зв. Текст з краківської газети часів німецької окупації: „Звертаюся до Вас тому, що як не будуть прийняті відповідні заходи в найкоротшім речинці, то

Відповідь не забарилася. На захист ще вчора одіозного генерала Потоцького встало втілення істини в останній інстанції – московська газета “Правда”. Надрукована тут стаття

рідк[існ]а своєю повнотою і систематичністю колекція, що має величезне науково-історичне значіння, буде розпорошена й ледве чи коли-небудь знову відновлена.

Мова про мої бувші збірки, подаровані урядові України, які дістали назву “Музей України — Збірка Потоцького” і знаходяться в Києві.

Ще в році 1926 передав я згідно з договором (копію залучую) Українському Урядові свою збірку.

На основі цього договору призначено мене доживотним кустосом тієї збірки для її забезпечення, її охорони та належного наукового використання і вивчення.

Було це зовсім зрозуміле, коли взяти на увагу, що моя бувша збірка нараховувала 17.000 томів книжок, більше ніж 300 мап, 15.000 старинних гравюр і репродукцій та величезну кількість інших експонатів.

Збірка ця, вислід трудів мого життя, а тепер я маю 80 літ, містить у собі згідно загальному признанню найцінніші й самотні в своїм роді матеріали для студювання історії, життя-буття й культури України.

Величезну працю при розрібці й описі цього матеріалу продовжую вже від багатьох літ і потрібно для неї ще багато часу.

Але наказом Наркома Освіти (копію залучую) скасовано в році 1934 договір Українського Уряду зі мною як явно антирадянський.

А проте продовжують діяти дотепер дві важніші точки договору. І я залишився як і перед тим самотнім кустосом музею, і збірка залишалася у своєму попередньому виді, значить, із неї не вилучено нічого.

При підписуванні договору було це моєю вимогою, бо інакше була би порушена вся цінність і виїмковість збірки.

Я й надалі пильно працював і при описі збірки, і при обслузі відвідуючих музей мистців, театральних діячів, кіно-працівників, письменників, архитектів та інших осіб, а це все давало їм змогу створити в їх працях речі й діла великої мистецької та історичної вартости на тему „Україна”.

Дотепер запевнював мене Нарком Освіти України, що, незважаючи на скасування договору, в засаді залишається все по старому, проте рішено розпорошити цей музей, передаючи його частинами в різні відділи історичного й інших музеїв.

Таке рішення тим більше незрозуміле, що історичний музей уже чотири роки замкнений і згідно зі справедливою заввагою автора статті, що появилася в київській пресі, став цвинтарцем історичних цінностей.

Я тверджу, що таке розпорошення музею приведе до знівечення його виїмкової і неповторної вартости та що ніхто, крім мене, що затратив десятиліття на його зібрання і влаштування, не знає й не може знати всього його значіння. Це стане зовсім зрозумілим, коли взяти на увагу, що дотепер ні один із часто змінюваних директорів Музею Лаври, на території близько моєї бувшої збірки, не був у стані охопити її колюсального матеріалу.

Свого часу, як це видно з приложеної копії, вказував Державний Російський Музей Ленінграду на виїмково велике значіння музею, вважав необхідним зачислити мене до наукових працівників як чоловіка, що зрісся з тим матеріалом і виучив його до подробиць, маючи на увазі продовження наукового опису збірки та дослідної праці. Звичайно, що Російський Музей рахувався при тому з моєю ерудицією та з більшим досвідом моєї музейної і дослідної праці, що віддзеркалилась у великій кількості друкованих праць.

Залишаючи на боці питання про те, чи підписаний Урядом України договір зі мною був своїм змістом антирадянський, хоча таке поставлення питання аж надто дивне, залишаючи також на боці питання всіх обид і прикростей, на які я не заслужив як громадянин краю, якому я подарував музей велетенської історичної та матеріальної вартости, зібраний впродовж десятиліть, я, що виконав величезну працю як музейний працівник багатьох музеїв, комісій та інших установ Ленінграду і врешті як працівник „Музею України — бувша Збірка Потоцького”, — звертаю Вашу увагу на затіюване в тих днях знищення музею, вартости якого не розуміють особи, що винесли таку постанову, через повне необізнання з матеріалами музею, звертаю увагу на нищення велетенських культурних цінностей.

І дотепер, не зважаючи на всі мої заходи, умовини моєї праці не дуже-то були задовільні, хоч можна би було зробити її багаторазово продуктивнішою, проте ж безчисленні відзиви як працівників графічного мистецтва, театрів, кінематографів і літератури про проведену зі мною роботу, а також відзиви тих видних членів Уряду України і Союзу, ба навіть чужоземців, які відвідували музей, засвідчують, що цей музей все-таки дав і може давати дуже багато для студювання України.

Отож, звертаючися з проханням припинити винесену постанову про розпорошення музею, самотнього в своїм роді, та створити спеціальну комісію з компетентних осіб, вказуючи знову на затіяне знищення величезних культурних цінностей, що на зібрання їх я посвятив десятки літ свого життя, віддаючи на це всі свої сили, знання, майно і досвід, - прохаю вмішатися негайно в цю справу.

Павло Потоцький в.[ласною] р.[укою]” (Косаренко-Косаревич Василь. Пропащі скарби // Краківські вісті. 1942. 10 березня. Ч. 49 (496). С. 3). Дописку "в.р.", характерну для українського епістолярію XVIII ст., зробив, очевидно, сам Павло Платонович у примірнику, якого він дав своєму адвокату і який потрапив зрештою до Василя Косаренка.

зветься “Кто хозяйничает в музеях Украины?”⁹⁴⁰, і головний її персонаж – українець (це у “Правде” навіть підкреслено. – С.Б.) Потоцький і його збірка.

Досі сенсаційна поява статті в “Правде” виглядала цілком незбагненою. Советолог Григорій Костюк пояснив її необхідністю подати факти про провину щойно (кінець серпня – початок вересня 1937 року) репресованого керівництва УСРР – В.Затонського, В.Порайка, А.Хвилі, І.Шелехеса, С.Кудрявцева, М.Попова, В.Чернявського⁹⁴¹. Політичному контексту доби в цілому це, можливо, відповідає, але все-таки не пояснює ту “деталь”, чому таку непропорційно велику роль відведено людині, що стояла цілком осторонь інтриг тодішніх можновладців. Розгляд статті в контексті історії П.Потоцького і його Музею цілком відповідає її змісту, ставлячи все на свої місця.

Відповідно до маразматичних аберацій епохи (йшли якраз перші місяці Великого терору!) стаття містить безліч дурниць, вергає звинувачення проти вже приречених: “Отдел украинской народной вышивки, являющийся гордостью украинского народа, доверен Загладе⁹⁴², ничего общего не имеющей с искусством, но зато крепко связанной со шпионом Онищуком”.

Втім, не можна не зауважити, що, виявляючи пильність щодо тих, кого вже не можна врятувати, кореспонденти “Правды” виразно боролися за музейні скарби. Стаючи на захист “зганьблених” стараннями “націоналістів” російсько-українських зв'язків, київські кореспонденти роблять тим часом головне – вони палко обороняють колишнього царського генерала і його колекції: “В музее сидит банда буржуазных националистов во главе с бывшим при гетмане Скоропадском волостным писарем [Владимиром Автономовичем] Гринченко. Эта банда вот уже три года скрывает от трудящихся богатейшее собрание памятников украинской старины и ценнейшую библиотеку, перевезенные из Ленинграда в Киев. Они делают это потому, что бесстрастные документы этого собрания блестяще подтверждают неразрывные узы, соединявшие украинский и русский народы в их борьбе против иноземного ига поляков и немцев, против шведов, турок, против капиталистов и помещиков, против всех тех, кто терзал украинский народ, кто его трудом и кровью копил себе несметные богатства. Они и сейчас стремятся распылить это гармоническое собрание исторических ценностей и по указке, по прямому заданию агентов немецко-польского фашизма изъять все, что говорит о братстве,

---

⁹⁴⁰ “По телефону от киевских корреспондентов “Правды”.

⁹⁴¹ Костюк Гр. Сталінізм в Україні : Генеза і наслідки; Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. С. 337. Параграф «Розгром ЦК КП(б)У й уряду України».

⁹⁴² **Заглада** Ніна (Леоніла) Борисівна (29 квітня 1895, Київ - 1938) – етнограф. Старша сестра дружини акад. М.Біляшівського Євдокії Борисівни. Закінчила гімназію в Києві (1914). Прослухала три курси правничого факультету Київського університету (1917-20). Закінчила повний курс Київського археологічного інституту на етнографічному відділі (1922-24). З березня 1919 по 1922 працювала в Київській Книжковій палаті на посаді бібліографа. З грудня 1922 по листопад 1928 ст. бібліограф УНІК“у. 10 жовтня 1924 Кабінет ім. Вовка прохав зарахувати її другим нештатним постійним співробітником (НБУ ім. В.І.Вернадського. ІР. І, 26309. Арк. 7). Працювала як етнограф, а згодом (з грудня 1928 по 1934) м.н.с. в Етнографічному музеї ВУАН. З січня 1934 м.н.с. Інституту історії матеріальної культури ВУАН. Автор низки праць, зокрема книжки «Побут селянської дитини: Матеріяли до монографії с.Старосілля» (1929). В автобіографії, датованій 5 грудня 1934, змушена була каятися: «Будучи під впливом буржуазної методології в етнографії, в своїх роботах я припустила цілу низку хиб. В самокритичних виступах я визнала ці хиби та засудила їх і весь час працюю над своїм переозброєнням, над опануванням єдиної наукової марксо-ленінської методології, стараючись виявити це переозброєння в науковій продукції» (ІМФЕ ім. М.Т.Рильського. Рукописний відділ. Ф. 43-3. № 126). Незважаючи на її каяття, особа Заглади викликала чомусь у влади особливу лютю. Преса писала про неї: «Буржуазна націоналістка Н.Заглада, приятелька наймахровіших контрреволюціонерів і шпигунів, виступає з фашистськими концепціями, обстрілюючи сучасне українське народне мистецтво» (Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва. С. 3). 7 січня 1989 покійний Борис Біляшівський оповів мені, що забрали її з Музейного провулку, де вона жила в помешканні Маньковських. Узяли тяжко хвору, конфіскувавши архів до останнього папірця. 11 квітня 1938 трійка при УНКВД УРСР по Київській області вирішила її, Лідію Шульгину, Олександра Чайківського та інших розстріляти (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 319-322). Див.: Борисенко Валентина. Етнографічна експедиція на Полісся 1934 року // Родовід. Ч. 3. Черкаси, 1992. С. 30-31.

духовной связи русского и украинского народов. Человека, который десятилетиями собирал для народа эти ценности, - 80-летнего военного историка украинца (sic) П.Потоцкого и его жену, 70-летней внучку известного народного героя 1812 года – партизана Дениса Давыдова, затравили, создали им невыносимо тяжелые условия жизни”⁹⁴³

Коли це число “Правды” з'явилося у Києві, Потоцькому могло здатися, що тепер він одержав уже справжню охоронну грамоту. Але Павло Платонович мав уже достатній досвід життя під більшевиками і чудово знав, як уміють совєцькі охоронні грамоти вводити в оману. Невдовзі-бо почалися виїмки.

Збереглися розписки уповноваженого Київського міськкліту – клаптики паперу дуже поганого гатунку з віддрукованим на ротаторі текстом, де змінну інформацію вписано від руки. Отже, розписки датуються 23 травня і 2 червня 1938 року. Уповноважений літу (цензор) поцупив з музейної бібліотеки спершу 21, а тоді ще 490 книжок:

“Расписка № 1.

“2/VI” мес. 1938 г. мною уполномоченным
Киевск.[ого] Горлита Татаров Н.Г. (?) из'яты из библиотеки
Собр.[ания] Потоцкого при Центр.[альном] Истор.[ическом] Музее
склада, магазина, района
490 экземпляров брошюр и книг на 277 руб. 74 коп.
двести семьдесят семь руб. 74 коп.
сумму рублей, что подлежит
списанию из инвентаря указанной библиотеки, склада, магазина.

Уполномоченный Обллита <підпис> ”⁹⁴⁴.

Тимчасові локальні перемоги 1937-38 років дуже погано документовані. Наприклад, у некролозі Бориса Жука говориться: „В1937-1938 гг. личное вмешательство Б.К.Жука спасло 580 старинных икон Киево-Печерской Лавры, предназначенных властями к сожжению”⁹⁴⁵. Поки що ми не знаємо, хто й що стоїть за цією інформацією.

Але знаєм і розуміємо, що Павло Платонович Потоцький був найнещаснішою людиною на світі. Абсолютно безпорадний, він щодня й кожної ночі чекав кінця. З його Музеєм влада могла робити вже будь-що. Кожну річ його збірки, здобуту одна по одній протягом довгих десятиліть, було зареєстровано, а він не міг від влади навіть чогось приховати. Власні речі винести кудись і тим врятувати їх - не міг.

Втім, генерал намагався зробити певні кроки. 16 серпня 1961 року чекіст-ветеран Микола Терентійович Шиянов⁹⁴⁶ розповів, що після арешту Потоцьких у підвальному приміщенні було виявлено три закопані у землю ящики з коштовним посудом. За описом його ніби було здано до *Киевпромторга* для реалізації разом з іншим майном⁹⁴⁷.

У роки т.зв. громадянської війни сини Потоцького з рештками російських збройних формувань вийшли за кордон. Совєцькі роки пройшли четверо: він, дружина, її сестра й онук. Замкнувшись у себе в шостому корпусі Музейного містечка, вони тільки й могли,

⁹⁴³ Вадимов Д., Лильченко Т. Кто хозяйничает в музеях Украины? // Правда. Москва, 1937. 25 сентября. № 265 (7231). С. 4. Як свідчить Г.Зленко у листі до мене від 5 квітня 2003, Д.Вадимов – це псевдонім журналіста, редактора газети "Красная звезда" на початку війни, генерал-майора Давида Йосиповича Ортенберга.

⁹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 24. Арк. 20.

⁹⁴⁵ Борис Касьянович Жук: [Некролог] // Посев. 1960. 4 декабря. № 49 (760).

⁹⁴⁶ Колишній співробітник II відділу НКВД УРСР. 8 вересня 1938, коли його допитували як свідка, дав компрометаційні відомості про заарештованого співробітника оперативних доручень Петра Пустовіта (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 31097 ФП / кор. 178. Арк. 45, 48-49).

⁹⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 149.

що відверто між собою розмовляти. Можна тільки уявити, про що і як вони говорили. 4 березня 1929 року С.Єфремов занотував у щоденнику: „Ми всі в родині відчуваємо себе якимсь анахронізмом, негодящим до сучасного життя”⁹⁴⁸.

Родина Потоцьких опинилась у пастці. Надії на те, що Музей України, який вони створили, їх оберігатиме, вже не було. Вісті з Пітера надходили так само невтішні. Такі самі інформації надходили звідусіль. Погром бував по всій території велетенської держави – "от Москвы до самых до окраин".

20 червня 1937 року було заарештовано етнографа Володимира Білого. 22 листопада його розстріляли⁹⁴⁹. 18 вересня 1937 року забрали Емануїла Оксмана⁹⁵⁰. У вересні 1937 року було заарештовано, а 23 листопада розстріляно сумського музейника Никанора Онацького⁹⁵¹. 11 жовтня 1937 року заарештовано Миколу Філянського (розстріляний 12 січня 1938 року)⁹⁵². 26 грудня 1937 року було ув'язнено видатного хореографа, етнографа й етномузиколога Василя Верховинця⁹⁵³.

19 вересня 1958 року Віктор Петров⁹⁵⁴, викликаний як свідок для реабілітації археолога Кирила Коршака, розповів: "В 1937 г. был случай, что как-то в беседе со мной Коршак сказал мне, что он ненавидит работников НКВД. Это он сказал, будучи в нетрезвом состоянии, а в связи с чем, я не помню. По моему мнению, это было сказано Коршаком в связи с тем, что тогда проходили множественные аресты граждан в городе Киеве, в том числе и в Институте истории материальной культуры, и Коршак, видимо, был недоволен этим. Других каких-либо нездоровых высказываний от Коршака я никогда не слышал. Вскоре после этого Коршак Кирилл Ефимович был арестован органами НКВД, а в связи с чем, я не знаю"⁹⁵⁵. Отож 6 листопада 1937 року у гуртожитку Музейного містечка, де він жив (корпус 7, помешк. 7), Кирила Коршака було заарештовано. 22 грудня його розстріляли⁹⁵⁶.

У ці самі місяці в Житомирському музеї було заарештовано вісім співробітників⁹⁵⁷. 3 лютого 1938 року на посаду старшого наукового працівника відділу докласового суспільства Центрального історичного музею було призначено колишнього начальника Потоцького, колишнього директора Музейного містечка Петра Курінного⁹⁵⁸. Вони мали зустрічатися, але це нікому не могло вже допомогти.

За кілька днів, 17 лютого, у Музейному містечку в помешканні 11 того самого сьомого корпусу, де мешкав Коршак, було заарештовано Коршакового сусіда, фундатора

---

⁹⁴⁸ Єфремов С. Щоденники. С. 743.

⁹⁴⁹ Борисенко Вал. Нариси з історії української етнології (2002). С. 71.

⁹⁵⁰ Жирнова Л.О. Вісник Одеської комісії краєзнавства. С. 33.

⁹⁵¹ Граб Василь Іванович. Шлях у безсмертя // Репресоване краєзнавство. С. 251-254; Його ж. Покликання служити людям // Реабілітовані історією. С. 89-93.

⁹⁵² Граб В. За відсутністю складу злочину // Репресоване краєзнавство. С. 257.

⁹⁵³ Борисенко Вал. Нариси з історії української етнології (2002). С. 69.

⁹⁵⁴ Петров Віктор Платонович (1894 – 1969) – культуролог, прозаїк, сов. розвідник. Див.: Білокінь С. Довкола таємниці // Петров Віктор. Діячі української культури (1920-1940 рр.) жертви більшовицького терору. К.: Воскресіння, 1992. С. 3-23; Корогодський Роман Миронович. Сюжет для великого роману, або Полон і межі можливого // Кур'єр Кривбасу. Ч. 162. 2003. Травень. С. 129-177; Ч. 163. Червень. С. 87-120; Москаленко Михайло Никонович. Микола Зеров: доля і доробок // Зеров М. Українське письменство. К.: Основи, 2003. С. 1258, 1262-1270.

⁹⁵⁵ Архів СБУ. № 52578 ФП. Арк. 165 зв.

⁹⁵⁶ Михайленко Олександр, Лошицький Олександр. Належить до негайного виконання // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № ½ (4/5). С. 286, 292.

⁹⁵⁷ Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників. С. 264.

⁹⁵⁸ 23 березня 1940 його переведено на посаду консультанта музею з питань археології, а 7 липня 1941 звільнено у зв'язку із скороченням обсягу робіт (так у совєцьких відділах кадрів називали війну, - насправді його звільнили у зв'язку з тим, що німці підступали до Києва). Трудова книжка П.Курінного, заповнена 23 січня 1939. Зберігається в архіві автора.

Бердичівського заповідника й археолога Феодосія Мовчанівського⁹⁵⁹. 10 травня його теж розстріляли.

27 лютого 1938 року заарештували, а за кілька місяців розстріляли людину трагічної долі – Марію Мушкет, землячку Потоцького з Лубенщини, яку він теж мав би знати⁹⁶⁰.

30 березня 1938 року було ув'язнено наукову співробітницю Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв.Вовка Ніну (Леонілу) Загладу. Розстріляли її 28 квітня⁹⁶¹.

Можливо, П.Потоцький був знайомий також з істориком Михайлом Тарасенком, який працював у Музеї українського мистецтва. 1929 року був виключений з ІНО й заарештований, вдруге ув'язнений 18 квітня 1938 року. Його розстріляли 7 травня⁹⁶².

Арештований 15 квітня 1936 року, директор Коростенського округового музею, потім – Інституту історії матеріальної культури Федір Козубовський під час слідства збожеволів. Це сталося не пізніше 13 липня (слідство вели чекісти Гапонов і Самохвалов). Довший час вважалось, що Козубовського розстріляли німці разом з іншими психічно хворими 1943 року⁹⁶³. Насправді його доля склалась інакше. 29 липня 1937 року ординатор Київської психіатричної лікарні Дунаєвська писала в акті: "В настоящее время Козубовский угнетен, мало спит по ночам. Очень раздражителен. Обращается к врачу с просьбой отравить его и тем прекратит его мученья"⁹⁶⁴. 29 серпня 1938 року трійка УНКВД по Київській області ухвалила натомість його ліквідувати⁹⁶⁵.

Перегляд українського музейного мартиролога наводить на думку, що терор не міг не позначитись на морально-психологічному кліматі тієї доби взагалі. Цікаво, що серед

---

⁹⁵⁹ **Мовчанівський** Теодосій Миколайович (9 травня 1899, с. Берестовець Уманського пов. Київської губ. – 10 травня 1938, Київ) - археолог. 1927-28 завідував Бердичівським соціально-історичним музеєм та Окружним архівом. Мешкав у Бердичеві на Кармелітській вул., 23. Незадовго перед тим він опублікував працю „Бердичівський державний історико-культурний заповідник: Провідник” ([X.:] ДВОУ, Пролетар, 1931. 52 с.: плян), наслідки розкопок старого жидівського кладовища у Бердичеві (Класова суть речевого ритуалу в похованнях XVII-XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. Кн. I. К., 1934. С. 125-134) та дві погромні рецензії - на перший том “Записок ВУАКУ” (Проти класововорожкої контрабанди в науці // Там само. С. 171-181) та знищене 4-5 число “Хроніки археології та мистецтва” (Там само. С. 206-208). Архів – у Наук. архіві Інституту археології (Ф. 20 – 17 од.зб.). Дж.: Український музей. Зб. I. К., 1927. С. 247-248; Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. С. 265; Нестуля О.О. Неспокій серця // Репресоване краєзнавство. С. 209-215; Куріло О. Нариси розвитку археології (2002). С. 180-181; Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 554-602.

⁹⁶⁰ **Мушкет** Марія Степанівна (1899, с. Денисівка Лубенського району Полтавської області – 1938) – музейний працівник. 1925 закінчила інститут. До 1935 працювала в УАН, тоді виїхала на роботу до Чернігівського музею. За 20 днів її звільнили «як соціально чужий елемент», але за три з половиною місяці реабілітували. У вересні 1935 музейний відділ Інституту історії матеріальної культури направив її на роботу до Запоріжжя. Директор музею Дніпробуду. Працювала там до 15 лютого 1937. У травні 1937 влаштувалась на роботу в київському Історичному музеї. У вересні звільнилась і виїхала до брата, що жив у Горлівці. Працювала вчителькою неповної середньої школи. 27 лютого 1938 її арештували, а 5 березня і 22 квітня допитали. 2 квітня 1937 Ол.Бодянский писав акад. Яворницькому: "То Мушкет робила [...] на мене наклепи і пришивала мені націоналізм, казала, що я до Вас заходив, а я сказав після її наклепів на мене, що її чоловік був М.Я.Рудинський [...]" (Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. I. Дніпропетровськ, 1997. С. 80). Рішенням трійки УНКВД по Донецькій області від 26 квітня 1938 Мушкет розстріляно (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 459 зв., 502 – зв.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. I. С. 79-80, 82; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 112).

⁹⁶¹ Борисенко Вал. Нариси з історії української етнології (2002). С. 60.

⁹⁶² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 27, 247, 267; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 111. Совєцька преса писала про нього: “Запеклий націоналіст Тарасенко М.О. в анкетах про соціальне походження демонстративно відповідає: “Походжу з козацького роду”. Найближчі його приятелі – махрові націоналісти” (Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва. С. 3).

⁹⁶³ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962). С. 35; Міллер Михайло. Доля українських археологів під Совєтами // Там само. С. 120.

⁹⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 47912 ФП / кор. 855. Арк. 70.

⁹⁶⁵ Там само. Арк. 105.

працівників правоохоронних (точніше, правопорушних) органів усіх рівнів професійним захворюванням були нервові розлади. У травні 1922 року заступник наркома внутрішніх справ УСРР Я.Меламедовський подав по начальству довідку свого лікаря д-ра А.Йозефовича про те, що він «страдает функциональн.[ым] разстройством нервн.[ой] системы, среди симптомов которого особенно выступают явления психостении, в настоящее время обострившиеся». У заяві наркомові Манцеву, прохаючи двохмісячну відпустку, він пояснював: «Переутомился [настолько], что совершенно теряю способность мыслить и работать»⁹⁶⁶. У психіатричній клініці при 3 московському університеті професор Любошин і ординатор Гулшнер демонстрували перед студентами хворого чекіста, садиста, відомого жорстокими вчинками. Обоє медиків заслали у Туруханський край. Історію хвороби забрало ГПУ. Не знати куди перевели й самого чекіста⁹⁶⁷. На питанні анкети 1925 року про стан здоров'я Соломон Брук відповів, що в нього неврастенія загальна і «сексуаліс»⁹⁶⁸. Начальник КРО УТБ УНКВД по Київській області Марк Роголь взагалі збожеволів, і 1 листопада 1939 року опинився на примусовому лікуванні у Київській психіатричній лікарні (разом з іншими хворими його розстріляли німці)⁹⁶⁹. Заздрісники говорили про Євдокімова, що він украв надто багато коштовностей. Сусід по камері, журналіст Всеволод Ракитський згадував: "Он становился к стене, брал в руки воображаемую телефонную трубку и, подозрительно оглядываясь на Ракитского, начинал канючить:

- Товарищ Сталин, это я, Ефим-чекист. Вы меня помните, товарищ Сталин? Я ни в чем не виноват, я взял только один медальончик. Да, да! Перед партией я чист. Вы меня слышите, товарищ Сталин? Я взял только один маленький, совсем маленький медальончик. Товарищ Сталин, это я, я, Ефим-чекист...⁹⁷⁰

Не забудьмо, що сам головнокомандуючий М.А.Муравйов, як виявилось під час його обстеження у тюрмі, страждав на «неврастенію в степени большей, чем средняя», й 10 червня 1918 року був переведений з Бутирок у приватну психіатричну лікарню О.Чинарової⁹⁷¹.

Мемуарист М.Горєв запитав сусіда, чи не з його камери вчорами долунало страшне виття: «Да, это завывавал сумасшедший, - відповів той. - По ночам... Иногда, по утрам или днем, он плакал, падал перед кем-нибудь на колени, обвивал руками чужие ноги и кричал, что он не будет больше расстреливать... Потом стихал, прикурнув к стене, и засыпал... Бывший чекист...»⁹⁷². Пригадаймо, зрештою, ще одну розповідь Антона Антонова-Овсієнка-молодшого: «Однажды утром Яков Натанович Бранденбургский посмотрел на свои руки.

- Капает... Капает!.. Капает!!...

- Яшенька, что с тобой? – всполошилась жена.

- Разве ты не видишь? С пальцев капает. Кровь капает, капает, капает....

Яшу увезли. Член Верховного суда СССР Яков Бранденбургский оказался не в своем уме. Умер он в психиатрической больнице»⁹⁷³.

Цікаво те, що Яков Натанович Бранденбурзький - не персонаж Ільфа та Петрова, а реальна особа. У генеральному каталозі Російської національної бібліотеки записано його

⁹⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 35. Арк. 132-133.

⁹⁶⁷ Не тронь меня! // Соц. вестник. 1923. 1 апреля. № 7 (53). С. 10.

⁹⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 22. Оп. 6. № 91. Арк. 34-35.

⁹⁶⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 541.

⁹⁷⁰ Антонов-Овсеенко А. Портрет тирана (1980). С. 213.

⁹⁷¹ Гриневич Людмила Владимировна (род. 1962). Следственное дело главкома красных войск в Украине М.Муравьева // Зеркало недели. 2000. 15-21 апреля. № 15 (288). С. 17; Гриневич Владислав Анатолійович (нар. 1959), Гриневич Л. Слідча справа М.А.Муравйова: Документована історія. К., 2001. С. 32.

⁹⁷² Горев М. Смертник // Воля. [Munchen], 1953. Март. № 3. С. 18.

⁹⁷³ Антонов-Овсеенко А. Портрет тирана. Нью-Йорк: Хроника, 1980. С. 267.

справжнє прізвище – Гольдзінський, рік народження – 1881. Йому належить брошура „Брак и семья” (М., 1926. 31 с.).

Того самого 1938 року відділ капіталізму Центрального історичного музею очолила Уляна Кузьменко⁹⁷⁴. Коли вона приймала цей відділ, її попередили, що до його складу як підвідділ входить мистецька колекція, якою завідував Потоцький. У серпні 1961 року вона писала до КГБ: “Научной работы в отделе он, по сути, никакой не выполнял, единственно (sic), чем он занимался, это описанием экспонатов (sic) и проведением переучета коллекции, за что ежемесячно получал зарплату старшего научного сотрудника”.

Уляна Кузьменко добре зхарактеризувала статус музею України у 30-х роках: “Сам Потоцкий страстно хотел, чтобы его коллекция была сохранена как самостоятельный музей в целом, по примеру музеев Воронцовского в Москве, в Киеве – картинная галерея бывшая Терещенко, и названа именем Потоцкого, но для сохранения самостоятельной коллекции у Потоцкого не было никакого основания (sic) – она не принадлежала к числу крупных коллекций (sic), которую можно было бы превратить в самостоятельный музей (мабуть, Кузьменко знала більші. – С.Б.). Тенденция руководства музея, и нас в этом поддерживало Министерство просвещения, - рассредоточить по разделам отдела всю коллекцию, где каждый экспонат мог бы хорошо иллюстрировать ту или иную эпоху. На протяжении совместной работы с Потоцким шла такая «борьба» (думаю, лапки тут зайві. – С.Б.) и уговоры, в результате часть экспонатов было передано в отдел оружия⁹⁷⁵, остальные экспонаты остались в одном помещении, где они и были экспонированы для посетителей. Сам Потоцкий жил в этом же здании, имел ключ (завідувачку відділом капіталізму це, правдоподібно, особливо дратувало. – С.Б.) и мог постоянно свободно заходить в любое время в помещение, где была расположена выставка его экспонатов”.

Так, займаючи показні місця, на поверхню громадсько-культурного життя повпливали наймолодші, нічим раніше не примітні, що порозкривались уже по війні (напр., той самий Лісневський). Соціальна революція скінчилась, - побоєвище дісталось саме їм.

У розпалі цієї боротьби режимного музейного начальства з непокірним П.Потоцьким, яку задокументувала нам живий свідок – Уляна Кузьменко, із-за лаштунків вийшла наперед, на авансцену, третя сила – НКВД. Сила, що замахнулася на тодішню лінію партії, на її головний друкований орган - газету “Правда”.

Загибель

Старший лейтенант ГБ Александр Нілович Троїцький робив добру кар'єру. Він мав лише сорок років (народився в м.Торопці Калінінської області) і щойно вступив до партії. Це його, правда, не врятувало. 15 листопада 1938 року арештували його самого⁹⁷⁶. Поки ж що він арештовував інших. 21 липня 1938 року заступник начальника 3 відділу УГБ НКВД УРСР Троїцький склав “цілком таємну” довідку на арешт:

⁹⁷⁴ Кузьменко Уляна Степанівна (1903, с. Новоолександрівка, тепер Васильківського району Запорізької обл. - ?) – зав.відділом капіталізму Центрального історичного музею (з 1938). Після арешту Потоцького представляла музей, коли останньому з НКВД передавались деякі речі. Завідувала бібліотекою університету (1961). Мешкала на Ярославовому Валі (тоді вул. Полупанова), 9, пом. 4 (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Опись имущества. Арк. 53, 156-158).

⁹⁷⁵ Відділ розташувався у приміщенні лаврської друкарні. Спогад І.С.Майбороди, сина колишньої співробітниці Музейного містечка Олени Іванівни Квятковської (1904-1991). На другому поверсі розгорнули експозицію, присвячену сталінській конституції (Майборода І.С. Мои впечатления и воспоминания о „Музейном городке”- Киево-Печерской Лавре, конец 1939 г. – август 1941 г. // Лаврський альманах. Вип. 9. К., 2003. С. 199-201).

⁹⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 37892 ФП / кор. 390. Т. 2. Арк. 52-54. За рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 7 березня 1939 розстріляний. За відомостями Ю.Шаповала, В.Пристайка та В.Золотарьова, вступив до партії значно раніше - 1920 (ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. К., 1997. С.559-560).

“Потоцкий П.П. в прошлом граф (sic)⁹⁷⁷, служил в царской армии в чине генерала.

Потоцкий был близок к врагу народа Затонскому. По ходатайству последнего Потоцкий получает персональную пенсию.

Кроме того, Потоцкий подозревается в принадлежности к антисоветской военно-повстанческой офицерской организации “РОВС”.

На основании изложенного Потоцкий подлежит аресту”⁹⁷⁸.

Уже на другой день нарком внутрішніх справ УСРР Александр Іванович Успенський наклав на цій довідці резолюцію: “Арестовать”. 14 листопада самому Успенському доведеться перейти на нелегальне становище. Це відтягне момент, коли його, наркома Успенського, розстріляють, але все одно призначеної йому кари не відмінить.

23 липня оперуповноважений 3 відділу 1 Управління НКВД УРСР сержант ГБ Френкель⁹⁷⁹ написав постанову: “При аресте ПОТОЦКОГО Павла Платоновича изъять все имеющиеся ценности, принадлежащие ему, и сдать на хранение в Финотдел НКВД УССР” (Арк. 7)⁹⁸⁰.

24 липня 1938 року великого українця з Полтавщини, генерала царської армії, фундатора унікальної скарбниці - “Музею України” - Павла Платоновича Потоцького заарештували. К.Ф.Штепа писав: “Вночі до 80-літнього старика⁹⁸¹, що жив при своєму музеї-збірці, буквально вдерлася банда енкаведистів, перерила і розграбувала його квартиру і багатющу збірку, а його самого завезла з собою”⁹⁸². У співробітника НКВД Анатолія Устиновича Чижова, що провадив трус, розбіглись очі. Він заносив до акту те, що відходило державі:

- “12. Шкатулка с музейными пистолетами. [Количество] 1
13. Эфесты (sic) шпаги 2
14. Серебрянная (sic) юбилейная медаль (стар.[ая]) 1
15. Ручные часы в костянн.[ом] футляре 1
16. Коллекция монет в количестве 107 мон.[ет] 1
17. Колодка с орденами в колич.[естве] 11 шт.[ук] 1
18. Звезды и ордена 14
19. Колодки с оредами (sic) в колич.[естве] 6 шт.[ук] 1
20. Разные знаки отличия 8”.

Реєстр конфіскованого підписав чомусь не сам Потоцький, а його дружина. Впадає в око намагання – у рубриці “кількість” - применшити масштаб здійснюваної акції. Пистолетів не два, а один, за кількістю шкатулок. Монети рахуються не окремо кожна загальною кількістю 107 штук, а як 1 (одна) колекція. Орденів не 11, а рахуються вони як 1 (одна) колодка. Очевидячки, це не ініціатива Анатолія Чижова, а вказівка начальства.

⁹⁷⁷ Чи не спало комусь на думку, що *гр.[омадянин] Потоцький* багатьох документів – це якраз *гр.[аф] Потоцький*? Чутки про те, що він і граф, і польський підданий по заповіднику ходили.

⁹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 1.

⁹⁷⁹ **Френкель** Зіновій Маркович (1908, Гомель – не раніше 1955) – із робітників, член ВКП(б) з 1938, освіта середня, за спеціальністю зубний технік. З квітня 1938 співробітник 3 відділу УГБ НКВД УРСР. На допиті у якості свідка 3 серпня 1938 засудив діяльність співробітників НКВД Вол.Демиденка та Ол.Ясинського. Не пізніше 9 травня 1941 разом з Боровковим склав постанову на арешт священика о. Андрія Бойчука (розстріляний 7 липня 1941; ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 60260 ФП / кор. 1558. Арк. 2-3), якого потім було реабілітовано. 1955 гвардії підполковник запасу, не судимий. Мешкав на вул. Ворошилова, 19, пом. 29 (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 31093 ФП / кор. 178. Арк. 98-100, 152-153).

⁹⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 1.

⁹⁸¹ Вік не був для них перешкодою. Енкаведисти ув'язнили 69-річного Миколу Чернявського (Голобородько Ю. Життя у другому читанні // Забуттю не підлягає. Херсон, 1994. С. 146-153) і 61-річного Гната Хоткевича (... З порога смерті... Вип. 1. С. 441-443, 448-449). Другого розстріляли, перший, вважається, помер на засланні у віці 78 років.

⁹⁸² [Штепа К.] Пам'яті П.П.Потоцького. С. 4.

Збоку приписка: “Кроме этого[,] большое количество (так сказано в акті. – С.Б.) книг, гравюр и экспонатов личных и музейных – закрыты и опечатаны в комнате арестованного”.

Як звернув увагу читач, одночасно з Павлом Платоновичем у Лук'янівській тюрмі перебував професор Костянтин Штепа. Вийшовши на еміграцію, 1951 року в американському видавництві “Hurst and Blackett Ltd” (Гарст енд Блеккет) під псевдонімом він видав книжку спогадів “Russian Purge and Extraction of Confession” (Чистка в Росії і витягування зізнань)⁹⁸³. На титульній сторінці було зазначено імена авторів - F. Beck, W. Godin⁹⁸⁴. Співавтором Штепи, що теж виступив тут під псевдонімом, був Фрідріх Оттович Гоутерманс⁹⁸⁵, до арешту науковий керівник Українського фізико-технічного інституту (УФТИ) в Харкові. У капітальній праці, створеній на межі двох різних жанрів – мемуарів і дослідження, - вони писали: “Більшість ув'язнених, схоже, перебувало у віці тридцяти - тридцяти п'яти років, хоч нам попадалися й п'ятнадцятирічний селянський хлопець і дев'яностолітній⁹⁸⁶ царський генерал Патоцький (sic), що був директором музею. Він зізнався в тому, що був «завербований» як шпигун герцогом Парми”⁹⁸⁷.

Що стосується “герцога Парми”, то за цим, на перший погляд, карикатурним образом, - дивна річ! - стоїть певна реальність. Це той самий “керівник Депарма”, який давав пояснення в Лаврі Едуардові Ерріо.

Надія Володимирівна Геппенер, спогади якої я вже цитував, працювала в Музейному містечку у ті страшні часи - з листопада 1929 року, - і ось що вона писала: “Близким единомышленником и приятелем Черногубова⁹⁸⁸ по пристрастию ко всяким скабрзным анекдотам и циничным суждениям был некий италианец граф де-Парма⁹⁸⁹. Это была фигура уж совсем «из прежде»; как и почему он попал в Музейный Городок, было совсем неясно. Де-Парма был красивым мужчиной лет 50-ти с орлиным носом, пышной седой шевелюрой и такими же бакенбардами. Он был строен, элегантен,

---

⁹⁸³ F. Beck, W. Godin. Russian Purge and Extraction of Confession. Hurst and Blackett Ltd (London - New York - Melbourne - Sydney - Cape Town). 1951. Український переклад цієї праці я одержав від її перекладача проф. Ю.Ранюка, ще коли він готувався в Харкові до друку. Приношу подяку проф. Ю.Ранюкові за підтримку й надану можливість зацитувати відповідне місце.

⁹⁸⁴ Пор.: Френкель В.Я. Кто такие Бек и Годин? // Френкель В.Я. Профессор Фридрих Хоутерманс: работы, жизнь, судьба. С.-Петербург, 1997. С. 142-153.

⁹⁸⁵ Гоутерманс Фрідріх Оттович (1903-1966) – підданий Німеччини. В СРСР перебував з лютого 1935. Ув'язнений 1 грудня 1937. 25 квітня 1940 виселений з СРСР як небажаний іноземець (Павленко Ю.В., Ранюк Ю.Н., Храмов Ю.А. «Дело» УФТИ, 1935-1938. К.: Феникс, 1998. С. 291-307).

⁹⁸⁶ Як ми розуміємо, це деяке перебільшення. В англомовному виданні дивує написання прізвища Потоцького (“Патоцький”). Американці так помилитись не могли, - мабуть, це все-таки помилка авторів, невідомо тільки, чи свідомо.

⁹⁸⁷ Штепа Кость, Гоутерманс Фрідріх. Чистка в Росії. Харків: Фоліо, 2000. С. 65.

⁹⁸⁸ **Чорногубов** Микола Миколайович (17 березня 1873, Чухлома Костромської губ. - 21 жовтня 1941, Київ) - музейник. У 1902-17 роках старший вчений консерватор Третьяковської галереї у Москві, згодом до 1930 охороняв збірки Харитоненків у Наталівці. Був репресований. Звільнений. Загинув за нез'ясованих обставин у Лаврі за німців. Ол.Петровський звернув мою увагу на те, що за німців і після повернення большевиків його дружина надрукувала протилежні за змістом звістки – перший раз, що його вбили совєцькі партизани, другий – що це були німці. Перепохований 26 червня 1943. Див.: Похорон М.М.Чорногубова // Нове українське слово. 1943. 1 липня. № 152 (470). С. 4; Пробоем. Прага, 1943. Кн. 10 (123). С. 608; Чорногубова К. Життя і смерть М.М.Чорногубова // Україна. 1944. № 10. С. 34-36; Дубина К. 778 трагічних днів Києва. К., 1945. С. 50, 52; Валентин Серов в воспоминаниях, дневниках и переписке современников. Лгр.: Художник РСФСР, 1971, Том 1. С. 273, 303; Том 2. С. 341; Терещенко Любина. Коментарі до продажу Москвою 4 рази українських пам'яток в Америці // Укр. голос. Вінніпег, 1978. Ч. 28. С. 4; Хто ж він, Чорногубов? // Пам'ятки України. 1990. Ч. 1. С. 8; Левченко Сергей. Из истории формирования коллекции древнерусского искусства семьи Ханенко // Ханенківські читання: Матеріали науково-практичної конференції. Вип. 7. К., 2005. С. 59.

⁹⁸⁹ У штатному розкладі ВМГ, датованому 15 квітня 1933, В.І.Де-Парма вважався лектором з особливих доручень масового сектору (Гришин Ан. Відомості про співробітників Заповідника (2002). С. 51).

изысканно вежлив. Его обязанностью было встречать и провожать иностранцев⁹⁹⁰. Кто он был по образованию и профессии – этого никто не знал. Было только известно, что он в совершенстве владеет французским языком. [Ипполит Владиславович] Моргилевский, которого заинтересовал де-Парма, уверял, что, судя по его эрудиции, италийский граф несомненно был первоклассным гидом по парижским притонам и значным местам. В начале 30-х годов в Музейном городке был открыт магазин Торгсина⁹⁹¹. В продажу были переданы предметы церковного обихода, не имеющие ни художественного, ни исторического значения, преимущественно иконы, парча, резьба по дереву, мелкая металлическая утварь XIX и XX-го столетий. Иностранцы, руководимые де-Пармой, очень охотно приобретали всю эту дребедень из «сокровищниц древнейшего русского монастыря» и расплачивались, конечно, валютой⁹⁹². Мабуть, Надія Володимирівна теж не все знала. Посол США у Москві Джозеф Девіс і його дружина Марджорет, захопившись мистецтвом АХРР'івців та старими іконами XVI-XVII сторіч, 1937 року набули 20 першорядних ікон із фондів Києво-Печерської Лаври, Третяковської галереї, Чудова монастиря тощо⁹⁹³. Думається, що рідкісні й давні ікони продавались у Лаврі й раніше і не тільки Девісам.

Наприкінці 1933 року в Музейному Містечку відбулася чистка. Н.В.Геппенер потім пригадувала: «Графа де-Парма не вызывали, он исчез бесшумно, бесследно и навсегда»⁹⁹⁴.

В одній із слідчих справ мені трапився документ, згідно з яким графа Володимира Івановича де-Парма, італійського консула в Росії, чекісти вважали за резидента італійської розвідки. 1935 року він пішов з Музейного містечка й переїхав до Харкова. Був ув'язнений (протокол допиту датується 23 червня 1938 року)⁹⁹⁵.

28 липня чекісти вибили зі старого генерала самогубний документ:

*“Народному Комиссару
НКВД УССР
Заявление
от арестованного Потоцкого
Павла Платоновича*

Желая разоружиться перед следствием, признаю, что я являлся участником контр[р]е[в]олюционной организации, ставившей своей целью свержение Советской власти.

*О своей контр[р]еволюционной деятельности я дам подробные показания.
28-го июля 1938 г. П.Потоцкий”*⁹⁹⁶.

В архівній справі жодного протоколу допиту далі немає. Таке враження, що слідчий більше з ним не зустрівся. А по суті вони більше нічого й не потребували від нього,

⁹⁹⁰ У щоденнику Ф.Ернста знаходимо запис від 23 вересня 1933 : “В [Всеукраїнському Історичному] Музеї був помішник французького посла в С.С.С.Р. Payard (водили його де-Парма і [Василь Митрофанович] Базилевич” (ІМФЕ. Ф. 13. № 7. Арк. 125).

⁹⁹¹ Марочко Василь Іванович (нар. 5 лютого 1956). „Торгзін”: золота ціна життя українських хліборобів // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. С. 456-466. Див.: Ковальчук Ол. Марочко В.І. // Українські історики XX століття: Біобібліогр. довідник. К.; Львів, 2003. С. 213-214.

⁹⁹² Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929-1939 рр. // Лаврський альманах: Зб. наукових праць. Вип. 11. К., 2003. С. 158.

⁹⁹³ Жуков Ю.Н. Операція Ермітаж. С. 110.

⁹⁹⁴ Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко. С. 161.

⁹⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58594 ФП / кор. 1482. Арк. 14-18.

⁹⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 8.

оскільки одержали доказ, що він ворог. Відтак, хоч би що вони з ним тепер робили, цей папірець виправдовував усе.

Прокурор Андрій Амонс біля 10 років працював над реабілітацією жертв масових репресій в Україні. Зацікавившись справами Потоцьких й написавши з точки зору юриста спеціальну розвідку, він зробив важливе спостереження: "Викликає сумнів інша заява П.П. Потоцького, написана ручкою, впевненим почерком – тим самим почерком і тими ж чорнилами, що й пронумеровані аркуші кримінальної справи. Можна припустити, що цей документ підготував сам слідчий. Підпис Потоцького зовсім не збігається зі стилем і особливостями почерку особи, що підписала заяву. Навіть неозброєним оком можна встановити фіктивність цього документу, який явно написаний не П.П. Потоцьким. [...] Викликає інтерес і останній документ справи. Це постанова про закриття кримінальної справи стосовно Павла Платоновича Потоцького від 27 серпня 1938 року, підписана сержантом держбезпеки Френкелем. Знову той самий почерк та колір чорнила"⁹⁹⁷.

Але своєї мети Френкель досяг. Навіть після ХХ з'їзду спроби добитись для Потоцького реабілітації, а відтак відновлення його чесного імені, тим більше відшкодування були марні. Онук Павла Платоновича, в'язень Бухенвальду, а потім – Воркутлагу⁹⁹⁸ Павло Павлович Потоцький протягом багатьох років не міг нічого вдіяти: усе впиралось у наведену вище самообмову. Скажімо, 28 серпня 1959 року заступник прокурора УРСР І.Ардеріхін затвердив чергову відмову на скаргу онука: "Поводом к возбуждению уголовного дела явилось то обстоятельство, что Потоцкий Павел Платонович, в прошлом граф (!) и кадровый генерал царской армии, являлся участником антисоветской военно-повстанческой офицерской организации, ставившей своей целью свержение Советской власти. [...] Жалоба Потоцкого удовлетворению не подлежит, поскольку из материалов дела (брехня! – С.Б.) и в частности из заявления Потоцкого на имя Народного Комиссара Внутренних Дел УССР видно, что он, Потоцкий, действительно являлся участником контрреволюционной организации, ставившей своей целью свержение Советской власти"⁹⁹⁹.

Не минуло й року, як заступник Генерального прокурора СРСР А.Мішутін 12 березня 1960 року затвердив ухвалу цілком протилежного змісту: "Доказательств о том, чтобы Потоцкий П.П. вел борьбу против Советской власти, в деле нет. А указанное заявление от 28 июля 1938 года получено после его ареста и не подтверждено никакими другими материалами, поэтому его нельзя признать доказательством по делу"¹⁰⁰⁰. Справу припинили за відсутністю складу злочину.

Ще один брехливий документ КГБ – "Протокол заседания комиссии по рассмотрению заявлений реабилитированных граждан о возврате стоимости конфискованного имущества", 8 грудня 1961 року. Голова комісії – заступник міністра фінансів С.І.Єременко. Члени: заступник голови КГБ І.Х.Головченко та заступник міністра торгівлі А.А.[О.О.? А.О.? О.А.?]Костинський.

"Комиссия установила:

Гр. Потоцкий Павел Платонович в 1938 г. был осужден с конфискацией имущества"¹⁰⁰¹.

⁹⁹⁷ **Амонс** Андрій Іванович (нар. 10 травня 1946) - полковник юстиції у відставці, кол. начальник відділу реабілітації військової прокуратури Північного регіону України. Багато років працював на посадах слідчого та військового прокурора в різних регіонах СРСР. Останні 15 років - у військовій прокуратурі КВОО, а пізніше Центрального та Північного регіону України. Висловлюю йому щирю вдячність за можливість ознайомитись із рукописом його праці.

⁹⁹⁸ Пор.: Кравців Б. Розгром українського літературознавства. С. 230. Потоцький-онук, звільнившись із табору, розпочав безкінечне листування з КГБ, домагаючись матеріального відшкодування. Судячи з тону його листів, він не мав жодних ілюзій щодо цієї установи

⁹⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 32.

¹⁰⁰⁰ Там само. Арк. 35.

¹⁰⁰¹ Там само. Арк. 211.

Під килимом відбувалася чергова битва бульдогів. Мішутін не написав, що Ардеріхін брехун, адже у слідчій справі, на яку він покликався, жодних доказів участі П.Потоцького в “антисоветській військово-повстанчій офіцерській організації” – немає. Ще ніхто не сказав, що брехуни Єременко, Головченко та Костинський, оскільки П.П.Потоцький не стояв перед судом. Просто виявилось дві тенденції: ардеріхіни, еременки, головченки та костинські (виразна більшість) тягли совєцьку юриспруденцію в один бік, назад, - мішутіни (явна меншість) – в якийсь інший. Це кінчилося “перестройкою”.

Поширення усної інформації в умовах тоталітарної держави – велика й цікава тема¹⁰⁰². Боюсь, вивчати її вже пізно. Кияни знали, що Потоцького, а потім його дружину та її сестру арештували. Тепер Києвом поповзли чутки, що Потоцький помер. Книгознавець Б.Зданевич у своєму "Київському некрополі" занотував, що він помер у тюрмі у грудні 1938 року¹⁰⁰³. К.Штепа переказав ці чутки у статті, надрукованій уже за німців до 5-річчя арешту Павла Платоновича: “Як удалося згодом довідатись, П.Потоцький захворів у тюрмі після “допитів” і через деякий час умер там же, а дружина його була заслана”¹⁰⁰⁴. Навіть така поінформована людина, як Штепа, не могла припустити, що дружина Потоцького загинула в Києві відразу після арешту.

Уже в наші дні К.Климова двічі ствердила, ніби П.Потоцький помер у в'язничній лікарні¹⁰⁰⁵, і цю інформацію некритично відтворила Лариса Амеліна¹⁰⁰⁶ (архівно-слідчої справи вона не бачила). 1997 року Тамара Лазанська написала, що “його було страчено”¹⁰⁰⁷, а Л. Абраменко – що він був “заарештований і розстріляний 1937 р.”¹⁰⁰⁸. Насправді документів про страту взагалі не існує, а в'язнична лікарня з'явилась у чекістському діловодстві теж не відразу, а трохи згодом, 29 серпня у процесі переосмислення ситуації. Це 9-й аркуш справи, донесення начальника 3 відділення. Думається, що 10-й аркуш, писаний відразу, по свіжих слідах, вірогідніший. А сказано тут, що Потоцький помер [після побоїв] ПІД БРАМОЮ Лук'янівської тюрми.

Вимагає уточнень і дата загибелі. Як зазначено вище, до Б.Зданевича дійшли відомості, що генерал загинув у грудні 1938 року. 1994 року Л.Проценко вказала 26 серпня¹⁰⁰⁹. Остаточну ясність вносить документ з тюремного (бупрівського) документу:

“копія.

Акт.

27 августа 1938 р. ми, нижчепідписані, Варт.[овий = черговий] Пом.[ічник] Нач.[альника] Бупру¹⁰¹⁰ Пазюк та Варт.[овий] Лікар Гельфер уклали цей акт про те, що 27

¹⁰⁰² Гаев Аркадий Герасимович. Реакция советского человека на новость // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Кн. 3 (10). Мюнхен, 1954. С. 80-99.

¹⁰⁰³ ЦДАМЛІМ України. Ф. 113. Оп. 1. N 36. Арк. 23 зв.

Зданевич Борис Іванович (22 липня 1886, с. Киданівка Київської губ. – 1 грудня 1966, Київ) – мовознавець, співробітник ВБУ (1919-44). Як оповідав мені Ф.Максименко, під час чистки був звільнений, але для зустрічі Ед. Ерріо до нього мусили вдатися, поновили на службі, й він лишився. З 1937 зав. відділом стародруків. Підготував праці «Provinciale Romanum» (К., 1941), «Каталог інкунабул» (К., 1974). Мешкав на Володимирській, 37, пом. 10. Похований 3 грудня на 19 дільниці нового Байкового кладовища (Конторська книжка, 25 серпня 1985). Див.: Мовознавство. 1967. № 2. С. 96; Проценко Людмила. Київський некрополь: Путівник-довідник. К.: Укр. письменник, 1994. С. 167. Хтось переказав мені, що після Зданевичевої смерті у його збірках виявили підшивки окупаційного «Нового українського слова». Серед молодших знайомих він не знав нікого, кому міг би передати їх на зберігання. Спадкоємцем стала бібліотека, інакше кажучи, держава, тож газети мали бути знищені у спецфонді як дублетні.

¹⁰⁰⁴ [Штепа К.] Пам'яті П.П.Потоцького. С. 4.

¹⁰⁰⁵ Климова Е. Музей Украины. С. 5, 31. Пор.: Амеліна Л.О. Колекція Павла Потоцького. С. 98.

¹⁰⁰⁶ Амеліна Л.О. Колекція Павла Потоцького. С. 98.

¹⁰⁰⁷ Лазанська Т. Нащадок кишенського сотника. С. 143.

¹⁰⁰⁸ Абраменко Л. Київ: Жертви репресій. Том I. С. 343.

¹⁰⁰⁹ Проценко Л. Київський некрополь. С. 244-245.

¹⁰¹⁰ БУПР – український відповідник абрєвіатури ДОПР ("Дом общественных принудительных работ" або "Дом предварительного расследования"). Існували з 1918 (Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. В двух

августа 1938 р. о 1-30 годині дня под воротами помер Потоцький Павел Платонович 81 років від паралича серця. Подлежит вскрытию.

Вартпомнач Бупру <підпис> [Пазюк]

Вартлікар <підпис> [Гельфер]

С оригин.[алом] верно: <підпис>”¹⁰¹¹.

“Упокой, Господи, душі спочилих рабів Твоїх” – генерала Потоцького, його родини, а також співробітників київського БУПРу Пазюка й Гельфера, які навіки зберегли ту велику історичну реалію, що Павло Платонович Потоцький помер ПІД БРАМОЮ Лук'янівської тюрми. Мабуть, не дійшов до камери після допиту. Скоро він помер, тіло його, треба думати, понесли – куди? Ясно, що вже не до камери. При лікарні мав бути морг – скоріш за все, до моргу. Так з'явився документ про смерть у лікарні.

І ще одне спостереження юриста-фахівця А.Амонса: "У документі, підписаному лікарем в'язниці, охоронцем та завіреному тюремною печаткою, вказується, що тіло померлого підлягає розтину, але його з невідомих причин не проводили. Цей факт говорить про те, що тіло П.П. Потоцького не можна було розтину піддавати, бо його смерть настала від інших причин, пов'язаних з протизаконною діяльністю слідчих НКВД, які займалися його справою".

На другий день після загибелі великого музейника й українського патріота генерала Павла Платоновича Потоцького, 28 серпня 1938 року пом. оперуповноваженого 3 відділу V Управління НКВД УРСР Берест, замітаючи сліди, постановив:

“Постановление.

гор. Киев, Августа 28 дня 1938 года.

Я, пом. оперуполномоченный 3 отдела 1 Управления НКВД УССР Берест, рассмотрев материалы обыска, произведенного у арестованного по делу № 148354 Потоцкого Павла Платоновича и

найдя,

что личная переписка, фотокарточки и разные записки, изъятые у обвиняемого, указанные в §§ 71-76 протокола обыска от 24-го Июля 1938 года, никакого делового отношения к следственному делу не имеют и не являются вещественным доказательством, а поэтому

постановил:

Изъятую переписку у арестованного ПОТОЦКОГО, указанных (sic) в §§ 71-76 протокола обыска уничтожить путем сожжения.

Пом. оперуполномоченный 3 отдела <підпис> /[И.] Берест/

“Согласен” Нач. 5 отделения 3 отдела 1 Упр. НКВД УССР

лейтенант госбезопасности <підпис> /Пугач/”¹⁰¹².

“Упокой, Господи, душі спочилих рабів Твоїх” – генерала Потоцького, його родини, а також чекістів Береста й Пугача, які зберегли для нас коштовні історичні відомости про те, що саме вони знищили відразу. Це було:

“71. Разной переписки (бумаги) 43.

72. Пачка писем (личная переписка) 1.

частях. Изд. 2, доп. Ч.1. Москва: Просвет, 1991. С. 104; ЦДАГО України. Ф.263. Оп. 1. № 52408 ФП / кор. 1148. Пакет).

¹⁰¹¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 10. Цікаво, що до україномовного бланку Пазюк і Гельфер вписували необхідне російською.

¹⁰¹² Там само. Арк. 12.

- 73. Блокноты с записями 2.
- 74. Дневников 2.
- 75. Конспект по истории войн 1.
- 76. Фотокарточек разных 8».

Центральний історичний музей містився на той час, нагадаю, у Музейному містечку. Завгосп Грошев 10 вересня 1938 року поспішив з листом до наркома внутрішніх справ Успенського¹⁰¹³ і заступника начальника 2 відділу НКВД УРСР Колесова: «Дирекция Центрального Исторического Музея просит разрешения, при изъятии собственных вещей из квартиры репрессированного бывш.[его] генерала Потоцкого, выделить Комиссию из представителей Музея (научных работников) для отбора вещей, имеющих историческую ценность, как например мебель, посуда, разные коврики и проч., так как эти вещи он собирал для Музея, и они являются музейными экспонатами. После проверки выделенной Комиссией, его личные вещи и ненужные Музею будут убраны, и помещение просим освободить для подготовки его для вновь открывающихся отделов».

Текст резолюції наводить на думку, що П.Потоцький жив у правовій державі, де все діялось за законом і відповідно до інструкцій: «Тов. Власко¹⁰¹⁴. Срочно выписать предписание на конфискацию имущества Потоцкого и вместе с представителями музея отобрать в их распоряжение антикварные вещи».

Це вражає, але комусь страшенно кортіло «конфіскувати майно» Потоцького. На підставі чого це було зроблено, невідомо, адже рішення суду, бодай совєцького, не було. Припустімо, конфісковували б після його смерті майно його дружини та її сестри, а в складі того майна забрали б його речі. Так ні ж, їм розходилося ні про що інше, як саме про «конфіскацію имущества Потоцкого»! Дивує й інше: з-поміж пам'яток старовини музей висунув на перший план посуд і килимки, а НКВД вирішило реагувати «срочно». Якась спільна в них вийшла зацікавленість, узгодженість дій.

Виникає ще одне питання. Музейне, подароване їм майно мало величезну ринкову вартість. Газети писали, як пригадуємо, – 200 тисяч. Це майно все одно стало їхнє. Навіщо ж така жорстокість? Чому було, справді, не перечекати рік-другий, щоб 80-літній Потоцький зійшов зі світу у спосіб природний? Навіщо вони його арештували, посадовили до тюрми і в очах безсловесної людності перетворили на ворога? Чому вони так потребували його звідома фальшивих зізнань? Чи не були особисто зацікавлені якісь конкретні чекісти, щоб створити довкола його збірок цілком певну атмосферу? Чи не про те їм ішлося, щоб обвести Музей України зачарованим колом прокляття? Щоб ніхто, крім них, не міг близько до Музею підступитися? У великому й малому вони дбали про непідконтрольність, - хіба не так? От і у випадку з Потоцьким чи не прагнули вони, щоб сторонні й небажані люди, наприклад, ті самі музейники не могли втрутитись і щось побачити? У порядкуванні його збірками не могли перебрати назад ініціативи? Чи не для того його, зрештою, й арештували, щоб майже до нитки обікрасти? До цієї самої думки підводить найновіше видання, що містить список книжок і плакатів з фондів нацистської робочої групи „Київ” від 2 лютого 1943 року, і версія тут така: „Він заповів після смерті передати його книги Історичній бібліотеці Лаври. Директор Історичної бібліотеки, щоб скоріше заволодіти його книгами, передав генерал-майора до ДПУ”¹⁰¹⁵. Цілком очевидно, що й тут мається на увазі не правне перебрання спадщини, а грабунок.

¹⁰¹³ Два місяці й чотири дні лишалось до переходу наркома Успенського на нелегальне становище. Протягом п'яти місяців переховувався він в Архангельську, Калузі, Муромі, після чого був ув'язнений у Міассі Челябінської області й після допитів розстріляний (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 562).

¹⁰¹⁴ Ветеран-чекіст Іван Степанович Власко, на той час сержант, був живий 1961. Дав пояснення про те, що брав участь у вилученні у П.Потоцького різних коштовностей і здаванні їх у Держбанк (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк.148).

¹⁰¹⁵ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). К., 2004. С. 669.

Багатолітній агент ГПУ-НКВД професор Київського університету Костянтин Штепа якскаро засвідчив свою думку про людей, яких він спостерігав зблизка:

“[...] вони схопили старика, і все цінне потекло по квартирах енкаведистів, що робили трус”¹⁰¹⁶.

Могли бути проте і вищі міркування, так би мовити, ідейні, принаймні державно ідейні, стратегічно ідейні.

Находила війна, держава готувалась до війни, яка виявилась переможна. На випадок окупації, крім усіх інших завдань, треба було закладати підпілля. Для цього держава мусила матеріально це підпілля забезпечити. У спогадах партизанських командирів матеріальний бік справи лишається, здається, невисвітлений. А питання формулюється просто: звідки гроші?

Ясна річ, за умов окупації совєцькі асигнації були б непридатні. Що можна було лишити для розрахунків за умов війни, коли не царські ордени, коштовності? Для діяльності Закордоту (1920-21) видавали валюту й діаманти¹⁰¹⁷. От у цьому пункті й збігались, правдоподібно, інтереси державні з суто приватними інтересами. За всіх варіантів царський генерал Потоцький для зацікавлених осіб був зайвий, - у всіх розрахунках йому не лишалось місця¹⁰¹⁸.

Я не знаходжу тепер іншого тлумачення документові з архівно-слідчої справи від 29 вересня:

“Акт.

1938 года Сентября м-ца 29 дня.

Мы, сотрудники 2-го Отдела 1-го управления НКВД УССР Кравченко А.А. и Литошенко Е.Н. составили настоящий акт в присутствии коменданта Исторического музея т. Миронюка в том, что при описи имущества Потоцкого П.П. нами изъята разная литература в количестве 4500 штук книг (четыре тысячи пятьсот).

В чем и составлен настоящий акт в 3-х экземплярах.

<підпис> (Кравченко)

<підпис> (Литошенко)

Присутствовал (Миронюк)”¹⁰¹⁹.

У справі ніде не пояснено, для якої мети ці книжки вони вилучали, що це за книжки, де їхній перелік, що мав би бути доданий до цього акту, й нарешті, куди вони потім поділися. Розуміємо, що антисовєцької політичної літератури Потоцький не збирав (хоча хто зна?). З процитованим актом перегукується заява добросовісної дослідниці життя й Музею П.Потоцького К.Климової: “Поиски уникальной библиотеки П.П.Потоцкого не увенчались успехом. Только некоторые экземпляры книг (в незначительном количестве) удалось выявить в библиотеках НМИУ и ГМУИИ, Государственной исторической библиотеке Украины, Отделе редкой книги ЦНБ НАН Украины”¹⁰²⁰. Бібліотеку, одне

¹⁰¹⁶ [Штепа К.] Пам'яті П.П.Потоцького. С. 4.

¹⁰¹⁷ „Закордог” і системі спецслужб радянської України. К., 2000. С. 172.

¹⁰¹⁸ Висловлюю щирю подяку музейникові Г.Полюшку, який щиросердо підказав мені цю думку.

¹⁰¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 49. Пор. арк. 205. Тут до речі буде згадати, що в списку речей, які Кравченко й Літошенко передали представниці Київського центрального історичного музею Уляні Кузьменко, слово “патронташ” вони відтворили, - очевидно, зі слуху, - як “ПОТРАНТАЖ” (Арк. 53).

¹⁰²⁰ Климова Е. Музей Украины. С. 22. Об'єктивности ради наведу й протилежне її висловлювання: «В архивах, научных библиотеках, музеях, частных собраниях Киева и Санкт-Петербурга часто встречаются книги, гравюры, альбомы с экслибрисами, личными штемпелями, монограммами известного военного

слово, розграбували – здебільшого, мабуть, без документів. Що вціліло, розпорошилось по музеях і пішло по руках.

Як впливає з відомчого діловодства Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (тепер, після чергового перейменування – НБУ ім. В.І.Вернадського), архівні матеріали Музею України перекинули до колишньої Всенародної бібліотеки України (попередниця ЦНБ). 4 липня 1942 року (!) це було оформлено як надходження з "Музею діячів". (Насправді, як пригадуємо, було якраз навпаки: за наказом Затонського, Музей діячів було переведено у приміщення Музею України).

Складаючи влітку 1971 року "Список неопрацьованих фондів" багатотраждального рукописного відділу черговий раз перейменованої ЦНБ АН УРСР, зав.відділом М.П.Візир¹⁰²¹ під № 208 (!) зареєстрував фонд Потоцького обсягом 332 од.зб.¹⁰²². Дозволю собі маленький відступ. Ми снідали у сховищі. У кутку коло вікна там стояв при телефоні стіл завідувача, а відразу за дверми ліворуч, паралельно зовнішній стіні - бібліотечна шафа. Два гнізда займала в ній картотека оцих самих необроблених фондів. Нехай хтось із вчених кине в мене камінь за те, що одного разу я не витримав і нелегально до цієї картотеки зазирнув. Попросити на це дозволу було б абсурдом: за металевими дверми панувала атмосфера НКВД. У грудні 1981 мене й так із рукописного відділу з тріском виставили. Отже, за ті секунди я встиг помітити лише картку на невеликий фонд "Ф.Я.Постный" (був до революції такий російський націоналіст). На стільці коло телефону височів стос грубих тек "ВУАМЛІН", де з горішньої теки стирчала закладка з написом "Макулатура". Іншого разу Візир показав мені кілька розкішних конторських книг, до яких бібліотекар Київської академії П.С.Гдешинський чи й сам Амвросій Семенович Криловський записував книжки, які видавав читачам. Я був уже кандидат наук, і завідувач, розслабившись, вирішив "порадитись", чи варто ці томища зберігати, чи є у них якась вартість (вони були незареєстровані). Назвавши кілька славетних читачів бібліотеки КДА, я припустив, що за цими рукописами можна вивчати коло їхнього читання... Оскільки необроблених фондів у рукописному відділі було справді аж забагато, а наявними силами опрацювати їх вважалося за неможливе (тим більше визначили строки), тодішнє "керівництво відділу" вирішило попросту передати їх до ЦДІА ("А міг би й ножем!.."). Бувало так, що частину якогось фонду було вже оброблено, частину – ще ні. Отож таку другу частину разом з іншими необробленими матеріалами Візир назвав "непрофільними документами", директор бібліотеки і керівництво ГАУ таку передачу у 1979-81 роках затвердили, архів підігнав вантажівку - так папери Потоцького стали непрофільними для ЦНБ й перекочували на Солом'янку до ЦДІА.

Довший час вважалося, що все пішло до Історичного музею. 26 грудня 1957 року Всеволод Зуммер писав Ів.Спаському: "Сегодня, дорогой Иван Георгиевич, я был в Историческом музее, куда, по моим сведениям, стеклись все материалы – из Музея украинского искусства (мається на увазі Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка. – С.Б.), из Лавры (собрание Потоцкого). На завтра на утро меня обещали к этим материалам допустить"¹⁰²³.

Шляхи, якими пішли книжки, були інакші.

Щось лишилось в Історичній бібліотеці. У відділі рідкісної книги Державної історичної бібліотеки зберігається, наприклад, праця В.К.Лукомського та

историка, музеєведа, колекціонера, генерала Павла Платоновича Потоцького – потомка древнего украинского казацко-дворянского рода» (С. 5).

¹⁰²¹ Див. про нього: Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. 2. К., 2002. С. 40-43 (Л.Дубровіна).

¹⁰²² Маер Татяна Гарольдовна. Дневник Владимира Платоновича Потоцкого из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 2. 2001. С. 392.

¹⁰²³ Лист у моєму архіві. Іван Георгійович передав мені тільки ті матеріали, що стосувалися його "Дукачів", отже Зуммерова розповідь про те, які матеріали він побачив у музеї, лишилася серед решти паперів в Ермітажі.

С.М.Трійницького «Указатели к [...] Общему Гербовнику дворянских родов» (СПб., 1910). Печатки дозволяють відтворити дуже характерний шлях цієї книжки.

- «Библиотека Научного Отдела Центрального Хранилища Музейных Фондов. Инв. № 2303. Екатерининский Дворец».

- Печатка Павла Платоновича Потоцького. Над нею перехрещені латинські ініціали власника.

- НКО УРСР. м. Київ. Державна Історична Бібліотека. Инв. № 48877».

- «Zentralbibliothek der Hohen Schule».

Виходить, з чисеїсь петербурзької книгозбірні «Указатели» потрапили до пореволюційного «Центрального сховища музейних фондів». Звідти – до Музею України. Після загибелі П.Потоцького книжка перейшла до Історичної бібліотеки в Лаврі. Бібліограф Микола Захарович Суслопарів¹⁰²⁴ розповідав мені, що до Історичної бібліотеки було передано багато його й Флавіанових книжок. «Указатели» вивезли до Німеччини. Дещо з вивезеного потім повернулось до Києва.

Мабуть, повернулось не все. Вантаж з Історичної бібліотеки рухався разом з книжками бібліотеки митрополита Флавіана. З розповіді посла України в Німеччині Юрія Костенка було дуже цікаво довідатися, що там виявили 173 книжки, «більша частина яких колись належала бібліотеці київського митрополита Флавіана»¹⁰²⁵, а книжки Потоцького, судячи з печаток, теж у Німеччині побували. В офіційному трактуванні ці реалії набрали такого вигляду: "Украли фашисты и документы из архивов киевских митрополитов, книги из личной библиотеки Петра Могилы, Флавиановскую библиотеку и собрание П.П.Потоцкого"¹⁰²⁶. Як бачимо, протягом десятиріч на війну можна було списати все: і справжні гітлерівські злочини, й багато чого іншого. Дійшло до того, що брак інформацій, небажання чи неможливість досліджувати питання заміняли (і заміняють!) такими собі вигаданими кліше. Співробітниця Національної бібліотеки Біларусі Н.І.Романова, не знаючи реалій музейного та бібліотечного життя у роки репресій, пише: «До Второй мировой войны коллекция Потоцкого содержалась в идеальных условиях (!). С приходом фашистов музей Потоцкого разделил судьбу музеев и библиотек на оккупированных территориях (sic). Как известно, оперативный штаб Альфреда Розенберга» і т.д.¹⁰²⁷

1947 року якусь кількість книжок завезли з Німеччини до Біларусі, де вони опинились у тамтешній Національній бібліотеці¹⁰²⁸.

Н.Полонська-Василенко подала версію, яку важко підтвердити, але яка ґрунтується, правдоподібно, на тодішніх розмовах: «Він (П.П.Потоцький. – С.Б.) помер в НКВД. Музей вивезено невідомо куди»¹⁰²⁹. Їй вторував Богдан Кравців: «Колекції очолюваного ним Музею української старовини сконфісковано і вивезено з України»¹⁰³⁰.

---

¹⁰²⁴ Його некролог див.: Білокінь С. Шукач словесних скарбів // Рад. Поділля. Хмельницький, 1981. 15 березня. № 55 (13824). С. 4.

¹⁰²⁵ «Кожен народ має право на свою спадщину» // Голос України. 1996. 21 серпня. № 155 (1405). С. 5.

¹⁰²⁶ Гришин А.Д., Кибальник Ю.Д., Коваль О.П. Заповедник в годы Великой Отечественной войны // Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. К., 1992. С. 132. Ця концепція почала формуватись іще в роки війни. На третьому мітингу представників українського народу 16 травня 1943 року у Москві Павло Тичина промовляв: "А німецькі псевдонауковці, на зразок доктора Ферстера, спеціально мали своїм завданням викрадати із наших музеїв та картинних галерей культурні цінності України" (Тичина П. Незборимі дух і сила нашого народу // Україна була і буде радянською. Без місця: Укривдав ЦК КП(б)У, 1943. С. 29). Документацію з приводу вивезення книжок Потоцького до Німеччини див.: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). К., 2004.

¹⁰²⁷ Романова Н.И. Частное книжное собрание П.П.Потоцкого в истории культур Украины, России и Беларуси // Могилянські читання 2002: Зб. наук. праць. К., 2003. С. 402.

¹⁰²⁸ Там само. С. 403.

¹⁰²⁹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Ч. II. Мюнхен, 1958. С. 25.

¹⁰³⁰ Кравців Б. Розгром українського літературознавства. С. 230.

16 серпня 1961 року чекіст-ветеран Микола Терентійович Шиянов ¹⁰³¹ засвідчив: “После ареста Потоцкого и его смерти имущество было перевезено на ул. Прорезную и сдано в доход государства” ¹⁰³². Там ці речі, як і все інше конфісковане майно репресованих могли набувати вільні громадяни країни Рад.

Частина книжок опинилась у кол. ВБУ, де й розпорошилась. В обмінно-резервному фонді цієї бібліотеки (у підвалі на Сирці) Я.І.Бердичевському трапилось бачити, наприклад, "перевязанные бечевкой листы бекетовских портретов (до подписи) – это, уверен, от ППП [П.П.Потоцкого]. Там же в "россыпи" листы из Висковатова (что-то я изъясил для литмузея (не вем – зачем?..) [...] Со слов А.А.Кузьминского: в [19]42 году он вместе с Аркадием Жуком (я его тоже застал – торговал книгами на Евбазе) купил две "тачки" (двухколесные) книг и гравюр от ППП [П.П.Потоцкого]. Все были распроданы в те же годы, у А.А. ничего не осталось (к 50-[м] годам)" ¹⁰³³.

28 квітня 1998 року до рукописного відділу Інституту літератури від С.Зубкова надійшла рукописна книжечка Потоцького, датована січнем 1789 року "Имянной список лейб-гвардии конного полку" ¹⁰³⁴.

Від Миколи Захаровича Суслопарова та з письменницької кімнати книгарні “Сяйво” ¹⁰³⁵ я теж маю кілька книжок з бібліотеки П.Потоцького, серед них:

- Классен Егор ¹⁰³⁶. Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и славяно-русов до рюриковского времени в особенности, с легким очерком истории руссов до Рождества Христова. Вып. 1. М., 1854. Придбано 21 жовтня 1973 року.

- Петухов Д. Тайны бытия русской земли. Одесса, 1883. Придбано 21 жовтня 1973 року.

- Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884.

Инскрипт: «Владимиру Ивановичу Штейну отъ автора. 27 Дек.[абря] 1891 г. Киевъ». Ярлик антикварної книжкової торгівлі В.І.Клочкова (СПб., Літейний пр., 55). Штемпель П.П.Потоцького. Печатки «НКО УРСР. м. Київ. Державна Історична Бібліотека. Інв. № 93082». Закреслено - «Погашена». Печатка “Zentralbibliothek der Hohen Schule” – закреслена. Печатка «Бібліотека Ф.Ф., Т.Ф.Бугайко». Штемпель книгарні «Сяйво» з датою 30 квітня 1970 року (5 карб.) ¹⁰³⁷.

Зараз можемо робити хіба експертні оцінки-припущення, скільки приблизно фотоальбомів і фотознімків зібрав для свого Музею України невтомний колекціонер. Нині на державному зберіганні виявлено ОДНИМ-ОДНІСІНЬКЕ фото, групове ¹⁰³⁸.

Класифікувати книжки нескладно. Достеменно реконструкція класифікації збірок музейних – справа майбутнього, оскільки дуже забарна. Накопичувались вони, природно, комплексами відповідно до джерел свого надходження. Як свідчила 1961 року Уляна

---

¹⁰³¹ Колишній співробітник II відділу НКВД УРСР. 8 вересня 1938, коли його допитували як свідка, дав компрометаційні відомості про заарештованого співробітника оперативних доручень Петра Пустовіта (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 31097 ФП / кор. 178. Арк. 45, 48-49).

¹⁰³² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43983 ФП / кор. 641. Арк. 149.

¹⁰³³ Лист до мене від 5 січня 2002. Містить цікаві подробиці для майбутнього каталогу-реконструкції Музею.

¹⁰³⁴ Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 207. № 49. 6 арк. Висловлюю вдячність С.А.Захаркіну за вказівку на цей рукопис.

¹⁰³⁵ Пор.: Рятувала українські книжки...: [Некролог В.І.Добровольської] // Літ. України. 2003. 30 січня. № 5 (4998). С. 8.

¹⁰³⁶ Див.: Белоконь С.И., Николаева Е.Г. Классен Е.И. // Русские писатели, 1800-1917: Биограф. словарь. Том 2: Г - К. Москва, 1992. С. 548.

¹⁰³⁷ Цей примірник П.Потоцький та О.Єрецький описали в травні 1926 під № 799 (ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 6/V. № 7766. Арк. 80 зв.).

¹⁰³⁸ Репр.: Білокінь С. Музей України; Збірка П.Потоцького: Його історія і загибель // Україна: Наука і культура. Вип. 31. К., [2002]. С. 231.

Кузьменко, Музей України Потоцького, поки розпорошився й загинув, зазнав докорінної “перетруски”. Утворились такі групи:

- “1) множество батальных картин маслом известных русских художников-баталистов;
- 2) множество альбомов военного обмундирования разных родов войск (начиная от петровской эпохи и кончая 1917 г.);
- 3) множество папок со старинными гравюрами;
- 4) различные гобелены и ковры;
- 5) коллекция различной мебели красного дерева – комплекты китайских столиков, затем столики инкрустированные, книжные шкафы;
- 6) библиотека;
- 7) коллекция фарфоровой посуды;
- 8) коллекция хрусталя;
- 9) коллекция различных чернильниц, пепельниц, чернильных приборов;
- 10) коллекция различных фарфоровых изделий разных стран – статуэтки, безделушки, игрушки;
- 11) коллекция различного оружия”.

Нотатки Уляни Кузьменко відтворюють логіку совєцьких перед- і післявоєнних музейників, які легко рвали функціональні й генетичні зв'язки між речами й формували нові структурні підрозділи: кришталь до кристалю, порцеляна окремо, далі попільнички й каламарі, ще одна група – зброя. Наприкінці 60-х років великий мистецтвознавець і музейник С.Таранушенко з обуренням оповідав мені свої враження від Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Він випадково зайшов, коли начальство давало вказівки співробітницям, які перебирали замальовки й фото: “Брилі – до брилів, чоботи – до чобіт”. Здається, все це ілюструє ту саму смугу музейницької думки в СРСР.

Найважливіше в нотатках Кузьменко свідчення: “На все эти экспонаты составлен при мне инвентарь, судьба которого мне неизвестна”. Це дуже значущі подробиці. В СРСР влада не любила музейних обліків. На Соловках, як розповідав А.І.Солженицин, 25 травня 1923 року, щоб привласнити коштовності з монастирської ризниці, чекісти влаштували пожежу, під час якої загинули всі облікові книжки¹⁰³⁹. Згідно з директивою Наркомосу УСРР за № 873 / I від 27 листопада 1933 року ювелірні вироби з дорогоцінних металів та з коштовним камінням були вилучені з українських музеїв і передані на зберігання до Державного банку. Під час війни всі коштовності з обласної контори Держбанку були відправлені до Державного сховища в Москві, звідти евакуйовані до Уфи, де зберігались до закінчення війни. 1946 року комісія Комітету культосвітніх установ при Раді Міністрів УРСР провела звірку того, що прибуло з Уфи в кількості 41 місце. Музейним чиновникам було дозволено забрати речі на Україну. Завідуюча відділом Національного музею історії України М.Стрілець каже: “Складність завдання полягала в тому, що на момент звірки була втрачена вся фондово-облікова документація, а, головне, інвентарні книги, у зв'язку з чим основним документом звірки стали супровідні акти-описи вмісту ящиків”¹⁰⁴⁰.

Чернігівська музейниця Віра Зайченко поскаржилася, що старі інвентарні книги колишнього музею Тарновського також “були втрачені під час Великої Вітчизняної

¹⁰³⁹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918-1956: Опыт худ. исследования. [Том] III-IV. Paris: YMCA-PRESS, [1974]. С. 28-29.

¹⁰⁴⁰ Стрілець М.С. До історії формування колекції пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва XVI-XX століть з вмістом дорогоцінних металів та коштовного каміння у збірці НМІУ // Від першовитоків до сьогодення: Із історії формування колекцій музею: Тематичний збірник наукових праць. К.: НМІУ, 1995. С. 133.

війни”¹⁰⁴¹. Враження погрому лишається від спогадів Л.Міляєвої про Національний художній музей України. Навіть для визначного літературознавця Василя Івановича Маслова, брата Сергія Івановича, музейні архіви були (1949) неприступні. “З того часу восьмигодинні будні в музеї складалися з відповідальних екскурсій і переписування інвентарних карток, де виправляла граматичні і синтаксичні помилки моїх старших колег. Тільки на підставі цих карток складалось якесь ефемерне уявлення про колекцію музею – в фонди наказано не пускати”¹⁰⁴². Далі Міляєва відзначала, що фонди “знаходяться у безладді після фашистської окупації”, тож “головне, як на мою думку, було [...] добитися права зробити суцільну переінвентаризацію всіх експонатів”¹⁰⁴³.

Суттєво доповнює інформації Кузьменко розповідь Надії Геппенер: “После ареста Потоцкого вся его коллекция вместе с квартирой была опечатана и только через год или полтора передана Историческому музею. Библиотеку, насчитывавшую до 17.000 томов, должна была принять библиотека Академии Наук УССР. Но эта работа так и не была начата до войны, и книги Потоцкого только частично попали по назначению, а значительная часть была, повидимому, разграблена как оккупантами, так и местными книголюбями, часть погибла во время пожаров и бомбежек.

«Бывший директор Исторического музея тов. Овчаренко¹⁰⁴⁴ назначил тогда научного сотрудника, заведующего отделом оружия [Я.В.] Краевского ответственным за учет и прием коллекции Потоцкого. Вероятно, ни Овчаренко, ни Краевский не получили никакой документации, никакой описи или инвентаря материалов Потоцкого. Таковых не было у Краевского, когда он приступил к приему коллекции. Знаю это потому, что Краевский включил меня в свою бригаду для перевода записей на гравюрах и других экспонатах, сделанных преимущественно на французском языке.

«Бригада Краевского по своему культурному и научному уровню совершенно не была способна оценить все значение и ценность тех материалов, которые ей пришлось разбирать, несмотря на большой интерес и искреннее желание выполнить работу как можно лучше. Не имея никакой документации, мы приступили к самой примитивной описи наличия. Прежде всего нам попались многочисленные папки с огромным количеством больших, прекрасных гравюр XIX столетия, посвященных преимущественно деятельности Наполеона. Мы ограничились простым подсчетом их количества.

“Бригада у нас была небольшая, человек пять, очень дружная и жизнерадостная. Работали мы часа по два-три через день, после работы в Музее, с шести до девяти вечера, без всяких норм и планов, получая небольшую почасовую оплату. Простой подсчет гравюр, без их просмотра, что заняло бы массу времени, был делом достаточно скучным, которое быстро надоедало. Тогда мы начинали рассматривать замечательные экспонаты – картины, рисунки, скульптуру, фарфор, альбомы. Очень занятной для нашей пролетарской компании оказалась, например, большая папка с прекрасно оформленными меню царских обедов, на которых Потоцкий присутствовал как свитский генерал. Каждое кушанье подавалось с соответствующим вином, обед сопровождался исполнением музыкальных произведений. Порядок и последовательность подачи блюд проходил по строгому регламенту: закуски, супы, овощи, рыба, мясо, десерт. Состав многих кушаний был нам незнаком, и особенно интриговал суп “Петр Великий”, непременно

---

¹⁰⁴¹ Вишивка козацької старшини XVII-XVIII століть: Каталог колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського. К.: Родовід, 2001. С. 163.

¹⁰⁴² Міляєва (Миляєва) Людмила Семенівна (нар. 1925). Музейний “переворот” 1950-х рр. // Матеріали ювілейної наукової конференції “Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку”. [К., 1999.] С. 32.

¹⁰⁴³ Там само. С. 33.

¹⁰⁴⁴ М.Овчаренко був директором Центрального історичного музею з грудня 1937 до 1941 (Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. Сторінки історії музею. С. 16). Газета «Комуніст» писала про нього: «Велику підозру викликає і теперішній тимчасовий директор Музейного містечка Овчаренко, запрошений на роботу шпигунами і ворогами» (Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва. С. 3). Можна тільки уявити, як довелось директорові себе обороняти.

фігурировав в кожному меню. Нельзя сказати, чтобы мы работали очень плодотворно, среди нас не было руководителя, который мог бы выделить особо важные, узловые звенья коллекции и приступить к ее разбору согласно основной задаче. Работа наша продолжалась всего месяца два, т.к. вскоре начались другие неотложные работы, и собрание Потоцкого было законсервировано, а во время войны, несомненно, и частично расхищено”.

Правдоподібно, саме цього переобліку, який так докладно описано у спогадах Надії Геппенер, стосується акт від 11 березня 1940 року: на підставі розпорядження директора М.Овчаренка завідувач відділом фондів передав, а завідувачка відділом капіталізму Уляна Кузьменко прийняла картини й гравюри¹⁰⁴⁵. Імені ворога народу Потоцкого тут уже не було ніде. Під час цього переобліку Потоцкий був уже ні при чім. Ворога народу Павла Платоновича Потоцкого замордували.

Наприкінці 1939 року в Музейному містечку на базі книжних фондів центральних історичного і антирелігійного музеїв було організовано Історичну бібліотеку. Газети повідомляли про цю подію урочисто й бундючно. Хвалилися, що у книжкових фондах зберігаються такі рідкісні видання, як-от "Історія Петра I, імператора Росії" (Лондон, 1739), яку написав англійський історик Бірдгомі. Не говорили тільки, звідки ті раритети походили, у кого їх вилучали. Газета "Комуніст" писала: "Привертає увагу екземпляр книги віршів польського поета Желіховського (Сова), подарований ним великому українському поетові Т.Г.Шевченкові. На титульному аркуші є автограф Желіховського: "Брату Тарасу от Эдуарда Ж. Петербург. 28 марта 1858 г. (російською мовою! – С.Б.)"¹⁰⁴⁶. – Та це ж та сама, уже добре знайома нам книжка, забрана з бібліотеки бідолашного українського музейника! Отак, на кістках пограбованих аристократів і розстріляних священників, професорів і літераторів большевики будували нову культуру – відкривали нові бібліотеки та інститути, за які треба було довіку їм дякувати. 2004 року опубліковано загальну довідку про робочу групу „Західна Україна” від 1 травня 1942 року, де зазначалося, що фонд Історичної бібліотеки налічував бл. 180 тис. томів, серед них збірки митрополита Флавіана [1910 року мала понад 15 тис. томів], генерала Потоцкого [до 17 тис. томів], купця Маклакова тощо¹⁰⁴⁷.

Але це було тільки півсправи. Лишалися спадкоємиці – дві старушки – 72-річна дружина Павла Платоновича Потоцкого, її 71-річна сестра і онук Павло.

Сестер теж арештували – обох. Це сталося 29 липня 1938 року – можливо, навіть тієї самої ночі, коли з Потоцкого вибили його самогубчу заяву. За місяць зібрались на своє засідання члени трійки.

«Выписка из протокола № 238
заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР
от 1 сентября 1938 года.

Слушали:

Дело № 146532 3 Отдела 1 Упр.[авления] НКВД УССР по обвинению –

1. ПОТОЦКАЯ Елизавета Денисовна, 1866 г. рожд.[ения], урож.[енка] г. Минска, русская, гр.[ажданка] СССР, быв.[шая] дворянка, крупная помещица, до ареста – домохозяйка.

¹⁰⁴⁵ Національний музей історії України. № 2 А. Арк. 33.

¹⁰⁴⁶ Історична бібліотека в Києві // Комуніст. 1940. 15 квітня. Цю вирізку я виявив цілком випадково у примірнику "Красного библитекаря" (1936. № 8), що належав Федорові Пилиповичу Максименку. Розшукати таку дрібничку під час систематичного перегляду річних газетних підшивок практично неможливо.

¹⁰⁴⁷ Бібліотеки Києва в період нацистської окупації. С. 279.

Является женой быв.[шего] генерала царской армии, командира гвардейского корпуса, активного участника РОВС'а – ПОТОЦКОГО.

Принималась при царском дворе. Квартира ПОТОЦКИХ в г. Ленинграде в период гражданской войны являлась явкой к.-р.[контрреволюционного] офицерства.

Два сына ПОТОЦКИЕ Павел и Сергей офицеры деникинской армии, эмигрировали в Югославию.

С 1928 по 1934 г. в Киев.[ском] историческом музее, где она работала, неоднократно имела встречи с сотрудниками немецкого консульства, которых информировала о состоянии музея и об отношении к нему населения и в частности, о настроениях населения.

Изобличается личным признанием и показаниями свид.[етеля] ОХРИМЕНКО ¹⁰⁴⁸.

2. ДАВЫДОВА Любовь Денисовна, 1867 г. рожд.[ения], урож.[енка] г. Ленинграда, русская, гр.[ажданка] СССР, быв.[шая] дворянка, крупная помещица.

До ареста пенсионерка.

Проживала в семье быв.[шего] генерала царской армии, активного члена РОВС'а – ПОТОЦКОГО, как сестра его жены. Лично от быв.[шего] царя Николая имела две медали за усердную работу среди дворян. Принималась при царском дворе.

В 1921 г. проводила разложенческую работу среди учительства. Была связана с к.-р.[контрреволюционным] офицерством, с которым проводила а/с [антисоветскую] работу.

Со своими родственниками ПОТОЦКИМИ проводила активную к.-р.[контрреволюционную] агитацию против политики партии и Соввласти.

Имеет двух племянников ПОТОЦКИХ Павла и Сергея, офицеров деникинской армии, эмигрировавших в Югославию.

Изобличается собственным признанием и показаниями свид.[етеля] ОХРИМЕНКО.

Содержатся в Киев.[ской] тюрьме.

Постановили:

1. П О Т О Ц К А Я

Елизавета Денисовна -

2. Д А В Ы Д О В А

Любовь Денисовна –

Р А С С Т Р Е Л Я Т Ь.

Лично принадлежащее им

имущество –

К О Н Ф И С К О В А Т Ь.

Верно:

НАЧ. 1 СПЕЦОТДЕЛА КОУ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ /ШЛЕПЧЕНКО/» ¹⁰⁴⁹.

Онук, Павло Павлович Потоцький (10 березня 1918, Харків - 1991), з яким генерал жив у Петрограді й Києві, після його і його бабусь загибелі опинився один. 28 березня 1943 року, тобто за німців, був ув'язнений. Опинивсь у Бухенвальді, тікав, його схопили. 29 березня 1945 року він ще перебував у Бухенвальді. Совецька армія його звільнила, й він став секретарем-перекладачем військової прокуратури дрезденського гарнізону. 5 вересня 1946 року його арештували *наші*. Павло Павлович відбував у Воркутлазі. Його звинувачували в тому, що, "коли увесь радянський народ...", він "відсиджувався" собі у

¹⁰⁴⁸ Охріменко Михайло Антонович (1909 – не раніше 1962) – комендант 7-ої будівельної ділянки УПВО. Самоідентифікувався як росіянин. Освіта нижча. Живий 1962. Перевіряючи справу Потоцьких, 3 вересня того року його допитали. Він заявив: «Сам лично антисоветских высказываний от семьи Потоцких, от самого Потоцкого я никогда не слышал, а с его женой и сестрой его жены не разговаривал» (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 55963 ФП / кор. 1310. Арк. 81). Працював (1962) у ХОЗО КГБ при Раді Міністрів УРСР (Арк. 75-81).

¹⁰⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 55963 ФП. Арк. 41 – зв.

німців ¹⁰⁵⁰. 10 вересня 1960 року датується довідка військового трибуналу Московського військового округу: "Потоцкий Павел Павлович по данному делу реабилитирован".

Ось тепер уже було зроблено нарешті - все.

... Тепер можна підсумувати.

Корінний полтавець, нащадок кишенських сотників Павло Платонович Потоцький дослужився до вищих посад на імперській службі в Петербурзі. Але все життя йому присвічувала любов до свого рідного краю. Він зібрав величезну кількість пов'язаних з Україною мистецько-культурних пам'яток у кількості семи вагонів – більше, ніж добру чи дуже добру колекцію. Він зібрав «Музей України». Усе своє майно Потоцький Україні подарував.

Вони одержали від нього все, що він мав. Після цього його, 80-літнього старушка, арештували й замордували у в'язниці.

Ще лишалися спадкоємиці – його старенька дружина і її сестра. Заарештували і їх. Обоє цих жінок розстріляли.

Ув'язнили онука. У Воркуті на помешканні в енкаведиста він побачив різне ділове крісло. Як переказує К.Климова онукову розповідь, чекіст не відмовлявся, що крісло крадене. Нехай навіть вони не зрозуміли тоді одне одного, і крісло він украв у когось іншого, цей приклад тільки ще раз доводить, що експонати Музею розпорошились по всьому світі.

Бо музей по-чорному розграбували і знищили.

І все це задокументовано.

Ця розповідь почалась із оповідання про історика Олександра Петровського, - годилося б і закінчити його ім'ям. Онук Потоцького Сергій Сергійович розповів у своїх спогадах так: "До нас доходили сведения, что дедушка скончался в Киеве в тридцатых годах от голода. Окончательные данные о его смерти и Елизаветы и Любви Давыдовых мы получили в 1942 или 43 году. Не имея возможности получить сведения из Союза легальным путем, папа воспользовался случаем, что в вышеупомянутых годах один человек предпринял путешествие в Киев. Он попросил его навести справки о дедушке. Через некоторое время мы получили письмо, от кого Вы думаете, от Александра Александровича Петровского. В нем он сообщает нам, что в начале тридцатых годов он работал вместе с дедушкой и что в августе 1938 года он скончался в ЧК. Такая же участь последовала Елизавету и Любовь Давыдовых. Место захоронения их не известно. При вступлении советских войск в Болгарию мы заблаговременно уничтожили это письмо, чтобы не навести беду человеку, который так благородно поступил с нами.

Во время моих пребываний в Киеве я все время искал Александра Александровича, чтобы его поблагодарить и узнать больше о дедушке. В 1983 году, возвращаясь из Сочи (где мы отдыхали с женой), мы сделали пересадку самолетов в Киеве. Это время я использовал посетить Исторический музей и от сотрудницы узнал, что Александр Александрович жив и находится в санатории на лечении. К сожалению, у меня не было рублей на такси, т. к. уезжая из Союза, все мои наличные деньги я истратил. Никто не осмелился мне обменять болгарскую валюту на советскую. Это был мой единственный шанс встретить Александра Александровича, и я до сих пор жалею об этом" ¹⁰⁵¹.

Закінчу свою оповідь про цю чи не найтрагічнішу сторінку з історії українського музейництва віршем російського еміграційного поета, вихованця Київського медичного інституту:

---

¹⁰⁵⁰ Див.: Климова Е. Музей Украины. С. 37. Авторка була з ним знайома особисто.

¹⁰⁵¹ Фрагмент спогадів, надісланий авторові разом з листом від 5 вересня 2003.

Ще живий чоловік той,
Який розстріляв мого батька,
Влітку, в Києві,
у тридцять восьмім.

Очевидно, на пенсії нині.

Так спокійно собі поживає,
Покинувши звичне заняття.

А якщо вже помер він, -
То, певно, живий чоловік той,
Який перед розстрілом
Дротом
Товстезним
Руки скручував
Батькові
Міцно
За спиною.

Певно, також на пенсії нині.

А якщо вже помер він,
То, мабуть, живий чоловік той,
Що допитував батька в ту пору.

Він отримує пенсію, певно,
ще й дуже хорошу.

Ще живий конвоїр, може бути,
Що батька на розстріл виводив...

І коли б я надумав,
То в рідні краї повернувся б.

Адже чув:
Всі ці люди

---

¹⁰⁵² **Єлагін** Іван (псевдонім; справжнє ім'я - Іван Венедиктович Матвєєв; 1918-1987) – російський еміграційний поет. Вихованець Київського медичного інституту. 1943 виїхав до Німеччини. Жив у Шлясгаймі. З 1950 – у США. Професор Піттсбурзького університету. Див.: Струве Глеб. Русская литература в изгнании. Изд. 3, испр. и доп. Париж; Москва, 1996. С. 309-310. Його батько – Венедикт Николайович Матвєєв (14 березня 1896 – 16 жовтня 1937, Київ) – поет, відомий під псевдонімом "В.Март". Жив і працював у Харбїні, автор книжок "Россия без твердого знака", "Благословенный голод" тощо. Повернувся 1923 на Батьківщину, згодом оселився у Києві (вул. Артема, 33, пом. 19). Арештований 12 червня 1937. Під час обшуку в нього вилучено "разной переписки 3 места" (коробка й два згортки), а також рукопис "Война, война". 15 жовтня 1937, напередодні його загибелі, оперуповноважені 3 відділу УГБ НКВД УСРР Лубенець і Максимчук склали постанову: "Принимая во внимание, что указанная рукопись и разная переписка не подлежат возвращению и не приобщается к следделу", - вони їх знищили. Матвєєва розстріляли. Збереглася натомість квитанція, видана у внутрішній тюрмі: у в'язня було прийнято ще "чемодан с книгами" - один (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 64740 ФП / кор. 1821; Фесенко Татьяна. Сорок шесть лет дружбы с Иваном Елагиным. Париж: Альбатрос, 1991. 178 с. 100 прим.).

Простили мене ¹⁰⁵³.

Переклад Надії Кир'ян

---

¹⁰⁵³ Елагин Иван. Амнистия // Русский американец. № 20. Обзорный выпуск. Nyack, N.Y., 1995. Весна. С. 111.